

HEIKKI RANTALA

“Nuori mies, lähde länteen”

Talous ja muuttoliike
Euroopan transitiossa

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Esitetään Tampereen yliopiston
taloudellis-hallinnollisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi Tampereen yliopiston
Pyynikin kiinteistön luentosalissa B 332, Pyynikintie 2, Tampere,
torstaina 5. päivänä joulukuuta 2002 klo 12.

Acta Universitatis Tamperensis 903

*Tampereen yliopisto
Tampere 2002*

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Tampereen yliopisto, Aluetieteen ja ympäristöpolitiikan laitos

Myynti

Tampereen yliopiston
Tiedekirjakauppa TAJU
PL 617
33014 Tampereen yliopisto

Puh. (03) 215 6055
Fax (03) 215 7685
taju@uta.fi
<http://granum.uta.fi>

Kannen suunnittelu
Juha Siro

Painettu väitöskirja
Acta Universitatis Tamperensis 903
ISBN 951-44-5533-9
ISSN 1455-1616

Sähköinen väitöskirja
Acta Electronica Universitatis Tamperensis 223
ISBN 951-44-5534-7
ISSN 1456-954X
<http://acta.uta.fi>

Tampereen yliopistopaino Oy Juvenes Print
Tampere 2002

ESIPUHE

Tämän väitöskirjan, tutkijan ajokortin, kirjoittaminen on ollut monipolvinen matka. Ne ajatukset, jotka ovat johdattaneet allekirjoittanutta tämän tutkimuksen maantieteelliselle alueelle, lienevät syntyneet 1980-luvun lopulla Gorbatschovin *glasnost*- ja *perestroika*-politiikan myötä – noin viisitoista vuotta sitten. Itäisestä Euroopasta alkoi tiedotusvälineiden kautta tulla tietoja, joiden esittämistä ei vuosikymmeniin olisi voinut edes ajatella. Neuvostoliiton romahtaminen ja erityisesti Baltian maiden uusi itsenäisyys tarjosivat mahdollisuuden tutkia sellaisia yhteiskuntia, joiden tutkiminen oli aikaisemmin ollut lähes mahdotonta.

1980- ja 1990-lukujen taitteessa Euroopan kartalle alkoi ilmestyä maita ja valtiollisia tunnuksia, joista entuudestaan tiesin hyvin vähän. Onko Ukraina tosiaan Ranskan kokoinen valtio? Pitääkö sanoa Viro vai Eesti? Mikä maa onkaan Viron eteläpuolella, onko se Latvia vai Liettua? Ikään kuin valtava pakastin olisi avattu ja sieltä olisi nostettu syväjäädetyttyjä valtioita ja kansoja pöydälle sulamaan. Euroopan kartta meni kerralla uusiksi. Suljetuista yhteiskunnista alkoi tihkua tietoja mitä erilaisimmilta elämäalueilta. Myös Suomeen alkoi muuttaa ennennäkemättömiä ihmisiä, mm. virolaisia ja venäläisiä sekä kiisteltyjä inkeriläisiä paluumuuttajia – Eurooppa muuttui ja ihmiset muuttivat.

Nyt, vuoden 2002 lopulla, on muutosta ja muuttoliikettä käsittelevä väitöskirja joutilaan lukijan käsillä. Onko siis väitöskirjan kirjoittaminen vaatinut aikaa 1980-luvulta 2000-luvulle? Tähän on vastattava kyllä ja ei. Vaikka itse tutkimuksen ja sen kirjoittamisen osalta kysymys on huomattavasti lyhyemmästä ajasta, ovat uudet itsenäiset valtiot ottaneet allekirjoittaneelta oman aikansa myös vapaa-ajalla. Osansa ovat saaneet Tampere-Tartto-Seura, Suomen Viro-yhdistysten liitto, Tampereen Liettua-seura sekä Tampereen kansainvälinen toimintakeskus. Tuli siinä sivussa oltua perustamassa myös viro.nyt-lehteä. Harrastukset ovat vaikuttaneet työhön ja työ harrastuksiin.

Minulla on ollut ilo työskennellä Tampereen yliopiston aluetieteen ja ympäristöpolitiikan laitoksen vireässä, mukavassa ja ainutlaatuisessa tutkijayhteisössä. Monet ihmiset ovat laitoksella tulleet ja menneet. Haluankin kiittää yleisesti kaikkia niitä lukuisia henkilöitä, jotka ovat tulleet ja menneet, sekä myös niitä, jotka ovat pysyneet. Jälkimmäisistä on erikseen on kiitettävä Ilaria sekä erityisesti Ollia lannistumattomasta ja uupumattomasta kannustuksesta. Tämä väitöskirja on paitsi itsenäinen työ, myös oleellisesti tutkijaryhmän työn tulosta.

Kiitos kaikille yhteistyötahoille Suomessa, Venäjällä, Virossa, Tshekissä ja Slovakiassa. Tämän työn valmistumisen ovat mahdollistaneet Suomen Akatemian projekti SA 131782, Tampereen yliopiston tukisäätiö, Kulttuurisen vuorovaikutuksen ja integraation tutkijakoulu sekä aluetieteen ja ympäristöpolitiikan laitoksen myöntämä stipendi. Työn painatuskulut on katettu Tampereen kaupungin tiederahaston apurahalla.

Kiitokset Sissille lukemattomista käsikirjoitukseen tehdyistä tassunjäljistä. Lopuksi ja aivan erityisesti suurimmat kiitokset Eijalle kuuntelemisesta, kannustamisesta ja jaksamisesta.

Tampereella 11. 11. 2002 *Heikki Rantala*

SISÄLTÖ

1. JOHDANTO	7
1.1. Tutkimuksen taustaa	7
1.2. "Uuden" ja "vanhan" kohtaaminen	9
1.3. Tutkimuskohteet	10
1.4. Tutkimustehtävä ja tutkimuksen tavoitteet	12
1.5. Tutkimuksen eteneminen	12
2. TUTKIMUSAINEISTO	14
2.1. Toimipaikkojen valinta	15
2.2. Työntekijöiden kaksivaiheinen otanta toimipaikoista	20
3. TALOUDEN TRANSITIO JA SEN LÄHTÖKOHDAT	25
3.1. Markkinatalouden ja suunnitelmatalouden perusteista	25
3.2. Suunnitelmatalouden käytännöt ja ongelmat	33
3.3. Transition sekamelska	40
3.3.1. Transition alkuehdot	41
3.3.2. Muutoksen kompleksisuus	44
3.3.3. Tiedon ongelma transition hallinnassa	48
3.4. Pyrkimys kohti järjestystä – muutoksen suuntia ja niiden taustatekijöitä	51
3.4.1. Sosialistinen sekundaaritalous	53
3.4.2. Epävirallinen talous	57
3.4.3. Taloudellisen toiminnan areenat	61
3.5. Keskeisimmät tulokset jatkoanalyysyjä varten	75
4. TYÖMARKKINOIDEN INTEGRAATIO	78
4.1. Valtiotason tausta: Euroopan unionin itälaajenemisen edellytykset	79
4.1.1. Suunnitelmataloudet 1980-luvulla	79
4.1.2. Entiset suunnitelmataloudet 1990-luvulla – Euroopan unionin näkökulma	82
4.2. Sosialistiset työmarkkinat	87
4.3. Markkinatalouden työmarkkinat	95
4.3.1. Työmarkkinoiden rakenteelliset ongelmat ja fragmentoituminen	95
4.3.2. Työsuhteiden laatu transiitotalouksissa	102
4.4. Johtopäätökset luvusta 4	110

5.YKSILÖIDEN INTEGRAATIO	113
5.1. Mennyt ja tuleva taloudellinen kehitys	113
5.2. Sitoutuminen erityyppisiin yhteisöihin	114
5.3. Työyhteisö ja työttömyys	118
6. MUUTTOLIIKE	122
6.1. Katsaus itä-länsi –muuttoliikkeeseen Euroopassa	123
6.2. Siirtymätaloudet ja muuttoliike	127
6.2.1. Yhteiskunnan rakenteet muuttoliikkeen synnyttäjänä	128
6.2.2. Muuton työntö- ja vetotekijät	131
6.2.3. Muuttopaine	141
6.2.4. Maastamuuttohalukkuus	145
6.2.5. Potentiaaliset muuton kohdemaat	149
6.2.6. Muuttoketjumalli muuton selittäjänä	152
6.2.7. Työntö- ja vetotekijät sekä muuttohalukkuus	157
6.3. Epävirallinen talous ja muuttohalukkuus	161
6.4. Työnantajaorganisaatio ja muuttohalukkuus	164
7. JOHTOPÄÄTÖKSET	168
7.1. Rakenteet, mekanismit ja ilmiöt	168
7.1.1. Rakenteellinen taso	169
7.1.2. Mekanismin taso	170
7.1.3. Ilmiötaso	171
7.2. Erisuuntaiset muutosvoimat – kuusi dikotomiaa	172
SUMMARY	178
LÄHTEET	181
LIITTEET	191

1. JOHDANTO

1.1. TUTKIMUKSEN TAUSTAA

Tämän tutkimuksen selitettävä teema on eräistä Euroopan entisistä suunnitelmatalous- eli sosialistimaista länteen suuntautuva muuttoliike. Tutkimuksen kohteena on Pietarin, Tallinnan, Prahan ja Bratislavan kaupunkiseutujen palkansaajaväestön ilmaisema maastamuuttohalukkuus. Tutkimuksen kohdetta selitetään mikrotalouteen eli työnantajaorganisaatioiden ja kotitalouksien toimintaan liittyvillä ilmiöillä.

Eurooppalaisen suunnitelmatalouden romahtaminen 1980-1990 –lukujen taitteessa ja tästä seurannut läntisen talousmaailman laajeneminen itään on vaikuttanut muuttoliikkeen edellytyksiin lisäämällä ihmisten liikkumisen mahdollisuuksia. Kylmän sodan aikaiset poliittisten ja ideologisten syiden asettamat muuton esteet ovat poistuneet. Monissa muuttoliiketutkimuksissa siirtolaisuutta on ollut tapana tarkastella osana taloudellisia kehittyneisyyseroja. Tässä tutkimuksessa tätä lähestymistapaa pidetään lähtökohtaisesti perusteltuna. Taloudelliset kehittyneisyyserot ja niiden aiheuttamat ongelmat ovat korostuneet Euroopan unionin vanhojen jäsenvaltioiden sekä Euroopan entisten sosialistimaiden välisissä vertailuissa.

Taloudellisia kehittyneisyyseroja ja muuttoliikettä tarkastellaan osana työmarkkinoiden toimintaa. Työmarkkinat nähdään tässä tutkimuksessa areenana, jolla kohtaavat yhteiskunnan poliittiset, taloudelliset, sosiaaliset ja demografiset tekijät. Muutokset näissä tekijöissä muuttavat vanhoja ja synnyttävät uusia poliittisia, taloudellisia ja sosiaalisia toiminnan tapoja (Green 1997, 506). Työmarkkinat tai yksilötasoissa näkökulmassa työntekijän osallistuminen palkkatyöhön on osa yksilön taloudellista ja sosiaalista toimintaa. Erityisesti sosialistisen suunnitelmatalouden rinnalla toimineessa ns. sekundaaritaloudessa korostui sosiaalisten verkostojen merkitys hyödykkeiden jakelukanavana. Sosialismin aikana opitut käytännöt ja instituutiot vaativat muuntuakseen vuosikymmenien ajan. Tästä syystä on perusteltua olettaa sosiaalisilla verkostoilla olevan siirtymätalouksien oloissa keskeinen merkitys paitsi taloudelliseen toimeentuloon, myös yksilön muuttopäätöksiin liittyvissä elämänprojekteissa.

Yhteiskuntatieteissä on jo pitkään huomioitu sosiaalisten verkostojen merkitys siirtolaisyhteisöissä. Tällaiset verkostot muodostuvat yksilöiden välisistä siteistä sukulaisten ja ystävien välillä. Nämä siteet yhdistävät muuton lähtö- ja tuloalueen väestöä toisiinsa ja edustavat sellaisenaan sosiaalisen pääoman muotoa.

Sosialistinen suunnitelmatalous on eräässä “alustavassa ajatuskokeessa” tulkittu markkinatalouden kehittämättömäksi alalajiksi (Sutela 1992). Käyttämällä lähtökohtana tätä ajatusta voidaan edelleen esittää, että sosiaaliset verkostot ja niihin liittynyt sekundaaritalous edustivat kansalaisyhteiskunnan kehittämättömää alalajia. Sosialistisesta yhteiskunnasta puuttuivat lailliset institutionaaliset rakenteet sekä markkinatalouden että vapaan kansalaisyhteiskunnan toiminnalle. Näin markkinat ja osa kansalaisten toiminnasta tapahtuivat virallisen yhteiskuntajärjestelmän ulkopuolella.

Tulkinta markkinatalouden ja kansalaisyhteiskunnan kehittämättömistä alalajeista on ongelmallinen. Marxilais-leniniläinen ideologia piti kummankin esiintymistä sosialistisessa yhteiskunnassa mahdottomana: mikäli sosialismissa esiintyi jotakin näiden kaltaista, ne tulisivat ideologian mukaisesti ennen pitkää katoamaan sosialismin edetessä. “Todellisuus” ei kuitenkaan taipunut ideologian

asettamiin rajoihin. Tämän sosialistisen “todellisuuden” löytäminen ja sen tarkempi tutkiminen on erityisen haastavaa. Suunnitelmataloutta koskeva tilastointi samoin kuin yhteiskuntatieteellinen tutkimus palveli sosialismin rakentamisen ideologisia päämääriä. Ideologisen värityneisyyden vuoksi vanhojen sosialistimaissa tehtyjen tutkimusten käyttäminen tutkimusaineistoina edellyttää tulkintoja, joiden tekeminen on erityisen ongelmallista ns. länsimaisen tieteen kieleen tottuneille tutkijoille. Toisaalta myös länsimaissa kerättiin ja julkaistiin tietoa ja tutkimuksia sosialistisista yhteiskunnista. Erityisesti Israelissa ja Yhdysvalloissa tärkeä tietolähde oli sosialistisista maista muuttaneiden haastattelut (Grossman 1989).

Sosialististen yhteiskuntien tutkimus on kuitenkin tuottanut tietoa, jonka tuella väittämä jonkinlaisten markkinatalouden muotojen sekä kansalaisten toiminnasta sosialistisissa yhteiskunnissa uskalletaan ottaa tämän tutkimuksen lähtökohdaksi. Talouden (tai yhteiskunnan) *transitiota* – siirtymää valtiojohtoisesta suunnitelmataloudesta markkinataloudeksi – koskevassa kirjallisuudessa tämä näkökulma on jäänyt reunahuomautusten asemaan. Siirtymätalouskeskustelua ovat pikeminkin leimanneet käsitykset vanhan virallisen suunnitelmatalouden muuntamisesta kohti markkinatalouksille ominaisia instituutioita.

Muuttoaikomuksiin liittyvien tekijöiden analyysissä on tässä tutkimuksessa käytetty kahta lähestymistapaa, joita molempia luonnehtii ajatus muuttoliikkeestä taloudellisiin syihin liittyvänä ilmiönä. Nykyisille siirtymätalousmaille on kuvaavaa erilaisten taloudellisten toimintatapojen eriytyneisyys. Tutkittaessa muuttoliikettä talouteen liittyvänä ilmiönä on tämä eriytyneisyys pyrittävä ottamaan huomioon myös muuttoliikkeen syiden tarkastelussa.

Ensimmäinen tässä tutkimuksessa sovellettu näkökulma lähestyy maastamuuttohalukkuutta palkkatyöhön liittyvänä ilmiönä. Tässä näkökulmassa painottuu läntisen talousmaailman leviäminen Euroopan entisten sosialistimaiden alueelle. Tämä talouskulttuurin laajeneminen on lisääntyneiden valtioiden rajat ylittävän vuorovaikutuksen myötä lisännyt paitsi työelämään liittyvien uusien käytäntöjen omaksumista entisissä sosialistimaissa, myös avannut mahdollisuuksia valtioiden rajat ylittävään muuttoon yrityksen sisäisillä työmarkkinoilla.

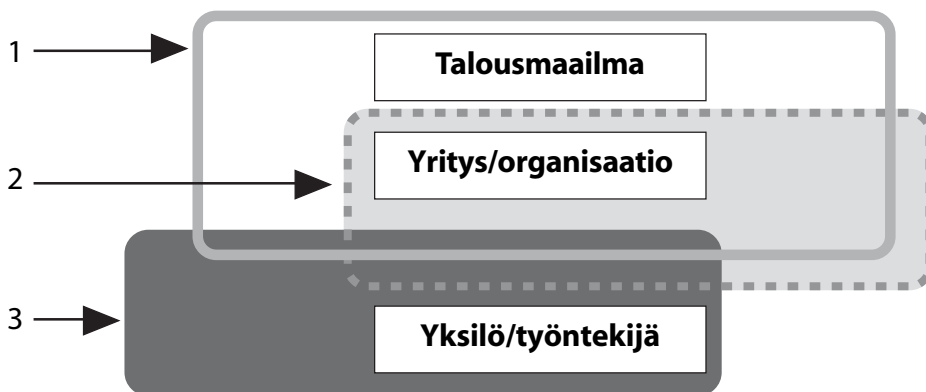
Toinen näkökulma painottaa ns. epävirallista taloutta ja siihen liittyviä sosiaalisia verkostoja muuttoliikkeen resurssina ja mahdollistajana. Tämä painotus pyrkii ottamaan huomioon sosialismin aikaisen sekundaaritalouden sekä nykyisen epävirallisen talouden yksilöiden resurssina. Vaikka sosiaalisilla verkostoilla on keskeinen merkitys valtioiden rajat ylittävänä informaation kanavana, ovat sosiaaliset verkostot myös pääoman muoto, joka toisaalta sitoo yksilön kulloiseenkin asuinympäristöönsä (vrt. Karppi & Rantala 1998a, 162). Mikäli henkilö muuttaa kauaksi asuinpaikastaan, hän menettää ainakin osan sosiaalisesta pääomastaan.

Sosiaaliset verkostot, yksityisten henkilöiden väliset suhteet ja siteet, ovat laadultaan erilaisia. Granovetterin (1973, 1361) mukaan sosiaalisen siteen vaikutus on yhdistelmä ajallista kestoa, emotionaalista läheisyyttä, luottamusta sekä vastavuoroisuutta. Vahvat eli primaariset sosiaaliset siteet liittyvät perhesuhteisiin tai sukulaisuuteen, jolloin keskeinen vaikuttaja on emotionaalinen läheisyys. Vastaavasti heikot siteet muodostuvat suhteista, joihin vastaavaa emotionaalisuutta ei liity, kuten naapureiden tai työtovereiden välillä. Granovetter (emt.) korostaa heikkojen siteiden merkitystä syrjäytymistä torjuvana mekanismina. Tämä tarkoittaa, että heikot siteet tarjoavat kokemuksia ja välittävät toimintamalleja perheen ja suvun ulkopuolelta. Heikkojen siteiden välityksellä vahvojen siteiden muodostamat yhteisöt liittyvät osaksi laajempia yhteisöjä ja edelleen osaksi yhteiskuntaa.

Euroopan sosialististen suunnitelmatalouksien murentuminen 1980- ja 1990-lukujen taitteessa merkitsi läntisen markkinatalouden laajentumista Euroopan transiio- eli siirtymätalousmaihin (eli entisiin sosialistimaihin). Eurooppalaisessa mittakaavassa sekä valtioiden tasolla tapahtuvassa poliittisessa ja taloudellisessa integraatiossa tämä on tarkoittanut yritysten ja muiden taloudellisten organisaatioiden toiminnan laajenemista lännestä itään. Tämä aluetalouden muutos on tuonut markkinataloudelle ominaiset viralliset instituutiot mukaan siirtymätalousmaiden kehitykseen.

1.2. "UUDEN" JA "VANHAN" KOHTAAMINEN

Marxismi-leninismiin menetettyä merkityksensä sosialististen yhteiskuntien ainoana ja oikeana totuutena kokonainen kylmän sodan aikainen talousmaailma jäi avoimeksi ulkoa tuleville vaikutteille. Ideologisten ja poliittisten esteiden poistuttua läntiset yritykset ovat laajentaneet toimintaansa entisten sosialistimaiden kehittyville markkinoille. Läntisten yritysten etabloituminen entisiin sosialistimaihin sekä siihen liittynyt kanssakäymisen voimakas lisääntyminen kylmän sodan rajan yli on tarkoittanut kokonaisen talouskulttuurin leviämistä lännestä itään. Tämä monisyinen institutionaalinen laajentuminen on integroinut entisiä sosialistimaita läntiseen talousmaailmaan (Braudel 1992). Siirtymätalouksien taloudellista integraatiota läntiseen talousmaailmaan voidaan eritellä kolmella tasolla (kuva 1.1).

Kuva 1.1. Integraation tasot (vrt. Rantala 2000, 150)

Kuvassa 1.1 esitetyt integraation tasot auttavat toisaalta jäsentämään entisten sosialistimaiden taloudellista ja poliittista integraatiota markkinataloudellisiin rakenteisiin sekä toisaalta yksityisten henkilöiden asemaa tässä kehityksessä. Talousmaailman tasolla (kuvan alue 1) integraation erityispiirteinä on uusien alueiden (valtioiden) tuleminen yhdenmukaisemman taloudellisen ajattelun piiriin. Läntisen talousmaailman laajeneminen markkinataloudelle ominaisine instituutioineen on käytännössä tarkoittanut läntisten toimintamallien viemistä siirtymätalouksimaihin. Vuorovaikutus toiseen suuntaan on jäänyt vähäisemmäksi. (Amsden et al 1994.) Tässä prosessissa ulkomaisilla sekä uusilla yksityisillä yrityksillä on keskeinen merkitys uusien markkinatalouteen liittyvien toimintamallien luojina ja välittäjinä.

Organisaatioiden tasolla (alue 2) korostuvat erilaisten yritysten ja organisaatioiden edellytykset integroitua laajenevaan talousmaailmaan. Yksilötasolla (alue 3) korostuu työntekijöiden integroituminen työnantajayritykseen. (Rantala 2000, 150.) Yritykset ja organisaatiot ovat työntekijöidensä kokemusten muovaajia. Erilaiset organisaatiot, esimerkiksi monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö tai valtion virasto, toimivat erilaissa taloudellisissa kulttuureissa samalla muodostaen niitä (Karppi 1998). Ulkopuolelta tulleet "uudet" rakenteet toimivat suunnitelmatalouden ajalta periytyvässä ja muotoutuvassa "vanhassa" taloudellisessa ympäristössä.

"Vanhaa", sosialistista talousjärjestelmää, voidaan luonnehtia pula- tai vajetaloudeksi (Kornai 1980). Lukuisista tuotannon tehostamiseen tähdänneistä talousuudistuksista, ideologisista lupauksista ja "lainomaisesta kehityksestä" huolimatta suunnitelmatalouden tuotanto- ja jakelujärjestelmä ei pystynyt vastaamaan lupaukseensa jatkuvasta materiaalsen elintason kasvusta

ja kulutusmahdollisuuksien lisääntymisestä (ks. esim. Kagarlitski 1992). Keskusjohtoisen suunnitelma- eli *primaaritalouden* heikko toimivuus synnytti rinnalleen markkinoiden toimintaan perustuneen *sekundaaritalouden*, joka läpäisi kaikki yhteiskunnan kerrokset. (Grossman 1989; Rose 1991; Piirainen 1993.)

Primaaritalous jätti perinnöksi markkinoiden toimintaan soveltumattoman oikeudellisen ja institutionaalisen järjestelmän. Sekundaaritalous toimi kysynnän ja tarjonnan mukaan niukkojen hyödykkeiden tuottajana ja jakelukanavana. Näin siirtymätalouksissa “vanha” pitää sisällään romahtaneen primaaritalouden lisäksi myös sekundaaritaloudesta periytyneitä markkinatalouden aineksia.

Talousjärjestelmän romahtaminen johti jo entisestään suhteellisen matalan materiaalisen elintason jyrkkään laskuun, joka on edelleen johtanut kylmän sodan aikaisen poliittisen rajan muuntumiseen elintasoerojen rajaksi lännen ja idän välillä (Karppi, Kultalahti & Rantala 2000). Tämän uudentyyppisen Euroopan kahtiajakautumisen lisäksi siirtymätalouksien sisäiset elintasoerot ovat kasvaneet jyrkästi (Niggle 1997).

Läntisten yritysten etabloituminen eli toimintojen siirtäminen siirtymätalouksiin on osaltaan korostanut kehittyneisyseroja. Vanhoissa valtiollisissa yrityksissä tuotetut hyödykkeet eivät useinkaan pysty kilpailemaan läntisten vastineidensa kanssa. “Uuden” ja “vanhan” kohdatessa talouselämä polarisoituu sen mukaan, kuinka yritykset ja organisaatiot ovat pystyneet kiinnittymään läntisen talusmaailman instituutioihin. Samalla yksilöiden ja perheiden muuttuneet toimintaympäristöt ovat edellyttäneet uudenlaisten toimintatapojen omaksumista.

1.3. TUTKIMUSKOHEET

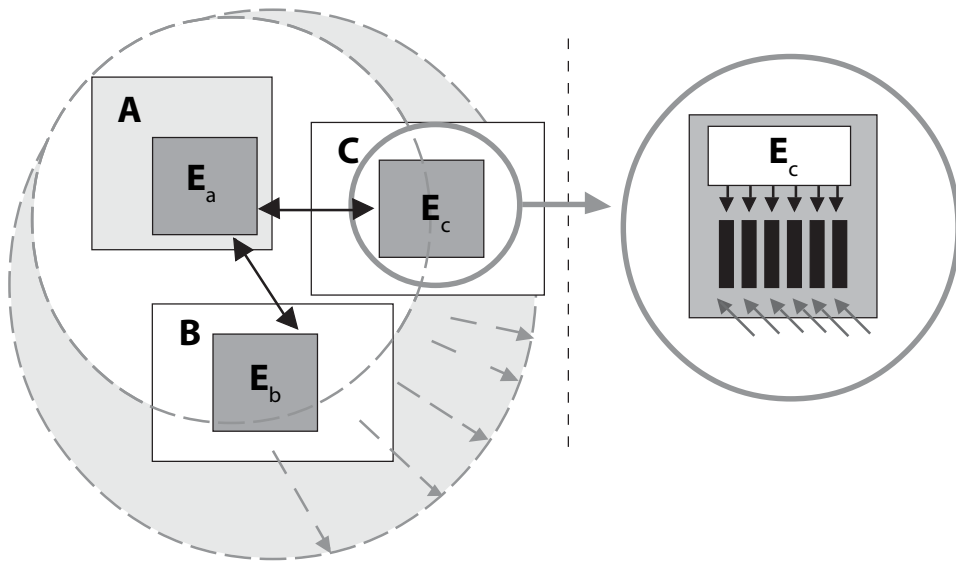
Tutkimuksen kohteena on Pietarin, Tallinnan, Prahan ja Bratislavan kaupunkiseutujen palkan-saajaväestön ilmaisema maastamuuttohalukkuus, jota selitetään pääasiassa mikrotalouteen eli työnantajaorganisaatioiden ja kotitalouksien toimintaan liittyvillä ilmiöillä. Näiden ilmiöiden tutkiminen edellyttää niiden kytkemistä laajempiin, siirtymätalouksien yhteiskunnallista kehitystä koskeviin keskusteluihin.

Eurooppalainen integrointikehitys pyrkii edistämään taloudellisten instituutioiden sopeutumista sekä poistamaan taloudellisen toiminnan esteitä. Entisissä sosialistimaissa “uudet” ja “vanhat” taluskulttuurit elävät rinnakkain. Samalla on muodostunut ja muodostuu jotakin, joka on uutta verrattuna poliittisen ja taloudellisen kahtiajaon aikaiseen Eurooppaan. Tässä uudessa tilanteessa yritysmaailma ja sen tarpeet voidaan nähdä valtiollisten instituutioiden muovaajina. Lisäksi EU:n ohjelmien (esimerkiksi Interreg, TACIS ja PHARE) tukemilla toimintatapojen sopeuttamisella pyritään siihen, että EU:n naapurimaiden kehitystä pystyttäisiin ennakoimaan. Taloudellisen (yritystasoisien) sekä poliittisen (valtiotasoisien) integraation eräänä mahdollisena tuloksena on valtion jäsenyys Euroopan unionissa.

Lännessä (alue A kuvassa 1.2) siirtymätalouksiin (alueet B ja C) etabloituvat yritykset (E_b ja E_c) sekä uudet yksityiset yritykset voidaan nähdä läntisen talusmaailman laajentajina ja välittäjinä siirtymätalouksissa.

Transition alkuvaiheissa vanhat sosialistimaat eivät pystyneet tarjoamaan uusille yrityksille tukipalveluja (esimerkiksi lainoja kehittymättömän ja epävarmalla pohjalla olevan pankkijärjestelmän vuoksi). Talouden transitiossa keskeisenä kehityspiirteenä on ollut organisaatioiden ja toiminnan tapojen siirtäminen ja tuottaminen siirtymätalouksiin. Ulkoa tuodut toiminnan tavat, talouden kulttuurit, paitsi sopeutuvat siirtymätalouksien toimintaympäristöihin, myös vaikuttavat, tarjoavat esimerkkejä ja asettavat haasteita sosialismin ajalta periytyvien instituutioiden muutoksille. Kehitys

voidaan nähdä läntisen talousmaailman osittaisena siirtymisenä ja laajenemisena siirtymätalouksien sisälle (harmaa ympyrä kuvassa 1.2). Uudet yritykset ja organisaatiot toimivat integraation välittäjinä.

Kuva 1.2. Organisaatiot integraation välittäjinä ja talousmaailman laajentajina.

Uudet instituutiot vaikuttavat koko yhteiskunnassa. Organisaatioiden sisällä, mm. henkilöstöpolitiikan instituutioissa ja yksilötasolla (oikea puoli kuvassa 2, organisaatio E_c) yksittäiset työntekijät kohtaavat uusien talouskulttuurien toimintatapoja. Organisaatiot ovat toiminnan areenoita, joilla kohtaavat “ylhäältä” tuotetut kulttuurit (mustat nuolet alaspäin kuvan 1.2 oikealla puolella) sekä “alhaalta” työntekijöiden aikaisempi kokemusmaailma.

Yritykset ja muut organisaatiot ovat paitsi sidoksissa makrotason instituutioihin, myös inhimillisen toiminnan areenoita, jotka edelleen muovaavat yksilöiden kokemuksia ja odotuksia mikrotasolla. Yksilö osallistuu erilaisiin taloudellisiin instituutioihin. Siirtymätalouksien eräänä erityispiirteenä on laajalle levinnyt epävirallisen talouden sektori, jonka merkitys korostuu ns. virallisen talouden ajautuessa kriiseihin. Yksilön taloudellinen toiminta merkitsee myös kiinnittymistä taloudellisissa instituutioissa vaikuttaviin mekanismeihin ja toiminnan tapoihin. Näitä ovat mm. pääsy organisaatioiden sisäisille ja nousevaan urakehitykseen johtaville työmarkkinoille tai sitoutuminen sosiaalisten kontaktien muodostamaan turvaverkkoon. Kiinnittyminen erilaisiin virallisiin tai epävirallisiin instituutioihin vaikuttaa edelleen tämän tutkimuksen tutkimuskohteeseen: palkansaajaväestön ilmaisemaan maastamuuttohalukkuuteen.

Käyttämällä esimerkkinä Venäjän 1998 syventynyttä talouskriisiä, on mahdollista tulkita erilaiset taloudelliset kulttuurit ja näiden toimintaympäristöt ja muodot voimakkaasti eriytyneiksi. Tällaisia muotoja ovat edellä mainittujen julkisten ja budjettirahoitteisten organisaatioiden tai uusien yksityisen sektorin yritysten lisäksi laaja omavaraistalous sekä muut epävirallisen talouden muodot. Makrotaloudelliset kriisit vaikuttavat näihin eri tavoin. Yksilön kiinnittyminen eriytyneisiin taloudellisiin kulttuureihin merkitsee samalla yksilön kokemusten ja odotusten eriytymistä.

Vaikka Venäjää voidaan pitää äärimmäisenä esimerkkinä taloudellisten kulttuureiden eriytymisessä, on monilla epävirallisen talouden muodoilla suuri merkitys väestön toimeentulolle myös muissa siirtymätalouksissa (Rantala 1998; Rantala 2000). Kiinnittyminen taloudellisen toiminnan muotoihin voidaan eritellä yksilön taloudelliseksi portfolioksi (Rose 1991). Siirtymätalouden oloissa työsuhdeturva muistuttaa monissa tapauksissa työmarkkinoiden lohkokoutumisteorioiden sekundaari-lohkoa, jolle on tyypillistä työsuhteen epävarmuus (Rantala 1998). Yhdestä työpaikasta saatu palkka ei aina riitä toimeentuloon, joten monien on turvauduttava useamman työn tekemiseen. Erilaiset epävirallisen talouden muodot kompensoivat virallisen palkkatyön epävarmuutta. Lisäksi sosiaaliset verkostot ovat paitsi osa epävirallisen talouden hyödykkeiden tuotanto- ja jakelukanavaa, myös sosiaalinen turvaverkko.

1.4. TUTKIMUSTEHTÄVÄ JA TUTKIMUKSEN TAVOITTEET

Tutkimuksessa analysoidaan talousmaailmojen (läntinen “ensimmäinen maailma” ja sosialistinen “toinen maailma”) kohtaamista sekä tämä kohtaamisen synnyttämää työllisen työvoiman kiinnittymistä talouksien eri muotoihin neljällä eurooppalaisella kaupunkiseudulla (Pietari, Tallinna, Praha ja Bratislava). Edelleen analysoidaan tämän kiinnittymisen vaikutuksia palkansaajien maastamuuttohalukkuuteen.

Tutkimuskysymykset:

- 1) Mikä on sosialistisen primaaritalouden sekä yhteiskunnallisen tuotannon ulkopuolisen sekundaaritalouden merkitys markkinatalousinstituutioiden kehitykselle?
- 2) Miten palkansaajat kiinnittyvät viralliseen ja epäviralliseen talouteen?
- 3) Miten kiinnittyminen viralliseen ja epäviralliseen talouteen vaikuttaa maastamuuttohalukkuuteen?

Kysymykset voidaan kääntää kolmeksi päätavoitteeksi: pyrkimällä perustellusti vastaamaan asetettuihin tutkimuskysymyksiin 1) analysoidaan teoreettisesti talouden transition lähtökohtia sosialistisen primaari- ja sekundaarisektorin antamista lähtökohdista, 2) tutkitaan empiirisen aineiston avulla palkansaajien asemaa ja kiinnittymistä virallisen ja epävirallisen talouden instituutioihin sekä 3) tutkitaan empiirisen aineiston avulla palkansaajien maastamuuttohalukkuutta.

1.5. TUTKIMUKSEN ETENEMINEN

Talouden transition ja sen lähtökohtien taustalla vaikuttavat sosialistisen talouden käytännöt, jotka jaetaan suunnitelmatalouteen eli primaarisektoriin ja sen rinnalla eläneeseen sekundaarisektoriin. Lisäksi talouden transition lähtökohtana on läntisen talouskulttuurin laajeneminen osaksi entisten sosialistimaiden taloudellisia instituutioita. Näistä elementeistä ovat sosialistisen suunnitelmatalouden romahtamisen myötä muotoutuneet nykyisten transitiomaiden virallisen ja epävirallisen talouden sektorit.

Edellä mainitut teemat muodostavat tutkimuksen *selittävän* kokonaisuuden. *Selitettävä* kokonaisuus liittyy muuttoliikkeeseen ja maastamuuttohalukkuuteen.

Luvussa 2 esitetään tutkimuksen empiirinen aineisto. Luku 3 käsittelee entisten sosialistimaiden hajoamista sekä talouden transition lähtökohtia sosialistisen primaari- ja sekundaarisektorin sekä edelleen markkinatalouteen liittyvän virallisen ja epävirallisen talouden näkökulmasta. Luvussa 4

eritellään 1980- ja 1990-lukujen taitteesta alkanutta poliittista ja taloudellista integraatiokehitystä läntiseen talousmaailmaan, johon liittyy myös Euroopan unionin itälaajeneminen. Poliittisen ja taloudellisen integraation tasolta edetään yksilötasolle: työntekijöiden asema sekä sosialistisilla että transititalouksien työmarkkinoilla. Yksilöiden integroituminen erilaisiin taloudellisiin ympäristöihin selittää myös havaittavia eroja materiaalisessa elintasossa. Luvussa 5 tarkastellaan eräitä empiirisen aineiston yksilötason muuttujia: käsityksiä taloudellista kehityksestä sekä sitoutumista erityyppisiin yhteisöihin.

Luvussa 6 käydään keskustelu muuttoliiketeorioista sekä itä-länsi-muuttoliikkeen historiasta. Empiirisen aineiston analyysi keskittyy lukuun niinikään 6. Lopuksi luvussa 7 esitetään tutkimuksen keskeisimmät tulokset ja johtopäätökset.

2. TUTKIMUSAINEISTO¹

Tutkimuksen empiirisenä aineistona käytetään Pietarin, Tallinnan, Prahan ja Bratislavan kaupunkiseutujen yrityksistä ja muista työnantajaorganisaatioista huhti-heinäkuussa vuonna 1996 kerättyä kyselyaineistoa. Henkilökyselyt ja -haastattelut ovat suorittaneet paikallisia yliopistoja ja tutkimuslaitoksia edustavat yhteistyötahot² Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa suomalaisen tutkimusryhmän³ johdolla.

Käytetyllä empiirisen aineiston poimintaproseduurilla pyrittiin varmistamaan, että maastamuuttopaineen syntymiseen vaikuttavat vaikeasti määriteltävissä olevat ominaisuudet saadaan jäsenettyä yksityiskohtaisen tutkimuksen kohteeksi. Käsillä olevassa tapauksessa tämä ominaisuus on työllisen väestön ulkomaille muuton suunnittelu⁴, jota voidaan pitää muuttopaineen syntymisen välttämättömänä edellytyksenä. Koko väestöstä muuttosuunnitelmien vaikutuspiirissä arvioitiin otantaproseduurin suunnitteluvaiheessa olevan korkeintaan kymmenen prosenttia väestöstä. Tämä perustuu olettamukseen, että muuttoa suunnittelevan työlliseen väestöön kuuluvan henkilön mukana seuraa ulkomaille myös perheenjäseniä.

Empiirisen aineiston otantaproseduuri on seuraava. Bratislavan, Prahan ja Tallinnan toimipaikkarekistereistä poimittiin ensin yritykset, joissa kyselyt tehtiin. Yrityksissä haastateltiin henkilöstön rekrytoinnista vastaava johtaja, jolta strukturoidulla lomakkeella (liite 1) kysyttiin organisaatiota koskevia tietoja. Yrityksen henkilökunnalle jaettiin ns. lyhyt kyselylomake (liite 2), joiden vastausten perusteella *osa toimipaikkojen henkilöstöstä valikoitiin vastaamaan* ns. pitkään kyselylomakkeeseen (liite 3). Toimipaikkojen poiminta on esitetty luvussa 2.1, henkilöstölle jaettujen lyhyiden ja pitkien kyselylomakkeiden proseduuri on esitetty luvussa 2.2.

Poikkeuksen empiirisen aineiston bankinnassa muodostaa Pietari. Pietarista ei vuonna 1996 ollut saatavilla tiedoiltaan ja sisällöltään otantakriteerit täyttävää toimipaikkarekisteriä. Tästä syystä *pietarilaisten toimipaikkojen valinta ei perustu satunnaisotantaan.* Pietarilaiset toimipaikat valittiin käyttämällä hyväksi erään suomalaisen konsulttiyrityksen (Faxxon Oy) laajaa kontaktiverkostoa. Pietarin yritysten omistusmuoto-, henkilöstö- ja toimialajakauma pyrittiin saamaan niin kattavaksi ja Pietaria kuvaavaksi, kuin se olosuhteisiin nähden oli mahdollista. Toiseksi Pietarin toimipaikoissa ei ole jaettu lyhyttä kyselylomaketta, vaan ainoastaan pitkä kyselylomake. Näin ollen *pietarilaisten toimipaikkojen henkilöstöä ei ole poimittu kyselyyn samaan tapaan kuin muissa kaupungeissa*, mikä on otettava huomioon empiirisen aineiston analyysissä ja tulosten tulkinnessa.

¹ Luku perustuu osittain artikkelikäsitelmään Karppi & Rantala 1998b.

² Slovakian tiedeakatemia, maantieteen instituutti; Kaarlen yliopisto, yhteiskuntatieteiden ja alueellisen kehittämisen laitos; Tallinnan kaupunkitutkimuksen instituutti.

³ Olli Kultalahti, Ilari Karppi ja Heikki Rantala.

⁴ Vuonna 1992 Euroopan yhteisöjen komission julkaisemassa Eurobarometrissä ennakoitiin Euroopan vanhoista sosialistimaista (Venäjä mukaan lukien) EU-alueelle suuntautuvaa muuttoliikettä, *mikäli muuton esteet poistuisivat kokonaan.* "Varmasti" ulkomaille muuttavien osuus työikäisestä väestöstä arvioitiin noin 1,5 prosentiksi. "Varmasti tai todennäköisesti" länteen arvioitiin muuttavan noin 8 prosenttia työikäisestä väestöstä. Tämä merkitsisi sitä, että 2,5 miljoonaa ihmistä olisi muuttamassa EU-alueelle varmasti ja näiden lisäksi 10,5 miljoonaa todennäköisesti. (De Swaan 1995, 12.) Koska muuton esteitä on pystytetty jopa EU:n ja siirtymätalouksien välisillä Eurooppasopimuksilla (vrt. Winters & Wang 1994, 42-43), voitiin länteen muuttamaan pystyvien määrä ennakoita Eurobarometrin arvioita pienemmiksi.

Syy muista kaupungeista poikkeavaan menettelyyn Pietarissa oli, että keskusteluissa aineiston hankinnan suorittaneen pietarilaisen tutkijaryhmän kanssa tuli ilmeiseksi, että kaksivaiheista otantaa pidettiin vieraana eikä sen tarkoitusta ymmärretty. Näin ilmeisenä vaarana oli koko kyselyn epäonnistuminen. Tästä syystä Pietarin aineiston osalta päädyttiin muista tutkimuskaupungeista poikkeavaan menettelyyn.

2.1. TOIMIPAIKKOJEN VALINTA

Koska tutkimuksen kohteena on työllinen työvoima, kyselyaineisto kerättiin erilaisista organisaatioista – ihmisten työpaikoilta. Työnantajaorganisaatiot poimittiin kaupunkien toimipaikkarekistereistä, joista poistettiin Bratislavassa ja Prahassa alle 50 työntekijän toimipaikat sekä Tallinnassa alle 11 työntekijän toimipaikat. Lisäksi toimipaikan koon ylärajaksi asetettiin 300 työntekijää. Myös alkutuotanto-toimialojen toimipaikat poistettiin. Toimipaikkojen perusjoukko muodostuu siis jalostus-, palvelu- ja tietointensiivisistä sekä hallinnollisista elinkeinoista ja toiminnoista.

Alkuperäinen suunnitelma oli tutkia myös Tallinnassa 50-300 työntekijän yrityksiä. Kuitenkin Tallinnassa jo 50 työntekijän yritys on poikkeuksellisen suuri työllistäjä. Mikäli otokseen oltaisiin hyväksytty vain yli 50 työntekijän toimipaikat, olisivat Tallinnan toimipaikat käytännössä loppuneet kesken. Pienet yritykset ovat tyypillinen osa Tallinnan uutta elinkeinorakennetta, joten Tallinnan otosta laajennettiin pienempiin toimipaikkoihin. Lisäksi Virossa käytössä olevassa toimipaikkarekisterissä käytetään karkeampaa kokoluokitusta kuin Slovakiassa ja Tshekin tasavallassa.

Syinä pienimpien toimipaikkojen pois jättämiseen olivat kenttätyöhön käytössä olleet rajalliset resurssit eli tutkimusekonomiset syyt sekä luvussa 2.2 esitettävä henkilökyselyiden otantaproseduuri. Pienten organisaatioiden ottaminen mukaan tutkimukseen olisi lisännyt kenttätyön määrää huomattavasti.

Organisaatiot oli järjestetty rekistereihin toimipaikan työntekijöiden luokitellun lukumäärän perusteella. Rekistereihin tehtiin seuraavat rajaukset, jolloin saatiin kutakin kohdealuetta varten perusjoukko. Alkuperäisistä rekistereistä siis poistettiin:

- 1) alle 50 (Tallinnassa alle 11) ja yli 299 työntekijän toimipaikat
- 2) alkutuotantotoimialojen toimipaikat.

Pietarin osalta toimipaikkojen valinnan perustana käytettiin hyväksi laajaa organisaatioiden välistä yhteysverkostoa. Tämän mahdollisti yhteistyö Pietarissa toimivan suomalaisen konsulttitoimiston (Faxon Oy) kanssa. Kyseisen konsulttitoimiston liikeidea on auttaa Pietariin etabloituvia yrityksiä paitsi yrityksen perustamisessa, myös asiakassuhteiden ja muiden sidosryhmäverkostojen luomisessa. Pietarilaiset yritykset pyrittiin valikoimaan mahdollisimman pitkälle samojen periaatteiden mukaan kuin muissa kaupungeissa.

Organisaatioiden omistusmuoto on keskeinen työllistä työvoimaa segregoiva tekijä. Voidaan olettaa, että etenkin siirtymätalouksissa yritysten omistuspohja vaikuttaa niissä työskentelevien ihmisten maailmankuvaan ja tätä kautta heidän arvioonsa omasta asemastaan työmarkkinoilla. Omistusmuodon ja kokoluokan perusteella tehdyllä valinnalla oli myös erityinen tavoite. Sen avulla pyrittiin saamaan edustava otos niistä yksityisen sektorin yrityksistä, jotka uuden markkina-taloukskauden aikana eivät vielä ole ehtineet kasvaa suuriksi. Lisäksi pieniä ja keskisuuria yrityksiä voidaan pitää tyypillisinä talouden transition edustajina, jotka muodostavat dynaamisimman osan kansantaloutta. Ne täyttävät suunnitelmatalouden aikana syntyneitä puutteita yritysraakenteessa. Samalla ne ovat työllistäneet vanhoista valtionyrityksistä irtaantuvaa työvoimaa.

Organisaatioista tehtiin *ositettu otanta*. Poimintaa varten organisaatiot luokiteltiin kuuteen luokkaan omistuspohjan mukaan (muuttuja *omist6* taulukossa 2.1) sekä neljään luokkaan työntekijöiden lukumäärän mukaan (muuttuja *koko4* taulukossa 2.2).

Taulukko 2.1. Organisaatioiden luokitellut omistusmuodot

Luokkatunnus (<i>omist6</i>)	Omistusmuoto Bratislava, Praha ja Tallinna
1 yksityinen yritys	- eri muotoiset osakeyhtiöt, henkilökohtaisessa omistuksessa olevat yritykset
2 osuuskunta	- osuuskunta
3 julkinen organisaatio	- valtion, kunnan, yhdistyksen, poliittisen puolueen tai kirkon omistama organisaatio
4 ulkomainen yritys	- ulkomaalaisomistuksessa oleva yritys
5 yhteisyritys	- yhteisyritys (joint venture)
6 edellisten yhdistelmä	- yritys jossa edellä eriteltyjä omistusmuotoja ristikkäin pl.henkilökohtaisessa omistuksessa

Taulukko 2.2. Organisaatioiden kokoluokat työntekijöiden lukumäärän mukaan

Luokkatunnus (<i>koko4</i>)	Työntekijöiden lukumäärä	
	Bratislava ja Praha	Tallinna
Kokoluokka 1	50-74	10-49
Kokoluokka 2	75-99	50-99
Kokoluokka 3	100-199	100-199
Kokoluokka 4	200-299	200-299

Muuttajat *omist6* ja *koko4* ristiintaulukoitiin erikseen kutakin kaupunkia varten 6x4-havaintomatriisiksi, jonka perusteella poimittiin rekistereistä tutkimuksen kohdeorganisaatiot. Ositteisiin poimittavien yritysten määrä ratkaistiin suhteellisella kiintöinnillä (alaindeksi *i* viittaa omistusmuotoon ja *j* kokoluokkaan):

$$x_{ij} = (n_{ij} / N) * S, \quad [1]$$

missä x_{ij} on ositteeseen poimittavien yritysten lukumäärä,
 n_{ij} on osituskriteerit täyttävä osa perusjoukkoa,
 N on perusjoukko,
 S on organisaatio-otoksen koko.

Organisaatio-otoksen koko S perustuu valintaan. Valinnan kriteereinä olivat kohdealueen kiinnostavuus suomalaisesta näkökulmasta ja alueen organisaatiokanta. Tämän vuoksi Tallinnan otos sekä pietarilaisten yritysten määrä ovat suurempia kuin Prahan ja Bratislavan alueen otokset. Lähtökohtana oli, että Tallinnasta poimittaisiin 50 organisaatiota. Prahasta tavoitteena oli poimia 30 ja Bratislavasta 25 organisaatiota.

Ositteiden täyttäminen tapahtui satunnaisotantana perusjoukosta N ehdolla, että samaan ositteeseen ei hyväksyty useampia saman toimialan organisaatioita. Poimintakierroksia tehtiin niin monta, että ositteet saatiin täytettyä. Mikäli jo valittu organisaatio osui ositteeseen myöhemmillä poimintakierroksilla, valittiin listasta seuraava yritys, johon poiminta osui. Lopuksi tehtiin toimialavertailut kussakin omistumuodossa kokoluokittain. Mikäli koko yritys- ja organisaatiokantaan suhteutettuna harvinaisten toimialojen organisaatioita osui samaan omistusluokan eri ositteisiin useita, poimittiin niiden tilalle lisäpoiminnoilla uudet organisaatiot. Tämän jälkeen kullekin organisaatiolle poimittiin kaksi varaorganisaatiota siltä varalta että haastatteluja ei voitaisi suorittaa em. poiminnan perusteella valikoituneessa toimipaikassa. Poiminnassa käytettiin samaa menetelmää kuin edellä.

Lopuksi rekistereiden perusteella tehtiin lista poimintakriteerit täyttävistä yrityksistä ja muista organisaatioista, joita voitaisiin tarvittaessa käyttää satunnaisotannalla poimittujen organisaatioiden substituutteina. *Tämä lista pyrittiin saamaan mahdollisimman yhdenmukaiseksi satunnaisotannalla valittujen yritysten koko-, omistusmuoto- ja toimialajakaumien kanssa.* Yhteensä toimipaikkoja poimittiin kuusinkertainen määrä tarvittaviin otoksiin nähden.

Jotta poimituissa organisaatioissa oltaisiin voitu tehdä haastatteluja, oli tähän saatava lupa organisaation johdolta. Koska toimipaikkapohjaisen otannan tarkoituksena on tutkia mikrotason työmarkkinoiden toimintaa ja työmarkkinoilla vaikuttavia institutionaalisia tekijöitä, oli luontevaa ottaa yhteyttä organisaatioiden henkilöstöhallinnosta vastaaviin henkilöihin. Nämä haastateltiin strukturoidun lomakkeen avulla (liite 1). Kustakin poimitusta organisaatiosta pyrittiin haastattelemaan yksi henkilöstöhallinnon edustaja.

Toteutunut organisaatioiden lukumäärä on oheisen asetelman mukainen:

- Bratislava 26 organisaatiota
- Praha 30 organisaatiota
- Tallinna 56 organisaatiota
- Pietari 115 organisaatiota.

Henkilöstöjohtajien organisaatioista antamat työntekijöiden lukumäärää, omistus pohjaa sekä toimialaa koskevat tiedot on esitetty kaupungeittain taulukoissa 2.3, 2.4 ja 2.5. Taulukkojen tiedot perustuvat siis haastattelujen tuloksiin, eivät toimipaikkarekistereissä olleisiin tietoihin.

Poimintaproseduurin mukaisesti Bratislavan ja Prahan toimipaikkojen koko henkilöstön lukumäärällä mitattuna on selvästi suurempi kuin Tallinnassa. Pietarin jakauma muistuttaa Tallinnan jakaumaa. Alkuperäinen suunnitelma oli tehdä kyselyt Pietarissa 50 toimipaikassa. Käytännössä toimipaikkojen määrä jouduttiin nostamaan yli sadan. Työntekijät joko kieltäytyivät vastaamasta kyselyyn tai organisaation johto ei antanut lupaa tehdä kyselyä kaikille työntekijöilleen.

Käytännössä henkilöstömanagereiden antamat tiedot (taulukko 2.4) toimipaikan omistumuodosta poikkesivat jonkin verran toimipaikkarekistereiden tiedoista. Rekisteriin merkitty organisaatio oli saattanut lopettaa toimintansa tai sen omistusmuoto, toimiala, osoite tai työntekijöiden määrä oli muuttunut. Tällaiset muutokset ovat kuitenkin tyypillinen osa siirtymätalouksien kehitystä. Kokonaisuutena otoksen toimipaikat antavat tyydyttävän kuvan tutkimuskaupunkien elinkeinorakenteesta. Toimialan mukaiseen luokitteluun sisältyy lisäksi vinoutuma Bratislavan aineistossa: noin kolmannes organisaatioista kuuluu koulutuksen ja tutkimuksen toimialaan (taulukko 2.5).

Taulukko 2.3. Kyselyyn poimittujen/valittujen toimipaikkojen jakauma työntekijöiden lukumäärän mukaan (lähde: henkilöstömanagerit)

Työntekijöiden lukumäärä	Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1-24	0	0	0	0	21	39	36	32	57	26
25-49	0	0	2	7	14	26	28	25	44	20
50-74	7	28	9	30	4	7	9	8	29	13
75-99	4	16	4	13	3	6	4	4	15	7
100-124	5	20	2	7	0	0	7	6	14	6
125-149	3	12	2	7	1	2	3	3	9	4
150-174	1	4	3	10	3	6	3	3	10	4
175-199	1	4	3	10	0	0	0	0	4	2
200 tai enemmän	4	16	5	17	8	15	24	21	41	18
Yhteensä	25	100	30	100	54	100	114	100	223	100
Puuttavia tietoja	1		0		2		1		4	

Taulukko 2.4. Kyselyyn poimittujen/valittujen toimipaikkojen jakauma omistusmuodon mukaan (lähde: henkilöstömanagerit)

Organisaation omistus pohja	Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Valtion yritys	13	50	6	20	7	13	19	17	45	20
Valtion omistama osakeyhtiö	0	0	0	0	0	0	14	12	14	6
Kunnallinen yritys tai organisaatio	0	0	3	10	3	5	0	0	6	3
Osuuskunta	0	0	0	0	3	5	3	3	6	3
Yksityistetty valtionyritys	5	19	2	7	4	7	9	8	20	9
Yksityinen yritys, ei ulkomaisia osakkaita tai ei merkittävää ulkomaista omistusta	4	15	10	33	30	55	39	34	83	37
Joint Venture	2	8	3	10	4	7	12	11	21	9
Monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö	2	8	3	10	3	5	7	6	15	7
Muu	0	0	3	10	1	2	11	10	15	7
Yhteensä	26	100	30	100	55	100	114	100	225	100
Puuttavia tietoja	0		0		1		1		2	

Taulukko 2.5. Kyselyyn poimittujen/valittujen toimipaikkojen toimiala kaupungeittain (lähde: henkilöstömanagerit)

Organisaation toimiala	Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Konepajateollisuus	1	4	3	10	2	4	7	6	13	6
Sähkötekniinen/ elektroniikkateollisuus	1	4	-	-	2	4	13	12	16	7
Kemian-, lääke tai prosessiteollisuus	2	8	1	3	2	4	4	4	9	4
Tekstiili- vaatetus tai jalkineiteollisuus	-	-	-	-	3	5	3	3	6	3
Talonrakennus	-	-	1	3	2	4	11	10	14	6
Liikenne, erityisesti henkilökuljetus	-	-	-	-	3	5	4	4	7	3
Huolinta, tavarakulje- tus tai varastointi	-	-	-	-	2	4	2	2	4	2
Energia- ja vesihuolto	-	-	-	-	1	2	3	3	4	2
Majoitus ja ravitsemus	-	-	4	13	2	4	4	4	10	4
Tukkukauppa	2	8	-	-	3	5	13	12	18	8
Vähittäiskauppa tai tuotteiden jakelu	1	4	3	10	7	13	3	3	14	6
Kotitalousesineiden ja moottoriajoneuvojen korjaus	-	-	-	-	1	2	1	1	2	1
Tavaroiden vienti ja tuonti	-	-	2	7		0	4	4	6	3
Rahoitus ja vakuutus	1	4	2	7	2	4	3	3	8	4
Markkinointi ja mainonta	1	4	-	-	1	2	9	8	11	5
Liikkeenjohdon ja hallinnon palvelut	-	-	1	3	-	-	4	4	5	2
Tekninen suunnittelu ja konsultointi	1	4	1	3	1	2	5	4	8	4
Koulutus ja tutkimus	9	35	4	13	2	4	8	7	23	10
Lakiasiat	-	-	1	3	-	-	-	-	1	0
Muu	7	27	7	23	20	36	12	11	46	20
Yhteensä	26	100	30	100	56	100	113	100	225	100
Puuttavia tietoja	0		0		0		2		2	

2.2. TYÖNTEKIJÖIDEN KAKSIVAIHEINEN OTANTA TOIMIPAIKOISTA

Työntekijät poimittiin organisaatioista kaksivaiheisella otannalla. Kuten edellä mainittiin, *Pietarin aineisto ei noudata seuraavassa kuvattavan proseduurin ja siihen liittyvän vastaajien valikoinnin osalta muita tutkimuskaupunkoja.*

Jotta täytettyjä kyselylomakkeita saataisiin kerättyä organisaatioista niiden luokiteltua työntekijämäärää edustavat määrät, ratkaistiin työntekijöiden lukumäärän mukainen paino jakamalla muuttujan *koko4* luokkakakeskiarvot luokkakakeskiarvojen summalla (ks taulukko 2.6):

$$w_j = x_j / \sum x_j, \quad [2]$$

missä alaindeksi j viittaa organisaatioiden kokoluokkaan,
 w_j on ositteen kokoluokan mukainen paino,
 x_j on luokkakakeskiarvo.

Taulukko 2.6. Yrityksen kokoluokan mukaiset painot (w_j) laskettuna yhtälön [2] mukaan Bratislavassa ja Prahassa (B&P) sekä Tallinnassa (T)

Luokkatunnus (<i>koko4</i>)	Luokkakakeskiarvot (x_j)		Ositteiden painot (w_j)	
	B & P	T	B & P	T
Kokoluokka 1	62	29,5	0,113	0,059
Kokoluokka 2	87	74,5	0,159	0,148
Kokoluokka 3	149,5	149,5	0,273	0,297
Kokoluokka 4	249,5	249,5	0,455	0,496
Yhteensä ($\sum x_j$ ja $\sum w_j$)	548	503	1,000	1,000

Kustakin ositteesta kerättävien kyselylomakkeiden määrä ratkaistaan edelleen seuraavasti:

$$o_{ij} = (x_{ij} * w_j * H) / S, \quad [3]$$

missä o_{ij} on ositteesta kerättävien kyselylomakkeiden lukumäärä,
 x_{ij} on ositteeseen poimittujen yritysten lukumäärä (kaavasta [1]),
 w_j on ositteen kokoluokan mukainen paino (kaavasta [2]),
 H on haastateltavien otoskoko,
 S on yritysten otoskoko (kaavasta [1]).

Haastateltavien otoskoon H vaihteluväli on käytettävästä lomakkeesta ja kohdealueesta riippuen 600 - 3000. Tämä tarkoittaa käytännössä, että aluksi 2000 – 3000 työntekijältä ja alemman linjajohdon edustajalta kerättiin Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa keskeiset demografiset tiedot sekä arvio halukkuudesta ja mahdollisista suunnitelmista muuttaa ulkomaille. Tämä toteutettiin yrityksissä ja muissa organisaatioissa jaetuilla ja välittömästi kerätyillä lyhyillä kyselylomakkeilla (otoskoko H Bratislavassa ja Prahassa 2000, Tallinnassa 3000), joiden perusteella vastaajat jaettiin kolmeen ryhmään. Näistä ryhmästä käytetään nimityksiä 1) kyllä-muuttajat, 2) ehkä-muuttajat ja 3)

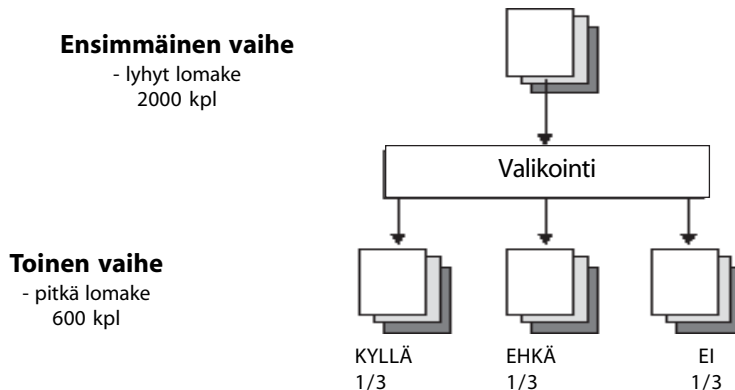
ei-muuttajat. Vastaajat jaettiin näihin ryhmiin kahdella kysymyksellä, joissa kummassakin on kaksi vastausvaihtoehtoa, kyllä ja ei:

- 1) Oletteko koskaan ajatellut mahdollisuutta muuttaa ulkomaille asuaksenne tai työskennelläksenne siellä ainakin jonkin aikaa?
- 2) Oletteko suunnitellut muuttamista ulkomaille vähintään puolen vuoden ajaksi?

Kysymysten taustalla on oletus siitä, että yksilöllä voi olla sekä halu että resurssit⁵ muuttaa ulkomaille. Ulkomaille muuttamisen *ajateltu* (kysymys 1) tulkitaan tarkemmin jäsentymättömäksi haluiksi muuttaa ulkomaille. Vastaavasti sen, että vastaaja on *suunnitellut* muuttamista ulkomaille (kysymys 2), tulkitaan viittaavan siihen, että hänellä on omasta mielestään riittävästi muuttamiseen tarvittavia resursseja.

- 1) **Kyllä-muuttaja** on vastannut myöntävästi kumpaankin kysymykseen. Hänen voidaan olettaa olevan potentiaalinen maastamuuttaja.
- 2) **Ehkä-muuttaja** on vastannut jälkimmäiseen kysymykseen kieltävästi. Mikäli vastaajan preferensseissä, suunnitelmissa tai resursseissa tapahtuu muutos, hän voi siirtyä joko kyllä-muuttajien tai ei-muuttajien ryhmään.
- 3) **Ei-muuttaja** on vastannut kieltävästi kumpaankin kysymykseen. Tällaisen henkilön voidaan olettaa pysyvän nykyisessä asuinmaassaan lähitulevaisuudessa.

Lyhyet kyselylomakkeet jaettiin tilanteissa, joissa työntekijäkunta oli tavoitettavissa helposti ja organisaation päivittäistä toimintaa liaksi häiritsemättä. *Lyhyiden lomakkeiden perusteella valikoitiin henkilöt, joita pyydettiin vastaamaan laajaan strukturoituun kyselyyn. Kunkin ryhmän (kyllä-, ehkä- ja ei-muuttajat) tuli muodostaa noin yksi kolmasosa pitkän lomakkeen vastaajista (ks. kuva 2.1).*

Kuva 2.1. Työntekijöiden poiminta kaksivaiheisena prosessina Bratislavassa ja Prabassa. Ensivaiheessa kohdealueen organisaatioiden henkilökunnalta kootaan satunnaisesti 2000 vastausta lyhyeen kyselylomakkeeseen. Vastauksien perusteella vastaajat jakautuvat kolmeen ryhmään. Toisessa vaiheessa jaetaan 600 pitkää kyselylomaketta ensivaiheen vastauksien perusteella valikoituneille vastaajille. Kolmasosa lomakkeista jaetaan “kyllä-muuttajille”, kolmasosa “ehkä-muuttajille” ja kolmasosa “ei-muuttajille” Tallinnassa proseduuri oli samanlainen. Ainoa ero on lomakkeiden määrässä, joita pyrittiin keräämään 3000 (lyhyt lomake) ja 1000 (pitkä lomake) kappaletta.

⁵ Resurssit käsitetään tässä yhteydessä laajasti. Resursseja voivat varallisuuden lisäksi olla esimerkiksi kielitaito, koulutus tai ulkomaiset kontaktit.

Henkilöiden valikointi tarkoittaa käytännössä sitä, että kyllä-, ehkä- ja ei-ryhmien koot oli etukäteen kiinnitetty. Vastaajat valikoitiin ryhmiin lyhyen lomakkeen vastausten perusteella siten, että ryhmän tultua täyteen henkilöä ei enää pyydetty osallistumaan laajan lomakkeen täyttämiseen. Näin ollen kunkin vastaajan hyväksyminen ryhmään on tapahtunut täysin satunnaisesti (esimerkiksi henkilökunnan saapuessa työpaikkaruokailuun tai lähtiessä pois työpaikaltaan).

Ensisijaisesti tarkoituksena oli koota tilastollisia analyysieja varten riittävän suuri joukko potentiaalisia muuttajia. Pitkiin lomakkeisiin annetut vastaukset kytkettiin lisäksi analyysivaiheessa lyhyillä lomakkeilla kerättyihin tietoihin. Pitkillä lomakkeilla kerättiin tietoa eri tasoista taustamuuttajista, jotka mahdollisesti laukaisevat muuttotapahtuman, sekä tekijöistä, jotka sitovat ihmisiä vastaushetken elinympäristöön. Lyhyen lomakkeen kyllä-, ehkä- ja ei-muuttajien jakaumat on esitetty taulukossa 2.7.

Taulukko 2.7. Muuttajatyyppit kohdealueittain (lyhyen lomakkeen jakaumat)

Muutto- suunnitelmat	Bratislava		Praha		Tallinna		Yhteensä	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kyllä	453	21	522	30	248	13	1223	21
Ehkä	645	30	411	23	291	15	1347	23
Ei	1085	50	833	47	1440	73	3358	57
Yhteensä	2183	100	1766	100	1979	100	5928	100
Puuttavia tietoja	33		160		38		231	

Taulukko 2.7 on laadittu siten, että myönteinen vastaus koodataan pistemäärällä yksi ja kielteinen pistemäärällä kaksi. Teoriassa mahdollisia ovat vastauskombinaatiot 1/1, 1/2 ja 2/2, mikäli oletetaan, että muuttomahdollisuuden ajattelu on muuton suunnittelun välttämätön edellytys. Myös kombinaatioita 2/1 esiintyi, mutta niiden osuus koko aineistosta on hyvin vähäinen, ainoastaan 0,7 prosenttia. Lisäksi tämänkin kombinaation voidaan olettaa asettavan vastaajan muuttohalukkuusasteikolla kyllä- ja ei-muuttajien väliin ehkä-muuttajaksi.

Muuttohalukkuus on taulukossa 2.7 esitettyjen tulosten mukaan varsin korkea. Eräs syy tähän on se, että kysymyksissä ei ole mitenkään rajattu sitä aikajännettä, jonka kuluessa vastaaja on ajatellut tai suunnitellut ulkomaille muuttamista. Ainoa aikarajoitus kohdistuu suunnittelun ulkomailla oleskelun kestoan. Taulukon 2.7 kyllä-muuttajat voidaan osin rinnastaa alaviitteessä 4 mainittuihin varmasti tai todennäköisesti ulkomaille muuttamista suunniteleviin henkilöihin. Lisäksi voidaan olettaa, että suuri osa taulukon 2.7 kyllä-muuttajista ei koskaan pääse suunnitelmiansa toteuttamisvaiheeseen.

Pitkään kyselylomakkeeseen vastanneiden työntekijöiden koulutus-, ikä- ja sukupuolijakaumat on esitetty taulukossa 2.8. *Pitkien kyselylomakkeiden vastaajat ovat kaksivaiheisen otantamenetelmän vuoksi painottuneet ominaisuuksiltaan muuttoaltteimpiin henkilöihin, mikä seikka on otettava huomioon tehtäessä kaupunkien koko työllistä työvoimaa koskevia yleistyksiä.* Aineistolla on kuitenkin mahdollista analysoida niitä ilmiöitä, joka ovat mahdollisen muuttopäätöksen taustalla. Ainoastaan Pietarissa vastaajia ei valikoitu heidän maastamuuttoajatustensa perusteella. Pietarin osalta tulkintaa hankaloittaa kuitenkin aineiston voimakas vinoutuminen akateemisesti koulutettuihin.

Työntekijöille ja alemmille linjaohitajille suunnattu laaja strukturoitu kysely (liite 3) jakautuu temaattisiin kokonaisuuksiin. Ne käsittelevät 1) työuraa, 2) sosiaalitaloudellisia olosuhteita ja niistä aiheutuvia inertiaitekijöitä, 3) asuin- ja elinympäristöpreferenssejä, 4) asuinympäristöön sitovia ja siitä irtaannuttavia tekijöitä, 5) demografisia taustatekijöitä sekä 6) kokemuksia ulkomaista ja ulkomaankontakteja. Laajalla kyselylomakkeella pyrittiin keräämään kolmelta kohdealueelta tiedot yhteensä 2 200 henkilöltä (Bratislava 600, Praha 600 ja Tallinna 1000). Tämän lisäksi Pietarista tavoiteltiin tietoja tuhannelta työntekijältä 50 organisaatiosta. *Pietarin pitkään lomakkeeseen vastanneita ei siis ole valikoitu kaksivaiheisesti lyhyen lomakkeen tulosten perusteella. Pietarissa kunkin toimipaikan työntekijöille jaettiin ainoastaan pitkät kyselylomakkeet.* Tästä syystä muuttajatyypijakaumaa Pietarin osalta ei ole mahdollista esittää.

Pitkään lomakkeeseen vastanneiden määrä on kaupungeittain:

- Bratislava 600 vastaajaa
- Praha 605 vastaajaa
- Tallinna 926 vastaajaa
- Pietari 931 vastaajaa.

Vastaajien koulutustason osalta tiedot eivät ole täysin vertailukelpoisia (taulukko 2.8). Esimerkiksi Sloviakiassa akateeminen tutkinto tarkoittaa käytännössä tutkijakoulutusta. Sitä vastoin Pietarissa korkea akateemisesti koulutettujen osuus johtuu siitä, että Pietarissa oli mahdollista haastatella ainoastaan organisaatioiden hallinnossa työskenteleviä työntekijöitä. Monet pietarilaiset yritykset palkkaavat osan työvoimaansa pimeästi. Tämä koskee erityisesti suorittavan työn tekijöitä, joita ei siis virallisesti ole edes olemassa. Näin ollen heitä ei myöskään voinut haastatella. (Karppi & Rantala 1998b.)

Toinen akateemisesti koulutettujen suureen osuuteen sekä Pietarissa että Tallinnassa vaikuttava tekijä on otoksen painottuminen näissä kaupungeissa henkilöstömäärältään pieniin yrityksiin, joissa on työntekijöiden määrä suhteessa johtavassa asemassa työskenteleviin on pienempi kuin suuremmissa keskieurooppalaisissa yrityksissä.

Vastaajien sukupuolijakauma on kaikissa kaupungeissa jonkin verran painottunut naiseen (57,6 prosenttia koko aineistossa). Erityisen selvästi tämä naisvaltaisuus näkyy Bratislavassa. Tämä vinoutuminen johtuu otantamenetelmästä. Tutkimuskaupungeissa jako "miesten ja naisten työpaikkoihin" on suhteellisen jyrkkä, joten muutama suuri naisvaltainen työpaikka (lastentarha, tekstiilitehdas tai tavaratalo) on riittänyt vaikuttamaan sukupuolijakaumaan. Vastaajien keski-ään osalta nuorten suuri osuus Pietarissa selittyy vastaajien työnjaollisella asemalla. Nuorina ja akateemisesti koulutettuina he pääsivät talouden transition aikana nousemaan suhteelliseen hyvään asemaan työpaikoillaan (erityisesti uusissa yksityisissä yrityksissä) ja ilmeisesti korvanneet vanhoja "teknokraatteja" myös vanhoissa valtiollisen sektorin organisaatioissa.

Eri tutkimuskaupunkien toisistaan poikkeava elinkeinorakenne ja tähän liittyvät demografiset erot on otettava huomioon tuloksia tulkittaessa. Erityisesti aineiston vinoumat koskevat Pietaria. Muiden kaupunkien osalta aineisto on kaksivaiheisen otannan vuoksi vinoutunut muuttoalttiuden mukaan, mutta empiirinen aineisto antaa siitä huolimatta tyydyttävän kuvan kaupunkien työvoiman rakenteesta ja tuloksia voidaan siten yleistää koskemaan kaupunkien työllisen työvoiman maastamuuttohalukkuuden ja siihen vaikuttavien tekijöiden suhdetta. Pietarissa tällaista kaksivaiheisen otantamenetelmän aiheuttamaa vinoutumaa ei ole. Pietarin aineiston vinoutuminen nuoriin ja akateemisesti koulutettuihin valkokaulustyöntekijöihin aiheuttaa sen, että aineistosta tehtyjä tulkintoja voidaan yleistää ainoastaan Pietarin vastaavaan väestöryhmään.

Taulukko 2.8. Koulutus- ja sukupuoli-jakauma sekä keski-ikä

	Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Koulutus										
Peruskoulu	23	4	20	3	29	3	2	0	74	2
Lukio	279	47	147	25	231	25	52	6	709	23
Ammattikoulu	96	16	247	42	155	17	97	11	595	20
Opisto tai ammattikorkeakoulu	186	31	133	22	198	22	178	20	695	23
Akateeminen tutkinto	16	3	45	8	306	33	582	64	949	31
Yhteensä	600	100	592	100	919	100	911	100	3022	100
Puuttuvia tietoja	0		13		7		20		40	
Sukupuoli										
Mies	221	37	263	43	386	42	414	46	1284	42
Nainen	379	63	342	57	540	58	485	54	1746	58
Yhteensä	600	100	605	100	926	100	899	100	3030	100
Puuttuvia tietoja	0		0		0		32		32	
Keski-ikä (vuotta)										
Keski-ikä (vuotta)	39		40		39		36		38	
Puuttuvia tietoja	0		0		0		0		0	

3. TALOUDEN TRANSITIO JA SEN LÄHTÖKOHDAT

Luvussa 3 eritellään kahta ensimmäistä tutkimuskysymystä: ensinäkin sosialistisen primaaritalouden ja yhteiskunnan ulkopuolisen sekundaaritalouden merkitystä markkinatalousinstituutioiden kehitykselle sekä toiseksi palkansaajien kiinnittymistä viralliseen ja epäviralliseen talouteen.

Tutkimuskysymysten erittely edellyttää keskustelua siitä, mitä sosialistisella suunnitelmataloudella ja markkinataloudella sekä niihin liittyvillä instituutioilla on tarkoitettu. Analyysi alkaa markkinatalouden ja suunnitelmatalouden historiallisen vastakkainasettelun syntymisestä. Tästä edetään suunnitelmatalouden käytäntöön ja ongelmiin sekä niihin tilanteisiin, jotka johtivat suunnitelmatalousjärjestelmän romahtamiseen. Transition monisyisyyttä tarkastellaan muutoksen alkuehtojen, kompleksisuuden ja yhteiskuntaa koskevan luotettavan tiedon näkökulmista. Edelleen muutoksen alkuehtoja ja muutoksen suuntien taustalla olevia ilmiöitä käsitellään sosialistisen epävirallisen talouden, eli sekundaarisektorin, sekä markkinatalouden epävirallisen sektorin kautta.

3.1. MARKKINATALOUDEN JA SUUNNITELMATALOUDEN PERUSTEISTA

Syksyn 1989 itäeurooppalainen kumous herättää mm. seuraavia kysymyksiä: onko mahdollista ennustaa tämän mittaista yhteiskunnallista muutosta, mikä muutoksessa on aatteiden osuus ja mikä on aatteiden tai ideologioiden merkitys erilaisten talousjärjestelmien syntymisessä.

Yhteiskuntatieteiden filosofiassa on 1800-luvulta lähtien esiintynyt usko tai ainakin pyrkimys muutosten ennustettavuuteen. Taustalla on ollut olettamus, että kaikkea todellisuuden tapahtumista määrittävät lainalaisuudet, joiden tiedostaminen ja ymmärtäminen olisi ihmiselle mahdollista. Kun tieteellinen tieto näistä lainalaisuuksista etenee kyllin pitkälle, voitaisiin tulevat tapahtumat ennustaa. Siten myös syksyn 1989 tapahtumat Itä-Euroopassa olisivat periaatteessa olleet ennustettavissa. Tätä uskoa, jonka juuret ovat klassisessa fysiikassa, horjuttavat kuitenkin useat epäilyt. Esimerkiksi kesällä 1989 vietettiin Ranskan vallankumouksen 200-vuotisjuhlia aavistamatta, että vaikutuksiltaan mittava vallankumous alkaisi syksyllä Itä-Euroopassa – ja osittain samoin tunnuksin kuin Ranskan vallankumous 200 vuotta aikaisemmin. (Wilenius 1991, 151-152.) Popper ajoittaa (yhteiskunta)tieteellisen optimismin renessanssista alkaneeseen suureen vapautumiseen, joka johti monien uudistusvaiheiden ja uskonnollisten ja vallankumouksellisten sotien kautta vapaisiin yhteiskuntiin. Hänen mukaansa läntisten yhteiskuntien kehityksen taustalla on ollut vertaansa vailla oleva tietoteoreettinen optimismi, käsitys, jonka mukaan ihmisellä on kyky nähdä totuus ja saavuttaa tietoa. (Popper 1995, 5.) Voidaan toisaalta väittää, että 1980-luvun lopulla totuutta ja tietoa sosialististen suunnitelmatalouksien kehityksestä ei joko ollut olemassa tai sitä ei pystytty käyttämään kehityksen ennustamiseksi.

Vaikka samassa yhteiskunnassa vallitsee ristipaineita erilaisten elämäntapojen välillä, ihminen on jäsen kulttuuri- ja elämänmuodossa, jonka yleiset arvot ja normit säätelevät hänen ajatteluaan ja käyttäytymistään. Tässä mielessä yksilön käyttäytymisen ennustaminen on suhteellisen pitkälle mahdollista. Kuitenkin yksilöllä on periaatteessa jokin pelivara muodostaa ympäristöstään poikkeavia periaatteita ja niitä myös toteuttaa. Wilenius (1991, 153-154) nimittää tätä suhteelliseksi tahdon

vapaudeksi, koska yksilö saa ainekset omien periaatteidensa muodostamiseen kulttuuriympäristöstään ja koska yksilön omassa tajunnassa vallitsevat tiedottomat voimat saattavat tosiasiaa säädellä hänen arvon- ja norminmuodostustaan, vaikka hän itse kuvittelee sen tiedolliseksi vapaaksi toiminnaksi. Käsitteet luova tai luovuus ilmentävät toteutuvaa vapaata tahtoa, sillä käytännössä on kysymys lähes taiteelliseen luomiseen verrattavasta mielikuvituksesta. Itä-Euroopan muutoksen alkuvaiheissa juuri tiettyjen ”toisinajattelevien taiteilijoiden” – luovien henkilöiden – puuttuminen tapahtumien kulkuun näyttää ratkaisevalta.

Entä kysymys aatteiden tai ideologioiden osuudesta historiallisissa tapahtumisissa – vaikuttaako ”kolmas maailma” reaalisena voimana historiallisten tapahtumien kulkuun? (Popper on eritellyt aineellisten olioiden ja prosessien maailman 1, subjektiivisten mielentilojen ja ajatusten maailman 2, sekä kaikesta ihmisen luomasta [käsitteet, teoriat, aatteet, arvot, normit, kulttuuri] maailman 3.) Jos hetkeä ennen Itä-Euroopan murrosta juhlitun Ranskan vallankumouksen aatteeksi määritellään kaavamaisesti vapaus, veljeys ja tasa-arvo, voidaan Wileniuksen (1991, 156) mukaan väittää, että juuri nämä viimeisen kahdensadan vuoden ajan poliittisissa historiassa vaikuttaneet aatteet pyrkivät toteutumaan jollakin tavalla Itä-Euroopan maissa kuten ne ovat jo saaneet realisaatioita läntisissä demokratioissa.

MacIntyre (1987, 1) on esittänyt vertauskuvan, jossa lähes kaikki länsimaisen luonnontieteen tulokset, tutkimusvälineet sekä tieteenharjoittajat tuhoutuvat äkisti. Jäljelle jää vain fragmentteja, muutamia sivuja palaneista kirjoista tai irrallisia tutkimuksessa käytettyjen instrumenttien osia. Jäljelle jää myös joukko luonnontieteellisiä käsitteitä, mutta tieto niiden liittymisestä toisiinsa on kadonnut. Muuttamalla vertauskuvaa siten, että luonnontieteen paikan ottavat marxilais-leniniläinen filosofia-ideologia sekä sosialistinen suunnitelmatalous, lähestytään sosialismin ja sen romahtamisen synnyttäneitä ongelmia. Ideologian mukainen yhteiskuntajärjestys romahtaa äkisti. Ideologia on värittänyt kaiken yhteiskunnassa vuosikymmenten ajan harjoitetun yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen. Äkisti kokonainen paradigma menettää merkityksensä.

Entä aatteet ja taloudellinen toiminta? Sosialistinen suunnitelmatalous rakentui suhteellisen tarkasti rajattavissa olevalle aatteelliselle ja ideologiselle perustalle, mutta markkinatalouden osalta kysymys on monimutkaisempi. Markkinoilla laajimmassa merkityksessään tarkoitetaan mekanismeja, joka tuo yhteen kysynnän ja tarjonnan. Oletetaan, että on olemassa vastakkaisia intressejä, jotka muodostavat kysynnän ja tarjonnan markkinavoimat. Markkinat voidaan tulkita vaihdon areenoiksi, joilla nämä intressit yhdistyvät. Adam Smithin (1933) ja hänen seuraajiensa monissa teorioissa tulkitaan markkinoilla tapahtuvan vaihdon hyödyttävän molempia osapuolia: kun kysynnän ja tarjonnan tasapaino on saavutettu, molemmat osapuolet ovat tyytyväisiä. Markkinoiden toiminta allokoii ja jakaa resursseja optimaalisesti ja tehokkaasti. Toisin sanoen markkinat takaavat, että esimerkiksi työmarkkinoilla työntekijä saa palkkansa oikeudenmukaisesti.

Markkinoiden toiminnan vastavuoroisuus ja oikeudenmukaisuus voidaan kuitenkin asettaa kiistanalaiseksi. Markkinat voidaan nähdä myös mekanismeina, joka johtaa yhden osapuolen dominointiin. Tämä puolestaan johtaa epäoikeudenmukaisiin, dominoivaa osapuolta hyödyttäviin vaihtosuhteisiin. Esimerkiksi työmarkkinat muodostuvat mekanismeista, joiden avulla työvoiman rekrytointi on järjestetty. Palkkoja ja työoloja koskevissa sopimuksissa nidotaan yhteen työnantajien ja työntekijöiden vaatimukset. Monet työmarkkinateoreetikot esittävät, että työnantajataho on työmarkkinoiden dominoiva osapuoli. Markkinataloudessa työvoiman ylitarjonta heikentää työntekijöiden mahdollisuuksia. Yrityksillä on monia keinoja valvoa työvoimaansa ja varmistaa itselleen vakaan ja lojaalin työvoiman. (Lane 1987, 173-174.)

Lähestymällä sosialistista suunnitelmataloutta ja sen eräänlaisena vastakohtana markkinataloutta Popperin kolmannen maailman käsitteestä, voidaan mikä tahansa talousjärjestelmä ymmärtää ihmisen luoman kulttuurin tuotteeksi. Karl Polanyi kuvasi vuonna 1944 julkaistussa teoksessaan *The Great*

Transformation markkinataloutta sanomalla, että se on “taloudellinen järjestelmä, jota kontrolloivat, ohjaavat ja hallitsevat yksin markkinat; järjestyksestä huolehtiminen hyödykkeiden tuotannossa ja jaossa on luovutettu tälle itseohjautuvalle mekanismille” (Polanyi 1944, 68; suomennos Heiskala 1996, 28). Polanyiin mukaan on syytä puhua historiallisesti ainutlaatuisesta sivilisaatiosta, koska ennen teollisen yhteiskunnan syntyä ei koskaan ole ollut taloutta, joka olisi ollut markkinoiden kontrollissa. Hyödyn ja voiton tavoittelu ei ole aikaisemmin näytellyt merkittävää osaa inhimillisessä toiminnassa. Markkinainstituutiolla on ollut lähinnä satunnainen rooli taloudellisessa elämässä. (Emt, 43).

Mitä sitten tarkoitetaan taloudella, jos sillä ei tarkoiteta yllä esitettyä tuotannon ja hyödykkeiden jaon rahavälitteistä järjestämistä, markkinoita? Polanyiin vastaus oli, että taloudella voidaan käsittää yleisemmin sitä tapaa, jolla yhteiskunta huolehtii säilymisehtojensa tuottamisesta. Näin voimme ymmärtää talouden kulttuurin tuotteena, jossa markkinoilla on ennen Polanyiin markkinayhteiskunnaksi kutsumaa sivilisaatiota ollut vain *marginaalinen* rooli taloudessa. Markkinoita ei ole esiintynyt tai markkinat ovat toimineet muiden taloutta organisoivien periaatteiden tai instituutioiden alaisuudessa. (Heiskala 1996, 28.)

Polanyi esitti kolme tällaista periaatetta: vastavuoroisuus, uudelleenjako ja kotitaloudellisuus (*householding*). Vastavuoroisuus tarkoittaa, että esimerkiksi sukupuolen, maantieteellisen sijainnin tai yksilöiden henkilökohtaisten kykyjen perusteella eri tehtäviä suorittavat ryhmät vaihtavat vastavuoroisesti hyödykkeitä. Vaihdon perusteena on sellaisten ryhmien jatkuvan vaihtosuhteen ylläpito, joista mikään ei syystä tai toisesta tulisi toimeen ilman vaihtosuhdetta – näin vaihdon ensisijaisena tavoitteena ei ole voiton tavoittelu. Uudelleenjaossa puolestaan on kysymys vaihdosta, jossa varallisuus kasaantuu jollekin yhteiskunnan erityisryhmälle tai osa-alueelle. Kotitaloudellisuuden yhteydessä Polanyi viittaa antiikin Kreikassa toteutuneeseen tuotantoon kotitalouden omaan tarpeeseen. *Politiikka*-teoksessa Aristoteles johti nykyisin markkinataloustiedettä tarkoittavan sanan “ekonomia” juuri tästä kotitalouden (*oikos*) omaan tarpeeseen tuottamisesta. (Polanyi 1944, 43-55.)

Polanyi kehitti markkinavaihdolle vaihtoehtoiset taloutta organisoivat periaatteet tietyissä erityisissä yhteyksissä. Hänen yleinen väitteensä oli kuitenkin laajempi: “Karkeasti pitää paikkansa, että kaikki tuntemamme taloudelliset järjestelmät aina Länsi-Euroopan feodalismiin päättymiseen asti olivat organisoituneet joko vastavuoroisuuden, uudelleenjaon tai kotitaloudellisuuden periaatteen tai näiden kolmen jonkin yhdistelmän varaan (...) hyödykkeiden järjestelmällinen tuotanto ja jako ohjautui suuresti vaihtelevien yksittäisten motiivien ansiosta, joita käyttäytymisen yleiset periaatteet kanavoivat. Hyöty ei ollut vallitseva näiden motiivien joukossa. Tapa ja laki, magia ja uskonto yhdessä saivat aikaan sen, että yksilö mukautui käyttäytymissäntöihin, jotka viime kädessä varmistivat hänen tehtävänsä taloudellisessa järjestelmässä.” (Emt, 54-55; sitaatin suomennos Heiskala 1996, 29.) Näin markkinayhteiskuntaa kulttuurin tuotteena määrittää eräs tietty piirre – motiivi, “joka vain harvoin on tunnustettu päteväksi ihmisyyhteiskuntien historiassa ja jota varmasti ei koskaan aikaisemmin ole kohotettu jokapäiväisen toiminnan ja käyttäytymisen oikeuttajan tasolle, nimittäin hyöty. Itseohjautuvien markkinoiden järjestelmä on ainutlaatuinen siinä mielessä, että se on johdettu tästä periaatteesta.” (Emt, 30; sitaatin suomennos Heiskala 1996, 29.)

Markkinayhteiskunnan synnyn Polanyi ajoittaa 1700- ja 1800-lukujen taitteen Englantiin, jossa voidaan katsoa tuotannon tekijöiden (maa, työ, pääoma) saaneen markkinamekanismin mukaisesti määräytyvän hinnan (maankorko, rahapalkka, korko). Polanyi pitää tätä ratkaisevana siirtymänä, koska ensimmäistä kertaa rahassa aletaan mitata asioita, joita ei Polanyiin mukaan voida jäännöksettömästi rahassa mitata: työtä eli inhimillistä aktiviteettia, luontoa eli maata ja vaihtamisen välinettä eli rahaa. Hän nimittää näitä uuden taloustieteen kolmea tuotantontekijää “kuvitteellisiksi tavaroiksi”, joilla markkinayhteiskunta lepää. Globaalit mittasuhteet tämä kolmen kulttuurisen

muodon varaan perustuva markkinayhteiskunta oli noussut ensimmäiseen maailmansotaan mennessä vuonna 1914, jolloin se kattoi ”jokaisen maapallon kolkan, kaikki sen asukkaat ja vielä syntymättömät sukupolvet, niin fyysiset henkilöt kuin ne kuvitteelliset oliotkin, joita kutsutaan korporaatioiksi.” (Emt, 130; sitaatin suomennos Heiskala 1996, 30.)

Vaikka työ, maa ja raha ymmärrettäisiin kuvitteellisiksi tavaroiksi, ne ovat markkinatalouden mekanismeissa täysin reaalisia, vaihdettavia hyödykkeitä. Tästä seurasi, että niiden ollessa osa markkinamekanismia koko yhteiskunta alistettiin markkinoiden laeille. Tästä seurasi edelleen, että markkinamekanismi syrjäytti kaiken siihen vaikuttavan poliittisen ohjauksen, joka olisi perustunut esimerkiksi tapaan, moraaliin tai uskontoon. Koska tämä vapaiden markkinoiden periaate pätee myös maahan ja työhön eli luontoon ja ihmisiin, synnyttiin yhteiskunnallisen olemassaolon peruselementtejä sokeasti hajalle jauhava ”saatanallinen mylly”, kuten Polanyi nimittää koko markkinayhteiskuntaa. Täysin vapaasti toimiessaan mylly jauhaa hajalle ja tuhoaa sen yhteiskunnan, joka tällaisen myllyn on pystyttänyt. Siksi markkinayhteiskunta samanaikaisesti syntynsä kanssa synnyttää yhteiskunnallista itsepuolustusta ja siihen liittyviä markkinaperiaatteen vastavoimia. (Heiskala 1996, 31-32.)

Markkinayhteiskunnan syntymisen tai synnyttämisen ytimessä on usko siihen, että yhteiskunnallinen synteesi toteutuu parhaiten mahdollisimman rajoittamattomien markkinavoimien – Adam Smithin (1933, 549) ”näkyttömän käden” – ohjauksessa. Smith käyttää termiä näkyttömän käsi utilitarismin eli hyötymoraalin perustelussaan. Jokaisen kansalaisen ajaessa omaa taloudellista etuaan ja hankkiessaan itselleen varallisuutta myös koko kansakunnan varallisuus kasvaa. Koska ihmisen toiminnalla on myös ei-aiottuja seurauksia, tämä varallisuus leviää koko kansan keskuuteen hyödyttämään kaikkia kansalaisia ”näkyttömän käden” toimesta. Näin markkinayhteiskunnan tai markkinatalouden käsite ei kuvaa markkinoita yleensä vaan ainoastaan niiltä osin, kuin ne on nostettu yhteiskunnallisen synteessin yksinomaiseksi rakenneperiaatteeksi (Heiskala 1996, 30-31).

Polanyi ajoitti markkinayhteiskunnan 1800-luvun alun ja 1920-luvun lopun väliselle ajanjaksolle ja määrittää sitä neljällä tekijällä: 1) vuosien 1815-1914 kansainvälinen voimatasapainojärjestelmä, joka sata vuotta esti sodat suurvaltojen välillä, 2) kansainvälinen sitoutuminen kultakantaan, joka purkautui vuosina 1931-1936, 3) liberaali valtio, jonka puuttuminen markkinatalouden toimintaan pidettiin minimissä sekä ennen kaikkea 4) itseohjautuvien markkinoiden järjestelmä, joka kattaa myös tuotannontekijät. Itseohjautuvien markkinoiden järjestelmä sai alkunsa Englannissa vuonna 1795, kun työvoiman liikkuvuutta rajoittavat säännökset poistettiin. Se toteutui lopullisesti käytännössä 1834, kun minimitoimeentulon sekä työssä oleville että työhön osallistumattomille takaavat sosiaaliturvasäädökset kumottiin ja palkat siirtyivät yksinomaan markkinoiden ohjaukseen. (Emt, 31.)

Työn alistaminen markkinamekanismille ja vain markkinamekanismille johti palkkojen putoamiseen toimeentulominimin alapuolelle ja sen seurauksena työväestön elinolojen rappioon, joka muodosti vakavan uhan koko tuotannollisen toiminnan ja yhteiskunnallisen prosessiin jatkuvuudelle. Tämän uhkan seurauksina syntyivät yhteiskunnallisen itsepuolustuksen moninaiset virtaukset, jotka kehittivät suojauskeinoja markkinoiden vaikutusta vastaan. Näitä olivat muun muassa osuustoimintaliike, ammattiyhdistysliike, poliittinen työväenliike ja myöhemmin valtiollinen työsuojelu- ja sosiaalilainsäädäntö. Näiden kaikkien tavoite oli sama: rajoittaa markkinamekanismin toimintaa niiltä osin kuin sen vaikutukset osoittautuivat kestäättömiksi. Lopputuloksena oli työn suojaaminen markkinoilta. (Emt, 32-33.)

Markkinayhteiskunta jatkoi laajentumistaan globaaliksi talousjärjestelmäksi koko 1800-luvun ajan. Järjestyksenä oli Englanti, Manner-Eurooppa, USA, siirtokunnat. Kaikkialla käytiin läpi logiikaltaan sama kehitys, vaikka Englannin jälkeen tulevilla mailla olikin käytössään tieto Englannin kehityksen tuottamista ongelmista ja niiden ratkaisumalleista. Siksi kansainvälisen järjestelmän vahvat

maat kykenivät – sisäisistä voimasuhteistaan riippuvain tavoin – pehmentämään markkinayhteiskunnan toimeenpanon tuhoisia vaikutuksia yhteiskuntaan. Mitä heikommassa asemassa jokin tietty maa oli globaaliksi kuroutuvassa markkinayhteiskunnan järjestelmässä, sitä heikommalla mahdollisuudella sillä oli tehokkaaseen yhteiskunnalliseen itsepuolustukseen ja sitä katastrofaalisempia vastaavasti olivat markkinaperiaatteen läpiviennin vaikutukset tuon maan väestöön ja luonnonympäristöön.

Polanyi tarkoittama markkinayhteiskunta romahti 1920-luvun lopussa. Tämä tapahtui lähes yhtäaikaaisesti kolmessa eri muodossa, joiden kaikkien ytimessä oli talouden ja politiikan ehdottoman eron purkamisen *valtiointervention* keinoin. Muodoista ensimmäinen oli fasismin nousu, joka tiivistyi natsien valtaantuloon Saksassa, mutta joka eteni voimakkaasti myös muualla Euroopassa. Sen olennainen yhdistävä piirre ei ollut esimerkiksi nationalismi ja militarismi vaan se oli nimenomaan populistinen ratkaisu talouden kriiseihin, ja sitä esiintyi kaikkialla, missä talouden ja politiikan eroa ei purettu kahden muun reagoitumallin mukaan. (Emt, 36.)

Toinen näistä malleista oli sosialismin nousu. Polanyi paikansi sen pikemminkin Neuvostoliiton NEP-politiikan alkuun 1920-luvulla kun Venäjän vallankumoukseen. Vallankumouksen hän tulkitsi tyypillisesti vielä jatkaneen Ranskan vallankumoukseen liittyvien ja markkinayhteiskunnan luomiseen suuntautuneiden valistusvallankumousten sarjaa. Vasta NEP viisivuotissuunnitelmineen merkitsi talouden alistamista valtion poliittiseen ohjaukseen. Kolmannen mallin muodostivat erilaiset *New Deal* –politiikan muodot, keynesiläinen talouspolitiikka. Malli sai nimensä USA:n pörssiromahduksen jälkeisestä valtiollisesta talouden tukiohjelmasta, mutta vastaavia ohjelmia toteutettiin esimerkiksi Ranskassa ja Englannissa. (Emt, 36-37.)

Sosialismi vakiinnutti asemansa Euroopassa toisen maailmasodan jälkeen lopulliselta näyttäneellä tavalla. Osoittautui kuitenkin, että sen säilymisedot olivat heikolla pohjalla kapitalistisessa maailmanjärjestyksessä. Selviytyäkseen tässä maailmanjärjestyksessä se tuotti kaksi maailmanhistoriallista koetta. Ensimmäinen kokeista oli Neuvostoliiton *perestroika*, jonka ideana oli avata valtio demokraattisille kansalaisvapauksille (*glasnost*) vapauttamatta silti markkinoita. Kokeilu johti Neuvostoliiton hajoamiseen ja ainakin Venäjä näyttää siirtyneen tai ehkä pikemminkin ajautuneen kohti Polanin tarkoittamaa markkinayhteiskuntaa. Toinen sosialismin maailmanhistoriallisista kokeista on parhaillaan meneillä Kiinassa Sen strategia on päinvastainen kuin edesmenneen Neuvostoliiton perestroikan: vapautetaan markkinoita avaamalla silti valtiota demokraattisille kansalaisvapauksille.

Polanin vuonna 1944 esittämä perusteesi voidaan nähdä seuraavanlaiseksi: markkinoiden täysin vapaa toiminta tuottaa haitallisia vaikutuksia ”saatanallisen myllyn”, joita pienentämään tarvitaan valtiointerventioita, poliittisen järjestelmän tuottamaan ohjausta ja instituutioita. ”Saatanallinen mylly” lienee käyttökelpoinen termi kuvaamaan työväestön – proletariaatin – oloja 1800-luvun Englannissa. Tätä taustaa vasten on suhteellisen helppo ymmärtää tuona aikana Karl Marxin ajatusten saamaa kannatusta laajoissa kansanjoukoissa. Jälleen joudutaan palaamaan Karl Popperin kolmanteen maailmaan – aatteiden tai ideoiden osuuteen historiallisessa tapahtumisessa.

Steiner on vuonna 1919 ilmestyneessä teoksessaan Yhteiskunnallisen kysymyksen ydinkohtia (*Die Kernpunkte der sozialen Frage in den Lebensnotwendigkeiten der Gegenwart und Zukunft*) eritellyt niitä seurauksia, jotka ovat johtuneet köyhälistön vaatimusten vaimentamisesta. Steiner (1975, 19) kiinnittää huomiota aikansa yhteiskunnallisessa keskustelussa usein kuultuun sanaan, jolla hänen mukaansa on erityinen merkitys inhimillisen tiedon syvimpien vaikuttimien tajuamiselle: työläisten tulosta *luokkatietoisiksi*. Työläinen lakkasi noudattamasta muiden luokkien tahtoa samalla hän tunsi itsensä tietyn luokan jäseneksi ja pyrki edelleen muodostamaan oman ja toisten luokkien suhteet etujensa mukaisella tavalla.

Steinerin (emt, 19-20) mukaan käsitteeseen ”luokkatietoinen” liittyivät tärkeimmät kohdat tekniikan ja kapitalismin maailmassa toimivan työväenluokan elämäkatsomuksesta. Tämän

käsitteen synnyn taustalla ovat olleet tieteelliset opit talouselämästä ja sen suhteesta ihmiselämään. Karl Marxin ajattelun myötä syntynyt proletariaatin luokkatietoisuus on täynnä käsitteitä, jotka ovat peräisin uuden ajan tieteestä. Steinerin keskeinen väittäjä on, että jos todella tahtoo oppia tuntemaan 1800-luvun yhteiskunnallisista oloista syntyynyttä työväenliikettä, on välttämätöntä kiinnittää huomiota siihen, että se mitä niin maltilliset kuin radikaalit työläiset vaativat, ei ole pelkästään reaktio markkinatalousjärjestelmän vaikutuksille, vaan se ilmaisee myös taloustiedettä, joka on tullut osaksi työväenluokan tietoisuutta. Proletariaatti ilmaisi luokkatietoisuutensa tieteellisin käsittein. Vaikka koneen ääressä työskentelevä ihminen olisi kaukana kaikesta “tieteestä”, hän omaksui yhteiskunnallisen asemansa selvityksen henkilöltä, jotka tähän selvitykseen olivat saaneet “tieteeltä” välineet.

Polanyin esitystä seuraten markkinoiden “saatanallinen mylly” tuotti itselleen erilaisia vastavoimia. Steinerin mukaan erilaisissa Marxin ajattelua soveltavissa yhteiskunnallisissa liikkeissä määräävät aatteet eivät kuitenkaan olleet peräisin siitä, mitä kone ja kapitalismi ovat proletaariseen tietoisuuteen istuttaneet, vaan näiden liikkeiden ajatuksellista perustaa on etsittävä juuri uuden ajan tieteestä. Ääriliberalistinen talousjärjestelmä ei kyennyt antamaan työläisen elämälle ihmisenarvoista sisältöä, jollaisen sai esimerkiksi keskiajan käsityöläinen ammatissaan. Markkinayhteiskunnassa ihmisen etsiessä perustaa tietoisuuttaan tyydyttävälle käsitykselle ihmisyydestä ja ihmisarvosta hän joutui itsensä varaan. Tekniikasta ja kapitalismista hän ei saanut perustaa sellaiselle käsitykselle. Steinerin mukaan kävi niin, että proletaarinen tietoisuus turvautui “tieteelliseen” ajatteluun, koska se oli menettänyt inhimillisen yhteytensä työhön. Tämä tapahtui aikana, jolloin myös yhteiskunnan johtavat luokat pyrkivät tieteelliseen ajatteluun. Vanhat uskonnolliset maailmankatsomukset puolestaan jäivät elämään kulttuuriperinteenä tieteellisen ajattelun ulkopuolella. Johtaville luokille uskonnollinen sisältö saattoi edelleen olla merkittävä, koska sillä oli vielä yhteys heidän elämäntilanteensa kanssa. Nämä luokat eivät olleet pakotettuja etsimään uutta tietoisuussisältöä, koska ne elämänperintönä pystyivät pitämään kiinni vanhasta. Työläinen sitä vastoin irtautui kaikista vanhoista elämänyhteyksistä. Kun modernin tekniikan ja kapitalismin ohella kehittyi uuden ajan tieteellinen ajattelu, suuntasi proletariaatti Steinerin mukaan siihen uskonsa ja luottamuksensa. (Emt, 20-21.)

Proletariaatin suhde tieteelliseen ajatteluun oli toinen kuin johtavien luokkien, jotka eivät omaksuneet tieteellistä katsomusta elämänkäsityksekseen vaan se pysyi heille pikemminkin teoreettisena katsomuksena. Steinerin mukaan on syytä ottaa huomioon, miten toisin tieteellinen asenne vaikuttaa sellaiseen, joka tuntee olevansa juurtunut vanhaan uskonnolliseen maailmanjärjestykseen, kuin työläiseen, joka raskaan päivätyön jälkeen saa poliittiselta johtajaltaan kuulla, että tiede on todistanut vääräksi uskon ihmisen jumalalliseen alkuperään. Hän omaksui tieteellisen maailmakatsomuksen tinkimättömän vakavasti ja teki siitä omat johtopäätöksensä elämää varten. Hän kohtasi teknisen ja kapitalistisen aikakauden toisin kuin johtaviin luokkiin kuuluva. Johtavat luokat elivät vielä elämänjärjestyksessä, jossa oli edullista saada uuden teknisen aikakauden saavutukset sopimaan vanhan elämänjärjestyksen kehyksiin. Proletaari oli irtirepäisty tästä elämänjärjestyksestä. Hänelle se ei voinut enää antaa tunnetta, joka olisi täyttänyt hänen elämänsä ihmisarvoisella sisällöllä. Sellaisen tunteen hän sai tieteellisestä ajattelusta ja sen tuloksista. (Emt, 21-22.)

Susiluodon (1996, 17) mukaan Marxin opilla oli omana aikanaan valtava vaikutus, koska se pystyi vetoamaan lähes uskonnon tavoin ihmisen perustunteisiin. Se kykeni osoittamaan syyllisiä (kapitalistit), se pystyi vetoamaan omanarvontuntoon (työn arvo) sekä tarjosi tien pelastukseen (vallankumous) ja parempaan elämään (kommunismi).

Steiner etenee analysissään marxilaisen (dialektisen) materialismin ongelmiin, joista keskeisimpänä hän pitää kaiken vanhan hengenelämän käsittämistä ja määrittämistä pelkäsi ideologiaksi. Tämä ajatus on luettavissa seuraavassa sitaatissa: Marx erittelee vuonna 1859 ilmestyneessä teoksessaan

Kansantaloustieteen arvostelua (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*) aineelliset ja siten “luonnontieteellisen tarkasti” havaittavat ilmiöt taloudellisissa tuotantosuhteissa erotuksena “ideologisista muodoista”, joita ovat oikeudelliset, poliittiset, uskonnolliset, taiteelliset tai filosofiset ilmiöt materiaalisen reaaliperustan päälle syntyneessä ylärakenteessa.

“Ensimmäisessä tutkimuksessa, jonka laadin ratkaistakseni itseäni vaivanneet epäilyt, tarkastelin kriittisesti Hegelin oikeusfilosofiaa (...). Tutkimukseni johti siihen tulokseen, että oikeudellisia suhteita enempää kuin valtion tuotojakaan ei voi käsittää niistä itsestään tai niin sanotusta ihmishengen yleisestä kehityksestä lähtien, vaan että ne päinvastoin pohjautuvat aineellisiin elinehtoihin. Hegel on 1700-luvun englantilaisten ja ranskalaisten esimerkkien mukaan kattanut niiden kokonaisuuden yhteisnimikkeellä “kansalaisyhteiskunta”, mutta minä tulin siihen tulokseen, että kansalaisyhteiskunnan anatomiaa on etsittävä kansantaloustieteen alueella. (...) Se yleinen tulos, johon tulin ja josta sen löydettyäni tein opintojeni ohjenuoran, voidaan muotoilla näin. Elämänsä yhteiskunnallisessa tuotannossa ihmiset ovat tiettyjen välttämättömien, heidän tahdostaan riippumattomien suhteiden, tuotantosuhteiden alaisia ja nämä vastaavat heidän aineellisten tuotantovoimiensa tiettyä kehitystasetta. Näiden tuotantosuhteiden kokonaisuus muodostaa yhteiskunnan taloudellisen rakenteen, sen reaaliperustan, jolle kohoaa oikeudellinen ja poliittinen ylä rakenne, ja tätä päällysrakennetta vastaavat tietyt yhteiskunnallisen tietoisuuden muodot. Aineellisen elämän tuotantotapa on määräävä yhteiskunnalliselle, poliittiselle ja henkiselle elämänprosessille yleensäkin. Ihmisen tajunta ei määrää heidän olemistaan, vaan päinvastoin heidän yhteiskunnallinen olemisensä määrää heidän tajuntansa. Yhteiskunnan aineelliset tuotantovoimat joutuvat tiettyssä kehitysvaiheessa ristiriitaan siihenastisten tuotantosuhteiden kanssa – tai omistussuhteiden, mikä on vain oikeudellinen ilmaus samalle asialle. Tähän asti tuotantovoimat ovat pysytelleet näiden vallitsevien tuotantosuhteiden puitteissa. Tuotantovoimien kehitysmuodoista nämä suhteet muuttuvat niiden kahleiksi. Seuraa yhteiskunnallisten vallankumousten aikakausi. Taloudellisen perustan muuttuessa mullistuu koko valtaisa päällysrakenne hitaammin tai nopeammin. Tarkasteltaessa tällaisia mullistuksia on aina erotettava aineelliset, luonnontieteellisen tarkasti havaittavat mullistukset taloudellisissa tuotantosuhteissa mullistuksista oikeudellisissa, poliittisissa, uskonnollisissa, taiteellisissa tai filosofisissa, lyhyesti sanoen ideologisissa muodoissa, joissa ihmiset tiedostavat tämän ristiriidan ja vievät sen taistellen ratkaisuun. Yhtä vähän kuin yksilöä voi arvioida sen mukaan mitä hän ajattelee itsestään, yhtä vähän voi tällaista kumouskautta arvioida sen tietoisuuden perusteella. Päinvastoin tietoisuus on selitettävä aineellisen elämän ristiriitojen, yhteiskunnallisten tuotantovoimien ja tuotantosuhteiden välillä vallitsevan ristiriidan perusteella. Mikään yhteiskunnallisuus ei häviä ennen kuin kaikki sen puitteisiin mahtuvat tuotantovoimat ovat kehittyneet, eikä uusia korkeampia tuotantosuhteita tule tilalle ennen kuin niiden aineelliset olemassaolon ehdot ovat varttuneet vanhan yhteiskunnan omassa sylissä. Siten ihmiskunta voi asettaa itselleen aina vain sellaisia tehtäviä, jotka se voi ratkaista, sillä lähemmin asiaa tarkasteltaessa havaitaan aina tehtävän ilmaantuvan vasta sitten, kun sen ratkaisemisen aineelliset ehdot ovat jo olemassa tai ainakin tulemisensa prosessissa. Laajasti ottaen voidaan aasialaisia, antiikinaikaisia, feodaalisia ja nykyisiä porvarillisia tuotantotapoja pitää edistyksellisinä kausina yhteiskunnan talousmuodon kehityksessä. Porvarilliset tuotantosuhteet muodostavat yhteiskunnallisen tuotantoprosessin viimeisen antagonistisen, sovittamattoman ristiriitaisen muodon. Ne eivät kuitenkaan ole antagonismeja yksilöllisen vihollisuuden mielessä, vaan kysymys on yksilöiden yhteiskunnallisten elinehtojen synnyttämästä sovittamattomasta vastakkaisuudesta. Porvarillisen yhteiskunnan kohdussa kasvavat tuotantovoimat luovat kuitenkin samalla aineelliset edellytykset tämän vastakkaisuuden ratkaisemiselle. Tämän yhteiskuntamuodon mukana päättyy siten ihmisyhteiskuntien esihistoria.” (Marx 1970, 16-18.)

Steinerin mukaan Marxin kansantaloustieteeseen rakentuvan yhteiskuntafilosofian ongelma piilee ajatuksessa ihmisen yhteiskunnallisesta olemisesta tajuntaa määräävänä tekijänä. Steiner (1975, 25-26; 28) toteaa työväestön tuijottavan “kuin lumottuna pelkästään talouselämään” ja että pelkästään talouselämän kehitys voisi tuottaa tilan, jota työväestö pitää ihmisen arvoisena. Näin työväestö ohjattiin etsimään pelastusta pelkästään talouselämän uudistamisesta. Marxin ajattelu ohjaa uskomaan, että “porvarillisen” talousjärjestelmän kumoamisen myötä häviävät epäkohdat, jotka johtuvat esimerkiksi yksityisestä yritteliäisyydestä tai yksityisen työnantajan itsekkyydestä. Näin

proletaari alkoi pitää ainoana pelastuksena kaikkien tuotantovälineiden siirtämistä yhteiseen hallintaan tai omistukseen. Tällainen katsomus on syntynyt siten, että huomion ensisijaisuus suunnattiin yksinomaan taloudelliseen prosessiin. Merkittävää asiassa on se, että työväen keskuudessa alkoi vaikuttaa voimakkaimpana Marxin ajatusjärjestelmä. Käytännöllinen ja jokapäiväisen elämän vaatimuksia toteuttava liike ei vielä milloinkaan ollut seissyt niin puhtaalla ajatuspohjalla. Se oli tavallaan ensimmäinen liike maailmassa, joka pyrkii asettumaan puhtaasti tiedolliselle ja tieteen keinoin rakennetulle ajatusperustalle.

Popper on pyrkinyt esittämään marxilaiseen tiedolliseen perustaan liittyvän ansan. Hänen mukaansa Marx voidaan lukea Descartesista ja Baconista alkunsa saaneen optimistisen tietoteorian edustajaksi, joka ei Popperin mukaan voi olla oikea. Tarinan omituisin piirre on kuitenkin se, että tämä virheellinen tietoteoria oli pääasiallinen innoittaja älylliselle ja moraalille vallankumoukselle, jolle ei ole vertaa historiassa. Se rohkaisi ihmisiä ajattelemaan itse ja antoi heille toivoa siitä, että tiedon avulla he voisivat vapauttaa itsensä ja toisensa orjuudesta ja kurjuudesta. Se teki modernin tieteen mahdolliseksi ja siitä tuli perusta taistelulle sensuuria ja vapaan ajattelun tukahduttamista vastaan. Siitä tuli pohja individualismille, uudelle käsitykselle ihmisarvosta, maailmanlaajuisen koulutuksen vaatimukselle ja unelmalle vapaasta yhteiskunnasta. Se sai ihmiset tuntemaan vastuunsa itsestään ja muista ja sai heidät parantamaan omien elinolojensa lisäksi myös muiden elinoloja. Tässä tapauksessa keho ajatus tai teoria inspiroi monia hyviä ajatuksia. Kuitenkin tämä virheellinen tietoteoria on johtanut myös katastrofaalisiin seurauksiin. Totuuden ilmeisyysteoria, että totuus on jokaisen nähtävissä, jos hän vain haluaa nähdä sen, on perusta melkein kaikille fanaattisuuden lajeille. (Popper 1995, 8.)

Popperin (emt, 337) mukaan marxilaisuuden erityinen viehätys filosofiana on liittynyt seuraaviin väitteisiin: 1) marxilaisuus on tiede, 2) marxilaisuus on edistyksestä ja 3) marxilaisuudella on hallussaan ne ennustusmenetelmät, joita luonnontieteissä käytetään. Popperin mukaan varsinkaan kolmas väite ei ole oikeutettu, vaan että marxismin tarjoamat ennustukset ovat olleet loogiselta luonteeltaan enemmänkin sukua Vanhan Testamentin profetioille kuin modernin fysiikan ennustuksille.

Popper jatkaa marxismin keskeisten ajatusten erittelyä:

- 1) On totta, että voimme ennustaa auringonpimennykset suurella tarkkuudella ja pitkäksi ajaksi eteenpäin. Miksi emme voisi ennustaa vallankumouksia? Jos yhteiskuntatieteilijät olisivat vuonna 1780 tienneet yhteiskunnasta puoltakaan siitä, mitä muinaisen Babylonian astronomit tiesivät astronomiasta, niin heidän olisi pitänyt pystyä ennustamaan Ranskan vallankumous. Ajatus, jonka mukaan vallankumouksen ennustamisen pitäisi olla aivan yhtä mahdollista kuin auringonpimennysten ennustaminen, tuo esille seuraavan käsityksen yhteiskuntatieteiden tehtävästä:
- 2) Yhteiskuntatieteiden tehtävä on olennaisesti sama kuin luonnontieteiden, eli esittää ennustuksia ja erityisesti historiallisia ennustuksia ja edelleen ennustaa ihmiskunnan yhteiskunnallista ja poliittista kehitystä.
- 3) Kun nämä ennustukset on esitetty, politiikan tehtävä voidaan määrätä, sillä sen tehtävä on vähentää "synnytystuskia", joita välttämättä liittyy tuleviksi ennustettuihin poliittisiin kehityskulkuihin.

Näitä ajatuksia ja erityisesti sitä, että yhteiskuntatieteiden tehtävä on esittää historiallisia ennustuksia, kuten yhteiskunnallisia vallankumouksia koskevia, Popper nimittää historisistiseksi doktriiniksi yhteiskuntatieteistä. Ajatusta, että politiikan tehtävänä on vähentää tulevien poliittisten kehityskulkujen synnytystuskia, Popper nimittää historisistiseksi doktriiniksi politiikasta. Molempia doktriineja voidaan pitää osana sitä laajempaa filosofista järjestelmää, jota voi kutsua historisismiksi, osana sitä käsitystä, että kertomuksella ihmiskunnasta on juoni ja jos voimme saada tämän juonen selville, niin tulevaisuuden avaimet ovat käsissämme. (Emt, 337-338.)

Popperin käsityksen mukaan historisistinen oppi, jonka mukaan yhteiskuntatieteiden tehtävä on ennustaa historiallisia kehityskulkuja, on kestävä. Kaikkia teoreettisia tieteitä voidaan kuitenkin

pitää ennustavina tieteinä. Edelleen on myös olemassa teoreettisia yhteiskuntatieteitä. Nämä myönnytykset eivät kuitenkaan riitä päätelmään, että yhteiskuntatieteiden tehtävä olisi historiallinen profetia. Popperin mukaan on selkeästi erotettava toisistaan “tieteellinen ennustus” ja “varaukseton historiallinen profetia”. Marxismi ei ole pystynyt tekemään tätä erottelua. (Emt, 339.)

Eräässä Neuvostoliiton korkeakouluissa opiskeleville tarkoitettussa marxilais-leniniläisen filosofian oppikirjassa marxismi-leninismi määrittelee itsensä seuraavasti (Marxilais-leniniläisen filosofian perusteet. Ei painovuotta, 11):

“Marxismi-leninismi on ehyt ja johdonmukainen oppi, joka sisältää kolme perusosaa: filosofian, kansantaloustieteen ja tieteellisen kommunismin teorian. Nämä perusosat ovat sisäisessä, erottamattomassa yhteydessä toisiinsa. Marxismi-leninismien filosofia – dialektinen ja historiallinen materialismi – on koko marxilais-leniniläisen opin yleistieteellinen perusta.

Marxismi-leninismien joustavuus, eheys, ankara logiikka ja johdonmukaisuus, minkä tunnustavat sen vastustajatkin, on tulosta yhtenäisen filosofisen dialektis-materialistisen maailmankatsomuksen ja menetelmän soveltamisesta sen kaikissa perusosissa. Marxismi-leninismia ei voida ymmärtää syvällisesti omaksumatta sen filosofista perustaa.

Marxismi-leninismien filosofia on maailman filosofisen ajattelun kehityksen tulos ja korkein aste. Siihen sisältyy muokattuna kaikki se paras ja edistyskellisin, mitä ihmiskunta on luonut filosofian historian monisataisen kehityksen kuluessa. Dialektisen ja historiallisen materialismin synty merkitsee samalla laadullista harppausta, vallankumouksellista mullistusta historiassa. Marxilaisuuden filosofian ei ole ainoastaan selitettävä maailmaa ankarana tieteellisesti, vaan oltava myös oltava myös maailman teoreettisen uudistamisen aseena, sillä Marx ja Engels loivat oppinsa sen uuden vallankumouksellisen luokan, työväenluokan maailmankatsomukseksi, jonka historiallisena tehtävänä on porvariston herruuden kukistaminen, kapitalismin hävittäminen ja uuden, edistyskellisemmän ja oikeudenmukaisimman yhteiskunnan, kommunismin rakentaminen”

Neuvostoliittolainen ajattelu perustui vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen marxismi-leninismiin. Sillä oli eräänlainen valtionuskonnon asema, jolla oli määrättyjä ja kiinteitä opinkappaleita – dogmeja – joilla oli jäykkä ja pysyvä luonne. Samalla Marxin ja Leninin laaja tuotanto antoi mahdollisuuksia jonkinasteiseen tulkinnanvapauteen (Tiusanen 1987, 11). Lyhyesti ilmaistuna marxismi-leninismiin perusteisiin kuuluu historiakäsitys, joka esittää yhteiskunnan kehittyvän tiettyjen vaiheiden kautta kohti täydellisyyttä eli kommunismia. Ensin vallankumouksella murretaan kapitalistinen yhteiskunta ja siirrytään sosialistiseen yhteiskuntaan. Sosialistisissa yhteiskunnassa vallitsevat työn ja pääoman väliset “sovitamattomat ristiriidat” poistuvat. Tämän jälkeen tapahtuu määrällistä kehitystä, joka luo pohjan kommunismille. Lopputulos on onnellisten ihmisten yhteiskunta jossa rajaton vauraus on kaikkien ulottuvilla.

Sosialististen yhteiskuntien arjessa vauraus osoittautui rajalliseksi. Toisaalta, ainakin materiaalisella elintasolla mitattuna, sosialistiset yhteiskunnat olivat suhteellisen tasa-arvoisia. Kysymys oli pikemminkin niukkuuden jakautumisesta väestön keskuuteen. Sosialistimaiden välillä oli kuitenkin huomattavia eroja, samoin eri väestönosien välillä kunkin sosialistimaan sisällä.

3.2. SUUNNITELMATALOUDEN KÄYTÄNNÖT JA ONGELMAT

1980-luvun lopulla Itä-Euroopan suunnitelmatalousmaat muodostivat toisaalta suhteellisen kiinteältä vaikuttaneen blokin, “toisen maailman”, toisaalta samaan aikaan näissä valtioissa oli tapahtunut niiden omista lähtökohdista tapahtunutta kehitystä, joka oli viemässä niitä eri suuntiin (Lavigne 1995). Sosialististen yhteiskuntien synnyssä tai synnyttämisessä Neuvostoliitolla oli kuitenkin ratkaiseva rooli. Tästä syystä on perusteltua tarkastella suunnitelmatalouden käytäntöjä ja ongelmia ensisijaisesti Neuvostoliiton näkökulmasta.

Kun itsevaltius kukistui vallankumouksessa 1917 Venäjällä oli noin 50 puoluetta. Näiden joukossa bolševikit oli sosiaalidemokraattisen puolueen fraktiosta muodostunut puolue. Enemmistöä tarkoittavasta nimestään huolimatta se ei ollut suurin sosialistisen aatesuunnan puolueista. Esimerkiksi varsinaiset sosiaalidemokraatit eli menševikit sekä sosiaalivallankumoukselliset – eräänlainen sosialistinen maaseutupuolue – olivat suurempia ja tunnetuimpia puolueita. Vallitsevassa poliittisessa tilanteessa liberaaliset poliittiset voimat olivat heikkoja. Venäjän sosiaalisesta rakenteesta puuttui keskiluokka, jolla muualla Euroopassa oli yhteiskuntarauhan kannalta suuri merkitys. Näin Venäjältä puuttuivat ne, jotka olisivat voineet kantaa liberaalin demokratian tunnuksia monarkiaa kannattavaa oikeistoa vastaan. Tilanne kärjistyi edelleen kansalaisten mielipiteiden radikalisoituessa ja maailmansodan jatkuessa Saksaa vastaan. (Susiluoto 1996, 13-14.)

Vallinneessa tilanteessa Leninillä oli ratkaisevan tärkeä osuus. Leninin mukaan ei tullut jäädä odottamaan että Venäjä täyttäisi Marxin teorian kriteerit kapitalismista, vaan oli toimittava heti. Vallankumouksellisten eli kommunistisen puolueen oli johdettava massat uudelle tielle. Bolševikit kykenivät pienestä lukumäärästään huolimatta kaappaamaan aloitteen käsiinsä. Taustalla oli Leninin nimenomainen pyrkimys valtiovallan valtaamiseksi, puolueen järjestyneisyys muihin puolueisiin ja ryhmittymiin verrattuna sekä Väliaikaisen hallituksen politiikan heikkous. (Emt, 15-17.)

Lenin esitti tietyssä historiallisessa tilanteessa todellisen innovaation: oli ainutlaatuinen ideologia, Marxin ja Engelsin filosofia, jonka oppineimmaksi tulkitsijaksi V. I. Lenin julistautui. Venäjän vallankumous olisi vasta maailmanvallankumouksen alkusoitto. Vallankumous jatkuisi työväenluokan globaaliin vapautukseen asti. Marxin ja Engelsin teorialiikkuivat abstraktilla tasolla. Lenin innovaatio oli keskittyminen konkretiaan: tehdään vallankumous niistä (historiallisista) aineksista joita on käsillä. Leniniä voitaneen pitää marxismin Clausewitzina, joka kykeni yhdistämään ideologiaansa sodankäynnin teorian ja käytännön. (Emt, 16-17.) Tässä yhteydessä voidaan luovan henkilön puuttumisella tapahtumien kulkuun väittää olleen ratkaisevaa merkitystä riippumatta siitä, millaisia moraalisia merkityksiä tapahtuneelle voidaan jälkikäteen antaa.

Marxismi-leninismiin sisältyi olennaisena osana oppi yleismaailmallisesta kehityksestä, jonka Lenin muotoili imperialismiteoriaksi. Teorian mukaan kaikki maailman maat kulkevat kohti sosialismia, joten lopputuloksena on maailmanvallankumous. Teorian ydin on yhteiskuntajärjestelmien välillä vallitseva sovittamaton ristiriita, ongelma, joka poistuu vasta sitten, kun ongelmien aiheuttaja eli viimeinen markkinatalousmaa on poistunut näyttämöltä. Kehitystä edistää marxismi-leninismien mukaan sosialistimaiden, ennen kaikkea Neuvostoliiton antama myönteinen esimerkki. Hyvä esimerkki halutaan ottaa käytäntöön muuallakin. (Tiusanen 1987, 11-12.)

Eräs näistä myönteisistä esimerkeistä sisältyi marxismi-leninismien ensisijaisiin opinkappaleisiin: tulonjako sekä kansallisella että kansainvälisellä tasolla on saatava sosialismin avulla oikeudenmukaiseksi. Tämän lisäksi väitettiin, että sosialismi tarjoaa kapitalismia korkeamman elintason, minkä turvaaminen riippuu viime kädessä tuottavuuskehityksestä. Kyseinen väittäminen on ulotettu koskemaan sekä yksityistä että myös julkista kulutusta. Perinteinen marxismi-leninismi olettaa lisäksi, että mainitut päämäärät pystytään saavuttamaan käyttämättä lopullisessa yhteiskunnassa vanhoja talouden toimintamekanismeja kuten hintoja, palkkoja ja palkkaeroja, lainoja ja niiden korkoja tai kilpailukykyä. Ihminen siis vapautuisi sosialismin kehittyessä kommunismiksi kaikista talouden laeista ja niukkuuksien aiheuttamista ongelmista. (Emt, 13.) Ongelma olikin lähinnä, miten toteuttaa yhteiskunnallisen kehityksen lainomainen lopputulos käytännössä.

Sosialistisen suunnittelujärjestelmän talousmekanismi sai muotonsa Neuvostoliitossa pääasiallisesti kahden ensimmäisen viisivuotissuunnitelman aikana 1930-luvun loppuun mennessä. Viisivuotissuunnitelmien käyttöönoton myötä sosialisointiin myös pieni ja keskisuuri teollisuus sekä maatalous. Talous- ja sen suunnittelumekanismi oli hierarkkinen, ylhäältä alaspäin ohjautuva ja toimialtoittain organisoitu. Talouden kehitykselle asetetut tavoitteet määriteltiin toimialtoittain ja

hallinnon tasoittain porrastetun suunnitelmahierarkian avulla. Kolmitasoisien organisaation ylimmän tason muodostivat puolueen ja valtion johtavat elimet. Valtion suunnittelukomitea Gosplan huolehti ylimmän tason konkreettisesta suunnittelusta ja jakoi tehtäviä. Hallinnon keskiportaalla olivat ministeriöt. Taloushallinnon kolmannen ja alimman portaalla muodostivat yritykset ja yhtymät. (Ruoho 1983, 319; Ojala 1992, 14.)

Yritykset saivat tavoitteensa tunnuslukuina, jotka olivat fyysisiä tai bruttotuotannon arvoon liittyviä suureita. Tunnuslukujen lisäksi yrityksiä ohjattiin erilaisten tuotantoon liittyvien teknisten normien ja määräysten avulla. Hintajärjestelmän rooli oli mitätön ja talouden ohjaus perustui suunnitteluun. Suunnitelmien laatiminen oli iteratiivinen prosessi, joka käynnistyi taloushallinnon ylimmällä tasolla. Ylin talouden suunnitteluelin Gosplan lähetti ylimmän tason tavoitteet toimialaministeriöille, jotka jakoivat tehtävät yrityksille. Ministeriöt valmistelivat omat ehdotuksensa Gosplanin suunnitelmatavoitteiden, omien käsitystensä ja alaistensa yritysten reaktioiden pohjalta. Ministeriöiden ja suunnittelukomiteoiden välillä käytiin tarpeellinen määrä iterointikierroksia, jonka jälkeen suunnitelmaluonnos siirtyi päättävien elinten käsittelyyn. (Ruoho 1983, 319-320.)

Yritys oli sosialistisen kansantalouden perusyksikkö ja alin taso toimialan ohjausjärjestelmässä. Yritykset olivat luonteeltaan julkisia laitoksia, joiden tehtävänä oli panna täytäntöön kansakunnan taloutta koskevat suunnitelmat. Yrityksen toiminnan päätavoite oli tuottaa sellaisia tuotteita, joita suunnitellun kansantalouden katsottiin tarvitsevan. Tämä oli samalla yritysten olemassaolon oikeutus. Yritykset olivat alistussuhteessa ministeriöihin. Oikeussäännöt sekä hallinnon menettelyt oli yhdenmukaistettu. Yritysten keskinäiset sopimukset solmittiin kansantalouden kehityssuunnitelmien pohjalta ja ne muuttuivat suunnitelmiin tulleiden muutosten yhteydessä. Myös hinnat määrättiin keskitetysti. Kolhoosikauppaa lukuun ottamatta hinnat olivat kiinteitä valtiollisen hintakomitean, tasavaltojen vastaavien komiteoiden ja työätekevien neuvostojen osastojen määräämiä. (Ojala 1992, 16.)

Marxilaisen taloustieteen ja sosialistisen yhteiskuntakäsitykseen perustuva näkemys yritys-toiminnasta oli, että toisten ihmisten palkkaaminen tekemään työtä oli tuomittavaa. Työtä pidettiin ainoana arvon luojana ja arvon perusmittana. Rahasisjoitukseen perustuva, omistus- ja määräsvaltaa hyväksi käyttävää ansiotoimintaa ilman omaa työtä pidettiin marxilaisen ideologian mukaisesti ihmisten riistona. Koska tuotantovälineet olivat sosialistisessa omistuksessa ja kansantalouden kehitystä johdettiin keskitetysti, poikkesivat viranomaisten tehtävät taloushallinnon alalla ratkaisevasti markkinatalousyhteiskunnan taloushallinnon tehtävistä. (Emt, 14-15.)

Sosialismin rakentaminen ymmärrettiin samaksi asiaksi kuin teollisuuslaitosten rakentaminen. Kansalaisyhteiskuntaa ei ollut, ihmisten kaikkinaisen toiminta valtion kontrollin ulkopuolella tukahdutettiin välittömästi. Hierarkkisessa järjestelmässä yhteiskunta jakaantui hallitsijoihin ja hallittaviin. Tavallinen kansalainen olikin olemassa vain hallinnon kohteena. Kaikkialle ulottuva yhdenmukaistamisen tarkoitus oli helpottaa keskitettyä suunnittelua. Tämä tarkoitti totalitaarisen järjestelmän syntyä, kun kaupunkien yksityinen sektori hävitettiin, riippumattomat pikkutilat takavarikoitiin ja viljelijät pakotettiin kolhooseihin keskitetyn suunnittelun järjestelmän synnyttämisen yhteydessä. Uusien hallintorakenteiden piti taata valtion mahdollisimman tehokas ja nopea nykyaikaistaminen. (Kagarlitski 1992, 16-24.)

Toista maailmansotaa edeltävinä vuosina oli Neuvostoliitossa selvästi vallalla suuntaus taloudelliseen eristäytymiseen. Läntiset teknologiahankinnat, jotka 1930-luvun alussa olivat melko laajoja sekä edullisia johtuen lännen taloudellisesta lamasta, katsottiin voitavan nopeasti korvata omalla tuotannolla oman insinöörikkunnan ja teollisuuden kehittyessä. (Tiusanen 1987, 34.)

Sosialistinen järjestelmä ei kuitenkaan sen synnyttämisen jälkeen perustunut vain valtiojohtoon. Koska yhteiskunnan perinteiset hallinnon muodot ja ihmisten väliset suhteet oli tuhottu, ihmiset itse tarvitsivat keskitettyä valtiota. Yhteiskunta sanan vanhassa merkityksessä katosi ja tilalle tuli

“yhteiskunnallis-poliittinen järjestelmä”. Yhteiskuntaelämä ja taloudellinen kehitys tuli käytännössä mahdolliseksi valtiollisten rakenteiden ulkopuolella. (Kagarlitski 1992, 24-25.)

Neuvostoliiton alkuvuosikymmenten teollistuminen oli tuottanut 1950-luvulle tultaessa silloisissa oloissa nykyaikaisen raskaan teollisuuden. Myös sodan jälkeinen jälleenrakentaminen oli saatu lähelle päätöstä. Tuohon aikaan alkoi kuitenkin ilmaantua uusia ongelmia. Kylmä sota ja kilpailu Yhdysvaltojen kanssa, uuden sotateknologian synty sekä yhteistoiminnan välttämättömyys Neuvostoliiton vaikutuspiiriin joutuneiden maiden kanssa edellytti hallinnon perinpohjaista uudistamista. Lisäksi teollistettu yhteiskunta tarvitsi uudenlaista työntekijää, joka pystyisi omaksumaantentistä monimutkaisempaa teknologiaa. (Emt, 29.)

Hruštševin tultua valtaan “elintason horjumattomasta kasvusta” tuli virallisen ideologian tärkein lupaus ja päämäärä. Se halusi antaa kommunismista kuvan kulutusyhteiskuntana. Hruštševin julistama “suojasää” oli yritys nostaa maa taloudelliseen kasvuun lisäämällä työväestön aineellista elintasoja ja kulutusmahdollisuuksia. Joustavammat kontrollimenetelmät korvasivat suoranaisen valtioterrorin. Huolimatta valtavasta jälkeenjääneisyydestä länteen verrattuna Neuvostoliitto alkoi 60-luvulla muuttua jonkin asteiseksi kulutusyhteiskunnaksi. Tämä johti myös oleellisiin muutoksiin ihmisten ajattelussa. Oli synnytetty uusi, kulutustavaroita kansalle tuottava talouden rakenne. Lupaukset korkeammasta elintasosta johtivat sosialistisen järjestelmän toiminnan uudelleenarviointiin: väestö ja itse johto eivät enää arvioineet järjestelmää sen perusteella, miten hyvin se pystyi turvaamaan maan suurvalta-aseman, vaan miten hyvin se pystyi lunastamaan lupauksensa ja takaamaan jatkuvan materiaalisin elintason ja kulutuksen kasvuun. 1960-luvulla Neuvostoliiton elintaso kasvoikin nopeasti, alkoi kuitenkin vähitellen hidastua ja pysähtyi lopulta täysin. (Emt, 30-32.)

Edellä kuvattu 1930-luvulla syntynyt talousmekanismi osoittautui Neuvostoliitossa varsin pysyväksi. Mekanismi säilyi käytännöllisesti katsoen muuttumattomana vuoteen 1957, jolloin väliaikaisesti Hruštševin kaudella luovuttiin toimialapohjaisesta organisaatiosta ja siirryttiin osana talousuudistusta alueittain organisoituu taloushallintoon. Uudistus johti kuitenkin toimiala-egoismista alue-egoismiin. Saatujen kokemusten myötä päätettiin vuoden 1965 talousuudistuksessa palata toimialapohjaiseen suunnittelumalliin. (Ruoho 1983, 320.)

Neuvostoliiton talouden kasvu oli kolmen ensimmäisen vuosikymmenen aikana nopeaa sotavuosia lukuun ottamatta. 1960-luvun alkupuolella talouden kasvu alkoi hidastua, mikä selittyi osin epäonnistuneella aluehallintokokeilulla. Kasvun hidastumisen ohella kritiikki alkoi kohdistua myös talouden toiminnan muihin häiriöihin. Ministeriöiden katsottiin ohjailevan yritysten toimintaa liian yksityiskohtaisesti. Lisäksi fyysisiin suureisiin ja bruttotuotannon arvoon perustuvat tunnusluvut johtivat valtavaan tuhlaukseen tehokkuuden- ja laadun kannalta. Teknisen uudistusvauhdin katsottiin myös olevan liian hidasta. Vuoden 1965 talousuudistuksen keskeinen sisältö suunnittelun alueittaisesta organisoitumisesta luopumisen lisäksi oli siirtyminen monikymmenisestä fyysisten tunnuslukujen käytöstä noin kymmenen, pääasiassa arvomääräisen tunnusluvun käyttöön. Yritysten tärkeimmiksi tunnusluvuiksi tulivat toteutunut myynti ja kannattavuus. Työntekijöiden taloudellista kannustusta pyrittiin lisäämään ja investoinneissa pyrittiin yritysten korkeampaan omarahoitukseen. Tämä edellytti edelleen hintajärjestelmän kehittämistä aikaisempaa selvemmin kustannusperusteiseksi. (Emt, 320.)

1970-luvun alkuun mennessä talousuudistus oli viety läpi valtaosassa teollisuutta. Kun uudesta talousmekanismista oli saatu kokemuksia, ryhdyttiin sitä mukauttamaan. Vuoden 1965 tunnuslukukarsinnan jälkeen yritysten toimintaa mittaavien tunnuslukujen määrää ryhdyttiin jälleen lisäämään ja myös ministeriöiden ja yritysten välisissä suhteissa palattiin aiemmin vallinneisiin käytäntöihin. Suurin organisatorinen muutos 70-luvulla oli yhtymäreformi, jolloin yrityksiä yhdistettiin suuremmiksi kokonaisuuksiksi, tuotannollisiksi yhtymiksi. Tällä pyrittiin saavuttamaan suurtuotannon ja erikoistumisen etuja. (Emt, 321.)

Talou uudistuksista, kokeiluista ja kulutustavaratuotannon lisäämisestä huolimatta sosialistinen talous tyypillisesti ns. vajetalous (Kornai 1980). Monista tuotannontekijöistä ja muista hyödykkeistä oli jatkuva yleinen puute. Käytännössä suunnittelu- ja tuotantovälineiden toimitusorganisaatiot jakoivat voimavarojen kysyjät (yritykset) ensisijaisuusluokkiin. Koko maan talouden kannalta keskeisinä pidetyt yritykset saivat yleensä tarvitsemansa tuotannontekijät. Vähemmän tärkeitä pidetyt saivat tyytyä vähäisempään osaan. Edellisen ryhmän yritykset olivat perinteisesti tuotantovälineiden ja sotilastarvikkeiden tuottajia, jälkimmäisessä ryhmässä oli taas paljon kulutustarvikkeiden tuottajia. (Sutela 1982, 54-55.)

Ellei neuvostoyritys voinut luottaa virallisia kanavia saataviin toimituksiin, se turvautui usein epävirallisiin yhteyksiin toisten yritysten kanssa. Eri yritysten edustajat, "Tolkatšit", kiersivät ympäri maata etsimässä yrityksensä tarvitsemia panoksia. Vastineeksi tarjottiin ylimääräisiä hyödykkeitä, joita heidän yritykselleen oli sattunut kasautumaan. Tämä epävirallinen ja usein suoranaisesti laitton kaupankäynti oli käytännössä usein tavaroiden vaihtoa tavaroihin, koska yritysten rahaliikenne oli keskuspankin yksityiskohtaisessa valvonnassa. (Emt, 55.)

Toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliiton miehittämälle alueelle synnyttiin "toinen maailma", kokonainen sosialistinen talousalue, joka pyrittiin Neuvostoliiton johdolla eristämään omaksi yksikökseen maailmantaloudessa. Itä-Euroopan uusien sosialistimaiden maailmankaupan rakenne ja suuntautuminen muuttui nopeasti Neuvostoliiton suuntaan. Synnytyissä kahdensivälisissä, eli bilateraalisisa taloussuhteissa Neuvostoliiton laaja raaka-ainepohja ja suuret markkinat takasivat alkuvaiheessa nopean nousukauden pienille ja resurssipohjaltaan melko kapeille ns. SEV-maille. (Tiusanen 1987, 34.)

Jokainen SEV-alueen maa ryhtyi Neuvostoliitosta annetun mallin mukaisesti nopeasti ja raskain investoinnin kehittämään tuotantoaan, olipa tähän luontaisia edellytyksiä tai ei. Kehitys johti samalla multilateraalisen eli moninkeskisen talousintegraation laiminlyömiseen. SEV eli Keskinäisen talousavun neuvosto perustettiin vuonna 1949, mutta sen vaikutus alueen talouskehitykseen jäi käytännössä varsin rajalliseksi taloussuhteiden muotoutuessa bilateraaliseksi eli kahdenkeskiseksi. Näin ollen ei ole yllättävää, että SEV-alueella tätä menettelytapaa noudatettaessa syntyi päällekkäisiä talousrakenteita ja samantyyppisiä taloudellisen tuotannon pullonkauloja. Maataloutta laiminlyötiin teollisuuden kustannuksella. Päällekkäisten teollisuusrakenteiden luominen esti samalla työnjaon ja erikoistumisen synnyn. Uusien teollisuudenalojen kilpailukyky jäi näin ollen heikoksi. (Emt, 34-35.)

SEV-maiden monikansallista yhdentymistä eivät näin ollen olleet ajamassa markkinavoimat vaan neuvostoliittolainen suunnittelujärjestelmä. Suunnitelmatalouksien yhteisöltä puuttui kuitenkin ylikansallinen suunnittelu, joka olisi voinut muodostua talouksien integroivaksi voimaksi. 1960-luvulla keskusteltiin vakavasti ylikansallisen suunnitteluviraston perustamisesta. Samaan aikaan SEV-maiden taloussuhteet länteen elpyivät vähitellen 1960-luvulla ja kokivat huomattavan nousukauden 1970-luvulla, mikä oli merkki läntisen teknologian tarpeesta ekstensiivisen kasvun huvetessa SEVin jäsenmaissa. Rajallisen kilpailukykyyn johdosta SEV-maat velkaantuivat samalla merkittävästi länteen, mikä 1980-luvun alussa asetti selviä rajoja itä-länsikaupan kehitykselle. Alueellinen omavaraisuuspyrkimys, joka vielä 1950-luvulla oli sosialistimaiden tavoitteena, oli jäänyt taka-alalle. (Emt, 35.)

1980-luvulla talouden integraatiota SEVin piirissä pyrittiin tiivistämään perustamalla sosialistisia yhteisyrityksiä. Vaikka SEVin puitteissa kansainväistä organisaatioverkkoa jatkuvasti pyrittiin kehittämään, johti tämä käytännössä kansainvälisen byrokratian lisääntymiseen eivätkä taloudelliset tulokset aina olleet odotusten kaltaisia. 1970-luvulta alkaen suurin osa SEV-maista on hyväksynyt alueelleen yrityksiä, jotka olivat osittain läntisessä omistuksessa. Yhtiöitä ei perustettu kovin nopeassa tahdissa, mutta siitä huolimatta 1980-luvun puolivälissä läntisiä yhteisyrityksiä oli SEV-maissa

enemmän kuin kahden SEV-maan yhteisyrityksiä. Tilanne olikin melko luonnoton sosialistisen ideologian kannalta. SEV-maiden taloudellista yhteistyötä hankaloitti edelleen alkeellinen rahatalous. Kaikkien SEV-maiden kansalliset rahayksiköt olivat luonteeltaan sidottuja. SEVin keskinäinen clearing-raha, siirtorupla, joka luotiin vuonna 1964, oli kirjanpidollinen yksikkö, jota ei voinut liikuttaa monenkeskisesti edes SEV-alueen sisällä. Se ei ollut vapaasti muuhun rahaan tai tavaraan vaihdettavissa eikä tällainen järjestelmä siten suosinut kansainvälistä toimintaa esimerkiksi yhteisyritysten perustamisessa. Läntisen markkinatalousyhtiön ja sosialistisen yrityksen yhdessä omistama yhtiö oli helpompi perustaa kuin kahden sosialistimaan yhdessä omistama talousyksikkö. (Emt, 37-38.)

SEV-maiden oli suhteellisen lyhyen sosialistisen kauden jälkeen ryhdyttävä etsimään taloudellisia yhteistyökumppaneita lännestä. Luonnonvaroiltaan rikas Neuvostoliitto sen sijaan pystyi pitämään yllä uskoa ekstensiiviseen ja raaka-aineita tuhlailevaan talouden kasvuun huomattavasti pidempään juuri laajojen luonnonvarojensa ansiosta. Tämä vähensi tarvetta ulkomaankauppaan. 1980-luvulla ekstensiivinen kasvu Neuvostoliitossa oli kuitenkin tullut tiensä päähän.

Neuvostoliiton kansantalous oli suhteellisen omavarainen. Ulkomaankaupan osuus koko kansantuotteesta 1980-luvun puolivälissä oli arviolta vain noin 6-7 prosenttia. Tästä huolimatta Neuvostoliitto oli jo pitkään ilmaissut halunsa käyttää hyväksi kansainväliseen työnjakoon liittyviä etuja. Suuntaus vahvistui selvästi Gorbatsovin aloittaman perestroikan aikana, vaikkakin tässä yhteydessä korostettiin aluksi SEV-suhteiden ensisijaisuutta. (Emt, 38.)

Toisaalta marxilais-leniniläisen ideologian mukaisesti Neuvostoliitto suhtautui läntisiin talousorganisaatioihin suoranaisen vihamielisesti. Kansainvälistä valuuttarahastoa (IMF) ja Maailmanpankkia Neuvostoliitto piti imperialistien apureina, jotka peukaloivat jäsenmaitensa talouksia omien etujensa mukaisesti. EEC:tä pidettiin imperialististen valtioiden yhteenliittymänä, jollaista ei marxilais-leniniläisen määritelmän mukaan voinut olla edes olemassa, koska imperialististen valtioiden välillä vallitsee sovittamaton ristiriita. Marxilais-leniniläisen ideologian kannalta olikin lähes sensaatiomaista, että Neuvostoliitto keväällä 1986 ilmaisi kiinnostuksensa sekayhtiöistä, eli suorista läntisistä sijoituksesta omalla maaperällä. Jos ajatellaan sosialistimaita kokonaisuudessaan, ei kyseessä ollut mikään uusi asia. (Emt, 38; 91.)

1960-luvun lupaukset paremmasta elintasosta ja syntynyt uusi kulutusmalli loivat sosialistiseen yhteiskuntaan oman sosiaalisen keskikerroksensa. Talouden monimutkaistuminen loi uuden kerrostuman, joka koostui mm. etuoikeutetuista tieteen harjoittajista ja yritysjohtajista. Väestön kulttuuritarpeet loivat kulttuuriteollisuuden, lehdistön ja television, mikä synnytti uuden kulttuurieliitin. Jatkuva tavaroiden ja palvelujen puute yhdistyneenä korkeampaan elintasoon ja ostovoimaan sekä odotuksiin niiden kasvamisesta loi edellytykset sekundaaritaloudelle, joka alkoi tunkeutua kaikille mahdollisille yhteiskunnan aloille. 1970-luvun lopulle tultaessa yli äyräidensä paisuneen byrokratian hallitsemattomuuden myötä sosialistimaat olivat ajautuneet talouskriisiin. Keskitetyn jakelujärjestelmän häiriöt lisääntyivät koko ajan ja sovitut toimitukset jäivät saapumatta. Tilanne johti edellä mainittuun suorien kontaktien syntymiseen yritysten välillä. Nämä uudet, horisontaaliset kontaktit ohittivat keskitetyn suunnittelujärjestelmän. Virallisen suunnittelujärjestelmän sisälle tai rinnalle syntyi sekundaaritalous, "harmaat markkinat". Uusi keskikerros nautti etuoikeuksia, jotka nostivat heidät tavallisen kansalaisen yläpuolelle: heillä oli mahdollisuus joko virallisen järjestelmän antamien etuoikeuksien tai tavarapulan synnyttämän sekundaaritalouden kautta saada haltuunsa tavallisen kansan ulottumattomissa olevia hyödykkeitä. Uusi sosiaalinen keskikerros muodostui hyvin erilaisista ihmisistä, joita yhdisti samanlainen elämäntapa, koulutustaso ja kulutusmalli. (Kagarlitski 1992, 37-41.)

Kagarlitskin mukaan (Venäjän) talouden transition päätukena ovat sosialistisen yhteiskunnan keskikerrokset, joihin kuuluivat niin sivistyneistö kuin kaupan toimihenkilöt, joiden asema perustui

tavaroiden puutteeseen. Sosialistisessa suunnitelmataloudessa keskikerrokset eivät olleet samalla tavalla avainasemassa tuotannossa tai yhteiskuntarakenteessa kuin länsimaissa. Vanhentunut teknologia ja byrokraattinen hierarkia estivät keskikerroksia lujittumasta yhtenäiseksi yhteiskuntaryhmäksi. Toisin kuin kehittyneissä markkinatalousmaissa, sosialismissa keskikerrosten etuoikeutetuimman ryhmän muodostivat palvelu- ja kauppa-alan työntekijät. Tavaroiden ja korkealaatuisten palvelujen jatkuva pula loi näiden ihmisten ainutlaatuisen aseman: kauppa ja lahjonta alkoivat merkitä samaa asiaa. Korruptio avasi ovia kulttuurimaailmaan ja valtionhallinnon eri tasoille. Keskikerrosten kaikista sisäisistä eroavaisuuksista huolimatta (niihin kuului niin partureita, kirjailijoita, yritysjohtajia, mafian jäseniä, kaupan toimihenkilöitä kuin urheilijoitakin) niitä yhdisti samankaltaisiin oman taloudellisen edun edistämisen mahdollisuuksiin perustuva yhtenäinen tulotaso ja tästä seurannut yhtenäinen elämäntyyli. Ratkaisevaa ei ollut niinkään kulutettujen tavaroiden tai käytössä olevan rahan määrä, vaan mahdollisuus päästä käsiksi kaupoista puuttuviin tavaroihin. Keskikerrosten yhtenäisenä tavoitteena oli "läntinen elämäntapa". Korruptio yhdisti keskikerroksia. Kaikki vaihtoivat jotakin, myivät tavaroita toisilleen, matkivat toisiaan ja yrittivät pysyä muiden kanssa samalla tasolla. Kulutus alkoi muovata keskikerroksille yhtenäisiä arvoja ja yhtenäistä poliittista ideologiaa. (Emt, 95-98.)

Perestroikan aikana uusi laki kooperatiiveista loi keskikerrokselle virallisen suunnittelujärjestelmän turvaamia järjestöllisiä rakenteita. Juuri keskikerrokset kykenivät parhaiten perustamaan osuuskuntia. Niillä oli tarvittavat tiedot, koulutustaso ja varallisuutta. Korruptio oli synnyttänyt valtiokoneiston sisälle kontaktiverkoston, jota ilman byrokratisoituneessa ja korruptoituneessa yhteiskunnassa olisi ollut mahdotonta perustaa osuuskuntia. Uudet osuuskunnat yhdistivät keskikerrokset taloudellisesti. Niissä olivat edustettuina niiden kaikki osat mafiasta luovaan eliittiin. (Emt, 98.) Jo sosialismin aikana Euroopan eri sosialistiset valtiot hankkivat erilaisia kokemuksia markkinataloudesta (tai pysyivät tietyiltä osin markkinatalouden piirissä) paitsi virallisen ulko- ja kauppapolitiikkansa välityksellä, myös sallimalla jonkin verran yksityisrittäjäyttä.

Unkari muodosti SEV-maiden joukossa mielenkiintoisen poikkeuksen. Jo vuodesta 1968 Unkarissa lähtien sovellettiin eräänlaista markkinasocialismin mallia, joka huomattavasti rajoitti keskusjohtoisen byrokratian talousvaltaa. Pienelle, raaka-aineista suhteellisen köyhälle maalle tämä tie lienee sosialismin oloissa ollut ainoa mahdollinen. Unkarissa keskusteltiin myös pitkään yksityisen rittäjäyden roolista sosialistisessa talousjärjestelmässä. Syynä Unkarin ns. *maszek*-ilmiöön oli se, että maan keskusjohto ei katsonut suunnittelujärjestelmän silloisissa oloissa pystyvän huolehtimaan kansan tarpeista. Unkarissa toimi 70- ja 80-lukujen taitteessa hieman yli 90 000 yksityistä käsityöläistä, jotka suorittivat lähes puolet ns. henkilökohtaisista palveluista. Tällä yksityisellä sektorilla palkat olivat 3-4-kertaisia keskiansioihin verrattuna. Tämän lisäksi maassa toimi samaan aikaan noin 11 000 yksityistä kauppiasta, jotka paikkasivat keskusjohtoisen vähittäiskaupan jättämiä aukkoja. (Tiusanen 1980, 87; 90.)

1980-luku oli varsin huono vuosikymmen neuvostotaloudessa. Se alkoi stagnaatiolla ja päättyi lopulta suunnittelutalouden lopulliseen romahdukseen. Vaikka viralliset tilastot tekevät sosialistisen talouden kehityksen seuraamisen lähes mahdottomaksi, oli pula ja laajalle levinnyt hyödykkeiden hamstraus vuoteen 1990 tultaessa ilmeinen tosiasia. Neuvostoliiton BKT laski kahdella prosentilla vuonna 1990 ja 17 prosentilla vuonna 1991. Tilanteen jyrkkä huononeminen liittyi ainakin seuraaviin tekijöihin (Tiusanen 1993, 30-31):

- Valtion suunnittelujärjestelmä heikkeni romahdusmaisesti vuonna 1991. Tämä johti taloudellisten yksikköjen toimitusmekanismien häiriintymiseen.
- Keskusjohtoisuuden purkaminen sekä tasavaltojen sisäisten ja välisten markkinoiden voimistuminen pahensi toimitusten sekasortoista tilaa. Kasvavan pulan keskellä paikallisia viranomaiset yrittivät suojella omia kuluttajiaan erilaisilla kaupparajoituksilla.

- Vaihdetun valuutan puute ja entisten SEV-maiden kaupan romahtaminen johtivat edelleen tuotannon vähenemiseen.
- Neuvostotalouden investoinnit olivat jo usean vuoden ajan vähentyneet, minkä seurauksena ei enää pystytty ylläpitämään tuotannon aikaisempaa tasoa sellaisillakaan sektoreilla, jotka eivät kärsineet kovin vakavasti raaka-ainepulasta. Esimerkiksi energiantuotannossa ei ollut tarpeeksi toimivaa laitteistoa.
- Sosiaaliset ja etniset konfliktit lisääntyivät määrällisesti työntäen taloutta yhä nopeammin kohti lamaa. Erityisesti hiilikaivoslakot olivat tuhoisia neuvostotaloudelle.

Neuvostoliitto valtiona hajosi muutamassa kuukaudessa vuoden 1991 syksyllä. Romahdus merkitsi sosialistisen suunnitelmatalouden loppua Euroopassa. Kysymys sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän lopusta voidaan asettaa myös toisin: mikä piti järjestelmän toiminnassa niinkin pitkään?

3.3. TRANSITION SEKAMELSKA

Luvussa 2 kuvattu empiirinen poikkileikkausaineisto antaa mahdollisuuden vertailla neljää erilaista yhteiskuntaa. Aineisto analysoidaan tilastollisesti, joten jo käytettyjen menetelmien vuoksi tulosten tulkinnasta abstrahoituu ulos paljon sellaista, jonka syntyperäinen pietarilainen, tallinnalainen, prahalainen tai bratislavalainen voi helposti ja perustellusti kyseenalaistaa. Kysymys on toisaalta tulosten yleistettävyydestä, toisaalta kunkin tutkitun yhteiskunnan tai kaupunkiseudun erityisyydestä. Yleistettävyyden ja erityisyyden ongelmaa ranskalaisen ja japanilaisen yhteiskunnan vertailun ja empiiristen havaintojen yleistettävyyden yhteydessä käsitellyt Bourdieu (1998, 10-11) kehottaa välttämään partikularisoivaa lukutapaa. Partikularisoiva lukeminen kiinnittyy universaalin sijasta erikoisuuksiin – yleisen sijasta yksityiskohtiin.

Kunkin (sosialistisen) yhteiskunnan erityisyydestä huolimatta niissä on erityisesti talouden transition alkuvaiheessa tapahtunut ilmiöitä, jotka voidaan perustellusti yrittää yleistää koskemaan kaikkia entisiä sosialistimaita. Näiden alkuvaiheiden jälkeen, 1990-luvun kuluessa, nämä valtiot ovat niin sisä- kuin ulkopolitiikassaankin valinneet toisistaan eriytyneitä tavoitteita ja keinoja (Rantala 2000, 146). Toisaalta, vaikka Euroopan eri sosialistimaat (Albania, Bulgaria, DDR, Jugoslavia, Neuvostoliitto, Puola, Romania, Tšhekkoslovakia ja Unkari) erosivat toisistaan aivan kuten läntisen Euroopan markkinatalousmaat eroavat toisistaan, tarkastelu pyrkii hahmottamaan sosialismin yleisiä piirteitä pikemminkin kuin eri yhteiskuntien erityispiirteitä.

Suunnitelmatalouksien sisällä pyrittiin tekemään talousuudistuksia, joiden pääasiallinen tarkoitus oli vähentää järjestelmän tehottomuutta. Itäeurooppalaisissa talousreformikeskustelussa tuli esille mm. seuraavia taloudellisen ja yleensä yhteiskunnallisen kehityksen oireita (Lavigne 1995, 92):

- talouskasvun hidastuminen
- työn ja pääoman heikko tuottavuus
- teknisiä uudistuksia otettiin käyttöön hitaasti, ero länsimaihin kasvoi jatkuvasti
- asevarustelu nieli suuren osan kokonaistuotannosta
- erityisesti Neuvostoliitossa maataloustuotanto pysyi takapajuisena huolimatta valtavista investoinnista; maa ei kyennyt saavuttamaan elintarvikeomavaraisuutta
- elintaso ja kulutusmahdollisuudet pysyivät vaatimattomalla tasolla.

Vuonna 1985, juuri ennen Gorbatschovin valtaantuloa, läntiset arvioitsijat esittivät useita menneeseen kehitykseen perustuneita arvioita suunnitelmatalouksien tilanteesta (Emt, 93):

- epäonnistuneet talousreformit neuvostoliitossa johtavat stagnaatioon tai jopa suunnitelmatalouksien avoimeen kriisiin
- Itä-Saksaa ja Tšhekkoslovakiaa pidettiin suunnitelmatalousblokin elinkelpoisimpina maina: näissä maissa elintaso oli korkeampi kuin muissa Itä-Euroopan maissa. Myös tekninen kehitys oli näissä kahdessa maassa korkeammalla tasolla kuin muissa suunnitelmatalouksissa
- Markkinaorientoituneet talousreformit Puolassa ja Unkarissa antoivat viitteitä keskusjohtoisuuden vähenemisestä.
- *Status Quo* –tilanne Romaniassa, Albania oli edelleen stalinismin ajan jäännös
- Jugoslavian epäselvä tilanne: näennäinen markkinatalous, reformeja tehtiin minimitasolla jotta oli mahdollista päästä hyötymään IMF:n avusta, samaan aikaan maata johti autoritaarinen puolue.

Talousjärjestelmän toimimattomuus, taloudelliset tekijät, eivät Lavignen (emt, 94) mukaan riitä yksin selittämään järjestelmän yhtäkkistä romahtamista. Taustalla vaikuttavat myös sosiaaliset ja poliittiset syyt. Järjestelmä oli menettänyt ihmisten luottamuksen jo kauan aikaa sitten. Johtavaa ja korruptoitunutta yläluokkaa halveksittiin; nämä pikemminkin keskittyivät omien etujensa ajamiseen kuin "sosialismin rakentamiseen". Toisaalta järjestelmä oli ollut korruptoitunut jo vuosikymmenten ajan. Epäluottamus järjestelmää kohtaan on ilmeisesti keskeinen syy järjestelmän romahtamiseen, mutta se riittää selittämään romahduksen ajankohtaa.

Myös läntisiä vaikutuksia on pidetty eräänä järjestelmän romahtamisen syynä. Laajoille itäisen Euroopan kansanjoukoille oli syntynyt idea kansalaisyhteiskunnasta. Tämäkin ajatus on vuosikymmeniä vanha eikä sekään selitä romahduksen ajoittumista 1980-luvun loppuun. Itä-Euroopassa oli syntynyt kiillotettu kuva elämästä lännessä. Tämä kuva oli muodostunut vuosikymmenten aikana ja siihen vaikuttivat paitsi se kuva, jonka itäeurooppalaiset saivat päästyään vierailemaan jossakin länsimaassa, myös läntiset sosialistimaissa vierailevat turistit sekä tiedonvälitys, televisio ja radio. Vaikka monilla itäeurooppalaisilla ei ollut näitä kontaktipintoja, niiden vaikutus on ollut ilmeisen tehokas. (Emt, 94.)

Talousjärjestelmän ylläpitäminen nojasi käytännössä yhden puolueen ja yhden ideologian poliittiseen valtaan. Kaikkien sosialistimaiden kommunistiset puolueet muodistivat monoliitin, joka keskinäisellä solidaarisuudella piti kansainvälistä suunnitelmatalousjärjestelmää yllä. Käytännössä romahduksen mahdollisti Lavignen (emt, 94) mukaan Gorbatshevinkin avoimuus-politiikan sallima järjestelmän kritiikki. Tämän jälkeen mikä tahansa kipinä saattoi sytyttää tulen ja pyyhkäistä pois vanhan järjestelmän.

3.3.1. Transition alkuehdot

Syntyhistoria määrittää systeemin tarkasteluhetkellä vallitsevat ominaisuudet – tässä tutkimuksessa eräät tutkittavissa yhteiskunnissa vallitsevat ominaisuudet sellaisina kuin ne on luettavissa vuonna 1996 kerätystä empiirisestä kyselyaineistosta. Nämä tarkasteluhetken ominaisuudet riippuvat edelleen aikaisemmista alkuehdoista. Ennen kuin voidaan puhua entisten suunnitelmatalousmaiden muutoksesta tai kehityksestä, tarvitaan jonkinlainen käsitys siitä, millainen yhteiskunta sosialistinen järjestelmä oli ennen siirtymävaihetta. Erityinen ongelma entisten sosialistimaiden tutkimuksessa on rajallinen tieto näiden yhteiskuntien toimintamekanismeista.

Universaalin näkökulmasta – yleisestä entisissä sosialistimaissa – on perusteltua kysyä, mitä yleisiä ilmiöitä käsitteeseen *transitio* liittyy? Implisiittisesti tähän käsitteeseen liittyvät mm. sellaiset käsitteet kuin siirtymä, muutos tai kehitys. Toisaalta Euroopan transitiotalousdet ovat sosialismin aikana olleet ja ovat 2000-luvulle tultaessa tulleet ominaisuuksiltaan heterogeenisiksi ja eriytyneiksi, että olemassa

olevan ja määrältään jatkuvasti lisääntyvän tiedon, kirjallisuuden ja tutkimustulosten avulla Euroopan transitiomaiden yhteiskuntien kehitystä on kokonaisuutena enää vaikea kuvata, selittää tai ennustaa.

Holmes on eritellyt transitiomaille yhteisiä alkutekijöitä tai muutoksen alkuheitoja. Hänen mukaansa vuosina 1989-1991 syntyneillä yhteiskunnilla oli yhteinen lähtökohta: alunperin näiden yhteiskuntien ulkopuolelta tuotetun ideologian ja kommunistisen vallan syrjäytyminen. Ulkopuolisen kontrollin poistuminen (monissa tapauksissa miehittäjävallan poistuminen) on ollut eräs syy valtiollisen itsenäisyyden korostumiseen ja siihen liittyvän nationalismin heräämiseen vanhoissa sosialistimaissa. Ajatukset kansallisesta itsenäisyydestä ja kansallistunteesta kumpuavat monissa maissa sosialismia edeltäneestä itsenäisyyden ajasta ja monissa tapauksissa ne näyttävätkin länsimaista tarkasteltuna historialliselta nostalgialta. Korostunut nationalismi on yhteydessä kompromissien kulttuurin puuttumiseen: monissa transitiomaissa on edelleen uomiaan hakeva demokraattinen kulttuuri. Tämä selittyy paitsi vuosikymmeniä kestäneellä sosialistisella komennolla, myös sosialismia edeltäneellä maailmansotien välisellä ajalla, jolloin demokraattiset käytännöt eivät ehtineet jalostua. (Holmes 1997, 16-17.)

Euroopan sosialistimaiden välillä oli myös huomattavia eroja. Ensinnäkin neuvostotasavalloista totalitaarisen järjestelmän paine oli Lauristinin ja Vihalemmin (1997, 75-76) mukaan Baltian maissa heikompi kuin muualla Neuvostoliitossa. Toiseksi ennen toista maailmasotaa syntyneet ihmiset kykenivät perhepiirissään pitämään yllä neuvostomiehitystä edeltäneen ajan muistoa. Kolmanneksi Baltia sekä Keski-Euroopan sosialistimaat olivat jatkuvasti läntisen tiedonvälityksen tavoitettavissa. Neljänneksi tämän tutkimuksen kohteena oleva entinen Tshekkoslovakia oli sosialismin aikana taloudellisesti kehittyneempi kuin Neuvostoliitto. Vastaavasti Baltian maat muodostivat taloudellisesti kehittyneimmän osan Neuvostoliittoa. Rosengren (1997, 23-24) korostaa tiedonvälityksen merkitystä Baltian ja Keski-Euroopan maiden kyvyille irtaantua sosialismista.

1990-luvun alun demokraattisten käytäntöjen kehittymättömyys on kuvastunut suhteellisen suurena luottamuksena johtajiin. Transitiomaissa valittiin tyypillisesti maan johtoon voimakastahtoisena pidetty henkilö, jonka kykyihin monilla kansalaisilla oli epärealistisen suuret odotukset. Tämä johti suuriin pettymyksiin ja jopa vihamielisiin ilmauksiin maiden vapailla vaaleilla valittuja presidenttejä vastaan. Muuttuneet käsitykset esimerkiksi Puolan Walesasta tai Liettuan Landsbergisistä ovat tästä kuvaavia esimerkkejä. Pettymykset ovat johtaneet myös epä-luottamukseen poliittisia instituutioita kohtaan. Vahvan poliittisen johtajan henkilökultin romahtamiseen liittyy epäluottamus parlamenttia, poliittisia puolueita ja virkamieskuntaa kohtaan. Sosialismin oloissa valtiokoneisto nähtiin kansalaisten näkökulmasta "he" vastinparina "me". Valtiollinen ylhäältä johdettu hallintokoneisto oli korruptoitunut. Asioiden eteenpäin viemisessä oli käytännössä turvauttava henkilökohtaisiin suhteisiin sekä lahjontaan. Uusien, demokratiaan perustuvien ja markkinatalouksille ominaisten valtiollisten instituutioiden luomisessa on ongelmana ollut kansalaisten luottamuksen saavuttaminen uutta järjestelmää kohtaan sen kaikilla tasoilla. Toisaalta kansalaisten epäluottamusta poliittisia instituutioita kohtaan on edelleen heikentänyt se, että monet politiikan ja hallinnon toimintatavat ovat periytyneet sosialismin kaudelta. Näihin toimintatapoihin kuuluu myös korruptio. Kansan odotukset paremmasta elämästä yhdistyneenä hallinnon kykenemättömyyteen vastata odotuksiin on johtanut legitimaatiokriiseihin. (Holmes 1997, 17-18; 21.)

Socialismin romahtaminen johti yhteiskunnan kehitystä määrittävän teleologismen ja "suurten teorioiden" hylkäämiseen. Marxilainen maailmankuva voidaan tulkita teleologiseksi: oli olemassa telos, kommunistinen yhteiskunta, johon pyrkiminen oli sosialismissa vallinneiden toimintatapojen syy ja perustelu. Marxismi-leninismi esitti utopian kommunismista ja "suuren teorian" sen saavuttamiseksi. Tämän teorian perusteella legitimoitiin mm. "vallankumous ylhäältä" tai valtaa pitänyt eliitti "tiedostavana etujoukkona". Vaikka siirtymätalouksien kansalaisilla ja poliitikoilla on luonnollisesti näkemys tulevaisuudesta, ovat Marxisin tyypiset tieteellä naamioidut ideologiat

käytännössä kuivuneet poliittisesta elämästä. Toisaalta marxismin romahtaminen jätti jälkeensä yleisen normityhjiön: vanha ideologia kaatui, mutta sen tilalle muodostuu hitaasti korvaavaa normistoa. Tämä selittää osaltaan nationalismin nousun siirtymätalousmaissa. (Emt, 18-19.) Nationalismia ei ehkä voida pitää jäsentyneenä ideologisena rakennelmana sen monien eri ilmenemismuotojen vuoksi (von Beyme 1996), mutta se on monissa tapauksissa tarjonnut korvaavan henkisen viitekehyksen ja ideologisia perusteluja poliittisille ratkaisuille. (Holmes 1997, 18-19.)

Lauristin ja Vihalemm (1997, 75) korostavat kielen merkitystä kansallisen kulttuurin säilyttäjänä. Neuvostotasavalloista Viro, Latvia ja Liettua muodostivat yhteisen leirin "me" vastakohtaksi vierasta kieltä ja kulttuuria edustavalla miehittäjälle – "he". Argumentti lienee yleistettävissä kaikkiin Neuvostoliiton toisessa maailmasodassa miehittämiin maihin. Neuvostomiehityksen aikana omien kielten ja kansallisten kulttuurien vaaliminen sai korostuneen merkityksen kulttuurisena vastarintana.

Uskonto on joissakin tapauksissa tarjonnut marxismin väistymisen jälkeen uuden (tai nyt sallitun ja laillisen) moraalisen normiston, mutta monet siirtymätalouksien kansalaiset eivät ole löytäneet uskonnosta korviketta omaan moraaliseen tyhjiöönsä. Uusista johtajista toivottiin esikuvallista moraalista selkärankaa, mutta on jokseenkin selvää, että voimakaskaan persoona maan johdossa ei pysty korvamaan kansan moraalista tyhjiötä. Tämän tyhjiön olemassaoloa heijastelee myös kasvanut rikollisuus. Rikollisuus on kuitenkin seurausta myös sosiaaliturvajärjestelmien kehittymättömyydestä ja elintason romahtamisesta, mikä on pakottanut jotkut väestöryhmät etsimään toimeentuloa laittomin keinoin. Kehittämätön lainsäädäntö on edelleen hämärtänyt laillisen ja laittoman toiminnan välistä rajaa. (Holmes 1997, 19.)

Toisaalta talouden transitiioon liittyy dynaamisuus. Transitiomaan kuvaaminen dynaamiseksi saattaa kuulostaa tautologialta, mutta transitiossa ja dynaamisuudessa on laadullisesti kysymys eri asioista. Transitiio viittaa tiettyihin yhteiskuntiin tiettyssä kehitysvaiheessa, kun taas dynaamisuuden käsitteen ala on laajempi. Vaikka transitiomaa voi ajautua stagnaatioon (esim. talouden kehitys Venäjällä), voidaan transitiomaita kuvata dynaamisiksi ainakin sillä perusteella, että transitiossa on mahdollista eritellä eri kehitysvaiheita. (Emt, 20; Lauristin & Vihalemm 1997.)

Demokratian kehittymättömyys ja ideologinen tyhjiö ovat tehneet monista transitiomaista epävakaita. Tämä epävakaisuus näkyy selvimmän entisten liittovaltioiden (Neuvostoliitto, Jugoslavia, osin myös Tšekkoslovakia) perillisvaltioissa. Valtioiden välisissä suhteissa rajakysymykset ovat edelleen joitakin osin ratifioimattomia. Monissa maissa sisäinen poliittinen hajanaisuus näyttäytyy selvimmän pienten puolueiden suurena määränä sekä yleensä puoluekentän jäsentymättömyytenä, mikä heijastuu tempoilevana ja usein näköalattomana politiikkana. Valtioiden sisäiset jännitteet näyttäytyvät poliittisten selkkausten uhkakuvina. Esimerkiksi ratkaisemattomat kansallisuus-kysymykset hiertävät sekä valtioiden sisäisiä että niiden välisiä suhteita. Epävakaisuus on edelleen synnyttänyt laajalle levinnyttä turvattomuuden tunnetta. Transitiioon liittyvä talouden rakennemuutos, yksityistäminen ja toisaalta puutteelliset yksityisen omaisuuden turvaavat lait sekä kehittämätön sosiaaliturvajärjestelmä ovat lisänneet laajojen väestöpiirien työhön, toimeentuloon tai esimerkiksi nykyisen asunnon omistus- tai asumisoikeuteen liittyvää epävarmuutta. (Holmes 1997, 20-21.)

Viime vuosikymmeninä monissa Itä-Euroopan ulkopuolisissa maissa (esim. Espanja, Portugali ja Kreikka) on tapahtunut siirtymä jonkinlaisesta autoritaarisesta järjestelmästä demokratiaan. Vastaavasti monet agraariyhteiskunnat (esimerkiksi Aasiassa) ovat kaupungistuneet ja teollistuneet suhteellisen lyhyessä ajassa. Kuitenkaan yhdessäkään näistä maista ei samanaikaisesti tapahtunut siirtymää keskusjohtoisestä sosialistisesta taloudesta, pienestä poliittisesta eliitistä, käytännöllisesti katsoen puuttuneesta keskiluokasta ja vuosikymmeniä kestäneestä sotilaallisesta ja taloudellisesta blokista kohti yksityistä markkinataloutta, demokraattista pluralismia, taloudellista valtaa omaavaa keskiluokkaa ja uudentyypistä sotilaallista liittoutumista sekä kaupan vapautumista. Vaikka siirtymäkausi kestäisi vuosikymmeniä, transitiota voitaisiin pitää enemmän tilapäisenä kehityskulkuna

kuin ”normaalina” talouden rakennemuutoksena. Monesti julkilausuttu käsitys transitiomaiden tulevaisuudeksi on tulla sekä taloudellisesti, poliittisesti kuin sosiaalisestikin lähelle läntisen Euroopan vastaavia rakenteita ja instituutioita. Kun nämä vaikeasti määriteltävissä ja mitattavissa olevat tavoitteet on saavutettu, ei kysymyksessä ole enää transitiomaa. (Emt, 19-20.) Eräs julkisessa keskustelussa käytetty mittari on myös valtion kelpoisuus Euroopan unionin jäsenyyteen.

Sosialismin romahtaminen osui maailmantalouden suhdannekierrossa ajankohtaan, jolloin läntiset markkinatalousmaat olivat ajautumassa laskusuhdanteeseen. Tässä mielessä voidaan puhua transition ”epäonnistuneesta ajoituksesta”. Laskusuhdanteen aikana 1990-luvun alkupuolella entisten sosialistimaiden on ollut vaikeampaa saada ulkopuolista taloudellista apua omien kansantalouksiensa kehittämiseen. Tilannetta pahensi entisestään se, että sosialistiset järjestelmät luhistuivat hyvin monessa maassa hyvin lyhyessä ajassa. Ulkopuolisen avun tarve kasvoi samalla kun ulkopuolisen avun resurssit pienenivät. (Emt, 21.)

3.3.2. Muutoksen kompleksisuus

Sosialismin romahtaminen merkitsi radikaaleja - juuriin asti meneviä - muutoksia paitsi valtioiden sisällä, myös niiden suhteessa muihin valtioihin. Tämä on edelleen johtanut kansainvälisten toimintajärjestelmien ja -suhteiden uudelleenmuotoutumiseen. Giddensin (1984, 335-336) mukaan yhteiskunnallisten muutosten käsittely voidaan jakaa neljään ongelma-alueeseen. Ensimmäinen ongelma-alue liittyy yhteiskuntien ja kansallisvaltioiden tasolla ilmeneviin riippuvuussuhteisiin. Vaikka kansallisvaltion rajat tarjoavat kaikkein tärkeimmän kriteerin ulko- ja sisäsyntyisten tekijöiden erottamiseen, on olemassa myös sellaisia autonomia- ja riippuvuussuhteita, jotka eivät ole kansallisvaltion hallinnassa. On olemassa ihmiskollektiiveja, jotka nimellisesti ovat jonkin valtion sisällä, mutta jotka voivat paljon voimakkaammin yhdentyä ylikansallisiin vuorovaikutusverkkoihin. Itä-Euroopan murroksessa kuvaava esimerkki tällaisesta ylikansallisesta yhdentymisestä (tai yhdentymisen jatkumisesta murroksen yli) ovat entisiin neuvostotasavaltoihin jääneet venäläiset, jotka eivät välttämättä ole integroitumassa uuden valtion instituutioihin vaan joiden identiteetti määrittäyty pikemminkin entisen kotimaan tai valtion (Venäjän tai Neuvostoliiton) mukaan. Toinen käynnissä oleva kehitysprosessi on Euroopan unionin itälaajeneminen ja siihen liittyvät institutionaaliset muutokset.

Toinen giddensiläinen ongelma-alue on yhteiskunnan järjestelmien eri sektoreiden tai alueiden epätasainen kehitys. Koska Giddensin (emt, 339) mukaan epätasaisen kehityksen synä ovat toisistaan eroavat poliittisen ja taloudellisen kehityksen muutosnopeudet ja näiden eri nopeuksien ilmeneminen eri sektoreilla tai alueilla. Niggle (1997, 53) esittää taloustieteen teorian sekä kokemuksen historiasta johtavan ajattelemaan, että transiio suunnitelmatilastoista jonkin muotoiseen markkinatalouteen lisää sekä elintasoeroja että köyhyyttä. Tulonjakoon ja siten elintasoeroihin liittyvistä ilmiöistä kaikille Euroopan transitiomaille ovat yhteisiä ainakin seuraavat piirteet: 1) Ennen transiio-prosessin käynnistymistä tulonjako sosialistimaissa oli virallisten tilastojen mukaan läntisiin markkinatalousmaihin verrattuna suhteellisen tasaista, joskin sosialistimaiden välillä oli merkittäviä eroja. 2) Suurimmat erot tulonjakoon syntyivät muutaman vuoden aikana transition alkuvaiheessa. 3) Köyhyys lisääntyi suurimmassa osassa transiio-maita. 4) Tulonjaon lisääntymisen ja köyhien suhteellinen määrä ei poikkeaa kovin paljon vanhoista markkinatalousmaista, mutta matalamman yleisen tulotason vuoksi köyhien absoluuttinen määrä on korkea.

Epätasaisesta kehitystä sekä poliittisen ja taloudellisen kehityksen eri muutosnopeuksia on talouden transition oloissa ollut mahdollista myös hallita. Tästä on esimerkki Kiinan talouden osittainen avautuminen maailmanmarkkinoille. Samaan aikaan kun Euroopan transiio-talouksien

kokonaistuotanto romahti ja on vain osassa valtioista noussut 2000-luvulle tultaessa 1980-luvun lopun tasolle, on Kiina pystynyt jatkuvasti kasvattamaan kokonaistuotantoaan. Intriligatorin (1997, 234-235) mukaan tämä on johtunut ensinnäkin siitä, että Kiinassa saatiin aikaan poliittinen reformi ennen talouden asteittaista vapauttamista. Toisin sanoen virallinen institutionaalinen pohja on säilynyt koko ajan talousuudistusten taustalla eikä kansantalous sen vuoksi ole päässyt riistäytymään käsistä. Toiseksi talousuudistukset aloitettiin maaseudulta, minkä ansiosta maaseudun väestö on vaurastunut ja saavuttanut sen verran ostovoimaa, että maan talous on pystynyt kasvamaan sisämarkkinoiden varassa. Kolmanneksi Kiinan erityistalousalueet ovat pystyneet houkuttelemaan ulkomaisia investointeja. Syntynyt uusi teollisuus on suuntautunut vientiin ja maa on siten pystynyt edelleen hankkimaan huomattavia vientituloja. Neljänneksi Kiina ei ole ryhtynyt yksityistämään olemassa olevia vanhentuneita tuotantolaitoksia, vaan on pystyttänyt niiden rinnalle ja niitä korvaamaan kokonaan uuden, ainakin osittain valtion omistuksessa olevan modernin teollisen sektorin.

Tämän tutkimuksen kannalta keskeisin yhteiskunnallinen ongelmakokonaisuus liittyy Giddensin esittämiin yllättävän ja voimakkaan yhteiskunnallisen muutoksen ratkaiseviin muutosvaiheisiin. Voimakkaassa muutoksessa yhteiskunnan keskeisten instituutioiden vakiintuneet suhteet muuntuvat uusiksi riippumatta siitä, ilmeneekö näissä muutosvaiheissa poliittisia vallankumouksellisia tapahtumia. Giddens erottaa neljä tapahtumasarjatyyppeä, jotka voivat yhdistyä eri tavoin ja joilla on aina selviä vaikutuksia: 1) nopeat teollistumisprosessit, 2) poliittinen vallankumous, 3) kehittyneiden yhteiskuntien ja perinteisten kulttuurien kohtaamisen synnyttämä instituutioiden rappeutuminen tai hajoaminen sekä 4) sodan aiheuttama instituutioiden rappeutuminen tai hajoaminen. Giddens pitää keskeisenä kahta toisiinsa kytkeytyvää otaksumaa, jotka yleensä liittyvät muutosta koskevaan keskusteluun. Ensinnäkin yhteiskunnan institutionaalinen luonne määräytyy ensisijaisesti sen teknologian ja talouden kehitysasteen mukaan. Toiseksi taloudellisesti kehittyneemmät yhteiskunnat kunakin aikana toimivat tulevaisuuden kehitysmalleina vähemmän kehittyneille yhteiskunnille. Kysymys on lähinnä siitä, mitä otaksutaan kuuluvan "taloudelliseen kehitykseen". (Giddens 1984, 340-342.)

Neljättä teemakokonaisuutta Giddens nimittää "pukkihypy"-analogiaan perustuvaksi näkemykseksi muutoksesta, jonka keskeiset ongelma-alueet sisältyvät jo tavallaan kolmeen aikaisempaan teemakokonaisuuteen. Tämän näkemyksen mukaan joidenkin yhteiskunnan piirteiden "kehittyneisyys" tietynä hetkenä saattaa asettaa esteitä myöhemmälle kehitykselle. Vastaavasti "jälkeenjääneisyys" joissakin kehityspiirteissä jollakin ajanhetkellä voikin myöhemmin suosia nopeaa kehitystä. Esimerkkinä Giddens käyttää Ison-Britannian, ensimmäisen teollisuusvaltion, kehitystä. 1800-luvun jälkipuoliskolla tämä valtakunta pystyi käyttämään hyväkseen brittiläisen ympäri maailmaa ulottuvan imperiumin valtaansa alistamia alueita. Nykyisessä vaiheessa Britannian varhainen teollinen kehitys on jarru, joka vähentää toisiin, myöhemmin teollistuneisiin kansakuntiin verrattuna sen kykyä saavuttaa toivotun taloudellisen kehityksen päämääriä. (Emt, 343.)

Transition tai muutoksen erittely on kompleksisen ongelman erittelynä. Danzin (1985, 154-155) pitää kompleksisuutta tai hallitsemattomuutta inhimilliseen olemassaoloon liittyvänä perusominaisuutena, joka on ollut unohdettuna niin pitkän ajan, kuin kreikkalaisilta periytyvän sekä Descartesin ja muiden edelleen kehittämän logiikan selittävään voimaan uskottiin. Tällä hetkellä kompleksisuus ja hallitsemattomuus ovat voimistuneet paitsi eri tieteenaloilla niin luonnon- kuin yhteiskuntatieteissäkin, myös yleensä inhimillisten asioiden hallinnassa. Danzin mukaan ihmiset ovat uudelleen löytämässä epävakauden ja epävarmuuden, sopeutumattomuudet ja katastrofit sekä kontrolloimattomuuden ja ei-tarkoitukselliset dysfunktiot sekä niiden merkityksen ja vaikutukset. Seppälä (1985) puolestaan on todennut, että kompleksisuuden luonnehdinnassa joudutaan helposti kehämääritelmiä esittämiseen: "Kompleksisuuden tiede on kompleksisten systeemien tutkimusta." Keskeinen kysymys onkin, onko kompleksisuus havainnoitavan kohteen ominaisuus, vai onko se

sidoksissa havainnoijan kykyyn havainnoida ja käsitteellistää kohdettaan. Onko talouden transitiioon liittyvä kompleksisuus kohteensa ominaisuus vai osoitus transitiioyhteiskuntien tutkimuksen puutteellisesta käsitteellisestä välineistöstä?

Ruellä (1992, 116) pitää asiaa kompleksisena, mikäli se sisältää *vaikeasti tavoitettavaa informaatiota*. Tältä osin pelkästään rajallinen tietämys sekä sosialistisesta yhteiskunnasta että transitiomaissa käynnissä olevasta yhteiskunnallisesta muutoksesta riittää tekemään transition tutkimisesta kompleksista. Systeemin, havainnoitavan kohteen, kompleksisuudessa on siis keskeistä, että sen kaikkia osia ei tunneta. Sotaraudan (1996, 96) mukaan kompleksinen systeemi on joltakin osin tuntematon nimenomaan toimijan kannalta. Malaskan (1986, 24) mukaan kompleksisen ilmiön käsitteellisen hahmottamisen tulisi sisältää vähintään seuraavat kategoriat: emergenttisyys, hierarkisuus, kokonaisuuden säilyttävä ohjaus sekä kommunikaatio ja informaatio. Kompleksisuuden yleisinä piirteinä Malaska pitää seuraavia ominaisuuksia:

- 1) Ilmiö on kompleksinen, jos sen merkityksestä tai luonteesta on olemassa tai voi olla olemassa useita mahdollisia tulkintoja. Tämä ilmenee ilmaisujen moninaisuutena tai monikäsitteisyysnä eivätkä nämä ilmaisut sisällä tietoa siitä, miten eri tulkinnat olisi yhdistettävissä tai sovittavissa.
- 2) Täydellistä tietoa on aina saatava kompleksisen ilmiön ulkopuolelta. Tämä tieto voi olla käytännöllistä tai diskursiivista ja se johtaa emergenssiin eli kompleksista ilmiötä laajemman ilmiön syntymiseen sekä sellaisten uusien ominaisuuksien muodostumiseen, joita ei aikaisemmalla tasolla esiintynyt.
- 3) Kompleksisen ilmiön kuvaus ei voi olla yksinkertainen.

Weaver on vuonna 1948 esittänyt kompleksisuusjaottelunsa (ks. Malaska 1986, 25-26; Mannermaa 1991,185):

- 1) *Simplistiset ongelmat* eli "Kahden muuttujan ongelmat".
- 2) *Organisoimaton kompleksisuus* eli ilmiön eri osat ovat nähtävissä irrallaan toisistaan. Osia voidaan kuvata toisiinsa nähden tilastollisin menetelmin.
- 3) *Organisoitu kompleksisuus*, missä ongelmat koostuvat suuresta joukosta tekijöitä, jotka ovat riippuvuussuhteessa toisiinsa siten, että ne muodostavat orgaanisen kokonaisuuden. Selittämiseen ei riitä yksinkertaisten ongelmien ja organisoimattoman kompleksisuuden analysoimisessa käytetyt menetelmät.

Malaska (1986, 26) on lisännyt Weaverin malliin vielä neljännen tason:

- 4) *Emergentti kompleksisuus*, joka sisältää palautumattomat prosessit ja bifurkaatiomallit.

Malaskan tulkinnan mukaan emergenssin ja kompleksisuuden käsitteet liittyvät olennaisesti toisiinsa. Sotaraudan (1996, 97) mukaan emergenssillä tarkoitetaan sitä, että hierarkkisessa järjestelmässä alemman tason toiminnasta ei ole mahdollista päätellä miten ylemmän tason järjestelmä toimii. Mikäli kokonaisuuden oletetaan olevan jotakin enemmän kuin osiensa summa, ei järjestelmän osien toiminnasta ole mahdollista johtaa kokonaisuuden toimintaa.

Emergenssiä voidaan lähestyä toisesta näkökulmasta, joka ei ole ristiriidassa edellä esitetyn kanssa. Vaikka järjestelmän alemmasta tasosta ei voitaisikaan tehdä hierarkiassa ylemmän tason järjestelmiin ulottuvia päätelmiä, emergentti voidaan käsittää myös siten, että alemmasta tasosta nousee esiin, *emergeeruu*, jotakin alemmasta tai aikaisemmasta tasosta laadullisesti erilaista. Tämän tutkimuksen lähestymistavassa sosialistisesta suunnitelmataloudesta (ja eräistä siihen liittyvistä ilmiöistä) ajatellaan transitiiossa emergeeruvan transitiotalouden (ja eräitä siihen liittyviä ilmiöitä). Toisin sanoen tässä tutkimuksessa transitiotalouksia lähestytään evolutionaarisuuden ajatuksen kautta, johon

Mannermaan (1991, 233) mukaan liittyvät muutoksen, kehityksen tai evoluution sekä edistyksen käsitteet

Muutos tarkasteltavassa systeemissä siirryttäessä jostakin ajanhetkestä toiseen tarkoittaa vain sitä, että systeemi on erilainen eri ajanhetkillä. *Kehitykselle* on ominaista tarkasteltavan systeemin ajassa toisistaan seuraavien tilojen riippuvuus toisistaan sekä systeemissä tapahtuvien muutosten suuntautuneisuus. Systeemin kehitys ei kuitenkaan ole välttämättä tasaista ja ennakoitavaa. Systeemi voi tuottaa myös epäjatkuvuuksia ja systeemin ulkopuolelta tulevat vaikutukset voivat voimakkaasti muuttaa systeemin kehitysprosesseja. (Emt, 233-234.)

Edistys on arvokäsite. Kehitykselle voidaan löytää suuntia, mutta Mannermaan mukaan tieteen keinoin ei voida ratkaista sitä, ovatko ne edistystä vai ei. Väite, että systeemi jollakin ajanhetkellä edistyneempi kuin jollakin edeltävällä ajanhetkellä edellyttää subjektiivista arvovalintaa. Kun arvoihin sidottu subjektiivinen käsitys edistyvyydestä on ilmaistu, edistyvyyttä voidaan objektiivisesti ja jokseenkin yksiselitteisesti tutkia ja seurata. (Emt, 234.)

Evolutionaarinen näkemys yhteiskuntasysteemin kehityksestä sisältää vaihtelut vakaiden vaiheiden ja äkillisten murrosten välillä. Mannermaan (1991, 240) mukaan vakaan kehityksen vaiheessa tulevaisuuden voidaan ajatella olevan ainakin jossakin määrin ennakoitavissa. Itäisen Euroopan vuonna 1989 käynnistynyttä vallankumouksellista prosessia voidaan pitää esimerkkinä yhteiskunnallisen kehityksen evolutionaarisesta murroksesta.

Kompleksisuuteen liittyy ainakin se, että sen kaikkia osia ei tunneta, siihen liittyy jotakin epävarmaa. McCaskeyn (1988, 2-3) mukaan epävarmuuden peruspiirteet voidaan ilmaista seuraavasti:

1) *Informaation luotettavuus*

Tietoa tuotetaan jatkuvasti valtavia määriä, mutta on vaikea varmistaa tiedon luotettavuus. Lisäksi on vaikeaa erottaa olennainen, se mikä on merkittävää toiminnan kannalta.

2) *Uuden informaation tulva*

Uutta, relevantilta vaikuttavaa tietoa tulee jatkuvasti useista lähteistä enemmän, kuin on mahdollista analysoida.

3) *Ongelmien määrittäminen ja yhteenkietoutuneisuus*

Ongelmia on yhä vaikeampi rajata täsmällisesti. Ongelmat ovat riippuvuussuhteessa toisiin ongelmiin.

4) *Arvojen erilaisuus*

Erilaiset arvot saattavat johtaa poliittisiin ja kulttuurisiin konflikteihin.

5) *Ristiriidat ja paradoksit*

Tavoitteet saattavat olla toisilleen ristiriitaisia, jolloin ajaudutaan konflikteihin.

Kun edellä kuvattuihin ominaisuuksiin yhdistetään eri ilmiöiden moniselitteisyys, on epävarmuus Sotaraudan (1996, 118) mukaan laajentunut epäselvyydeksi. Transitiotalous ovat lyhyessä ajassa käyneet ja käyvät edelleen läpi koko yhteiskunnan läpäisevää muutosta. Tutkimuskohteen tekee erityisen haastavaksi se, että luotettavan tiedon puuttuessa muutoksen alkuehdoista ei ole saatavilla (riittävää) tietoa.

Kannike (1995, 146) on esittänyt "intuitiiviseksi risteyttämiseksi" nimittämänsä improvisoitua metodologia transitiomaiden tutkimuksen lähtökohdaksi. Tällöin lähdetään liikkeelle oletuksesta, että totalitaarisen yhteiskunnan toimintamekanismeja kuvattaessa ja analysoidessa *ei lähtökohteisesti voitaisi tietää, millaiset läntisissä yhteiskunnissa muotoillut ja niiden toimintaa käsittelevät teoriat soveltuvat tutkimuksen apuvälineiksi*. Kannike nimittää totalitaarisen yhteiskunnan perinnön analyysiä "henkisen romuraudan sulattamiseksi", jolloin täytyy luottaa intuition ja sen pohjalta risteyttää ja sulattaa erilaisia ajatusmalleja, teorioita ja yksittäisiä teesejä. "Teoreettisten erehdysten" vaara on Kanniken mukaan tietysti olemassa, mutta tulevaisuudessa niilläkin saattaa olla oma arvonsa.

Esimerkiksi Gray (1990) on kritisoinut perinteisen sovjetologian käsitystä Neuvostoliitosta. Hänen mukaansa sovjetologian totalitarismikäsitys painotti liikaa Venäjän poliittista ja kulttuurista traditiota Bysantin, tataarien ja Moskovan suuriruhtinaskunnan perinnöstä alkaen. Se on jättänyt huomioimatta sen seikan, että niin rakenteeltaan kuin hallitsemistavaltaan samankaltaisia totalitaarisia yhteiskuntia syntyi eri puolille maailmaa hyvin erilaisiin kulttuuriympäristöihin. Toisinaan nämä kommunismiin pyrkivät yhteiskunnat syntyivät jopa Neuvostoliitosta riippumatta.

Kanniken (1995, 147) mukaan voidaan väittää, että koska totalitaarinen järjestelmä ei tuntenut kansalaisyhteiskunnan käsitettä ja oikeuden ensisijaisuutta, sosialististen maiden kansalaiset elivät jatkuvassa epävarmuudessa. Tätä epävarmuutta lisäsivät puolueen ja turvallisuuselinten usein mielivaltaisen toiminta. Kuvaus muistuttaa läntisen politiikantutkimuksen perinteeseen kuuluvien filosofien Hobbesin ja Locken näkemyksiä valtionmuodostusta edeltävistä luonnontilaisista olosuhteista. Hobbesin (1999) ja Locken (1995) esitystä soveltaen jokainen kansalainen joutui sosialistisessa yhteiskunnassa osallistumaan kaikkien sotaan kaikkia vastaan. Hobbesin ratkaisu ongelmaan kaikkien sodasta kaikkia vastaan oli rajaton itsevaltius, koska se on anarkiaa parempi vaihtoehto. Locke muotoili ratkaisuksi parlamentarismiin perustuvan valtion.

Luonnontila ei sosialismissa vain edeltänyt yhteiskuntasopimuksella muodostettavaa valtiota, vaan valtio oli itse tuottanut kaikkien sodan kaikkia vastaan. Gray (1990) tulkitsee sosialistisen järjestelmän “syvimmäksi olemukseksi” juhlanan ulkokuoren takana piilleen eloonjäämististelun. Tämä “poliittinen luonnontila” ei Grayn mukaan johtunut totalitaarisen kontrollin heikkoudesta tai voimavarojen puutteesta, vaan se oli elimellinen osa sosialistista järjestelmää. Tästä luonnontilasta ei voinut irrottautua, koska kaikkialle ulottunut kontrolli sitoi jokaisen kiinni valtioon. Toisaalta yksilön luonnontilainen selviytyminen ei kuitenkaan riippunut pelkästään virallisen sosialistisen sektorin tarjoamista rajoitteista ja mahdollisuuksista, vaan myös laajalle levinneen sekundaaritalouden hyväksikäytöstä.

3.3.3. Tiedon ongelma transition hallinnassa

Kompleksisuus on ilmiö, mikä aiheuttaa ongelmia tutkittavan kohteen analysoinnissa. Ruelléen (1992) viitaten vaikeasti tavoitettava informaatio sosialistisista yhteiskunnista on keskeinen näitä yhteiskuntia luonnekiva ominaisuus. Yhteiskuntaa ja elinoloja koskevan tilastoinnin kehittyminen on historiallisesti ollut sidoksissa ihmisyyhteisöjen organisoitumiseen sekä poliittis-taloudellishallinnollisten järjestelmien syntyyn. Kirjanpitoa ja tilastointia käytettiin hallitsijan toimeenpaneman veronkannon apuvälineenä. Tilastoista on tullut tärkeä maailman hahmottamisen tapa. Voidaan väittää, että tilastoihin kootaan yhteiskunnasta sitä tietoa, jota pidetään keskeisenä poliittis-taloudellishallinnollisen toiminnan kannalta. (Tiedon tuottamisen perspektiiveistä ks. Häkli 1994, 22-56.) Tilastoihin siis kerätään yhteiskuntaa koskevaa tietoa, “hyvin perusteltuja tosiasioita” (ks. esim. Haaparanta & Niiniluoto 1995, 18-19), joka on jollakin tavalla olennaista ja perusteltua tiedon keräämisestä vastaavan kannalta.

Modernia yhteiskuntaa kuvaavat indikaattorit, esimerkiksi väestönlaskentatiedot, mielipidekyselyt, äänestystilastot, rikollisuustilastot ja erilaiset aikasarjat ovat ennen kaikkea teollisuusyhteiskunnan ja modernin valtion kehittymisen myötä syntyneitä tapoja kuvata yhteiskuntaan liittyviä ilmiöitä. Asukkaiden määrä ja koostumus ovat vuosisatojen ajan olleet tärkeitä tekijöitä hallinnon kannalta. Sotajoukkojen varustamiseksi on tarvittu tietoa väestön miesvahuudesta ja veronkantoa varten on ollut välttämätöntä tehdä väestön jonkinlainen määrittäminen. Koivusalon (1994, 53) mukaan tiedon kerääminen ja tilastointi nousivat länsimaisen hallinnollisen ajattelun keskipisteeseen 1600-luvulla. Tämä liittyi 1500- ja 1600-luvuilla Euroopassa alkaneeseen valtioiden keskittymiseen sekä alueellisten monarkkien hallinnollisten koneistojen kasvuun. Valtiosta tarvittiin tietoa sen kaikissa elementeissään.

Syntyi statistiikka, valtion tiede, jonka tehtävänä oli kerätä tietoa valtioista valtion itsensä vahvistamiseksi.

Kvantitatiivista tietoa sisältävä tilasto kuvaa sosiaalisia järjestelmiä formaalilla ja abstraktilla tasolla. Alford ja Feige (1989) nostavat tämän tilastointiin liittyvän formalisointiongelman lisäksi esiin myös toimijoiden, tilastoitavien ilmiöiden, tiedon kerääjien sekä poliittisten päätöksentekijöiden keskinäisiin suhteisiin liittyvät ongelmat, jotka vaikuttavat kerätyn tiedon laatuun.

Rekisteröitävän tiedon keräämisen prosessissa voidaan Alfordin ja Feigen (emt, 62-63) mukaan erottaa ensinnäkin primaari informaation lähde, subjekti, joka on tyyppillisesti yksilö, yritys tai toiminnastaan raportoiva viranomaisena. Toiseksi on subjektin luovuttamaa tietoa keräävä toimija, havainnoija. Kolmanneksi on tiedon käyttäjä, poliittinen toimija (*policy maker*), joka tulkitsee ja käyttää tietoa päämääriensä saavuttamiseksi. Monet seikat vääristävät tässä yksinkertaisessa järjestelmässä liikkuvaa tietoa. Ongelma syntyy, kun mitattavaksi halutun ilmiön ja sitä mittaavan tilastollisen indikaattorin määritelmät eivät (enää) vastaa toisiaan. Esimerkiksi työttömyys on määritelty ja määritellään eri tavoin eri aikoina ja eri maissa. Tämä tekee sekä työttömyyttä koskevien aikasarjojen ketjuttamisen että eri maiden työttömyysasteiden vertailun ongelmalliseksi. Tilastojen osoittamat muutokset jossakin ilmiössä saat-tavat selittyä muutoksella mittaustavassa tai mitattavan ilmiön määrittelyssä.

Alfordin ja Feigen mallia voidaan tarkastella myös puhtaana toiminnallisena systeeminä. Subjektin toimintaa suhteessa havainnoijaan tai poliittiseen toimijaan saattaa muuttaa pelkkä tietoisuus havainnoinnin kohteena olemisesta. Lisäksi subjektin, havainnoijan ja poliittisen toimijan välisten suhteiden laatu vaikuttaa tiedon vääristymiseen. Subjektin luovuttamaan informaatioon vaikuttaa tietoisuus siitä, millaisia seurauksia luovutetusta tiedosta on subjektille itselleen. Esimerkiksi subjektille on yleensä edullista ilmoittaa tulonsa veroviranomaiselle todellista pienempinä. Toinen esimerkki on tapaus, jossa subjektia ja havainnoijaa ei pystytä erottamaan toisistaan. Tällainen tilanne on esimerkiksi havainnoijana toimivan viranomaisen itsearviointi ja -raportointi, joka saattaa johtaa ikävinä pidettyjen asioiden unohtamiseen. Näin poliittisen toimijan saama tieto on yleensä sitä virheellisempää, mitä enemmän hyötyä subjekti-havainnoija katsoo tietoa manipuloimalla saavuttavansa. (Emt, 1989, 64-65.)

Kansantalouden tilinpidon sekä talous- ja muiden tilastojen kehitys on ollut riippuvaista tilastointia koskevan käsitteistön kehityksestä, joka on ollut sidoksissa (talous)tieteiden teorioiden kehitykseen. Kehittyneiden markkinatalousmaiden oloihin luodut taloudelliset mittarit eivät aina sovellu suoraan entisten sosialistimaiden taloudellisten olojen mittaamiseen. Sosialistinen taloudellinen ajattelu ja sen kehittämä käsitteistö sekä yhteiskunnan instituutiot poikkesivat radikaalisti länsimaisesta, markkinoiden toimintaan perustuvasta taloudellisesta ajattelusta. Neuvostoliiton tilastolaitos oli vahvasti sidoksissa marxilais-leniniläiseen yhteiskuntatieteeseen ja sen luomaan käsitemaailmaan. Kysymys oli länsimaisen tiedekäsityksen näkökulmasta pseudotieteestä, valikoiduilla havainnoilla itseään ruokkivasta suljetusta ajatusjärjestelmästä. Samanaikaisesti modernia ulkomaista tilastointia pidettiin Neuvostoliitossa pelkkänä imperialistien hyödyttömänä keksintönä. (Vrt. Ruutsoo 1991, 133.)

Seuraavassa käydään läpi neuvostoliittolaiselle taloustieteelle tyyppisiä piirteitä, jotka ovat pitkälle yleistettävissä muihin Euroopan sosialistimaihin. Katsaus on pinnallinen, mutta sen tarkoitus on auttaa ymmärtämään sosialismin oloissa yhteiskunnasta kerätyn tiedon, "hyvin perusteltujen tosien uskomusten", tarkoitusta ja laatua. Vanhojen sosialistimaiden tilastot ovat edelleen heikkotasoisia. Tämä johtaa edelleen yhteiskunnallisten ilmiöiden kompleksisuuteen pelkästään sen vuoksi, että tilastot eivät luotettavasti kuvaa yhteiskunnassa tapahtuvia muutoksia. Eronen (1983, 314) jakaa neuvostolaisen taloustieteen 1) poliittiseen taloustieteeseen, 2) optimaalisen suunnittelun teoriaan sekä 3) reaalisten talousprosessien analysointiin mikro- ja makrotasolla.

Taloudellisen ajattelun pohjana oli poliittinen taloustiede, jolle oli tyypillistä mm. marxilainen terminologia, termien ideologinen sisältö, normatiivisuus ja alhainen analyttinen taso. Poliittinen taloustiede käsitteli ns. kypsän sosialistisen yhteiskunnan rakentamisprosessia pitkällä aikahorisontilla. Poliittisen taloustieteen väitteet ja teoriat olivat yleensä aksiomaattisia eikä niitä pyritty testaamaan. Tälle suunnalle oli lisäksi tyypillistä tieteidenvälisyys, jolloin mukana oli esimerkiksi filosofisia, poliittisia, demografisia ja ekologisia ulottuvuuksia. Optimaalisen suunnittelun teoria pyrki poliittisen taloustieteen aikajännettä lyhyemmän aikavälin ongelmien konkreettiseen ratkaisuun. Lähtökohdat olivat usein normatiivisia kuten poliittisessa taloustieteessäkin ja tutkimus liikkui usein hyvin teoreettisella tasolla. (Emt, 314.)

Reaalisten talousprosessien analysointi oli poliittista taloustiedettä ongelmallisempaa siinä mielessä, että se olisi edellyttänyt empiiristä tietoa talouselämän rakenteesta ja toiminnasta sekä mahdollisuutta arvovapaaseen ja objektiiviseen analyysiin. Nämä edellytykset eivät toteutuneet sosialistimaissa. Huomattava osa talouselämää koskeneesta tiedosta oli salaista eikä näin ollen myöskään akateemisen tutkimuksen käytössä. Neuvostoliitossa ei tiettävästi koskaan julkaistu suunnitelmatalouden kokonaistaloudellista prosessia koskevaa kuvausta tai teoriaa, joka olisi perustunut empiiriseen aineistoon. Myöskään ei ollut olemassa neuvostotalouden makromallia. Toisaalta ekonomistit arvioivat kuitenkin myös kriittisesti maansa talouden ilmiöitä. Kriitikki kohdistui kuitenkin mikrotasolle (yksityisiin henkilöihin, yrityksiin ja yhtymiin) tai toimiala- tai aluetasolle (ministeriöihin ja alueellisiin organisaatioihin), mutta koko kansantalouden toiminta ja sen perusteet jäivät poliittisen taloustieteen piiriin kuuluvina ilmiöinä kritiikin ulkopuolelle. Mikrotason epäkohtia ei myöskään pyritty liittämään kokonaistaloudelliseen yhteyteen, jolloin ongelmaksi jäi analysoidun ilmiön yleistettävyyden. (Emt, 314-315.)

Länsimaisten tietolähteiden käyttöön tottuneiden ja sosialistista yhteiskuntaa tuntemattomien on usein hyvin vaikea käyttää hyväkseen sosialistimaiden tilastoja. Tilastomateriaalin esitystapa on niissä usein hyvin erilainen. Tilastoissa käytetään länsimaisesta standardista poikkeavia termejä, jotka ovat sosialismin teorioita tuntemattomille outoja (kansantalouden tilinpidon käsitteistä ks. esim. Lähdemäki 1990). Samanaikaisesti tilastot antavat niukasti tietoa sosiaalisista oloista, ympäristön tilasta, palkkakehityksestä jne. Vasta vuonna 1988 ilmaantuivat Neuvostoliitossa tilastoihin ensimmäisen kerran tiedot esimerkiksi rikollisuudesta, sairastavuudesta, työtapaturmista. Siihen asti tilastoista puuttuivat tiedot mm. palkka- ja hintaindeksistä, kotitalouksien rahankäytöstä jne. Kysymyksessä ei ollut pelkkä salailu. Neuvostojohto oli vuosikymmenien ajan yksipuolisen kiinnostunut pelkästä tuotannon kasvattamisesta. Sen sijaan kansakunnan terveydentilaa, sosiaalioloja ja ympäristöongelmia ei ylipäätään pidetty olennaisina kysymyksinä. Tuotannon kohoamista kuvaavien indikaattorien nostamisesta oli tullut päämäärä sinänsä. Nämä todellisuuden tarpeista vieraantuneet tavoitteenasettelut saivat aikaan monia negatiivisia seurauksia eikä saavutuksiakaan pystytty realisoimaan hyvinvoinniksi. (Rutsoo 1991, 133.)

Sosialismin teorioiden mukaisesta tilastoinnista kehittyi pelkkä propagandistinen numeropeli. Suorista väärennöksistä räikein esimerkki on Neuvostoliiton vuoden 1939 väestönlaskenta. Viranomaisten antamien lukujen mukaan Neuvostoliitossa olisi tuolloin pitänyt olla 180,3 miljoonaa asukasta, kun myöhemmin selvinnyt todellinen väkiluku oli 162 miljoonaa. Syynä ei ollut ainoastaan yritys salata Stalinin terrorin uhrien määrää, vaan väkilukua piti kohottaa, koska Stalin oli esittänyt teorian, jonka mukaan väestön nopea lisäys on osoitus sosialismin ylivoimaisuudesta. Suoran väärentämisen lisäksi käytettiin tilastoidun tuotannon kriteereiden alentamista tilastonumeroiden kasvattamiseksi. Periaatteessa tähän oli kaksi tapaa: joko lisäämällä alempilaatuisen tuotannon osuutta tai laskemalla koko tuotannon määrä alempilaatuisen tuotannon mukaan. Esimerkiksi maidon kokonaislitratuotantoa lisättiin Neuvostoliitossa lisäämällä maitoon vettä. Kirjojen painosmääriä kasvatettiin tilastoimalla kirjoiksi kaikki vähintään neljän sivun painotuotteet.

Neuvostotilastojen mukaan vuosina 1902-1972 kansantuote kasvoi Neuvostoliitossa 86-kertaiseksi. Samalla ajanjaksolla Yhdysvaltojen kansantuote kasvoi seitsemänkertaiseksi. (Emt, 134-136.)

Neuvostoliiton historian aikana tilastollisen tutkimuksen ja tilastojen arvostelu oli täysin kiellettyä, tabu samaan tapaan kuin Leninin kritiikki. Tilastojen kerääminen oli valtion monopoli, ja kaikki valtioon liittyvä oli arvostelun ulkopuolella. Puolue päätti kaikista sosiologista tutkimusta varten annettavista tilastotiedoista ja valvoi, etteivät sosiologisen tutkimuksen tulokset millään tavalla saattaisi neuvostotilastoja epäilyille alttiiksi. Sosiologisten tutkimusten tulokset julistettiin myös pääsääntöisesti salaisiksi. Historiantutkijoille annettiin numerotietoja vain erikoisluvin. Historioitsijoilla ei myöskään ollut lupaa julkaista varsinaisia numerotietoja vaan tavallisesti ainoastaan prosenttilukuja. Jo sitä, että suurta osaa tietoa pidettiin salaisena, voi pitää vääristelynä, sillä näin tutkijoiden ei ollut mahdollista saada kokonaiskuvaava tutkimuskohteistaan. (Emt, 132.) Sosialismi vei pohjan luotettavan ja riittävän tilastopohjan kehittymiseltä. Tilastoinnin laiminlyöminen sosialistimaissa tekee sekä sosialismin aikaisen että nykyisen taloudellisia oloja käsittelevän tutkimuksen vaikeaksi. Entisten sosialistimaiden tilastoviranomaiset ovat sen sijaan hyvin perillä aineiston matemaattisesta käsittelystä.

Tilastojen heikko laatu aiheuttaa runsaasti ongelmia erityisesti yhteiskunnan kehittämistä ohjaavassa päätöksenteossa. Demokraattisessa päätöksenteossa vaadittava yhteiskuntaa koskevien tietojen tarkkuus ei välttämättä toteudu transitiotalouksissa, koska tilastot ovat heikkotasoisia tai jopa harhaanjohtavia. Komentotaloudessa tilastot laadittiin suunnitelmien mukaan ja siten ne vastaavat heikosti yhteiskunnan todellisuutta. (vrt. Rose 1991, 15.) Vaikka tilastoja laadittaisiinkin nykyisissä transitiomaissa länsimaisten standardien mukaan käyttämällä markkinatalouden toimintaa kuvaavia indikaattoreita, saattavat tilastot edelleen olla harhaanjohtavia, koska transitiotalouksien yhteiskunnalliset olot ja instituutiot eivät vastaa kehittyneitä markkinatalousmaita.

3.4. PYRKIMYS KOHTI JÄRJESTYSTÄ – MUUTOKSEN SUUNTIA JA NIIDEN TAUSTATEKIJÖITÄ

Eurooppalaisen suunnitelmatalouden romahtamisen ja sitä välittömästi seuranneiden poliittisen ja taloudellisen demokratisoitumiskehityksen tausta oli pitkään jatkuneessa mutta näkymättömissä olleessa kehityksessä sosialistisen yhteiskuntajärjestyksen uumenissa. Sutela (1992) on tehnyt mielenkiintoisen ”alustavan ajatuskokeen” keskussuunnittelun ja markkinatalouden suhteesta analysoidessaan Latalaisesta Amerikasta saatujen kokemusten perustalta muotoutunutta SLP⁶-ohjelmaa talouden alkuvaiheen transition politiikkana.

Läntiset taloustieteilijöiden joukossa on vallinnut laaja yksimielisyys keskusjohtoisesta sosialistisesta taloudesta yksityiseen omistukseen perustuvaan markkinatalouteen siirtymisen perusosista. Tämä yhteisymmärrys on leimannut myös siirtymätalousmaiden hallitusten ja niiden toimia rahoittavien Euroopan unionin, Kansainvälisen valuuttarahaston ja Maailmanpankin periaatteita.

Vaikka monet taloustieteilijät ovat olleet suhteellisen yksimielisiä sosialistisen talouden toiminnasta, on asiasta esitetty myös käsityksiä, joiden mukaan sosialististen yhteiskuntien toimintaa ei voida lähestyä pelkästään keskusjohtoisen suunnitelmatalouden näkökulmasta. Esimerkiksi Sutela (emt, 118-119) on analysoinut entisten sosialistimaiden taloustieteellistä keskustelua talouden transition alkuvaiheessa. Sutela erottaa kolme perustapaa jäsentää keskusjohtoisen suunnitelma-talouden perusta. Ensimmäisen käsityksen mukaan kyse oli hierarkkisesti järjestäytyneestä komentotaloudesta, jossa keskusjohto pyrki säätämään pienimpiä yksityiskohtia myöten itselleen alisteisten yritysten

⁶ SLP on lyhenne sanoista *stabilisation*, *liberalisation* ja *privatisation* – vakauttaminen, vapauttaminen ja yksityistäminen.

toimintaa ja jossa ihmiset työskentelivät tuotantokoneiston rattaina. Sosialistinen suunnittelu-järjestelmä on tämän näkemyksen mukaan ollut poliittisten tai ideologisten eli taloudellisille mekanismeille ulkopuolisten päätösten toteuttamisen väline. Näin taloudellisen toiminnan tavoitteena olisi ollut yhteiskunnan muuntaminen vastaamaan sosialismin ihanteita ja sosialistista käsitystä tulevaisuudesta. Suunnittelu nähtiin lähinnä teknisenä, insinööritaitojen luonteisena toimintana, jolloin suunnittelujärjestelmän tehtävä oli mobilisoida kaikki yhteiskunnan käytettävissä olevat voimavarat sekä kohdentaa ne keskeisinä pidettyihin kohteisiin. Markkinat eivät ole allokointiin vaikuttaneet, vaan taloudellisten voimavarojen kohdentaminen oli aina ideologian mukainen päätös.

Toisen käsityksen mukaan sosialistisen talouden 1960-luvulle tultaessa tapahtuneen laajenemisen ja monimutkaistumisen sekä suoranaisten valtioterrorin poistumisen myötä suunnittelijoiden ja yritysten suhteita kuvaisi paremminkin neuvotteleminen, kaupanhieronta ja tavaravaihtokauppa, joilla on pyritty sopimaan suunnitelmiin sitoutumisesta sekä niukkojen voimavarojen jakamisesta. Lisäksi yritysten välillä vallitsivat vakiintuneet, enemmän tai vähemmän epäviralliset tai lailliset toimitussuhteet, joihin suunnittelu ei juuri puuttunut. (Emt, 119; Kornai 1980.)

Kolmanneksi Sutela (1992, 119) vie ajatuksen neuvotteluista viedä vielä pidemmälle kysymällä, mikä erottaa tällaisen vaihdannan markkinoista. Suunnitelmatalouksissa on ollut suhteellisen hyvin kehittyneitä markkinoita. Tavaravaihtokaupan ja markkinoiden välinen ero on tulkinnanvarainen asia. Tulkinnasta riippuen on mahdollista väittää, että sosialistinen suunnitelmatalous olikin itse asiassa markkinatalouden epätäydellinen alalaji.

SLP-ohjelman mukainen talouden transiatio on tarkoittanut *makrotason* toimia uusien toimivien taloudellisten instituutioiden luomiseksi. Kuten seuraavassa tulee ilmi, voidaan perustellusti väittää, että sosialistisissa yhteiskunnissa esiintyi ilmiöitä, jotka voidaan tulkita markkinatalouden toiminnaksi, tulee erityisesti Venäjällä länsimaisille markkinatalouksille ominaisten instituutioiden kehittyminen vaatimaan pitkän ajan. Tärkeimmät viralliset institutionaaliset puitteet markkinatalouden toiminnalle ovat tarkoituksenmukaiset lait jotka turvaavat omaisuuden ja yrittäjän aseman, pankkijärjestelmä luototuksen turvaamiseksi, yritysten kirjanpitojärjestelmät, suhteellisen vakaa valuutta sekä toimiva sosiaaliturvajärjestelmä (Intriligator 1997, 224).

SLP-ohjelman mukaisesti sosialistisen talouden transiatio aloitettiin talouden vakauttamisesta, jolloin keskeisenä tavoitteena on valtion budjetin tasapainottaminen. Sen oleellinen osa on lähes kaikkien vähittäishintojen tukien poistaminen sekä veroperustan laajentaminen. Budjetin tasapainottamisella pyrittiin poistamaan aikaisempi setelirahoituksen tarve sekä otettiin käyttöön tiukka rahapolitiikka. Toisin sanoen talouteen ei enää työnnetty jatkuvasti uutta reaalikatteetonta rahaa. Toisaalta yritysten ja kotitalouksien hallussa olleet ylimääräiset tili- ja käteiskassat, joille ei ole löytynyt haluttavia käyttökohteita, tuhottiin joko rahauudistuksella tai hintojen vapauttamista seuranneella inflaatiolla. (Sutela 1992, 117.) Käytännössä vakauttamiseen liittynyt shokkiterapia tarkoitti laajojen väestöryhmien säästöjen tekemistä arvottomaksi. Vakauttamiselta pystyivät parhaiten suojautumaan ne, joilla oli mahdollisuus vaihtaa rahavaransa ulkomaan valuutaksi tai muuttamaan ne reaaliomaisuudeksi. Virallisen, tavarapulasta kärsineen talouden piirissä tämä ei käytännössä ollut mahdollista.

Toiseksi SLP-ohjelman mukaan tarvittiin talouden vapauttaminen. Monet sosialismissa vallinneista talouden rajoitteista olivat vailla rationaalisuutta muutoin kuin vakiintuneiden etuoikeuksien säilyttämisen kannalta. Hinnanmuodostus tuli vapauttaa, koska markkinataloutta ei voi olla ilman markkinoilla tapahtuvaa vapaata hintojen muodostumista. Yrittäjäys tuli vapauttaa jonkinasteisen (rikos)lain sallimissa puitteissa, koska sen kieltämiselle ei ole perusteita talouden toiminnan kannalta. Ulkomaankaupan vapauttaminen toi talouteen kilpailullisuutta, mikä pakotti työnjakoon ja erikoistumiseen. (Emt, 115.)

Siirtymän kolmas vaihe oli yksityistäminen. Poliittisesti ja (kansalais)yhteiskunnan kehittymisen

kannalta yksityistämistä on pidetty lähes itsetarkoituksena, tapana pyrkiä varmistamaan transition jatkuvuus. Taloudellinen yksityistäminen voidaan nähdä keinona saavuttaa toimivan markkinatalouden tarvitsemat riittävän selvästi määritellyt omistussuhteet, jolloin toteutuu sosialistisesta yhteiskunnasta puuttunut erottelu taloudellisen päätöksenteon, sen rajat määrittävän poliittisen päätöksenteon sekä kiistakysymykset ratkaisevan juridisen päätöksenteon välillä. Tavoitteena oli ennen muuta sellaisen talouden luominen, joka antaa mahdollisuuksia kestäväan taloudelliseen kehitykseen ja hyvinvoinnin lisäämiseen. (Emt, 115-116.)

Käytännössä SLP-politiikka on johtanut elintasoerojen voimakkaaseen kasvuun transitiomaiden sisällä. SLP-politiikkaa on myös kritisoitu siitä, että sosialistisia talouksia ryhdyttiin vakauttamaan, vapauttamaan ja yksityistämään siten, että vanha järjestelmä purettiin tai purkaantui, ennen kuin oli pystytty luomaan virallisia institutionaalisia rakenteita tavoitellulle toimivalle markkinataloudelle. (Intriligator 1997.) Voidaan myös väittää, että sosialismissa vallinnut laiton ja virallisen suunnitelmatalouden rinnalla elänyt sekundaaritalous oli se institutionaalinen perusta, jolle uudet talouden rakenteet ovat osin siirtyneet sosialismin romahdettua.

Vaikka elintasoerot ovat kasvaneet transitiotalouksissa (Niggle 1997, 53), jo sosialistisissa yhteiskunnissa esiintyi runsaasti elintasoeroja synnyttäneitä institutionaalisia rakenteita. Vaikka esimerkiksi neuvostoliittolaiset viralliset tilastot osoittavat hyvä- ja huono-osaisuuden jakautumista eri kansankerroksiin, tarkkaa kuvaa sosialistisissa yhteiskunnissa vallinneesta eriarvoisuudesta ei ilmeisesti koskaan tulla saamaan, koska tästä aihepiiristä ei yksinkertaisesti ole saatavilla tietoa.

3.4.1. Sosialistinen sekundaaritalous

Neuvostoideologian mukaan talouden jatkuva kasvu riippui ensisijaisesti valtion suorassa valvonnassa olevien sosialististen yritysten ja järjestöjen toiminnasta (*primaaritalous*). Kaikissa sosialistimaissa oli laaja taloudellisen toiminnan verkosto, joka eli valtion suoran sääntelyn ulkopuolella. Tätä sosialistisen valtion ohjauksen ulkopuolista talousjärjestelmää nimitetään yleisesti *sekundaaritaloudeksi* tai toiseksi taloudeksi. (ks. esim. Sik 1994, 47.) erotuksena markkinatalousmaiden ns. epävirallisesta taloudesta. Erään tutkimuksen mukaan (Raig, 1989, 61) Neuvostoliiton väestö käytti vuosittain noin 275 miljardia tuntia työnteokseen sekundaaritaloudessa, kun taas primaaritaloudessa vastaava aika oli 247 miljardia tuntia. Raigin mukaan ainakin ajankäytöllä mitattuna Neuvostoliiton sekundaaritalous oli laajempi kuin primaaritalous.

Sekundaaritalous oli yksityinen, suunnittelematon ja usein lainvastainen. Kuitenkin se liittyi primaariseen, julkiseen ja suunniteltuun talouteen. Kuten epävirallinen talous toimii markkinatalouksien instituutioiden osana, oli sekundaaritalouden toimintatapa seurausta suunnitelmatalouden toimintatavasta. Yritykset, joiden saamat tuotannontekijät eivät vastanneet niiden tarpeita, turvautuivat erityisten välittäjien käymään epäviralliseen kauppaan. Myös joidenkin tuotantopanosten valmistaminen itse saattoi olla lain rikkomista ja usein olikin mahdotonta sanoa, milloin toiminta oli lainvastaista. Useilla eri elimillä oli oikeus tehdä yrityksiä periaatteessa sitovia päätöksiä ja yhtenäistä taloudellisen lainsäädännön kokoelmaa ei ollut. (Ks. esim. Ojala 1992.)

Puutteellinen lainsäädäntö vaikeuttaa sekundaaritalouden rajaamista. Toinen osa sekundaaritaloutta johtui palkkapolitiikasta ja liikakysynnästä. Vähittäiskaupan myyjillä tai lääkäreillä, jotka molemmat kuuluivat suhteellisen huonosti palkattuihin aloihin, oli kiusaus myydä osa tuotteista ja palveluksista "tiskin alta" korkeaan hintaan. Kolmas osa liittyi talouden hierarkkisuuteen ja yhteyksien tärkeyteen. Molemmat seikat johtivat helposti lahjontaan ja molemminpuolisiin palveluksiin. Neljänneksi toista taloutta syntyi joidenkin palvelusten laiminlyönnin takia (asuntojen ja autojen korjaukset ovat näistä tunnettu esimerkki). Myös heikosti saatavissa olevan informaation välittäminen (esimerkiksi vapaista asunnoista) saattoi olla kannattavaa liiketoimintaa. Hyvät yhteydet olivat tärkeitä tuotannontekijöiden ja kulutustavaroiden saannin turvaamisessa. (Sutela 1982, 130-131.)

Katsenelinboigen (1977, 62) typologisoi sosialistisen talousjärjestelmään sisältyneet erityyppiset markkinat niiden laillisuuden mukaan suhteessa primaarisektoriin ja jakaa markkinat laillisiin, puolilaillisiin ja laittomiin markkinoihin. Lisäksi Katsenelinboigen jakaa nämä laillisuusperiaatteen mukaan tyologisoidut markkinat osiin, joista hän käyttää nimityksiä punainen, vaaleanpunainen, valkoinen, harmaa, ruskea ja musta.

Sosialistisessa taloudessa lailliseen kaupankäyntiin kuuluivat punaiset, vaaleanpunaiset ja valkoiset markkinat. Katsenelinboigenin (emt, 64-68) mukaan punaisilla markkinoilla tarkoitetaan valtion virallista jakelujärjestelmää, jossa hyödykkeiden hinnat on määrätty keskusjohdon toimesta ja jossa vaihdon välineenä käytetään rahaa. Katsenelinboigen toteaa, että vaikka kommunistisessa yhteiskunnassa hyödykkeiden jakelun tulisi tapahtua vapaasti, jokaiselle tarpeensa mukaan, ja näin ollen punaisten markkinoiden tulisi aikaa myöten kadota, koska rahaa vaihdon välineenä ei kommunismissa enää tarvita. Hän ennustaa kuitenkin, että raha vaihdon välineenä ei tule katoamaan sosialistimaissa. Vaaleanpunaisilla markkinoilla Katsenelinboigen tarkoittaa valtion omistuksessa olevia osto- ja myyntiliikkeitä. Valkoiset markkinat taas tarkoittavat sellaista taloudellista toimintaa, joka on valtion kontrollissa, mutta jossa hyödykkeiden tuottajat vastaavat niiden myynnistä itse ilman valtion järjestämää välitystä. Valkoisia markkinoita oli kahdentyyppisiä. Ensinnäkin kestokulutushyödykkeille, jolla tarkoitetaan kirpputoreilla käytyä kauppaa. Nämä erosivat valtion osto- ja myyntiliikkeistä siten, että kirpputoreilla yksityiset kansalaiset saattoivat myydä tuotteita itse määräämäänsä hintaan. Toinen valkoisten markkinoiden muoto olivat kolhoosimarkkinat, joilla oli suuri merkitys elintarvikkeiden kaupassa ja virallisen jakelujärjestelmän puutteiden paikkaajana.

Puolilaillisia harmaita markkinoita olivat Katsenelinboigenin (emt, 68-75) mukaan valtion omaisuuden "uusjakoon" liittyvä toiminta. Näistä tärkeimpiä olivat asunnonvälitys ja -vuokraus, koulutus sekä terveydenhuolto. Vaikka asunnot olivat periaatteessa valtion rakennuttamia ja valtion omistuksessa. Sosialismissa toimi käytännössä yksityisten henkilöiden hoitamaa asunnonvälitystä sekä asuntojen tai huoneiden vuokraamista alivuokralaisille. Koulutuksessa esiintyi runsaasti yksityisopetusta erityisesti vieraisa kielissä. Terveydenhoidossa oli tavallista, että lääkäreille ja muulle hoitohenkilökunnalle tuli maksaa ylimääräisiä palkkioita asianmukaisen hoidon turvaamiseksi. Harmaiden markkinoiden toimintaa esiintyi ylipäänsä kaikilla henkilökohtaisiin palveluihin liittyvillä toimialoilla, joilla kysyntä ylitti valtion järjestämän tarjonnan. Näiden yksityiseen kulutukseen liittyvän toiminnan lisäksi myös tuotantohyödykkeistä käytiin kauppaa Katsenelinboigenin harmailla markkinoilla. Tällä tarkoitetaan tuotantolaitosten keskenään käymää tavaravaihtoa.

Katsenelinboigenin (emt, 75-85) laittomia markkinoita olivat ruskeat ja mustat markkinat. Ruskeilla markkinoilla tarkoitetaan valtion jakelujärjestelmän tehottomuuden vuoksi syntynyttä ja sen sisällä tapahtunutta "tiskin alta" myyntiä, jolloin hyödykkeet myytiin valtion liikkeistä määrättyä hintaa korkeampaan hintaan tuttavien muodostamaa epävirallista verkostoa pitkin. Katsenelinboigen laskee harmaitiin markkinoihin myös yksityisten henkilöiden ulkomailta tuotujen hyödykkeiden kaupan, mikäli kauppa käydään valtion osto- ja myyntiliikkeiden ulkopuolella. Tuotantopanosten osalta Katsenelinboigenin harmaat markkinat syntyvät tuotantosuunnitelmiin sisältyvien virheiden vuoksi. Koska esimerkiksi koko neuvostoliittolainen teollisuus oli tavalla tai toisella sitoutunut aseellisuuteen, ei koneiden varaosien valmistukseen kiinnitetty suunnitelmissa riittävästi huomiota. Neuvostoliitossa valmistettiin tavallaan kertakäyttöhyödykkeitä, koska tavoitteena oli valmistaa mahdollisimman suuret määrät valmiita koneita. Toimintamalli tuli asevarusteluolosuhteista. Sotatarvikkeet ovat yleensä kertakäyttöhyödykkeitä siinä mielessä, että esimerkiksi tuhottua panssarivaunua ei ryhdytä korjaamaan, vaan sen tilalle on saatava uusi. Tämä kertakäyttötuotteiden ideologia heijastui myös siviilihyödykkeiden tuotantoon. Tästä syystä yritysten oli pakko hankkia tarvittavia varaosia vaihtokaupan lisäksi myös rahalla. Usein ostetut tuotteet olivat varastettuja tai niitä valmistettiin yrityksissä omilla tuotantolinjoilla suunnitelmien ulkopuolella. Katsenelinboigenin

mustat markkinat poikkeavat edellä mainituista siten, että niiden toiminta oli sosialismissa selvästi kriminalisoitu. Tällaista toimintaa oli yksityinen voitontavoitteluun pyrkivä kaupankäynti, jota käytiin erityisesti ulkomailta hankituilla hyödykkeillä. Katsenelinboigen mainitsee tärkeänä ulkomaisten hyödykkeiden kanavana Leningradiin saapuneet suomalaiset vodkaturistit. Toinen tärkeä mustien markkinoiden tuote oli alkoholi, jolla käytiin kauppaa virallisten rajoitusten ulkopuolella sekä varastettujen tuotteiden kauppa. Muita tuotteita olivat sellaiset, joiden myyntiä yritettiin rajoittaa ideologisista syistä, esimerkiksi länsimaista elämäntapaa propagoiva pukeutuminen ja kulttuuri (farkut, läntinen pop-musiikki). Mustien markkinoiden alaan kuului myös markkinatalousmaissa kriminalisoitu toiminta, kuten huumekauppa ja prostituutio.

Vaikka Katsenelinboigenin typologisointi ei anna selvää kuvaa primaaritalouden ja sekundaaritalouden rajasta, se antaa kuitenkin kuvan näiden kahden talouden yhteenkietoutumisesta sosialismissa. Edellä esitetty ajankäyttöön perustuva arvio sekundaarisektorin laajuudesta antoi ymmärtää, että sekundaarisektori oli hyvinkin laaja.

Grossman (1989) on tutkinut Neuvostoliiton kaupunkien kotitalouksien tuloja ja menoja sekundaarisektorilla. Aineistona tutkimuksessa on käytetty 1970-luvulla Neuvostoliitosta Yhdysvaltoihin muuttaneiden kyselytutkimusta (taulukko 3.1).

Taulukko 3.1. Sekundaaritalouden osuus kotitalouksien tuloista ja menoista Neuvostoliitossa 1970-luvulla (Grossmann 1989, 151)

Alue Neuvostoliitossa		Osuus rahankäytöstä prosentteina				N
		Yli 5 %	Yli 25 %	Yli 50 %	Yli 75 %	
Venäjä ja Baltia	Tulot	79	44	16	3	462
	Menot	95	58	16	4	462
Leningrad	Tulot	76	43	15	3	222
	Menot	96	64	20	3	222
Valkovenäjä, Moldova ja Ukraina	Tulot	81	56	23	4	183
	Menot	97	71	31	8	183
Armenia	Tulot	97	86	63	30	176
	Menot	99	95	73	15	176

Taulukon 3.1 perusteella Neuvostoliiton sekundaarisektorin koolla rahankäytöllä ja kulutuksella mitattuna on selvä maantieteellinen ulottuvuus. Sekundaarisektori kasvaa siirryttäessä pohjoisesta etelään, lännestä itään sekä suurista kaupungeista kohti maaseutumaisempaa asutusta. (Emt, 152.)

Pohjimmiltaan hyödykkeiden valmistuksessa ja vaihdannassa on kysymys sosiaalisesta toiminnasta – ihmisten välisestä kanssakäymisestä. Kansantaloustieteen teorioissa taloudellisia suhteita analysoidaan asosiaalisina abstraktioina. Kuitenkin taloudellinen toiminta tarvitsee toimiakseen sosiaaliset instituutiot. Milloin sosiaaliset instituutiot muuttuvat, on todennäköistä, että talouden käytännöt muuttuvat niiden mukana. Tavot, jotka näyttävät oudoilta tai irrationaalisilta markkinatalouden toiminnan kannalta, saattavat olla täysin normaaleja transiititalouksissa, koska näissä maissa toimitaan edelleen suunnitelmataloudesta periytyvien instituutioiden varjossa. Jokaisen, joka aikoi elää sosialistisessa järjestelmässä piti oppia, kuinka oppia käyttämään laillisten, puolilaillisten

ja laittomien keinojen järjestelmää. Puolilaillinen tai laitton taloudellinen toiminta ei suinkaan ole tuntematon asia länsimaisissa markkinatalouksissa, mutta on ilmeistä, että sosialistisissa maissa asialla oli aivan toisen kokoluokan merkitys. Läntisissä markkinatalousmaissa harmaa talous tai tee-se-itse -kotituotanto ovat pikemminkin virallisen talouden täydennyksiä, eivät pakon sanelemia substituutteja viralliselle taloudelle. (Rose 1991, 22-24.)

Rose (ks. myös Piirainen 1993) jakaa kotitalouden kuuteen portfolioon (taulukko 3.2). Kotitalous rakensi itselleen "taloussalkun" (*portfolio of economies*) jakamalla voimavaransa taloudellisen toiminnan eri alueille. Samaan tapaan kuin hyvän osakesalkun, kotitalouden taloussalkun päämäärä oli maksimoida kokonaissijoituksen tuotto ja toisaalta minimoida riskit sijoittamalla taloudellista aktiviteettia talouden eri alueille. Lähtökohta oli laillinen ja rahataloudessa toimiva primaaritalous. Työntekijöille maksetut palkat (tai esimerkiksi eläkkeet) oli virallisesti määrätty sekä valvottu. Nämä tulonsiirrot laskettiin mukaan virallisiin tilastoihin. Suunnitelmatalouksissa nämä tulonsiirrot olivat osa keskusjohtoisesti ohjattua primaaritaloutta, eivätkä ne määrättyneet markkinoilla. Virallisen työn palkka tai julkisen sektorin maksama eläke oli toimeentulon perustana suurimmalle osalle kotitalouksista. Palkkatulo virallisen sektorin työpaikasta riitti kuitenkin vain harvoin turvaamaan riittävän toimeentulon, joten kotitalouden ei kannattanut suunnata kaikkea aktiviteettiaan työhön primaarisektorilla. Palkan ollessa riittämätön työntekijän kannatti käyttää työhön virallisella sektorilla vain minimimäärä energiaansa ja sijoittaa näin säästyvä aika kotitalouden kannalta taloudellisesti hyödyllisempiin aktiviteetteihin, esimerkiksi työhön sekundaarisektorilla tai sosiaalisten verkostojen rakentamiseen. (Rose 1991, 24; Piirainen 1993, 87-88.)

Sekundaaritaloudessa työtä tehtiin rahallista korvausta vastaan virallisen järjestelmän ja kirjanpidon ulkopuolella. Sekundaarisektorin työt olivat tyypillisesti tilapäisiä tai osa-aikaisia ja ne vastasivat pimeää työntekoa markkinatalousmaissa. Sekundaaritalouden toiminta on reaaliosialismissa jäänyt valtion määrittämien työnjaollisten asemien ulkopuolelle. Pimeä työnteko oli sosialistisessa yhteiskunnassa yksityistä ja juuri yksityisyytensä vuoksi kriminalisoitu. Työtehtävät sekundaaritalouden alueella olivat luonteeltaan osa-aikaisia palvelutehtäviä tai hyödykkeiden välittämistä. Virallisesti näitä palveluja ei ole katsottu joko tarvittavan, tai sitten niitä on katsottu tarjottavan riittävästi primaarisektorilla. Käytännössä näillä palveluilla oli enemmän kysyntää kuin mitä primaarisektorin tarjonta pystyi tyydyttämään. Tämä kysynnän ja tarjonnan epätasapaino loi virallisen talouden ohella toimivan varjotalouden. Siirryttäessä markkinatalouteen osa sekundaaritalouden toiminnasta tulee osaksi julkisten työmarkkinoiden toimintaa ja siten myös osaksi verotuspohjaa. On kuitenkin ilmeistä, että osa sekundaaritalouden toiminnasta on myös markkinatalouden oloissa jäänyt piiloon viranomaisilta. (Rose 1991, 24; Piirainen 1993, 88-89.)

Taulukko 3.2. Kuuden talouden portfolio (Rose 1992, 25)

$$KTA = P + S + K + S + L + U$$

missä

KTA	Kotitalouden taloudellinen toiminta
P	Työ ja kulutus primaaritaloudessa
S	Työ ja kulutus sekundaaritaloudessa
K	Kotitaloudessa tapahtuva tuotanto ja jalostus
S	Vaihto sosiaalisessa verkostossa
L	Lahjusten maksaminen ja vastaanottaminen
U	Ulkomaisen valuutan käyttö

Kotitarvetuotannolla on yleisesti jouduttu kompensoimaan hyödykkeiden jakelun ontuvaa järjestelmää sosialistisissa pulatalouksissa. Esimerkiksi ruoka-aineiden tuottaminen kotona (kotipuutarhojen hoito) tai itse tehdyt korjaus- ja rakennustyöt ovat reaaliosialismissa olleet huomattavasti yleisempiä kuin kehittyneissä markkinatalousmaissa. Kotituotanto voi laajeta sekundaaritalouden alueelle silloin, kun tuotteita valmistetaan myös myyntiä varten. Kotona tuotettuja hyödykkeitä voitiin myös vaihtaa sukulaisten ja tuttavien muodostamissa sosiaalisissa verkostoissa. (Rose 1991, 24; Piirainen 1993, 88-89.)

Kotitalouden sisällä ja sosiaalisessa verkostossa ei vaihdon välineenä yleensä käytetty rahaa, vaan palveluksia tehtiin, jotta olisi mahdollista saada itse myöhemmin vastapalvelus. Tuotanto kotitaloudessa ja vaihto sosiaalisessa verkostossa oli rekisteröimätöntä mutta laillista taloudellista toimintaa. Sosiaalisilla verkostoilla oli keskeinen merkitys selviytymiselle päivittäisestä elämästä sosialistisessa suunnitelmataloudessa. Niiden taloudellinen merkitys oli kotitalouden ulkopuolelle tapahtuva vaihtokauppa sukulaisten ja tuttavien muodostamassa verkostossa. Tällaisiin verkostoihin kuuluminen oli keskeinen pääoma: sosiaalisten verkostojen kautta pystyttiin mobilisoimaan paljon enemmän ongelmatilanteissa tarvittavia resursseja kuin mihin yksilö tai kotitalous yksin olisi pystynyt. Pulatalouksissa vaikeasti saatavien tavaroiden jonotus voitiin hoitaa keskitetysti ilman, että kaikkien verkoston jäsenten olisi tarvinnut käyttää aikaansa jonottamiseen. Työpaikat ja virka-asetat järjestyivät hyvin usein verkostojen kautta. Vaihto näissä verkostoissa oli sosiaaliseen velvoitteeseen perustuvaa, eikä välttämättä pohjautunut rahasuoritteeseen palveluksen vastineena. (Rose 1991, 24-26; Piirainen 1993, 89-90.)

Lahjusten maksaminen ja vastaanottaminen oli tyypillinen niukkojen hyödykkeiden saannin turvaava käytäntö. Sosialistisessa suunnitelmataloudessa valtiokoneiston jäsenille annettu valta päättää resurssien jakamisesta teki tilanteen otolliseksi lahjusten antamiselle ja vastaanottamiselle. Lisäksi alhainen palkkataso teki lahjusten ottamisen monessa tapauksessa välttämättömäksi toimeentulon kannalta. Lahjusten maksaminen ja vastaanottaminen oli sosialistisessa yhteiskunnassa "maan tapa". (Rose 1991, 26; Piirainen 1993, 90.)

Ulkomaisten valuutan käytöllä pyrittiin mm. suojautumaan inflaatiolta. Hyödykkeiden ostaminen ja myyminen ulkomaan valuutalla on samalla epäluottamuslause oman maan valuuttaa kohtaan. Lisäksi ulkomaisten valuutan käyttöön houkutteli se seikka, että ulkomainen valuutta oli usein välttämätöntä ulkomaisten hyödykkeiden hankkimisessa. (Rose 1991, 26-27; Piirainen 1993, 90.)

Rosen portfoliomallia käytetään teoreettisena lähtökohtana luvussa 3.4.3 tehtävässä transiititalouksien epävirallisen talouden erittelyssä. Vaikka malli on kuvaava, se tarjoaa ensinnäkin tutkitun ja perustellun näkemyksen sosialististen maiden kotitalouksien tulomuodostuksesta. Toiseksi mallin avulla on mahdollista empiirisesti analysoida eri palkansaajaryhmien kiinnittymistä epäviralliseen talouteen transiitomaisten oloissa (tutkimuskysymys 2).

3.4.2. Epävirallinen talous

Markkinatalouksissa toimivan epävirallisen talouden määrittely ja sen erottaminen virallisesta taloudesta on ongelmallista. Onko epävirallinen talous lain vastaista samassa mielessä kuin rikollisuus, "musta talous"? Lainsäätäjän ja -tulkitsijan näkökulmasta asia on monessa tapauksessa näin: taloudelliset toimijat eivät noudata lain asettamia talouden pelisääntöjä. Taloudellinen toiminta tapahtuu ainakin osittain salassa viranomaisilta. Mikäli epävirallinen talous toimii tehokkaammin ja kasvaa nopeammin kuin virallinen talous, on se merkki yhteiskunnan ohjausjärjestelmien (esimerkiksi verotus, tulonjako, investointiavustukset tai koulutuksen ja infrastruktuurin kehittäminen) epäoptimaalisesta käytöstä. Valtio kontrolloi epätydyttävällä tavalla virallisen talouden toimintaa, mikä vuoksi taloudellinen aktiviteetti kanavoituu ainakin osittain virallisen järjestelmän ulkopuolelle. (Joumard 1993, 132.)

Epävirallinen on jotakin, mikä on ei-virallista. Yksinkertaisissa talouden kiertokulkumalleissa kuvataan usein hyödykkeiden ja rahan virtoja yritysten, kotitalouksien ja julkisten instituutioiden välillä. Tällainen toiminta on jollakin tavalla viranomaisten verotuksen tai säätelyn kohteena ja sitä voidaan nimittää viralliseksi taloudeksi. Epävirallinen hyödykkeiden ja rahan virta ei ole tämän systeemin ulkopuolella, vaan on kietoutunut siihen monin sidoksin. Taulukossa 3.3⁷ on eritelty epävirallinen talous virallisesta taloudesta sekä rikollisuudesta. Sekä virallisessa että epävirallisessa taloudessa lopputuote on sinänsä laillinen. Virallinen muuttuu epäviralliseksi silloin, kun hyödykkeen tuotannossa tai jakelussa tapahtuu jotakin laitonta tai ei-luvanvaraista. Epävirallisen ja rikollisen toiminnan pääasiallinen ero on puolestaan lopputuotteessa, joka rikollisessa toiminnassa on sinänsä lainvastainen.

Taulukko 3.3. Taloudellisen toiminnan tyyppit (Castells & Portes 1989, 14)

Talouden tyyppi	Hyödykkeen tuotanto ja jakelu	Lopputuote
Virallinen	<i>Licit</i>	<i>Licit</i>
Epävirallinen	<i>Illicit</i>	<i>Licit</i>
Rikollinen	<i>Licit/illicit</i>	<i>Illicit</i>

Epävirallisen talouden tutkimus sai alkunsa 1950- ja 60-luvuilla kehitysmaiden dualistisia yhteiskuntia koskevista tutkimuksista. Dualismi kuvaa organisaatioiden ja tuotannon epäsymmetrioita. Kehitysmaiden tapauksessa dualismilla tarkoitetaan ns. perinteisen ja modernin sektorin, talonpoikaisen ja pääomavaltaisen sektorin välisiä eroja, jotka ovat tyypillisiä kehitysmaille.

Swaminathanin (1991,1-2.) mukaan kehitysmaiden taloudellinen kehitys nähtiin siirtymisenä perinteisestä moderniin, järjestymättömästä kohti järjestäytyntä ja luontaistaloudesta kohti kapitalistista taloutta. Emmerijin (1993, 123) mukaan monien kehitysmaiden talouden kehittämässä lähdettiin liikkeelle ns. työvoiman ylijäämä-mallin (*labour surplus*) oletuksista. Yksinkertaisessa muodossaan malli jakaa talouden moderniin ja perinteiseen sektoriin. Modernin sektorin oletetaan olevan kansantalouden moottori, joka vie koko maan kohti taloudellista ja sosiaalista kehitystä. Perinteisen sektorin työvoiman ylitarjonta ”ruokkii” kasvavaa modernia sektoria ja työvoima sijoittuu laajeneville teollisuus- ja palvelutoimialoille. Modernin sektorin palkkataso pysyy vakiona, koska perinteisen sektorin työvoiman tarjonta estää työvoimapulan ja siten palkkojen nousun. Tämä turvaa tulojen oikeudenmukaisen jakautumisen. Mallin mukaan poliittisten ja taloudellisten päätöksentekijöiden tulee keskittyä modernin sektorin laajentamiseen ja kehittämiseen.

Työvoiman ylijäämä-mallin tulokset ovat poikenneet odotuksista. Moderni sektori kehittyi pääomaintensiiviseksi ja sen työllistävät vaikutukset jäivät oletettua pienemmiksi. Lisäksi moderni sektori keskittyi suuriin kaupunkeihin, joissa kourallinen ihmisiä pystyy nauttimaan keskimääräistä selvästi korkeammasta elintasosta. Toisaalta taas perinteisen sektorin hidas kasvu synnytti entistä enemmän työttömyyttä. Hyvinvointi ei levinnytkään kehittyvistä keskuksista periferiaan. Sitä vastoin kaupunkien moderni sektori on integroitunut maailmanmarkkinoihin ja muiden maiden kehittyneisiin keskuksiin. Tällä kehityksellä oli myös muita varjopuolia: muuttoliike maaseudulta kaupunkien johti kaupunkien hallitsemattomaan kasvuun ja slummiutumiseen. (Emmerij 1993, 123-124.)

⁷Taulukon 3.3 käsitteille licit ja illicit on vaikea tulkita suoraan suomen kielelle sopivaa ja kuvaavaa käännettä. Tästä syystä ne on jätetty taulukkoon sellaisinaan. Licit tarkoittaa luvallista tai laillista ja vastaavasti illicit luvaton tai laitonta. Ongelmaa kuvaa se, että epäviralliseen talouteen lasketaan esimerkiksi kotitaloudessa tehtävä työ. Kysymys on luvattomasta toiminnasta siinä mielessä, että kodinhoitoon ei tarvita viranomaisen lupaa.

Talouden epävirallinen sektori "löydettiin", kun tutkijat asettivat kehitysmaiden kaupunkien työmarkkinat duaalitalouden viitekehykseen. Kehitysohjelmat eivät olleet vaikuttaneet toivotulla tavalla. Kehitysmaiden kaupungeissa oli yhä kasvava työttömien massa. Kaupunkityöttömyyden ja alityöllisyyden ongelmat, köyhälistö ja itsensä työllistäneiden suuri määrä synnytti tutkijoiden kiinnostuksen näihin ilmiöihin. (Swaminathan 1991, 2.) Käsitettä epävirallinen talous (*informal economy*) käytti ilmeisesti ensimmäisen kerran julkisesti englantilainen antropologi Keith Hart eräässä Afrikan urbaania työttömyyttä käsitelleessä kofereenssissa vuonna 1971. Painetussa sanassa Hart käytti epävirallisen talouden käsitettä vuonna 1973 julkaistussa artikkelissa "*Informal Income and Urban Employment in Ghana*". (Hart 1973, 62-63.) Epävirallisen talouden käsite omaksuttiin laajempaan käyttöön kehitysmaatutkimuksen myötä ja sitä käytettiin kuvaamaan läntisten teollisuusmaiden taloudellisia ilmiöitä virallisen palkkatyön ulkopuolella (Harding & Jenkins 1989, 16).

Vaikka epävirallisen talouden käsitettä voidaan pitää kehitysmaatutkimuksen tuotteena, eivät virallisen ja epävirallisen taloudellisen toiminnan suhteet ole olleet tyystin tuntemattomia kehittyneemmissä maissa. Yhdysvalloissa kiinnostus epävirallista taloutta (*black market*) kohtaan syntyi toisen maailmansodan aikana. Kyseinen ilmiö tunnettiin myös Suomessa (musta pörssi). Mustan pörssin synnyn taustalla oli valtion säännöstelyjärjestelmä, jonka vuoksi osa taloudellisesta toiminnasta väistyi viranomaisten valvonnasta. Vaikka toisen maailmansodan aikaisesta mustan pörssin toiminnasta on olemassa paljon yksittäisiä anekdootteja, Feigen (1989, 1) mukaan ensimmäinen selvitys, jossa yritettiin arvioida epävirallisella sektorilla liikkuvan rahan määrää koko kansantaloudessa, oli Caganin (1958) tutkimus toisen maailmansodan aikaisista säännöstelyrikoksista Yhdysvalloissa.

Monet syyt puoltavat epävirallisen talouden käsitteen ottamista mukaan keskusteluun taloudellisesta kehityksestä. Epävirallisen talouden analyysiin voidaan sisällyttää toiminta, joka on aikaisempien talouden kehitysmallien ja kansantalouden tilinpidon ulkopuolella ja näin ottaa tällainen toiminta huomioon talouden kehitystä ja tulonjakoa koskevassa keskustelussa. Taulukossa 3.4 on esitetty Gershunyn (Harding & Jenkins 1989, 18-22) jaottelu epävirallisen talouden tyypeistä, joita ovat kotitaloudet, yhteisöt sekä yritystoimintaan liittyvä piilotalous. Suomessa käsitteitä piilotalous ja harmaa talous käytetään usein synonyymeinä (ks. esim. Tilastokeskus 1994, 20-21) ja ne voidaan tulkita epävirallisen talouden muodoiksi. Epävirallista taloutta ja piilotaloutta voidaan toki luokitella monella tavalla (ks. esim. Dallago 1990, 9).

Sen lisäksi, että kotitaloudet ovat virallisissa talouden kiertokulkumalleissa yhteydessä yrityksiin tai julkisiin sektoriin, ne vaihtavat hyödykkeitä suoraan keskenään. Kotitaloudet voidaan nähdä "tuotantolaitoksina", joissa pidetään yllä tai jalostetaan hyödykkeitä joko omaan käyttöön tai vaihdettavaksi. Yhteisöihin lasketaan kuuluviksi vapaaehtoistyöhön, palkattomaan työhön, perustuvat yleishyödyllistä toimintaa harrastavat järjestöt tai epävirallisemmat ihmisten väliset verkostot, jotka ovat ottaneet tehtäväkseen esimerkiksi sosiaalihuollon ylläpitämiseen liittyviä tehtäviä. (Harding & Jenkins 1989, 18-19.)

Taulukko 3.4. Epävirallisen talouden tyypit (Harding & Jenkins 1989, 18-22)

- 1) Kotitaloudet (*Household*)
- 2) Yhteisöt (*Communal*)
- 3) Piilotalous (*Underground*)
 - A) Yhteistyö virallisen sektorin työnantajan kanssa
 - B) Ei yhteistyötä virallisen sektorin työnantajan kanssa
 - C) Ei yhteyttä viralliseen sektoriin

Kolmas ja kansantaloudellisilta vaikutuksiltaan merkittävin osa epävirallista taloutta on piilotalous. Gershuny jaottelee piilotaloutta työntekijä-työnantaja-suhteen avulla ja jakaa tämän suhteen kolmeen luokkaan. Ensimmäinen näistä on yhteistyö virallisen sektorin työnantajan kanssa. Tällöin kysymys on työntekijän ja työnantajan keskinäisestä ja tasa-arvoisesta sopimuksesta, jolloin säännöksiä rikkomalla molemmat osapuolet katsovat hyötyvänsä. Kysymys voi olla esimerkiksi palkan tai sen osan maksamisesta pimeästi. Toinen piilotalouden tyyppi on tilanne, jossa työntekijä on alisteisessa asemassa työnantajaan nähden. Työnantaja saattaa esimerkiksi käyttää hyväkseen työvoiman ylitarjontaa ja voi näin maksaa työehtosopimusten alittavia palkkoja tai antaa työtä työntekijän kotona tapahtuvaksi alihankintatyöksi. Kolmannessa piilotalouden muodossa työntekijä ei ole yhteydessä virallisen sektorin työnantajaan, vaan harjoittaa ammatiaan itsenäisesti virallisen työaikansa ulkopuolella “kuutamourakointina”. (Emt, 19-20.)

Piilotalouteen tarvitaan aina kaksi osapuolta: myyjä ja ostaja, työnantaja ja työntekijä. Kuten taulukossa 3.4 esitetystä työnantaja-työntekijä-suhteen kolmesta muodosta voidaan päätellä, yksilön sosiaalinen asema, koulutus ja ammattitaitoon liittyvät tekijät määrittävät pitkälle hänen asemaansa piilotaloudessa siinä kuin virallisillakin työmarkkinoilla. Williamsin ja Windebankin (1994, 821-822) mukaan on löydettävissä yleisiä taloudellisia, sosiaalisia ja institutionaalisia tekijöitä, jotka selittävät epävirallisen talouden muotoja ja eroja:

Taloudellisia tekijöitä. Korkean työllisyyden ja hyvinvoinnin oloissa epävirallinen työ on työvoimapulan vuoksi suhteellisen korkeasti palkattua. Alueilla, joilla sijaitsee muutamia suuryrityksiä, esiintyy suhteellisen vähän epävirallista taloutta. Suuryritykset tarvitsevat usein erityistä ammattitaitoa, jota on vaikea siirtää epäviralliselle sektorille. Vastaavasti epävirallisen talouden osuus on suurin alueilla, joilla on paljon pieniä yrityksiä. Alihankintaverkostojen (tai verkostotalouden) laajeneminen lisää epävirallista taloutta. Korkea verotus ja korkeat työnantajan sosiaaliturvamaksut siirtävät talouden toimintaa epäviralliselle sektorille.

Sosiaalisia tekijöitä. Traditiot, sosiaaliset normit ja moraalikäsitteet vaihtelevat paljon eri kulttuureissa. Pimeä työnteko saattaa olla “maan tapa” tai “niinhän kaikki tekevät”. Runsaat sosiaaliset kontaktit ja epävirallinen työnteko liittyvät toisiinsa. Suuret elintasoerot jakavat ihmisiä toisaalta hyvinpalkattuihin epävirallisen sektorin töihin ja toisaalta ns. jokamiehen työmarkkinoiden heikommin palkattuihin töihin. Epävirallisessa taloudessa esiintyy työmarkkinoiden lohkoutumista samaan tapaan kuin virallisillakin työmarkkinoilla.

Institutionaalisia tekijöitä. Viimekädessä lainsäädäntö määrittää sen, mikä luokitellaan epäviralliseksi taloudeksi; se, mikä on yhdessä maassa laillista, on toisessa laitonta. Heikon sosiaaliturvan oloissa epävirallisesta taloudesta tulee substituutti yhteiskunnan tarjoamille palveluille. Joissakin tapauksissa viranomaiset hyväksyvät epävirallisen sektorin olemassaolon, koska siihen puuttuminen saattaisi järkyttää vakiintuneita käytäntöjä, viranomaiset itse hyötyvät epävirallisesta taloudesta tai jos epävirallisen talouden toiminnasta ei ole suoranaista haittaa kenellekään. Ammattiyhdistysliike on usein valmis uhraamaan osan alan työllisyydestä vaatimalla korkeampia palkkoja ja etuisuuksia. Tämä pakottaa yritykset vähentämään työvoimakustannuksia, jolloin tuotantoa saatetaan siirtää epäviralliselle sektorille.

Siirtymätalouksien oloissa virallisen ja epävirallisen talouden rajaaminen on erityisen ongelmallista virallisten instituutioiden heikkouden vuoksi. On kuitenkin ilmeistä, että ainakin osa suunnitelmatalouksien sekundaarisektorista jatkaa toimintaansa siirtymätalouksissa, nyt käsitteellisesti muuntuneena epäviralliseksi taloudeksi. Vastaavasti osa sekundaaritaloudesta on muuntunut osaksi virallisten instituutioiden sääntelemää virallista taloutta.

3.4.3. Taloudellisen toiminnan areenat

Vaikka sekundaaritalouden olemassaolo on tunnettu läntisten taloustieteilijöiden piirissä, on ilmeistä, että sekundaaritalouden toimintaa ja merkitystä ei ole pystytty ottamaan huomioon talouden transitiota ohjaamaan pyrkivässä SLP-ohjelmassa, joka pyrkii luomaan edellytykset markkinatalouden toiminnalle toisaalta muuntamalla primaarisektoriin liittyneet institutionaaliset rakenteet markkinatalouden olosuhteita vastaaviksi sekä toisaalta luomaan uusia rakenteita tämän muutoksessa olevan institutionaalisen järjestelmän yhteyteen.

Laajalle levinnyt sekundaarisektori ja SLP-politiikan kokemat vastoinkäymiset herättävät kysymyksen primaari- ja sekundaarisektorin painoarvoista talouden transitiion lähtökohtana. Sekundaarisektorin monimuotoisuus yhdistyneenä Rosen portfoliomalliin kotitalouden toiminnasta, kokonaistuotannon romahtaminen sekä köyhien määrän kasvu transition alkuvaiheessa riittävät antamaan selviä viitteitä siitä, että uuden epävirallisen talouden merkitys on suuri laajoille väestöryhmille. Tällöin primaarisektorin toiminta yksin ei riitä antamaan riittäviä alkuehtoja transition hallinnalle ja ennustettavuudelle. Tällöin tarvittaisiin tarkempaa tutkimustietoa sekundaarisektorin toiminnasta, jota on kuitenkin saatavissa rajoitetusti. Sik (1994, 47) jakaa sekundaarisektorin kahteen lohkoon, primaarisektoriin integroituneeseen sekä siitä erillään toimineeseen autonomiseen talouden sektoriin (taulukko 3.5).

Taulukko 3.5. Primaarisektoriin integroitunut ja autonominen sekundaaritalous (Sik 1994, 47)

	Integroitunut sekundaaritalous		Autonominen sekundaaritalous	
	Laillinen	Laiton	Laillinen	Laiton
Työvoima	1. Yksityinen maatalous-tuotanto	2. Työpaikan fasiliteettien käyttö omiin tarkoituksiin	3. Kotityö	4. Työskentely yksityisellä sektorilla
Transaktio	5. Yritysten sisäinen ja välinen barter	6. Korruptio	7. Kotitalouksien välinen barter	8. Vähittäiskauppa
Pääoman alkuperä	9. Yksityisyrittäjyys*	10. Veronkierto	11. Yksityisyrittäjyys*	12. Salakuljetus, laiton valuutanvaihto, koronkiskonta

* Malli kuvaa sekundaaritalouden toimintaa Unkarissa, missä jotkin yksityisyrittäjyyden muodot olivat laillisia

Sikin malli erittelee sosialismin aikana toimineen sekundaaritalouden merkitystä markkinataloudelle ominaisten käytäntöjen kehitykselle. Transitiotalouksissa sosialismin aikainen jaottelu primaari- ja sekundaaritalouteen ei ole enää tarkoituksenmukainen, koska talousjärjestelmän romahtaminen mursi valtiollisen primaaritalouden ja samalla sen institutionaalisen järjestelmän, jota vasten sekundaaritalous on määriteltä. Sikin (emt, 48) mukaan sekundaaritaloudesta onkin tapahtunut transitiio kohti markkinatalousmaiden epävirallista taloutta. Vanhan valtiollisen sektorin kokonaistuotannon romahtaminen on siirtänyt taloudellista aktiviteettia epäviralliselle sektorille, joka on kasvanut transition kuluessa. On tosin huomattava, että osa sekundaaritalouden toiminnasta on siirtynyt virallisten markkinataloudellisten instituutioiden piiriin. Tulonjakovaikutusten kannalta

kasvavalla epävirallisella sektorilla on Sikin mukaan keskeinen merkitys: epävirallinen sektori lisää tulonjakoeroja johtaen näin taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen polarisoitumiseen. Tämä selittyy sillä, että epävirallinen sektori toimii verotus- ja sosiaaliturvajärjestelmien ulkopuolella, joiden eräs tehtävä on tasata tulonjakoeroja. Tämän mekanismin puuttuessa tai toimiessa puutteellisesti ”vahvat” pystyvät käyttämään uuden tilanteen suomia mahdollisuuksia hyväkseen. Vastaavasti ”heikot” joutuvat työskentelemään olosuhteissa, joissa korkean työttömyyden oloissa työnantaja käyttää hyväkseen työvoiman ylitarjontaa ja voi näin maksaa työehtosopimusten (mikäli sellaisia on olemassa) alittavia palkkoja tai esimerkiksi pakottaa työntekijät joustamaan työajoissaan.

Taulukon 3.5 luokitteluun perustuen transitiossa sekundaaritaloudesta epäviralliseen talouteen tapahtuu Sikin (emt, 52-53) mukaan seuraavia muutoksia. Osa sellaisista ilmiöistä, jotka luokiteltiin mukaan sekundaaritalouteen siirtyvät talouden transitiossa markkinatalouden virallisten instituutioiden piiriin. Näitä ovat yksityinen maataloustuotanto sekä integroitunut ja autonominen yksityisyrittäjyys. Markkinataloutta lähentyvissä olosuhteissa jäljelle jääneissä sekundaaritalouden muodoissa tapahtuu edelleen laadullisia muutoksia. Työskentely yksityisellä sektorilla siirtyy epäviralliselle sektorille siltä osin, kuin se tapahtuu ”pimeästi”. Vähittäiskaupan osalta taloudellinen toiminta on epävirallisella sektorilla, mikäli liikeyritys jättää lain määräämät velvoitteensa hoitamatta tai jos liiketoimintaan liittyy (orgaisoitua) rikollisuutta.

On selvää, että tilasto- ja muiden viranomaisten ulottumattomissa toimii laaja osa transiotalouksien taloudellisesta toiminnasta. Tässä tutkimuksessa on mahdollista analysoida vain kapeaa osaa epävirallisen talouden merkityksestä transiotalouksissa. Rikolliseksi luonnehdittavissa olevaa toimintaa (kuten korruptio, veronkierto tai salakuljetus) on kyselytutkimuksessa luonnollisesti vaikeaa ellei mahdotonta saada selville. Joitakin epävirallisen talouden muotoja on kuitenkin mahdollista analysoida tarkemmin.

Koska tämän tutkimuksen tarkoitus on analysoida työmarkkinoiden nykytilaa ja elintasoeroja on ilmeistä, että pelkkä yhdestä työpaikasta saatu rahallinen palkka, yksi osa Rosen portfoliota, ei riitä antamaan tyydyttävää kuvaa materiaalisen elintason jakautumisesta. Niggle (1997, 54) jakaa tulot rahalliseksi ja ei-rahalliseksi tuloksi sekä toisaalta markkinoilta saaduksi tuloksi ja markkinoiden ulkopuolelta saaduksi tuloksi. Markkinoilta saatu tulo jaetaan palkkatuloihin sekä pääomatuloihin. Suurin osa markkinoilta saatua tuloa on rahallista tuloa, mutta se voi olla myös ei-rahallista, kuten työsuhdeasunto, työsuhdeauto tai työnantajan tarjoama koulutus. Lyhyesti sanottuna markkinoilta saadulla tulolla tarkoitetaan tuloa, joka saadaan osallistumisesta markkinoiden toimintaan.

Markkinoiden ulkopuolelta saadulla tulolla tarkoitetaan tulonsiirtoja, kuten sosiaaliturvamaksuja, perheen sisäisiä lahjoja tai ei-rahallisia tulonsiirtoja, kuten ruokakortteja, kotitaloustuotannon laskennallinen arvo tai pääsy markkinoiden ulkopuolella joihinkin hyödykkeisiin tai palveluihin (Emt, 54-55). Yhdestä työpaikasta ilmoitetut tulot on kuitenkin käytännöllistä ottaa tulonjakoerojen tutkimisen lähtökohdaksi.

Taulukossa 3.6 on pitkistä työntekijälomakkeista (liite 2) lasketut vastaajien ilmoittamien brutto- ja nettopalkkojen keskiarvot sekä palkkatuloista lasketut Gini-kertoimet⁸.

⁸ Kohdealueiden valuutat muutettiin Suomen markkoiksi seuraavilla kertoimilla: Slovakian koruna 0,15; Tshekin koruna 0,17; Viron kruunu 0,38, Venäjän rupla 0.001. Sovellettu Gini-kertoimen kaava ks. Culyer 1980, 143. Suomen markkojen muuntokerroin euroiksi on 1 EUR = 5,94573 FIM.

Käytetyin tulonjakoa kuvaava mittari on Gini-kerroin, jota kuvataan Lorenzin käyrällä. Mitä suurempi on Gini-kerroin (maksimi-arvo on 1), sitä epätasaisemmin tulot ovat jakautuneet populaatioon. Lorenzin käyrää laskettaessa tulonsaajat järjestetään tulojensa mukaan pienimmästä suurimpaan (x,y)-koordinaatiston x-akselille. Tulojen kumulatiivinen summa lasketaan y-akselille. Lorenzin käyrällä tulojen määrä on origossa nolla ja vastaavasti 100 prosenttia tulonsaajista ansaitsee 100 prosenttia kaikista tuloista. Mikäli kaikilla tulonsaajilla on täsmälleen yhtä suuret tulot, on Lorenzin käyrä suora ja sen kulmakerroin on yksi. Tällöin Gini-kertoimen arvo on 0. (Culyer 1980, 120-122.)

Taulukko 3.6. Vastaajien ilmoittamien brutto- ja nettopalkkojen keskiarvot sekä tulonjakoa kuvaavat Gini-kertoimet

		Bratislava	Praha	Tallinna	Pietari
Bruttokeskipalkka	FIM	1270	2030	1390	850
	EUR	231	369	253	155
<i>Gini-kerroin</i>		<i>0,25</i>	<i>0,26</i>	<i>0,30</i>	<i>0,40</i>
Nettokeskipalkka	FIM	1000	1450	1100	840
	EUR	182	264	200	153
<i>Gini-kerroin</i>		<i>0,23</i>	<i>0,21</i>	<i>0,31</i>	<i>0,41</i>

Vaikka tarkasteltavissa kaupungeissa elintaso keskipalkalla mitattuna on korkeampi kuin Slovakiassa, Tšhekissä, Virossa ja Venäjällä keskimäärin, on elintaso niissä kuitenkin huomattavasti matalampi kuin lähialueilla läntisessä Euroopassa. Nettopalkoista lasketut Gini-kertoimet osoittavat, että työllisen työvoiman tulonjako on tasaisinta Prahassa ja Bratislavassa sekä epätasaisinta Pietarissa. Tämä selittyy sillä, että Tšhekissä ja Slovakiassa tuloverotus on progressiivinen. Virossa on käytössä 26 prosentin suhteellinen tulovero. Toisin sanoen tuloista maksetaan aina veroa 26 prosenttia riippumatta tulojen määrästä. Tästä syystä verotuksella ei ole tulonjakoa tasaavia vaikutuksia, mikä on luettavissa taulukon 3.6 Gini-kertoimista. Venäjällä veromenettelyä voidaan lyhyesti sanottuna kutsua sekavaksi. (Ks. esim. Conditions... 1995, IV-49; Kopál 1993, 25; Eesti... 1996, 60; Mishalchenko & Pautola 1995, 68.)

Pietarin bruttokeskipalkat vastaajien työpaikoista olivat noin 150 euroa kuukaudessa vuonna 1996. On kuitenkin muistettava, että useamman työn tekeminen on Venäjällä (kuten muissakin transitiomaissa) hyvin tavallista, eivätkä nämä muut tulot sisälly taulukon 3.6 lukuihin. Toinen seikka, joka vähentää Pietarin osalta palkkatietojen luotettavuutta, on runsas puuttuvien tietojen määrä. Bruttopalkasta tiedot ovat 619 vastaajalta ja nettopalkasta 570 vastaajalta. Tämä on yksi syy siihen, miksi aineistossa Pietarin nettokeskipalkka on lähes bruttokeskipalkan suuruinen: suuri osa pienipalkkaisimmista on jättänyt nettopalkkansa ilmoittamatta. Tulosten perusteella voidaan kuitenkin sanoa, että Pietarin palkkataso on selvästi heikoin neljästä tutkimuskohteena olevasta kaupungista. Lisäksi matalimmat palkkatulot ovat Gini-kertoimien perusteella jakautuneet Pietarissa epätasaisemmin kuin muissa kaupungeissa, joten myös vähempiosaisten absoluuttinen määrä on vastaavasti suurin.

Tuloverotukseen liittyvillä tulonjakovaikutuksilla mitattuna Bratislavan ja Prahan työmarkkinoiden toiminta voidaan tulkita "kehittyneemmiksi" kuin Tallinnassa tai Pietarissa – ainakin markkina-talouksille ominaisten tulonjakoa tasaavien instituutioiden kannalta. Toisin sanoen viralliset instituutiot ja (yksityinen) taloudellinen toiminta ovat Bratislavassa ja Prahassa selvimmin sidoksissa toisiinsa. Sama pätee myös Tallinnan työmarkkinoilla, vaikka yksinkertaisemman tuloverotus-järjestelmän vuoksi verotus ei tasaa materiaalista elintasoja. Pietarin tulosten tulkinta on erityisen hankalaa sen vuoksi, että verotusjärjestelmien heikon toiminnan lisäksi monet yritykset paitsi maksavat ainakin osan palkasta kirjanpidon ulkopuolella eli palkkaavat osan työvoimaansa kokonaan pimeästi. Tämä on eräs selitys korkeasti koulutettujen suurelle osuudelle Pietarin aineistossa. Ns. valkokaulustyöntekijät työskentelevät yrityksessä virallisesti määrättyssä asemassa samalla, kun osa suorittavan työn tekijöistä ei virallisesti ole edes olemassa. (Karppi & Rantala 1998b.) Voidaan lisäksi olettaa, että vaikka Pietarin kyselyaineistoa ei ole kerätty saman proseduurin mukaan kuin

muissa kaupungeissa (ks. luku 2), tulokset olisivat todennäköisesti tässä esitetyn kaltaisia, mikäli työntekijöiden kaksivaiheinen otanta olisi suoritettu myös Pietarissa.

Nigglen jaottelun ja Rosen portfoliomallin mukaisesti virallinen palkkatulo on vain osa työntekijän saamaa markkinoilta hankittua tuloa. Organisaatioiden työntekijöiltä kysyttiin, saavatko he työnantajaltaan palkan lisäksi erilaisia lisäetuja (taulukko 3.7) ja kuinka tärkeinä he pitävät näitä etuja taloudelliselle tilanteelleen. Vaikka kyselyn perusteella ei ole mahdollista arvottaa näitä etuja rahamääräisiksi, tulokset antavat eräitä viitteitä palkkatyön instituutioista sekä näiden lisäetujen tulonjakovaikutuksista.

Yritysten rooli taloudellisena toimijana on transitiossa muuttunut varsinaisen tuotannollisen toiminnan tullessa tärkeämmäksi. Sosialismin oloissa ja erityisesti sosialismin loppuvuosina vanhojen tuotannollisten suhteiden ja suunnitteluun liittyvien sopimusten murentuessa yrityksen johdon täytyi auttaa työntekijöitä hankkimaan elintarvikkeita ja kulutustavaroita, jolloin laajalle levinneen yritysten välisen tavaravaihtokaupan merkitys korostui. Yritykset vaihtoivat keskenään valmista tuotantoa ja myivät sitä omille työntekijöilleen. Vuosikymmeniä työntekijöiden asuntojen jakaminen kulki yritysten kautta, joskus myös asuntojen rakentaminen. Markkinataloudellisten instituutioiden kehittyessä yritykset toimivat kapeammalla alalla ja ratkaisevat vähemmän työntekijöiden yleisiin elämän perustarpeisiin liittyviä kysymyksiä. (Lavikka, Teder & Varendi 1994, 90-91.) Vaikka aikasarjoihin perustuvaa analyysiä näiden etujen muutoksesta on mahdoton tehdä, taulukossa 3.7 esitettyjen tulosten mukaan monet sosialismin ajan käytännöt ovat kuitenkin jatkuneet myös transitiotalouksissa.

Taulukko 3.7 on laadittu siten, että keskiarvo ilmaisee kuinka monella vastaajalla on mahdollisuus hyötyä työnantajan tarjoamista lisäeduista (dikotominen asteikko työnantaja järjestää = 1 tai työnantaja ei järjestä = 0).

Työnantajan tilojen ja laitteiden käyttö omiin tarkoituksiin sekä hyödykkeiden hankkiminen yrityksen jakelukanavien kautta olivat osa sosialistisen yrityksen toimintatapoja. Koko aineistosta mitattuna noin kolmasosalla vastaajista on mahdollisuus tämän kaltaiseen toimintaan myös transitiotalouden oloissa. Erityisen selvästi hyödykkeiden jakelukanavien olemassaolo näkyy Pietarissa. Entisen Neuvostoliiton kaupungeissa (Pietari ja Tallinna) yritykset tarjoavat työntekijöille keskimäärän enemmän taloudellisia lisäetuja kuin keskisen Itä-Euroopan kaupungeissa. Tuloksia voidaan tulkita siten, että rahatalouden ulkopuolinen toiminta on merkki markkinatalouden institutionaalisen kehittymättömyydestä sekä talouden transition pitkittymisestä. Toisaalta Pietarin (ja osin myös Tallinnan) korkeita lukuja selittää aineiston vinoutuneisuus korkeasti koulutettuihin, joilla koko aineistosta mitattuna on enemmän työn korkeampaan statukseen liittyviä etuja (esimerkiksi työsuhdeauto) kuin vähemmän koulutetuilla.

Socialismin aikana opittujen käytäntöjen siirtymistä markkinatalouteen vahvistavat selkeimmin Tallinnan tulokset. Tallinna poikkeaa muista tutkimuskaupungeista pienten yksityisten yritysten suhteellisen suurella määrällä (ks. luku 2). Myös yksityinen sektori käyttää laajasti rahapalkan ulkopuolisia taloudellisia kannustimia, joskin tähän lienee syynä myös mahdollisuus välttää palkkoihin liittyviä työnantajamaksuja ja näin alentaa työvoimakustannuksia. Eräät ulkoiset työelämän instituutioihin liittyvät muodot näyttävät jatkuvan myös markkinatalouden kehittyessä, vaikka yhteiskunnan institutionaalisten rakenteiden muuttuessa niiden syyt ja toiminnan logiikka muuttuvat. Toisaalta työpaikkaruokailu, työnantajan järjestämä koulutus tai terveydenhoito eivät ole tuntemattomia työnantajan järjestäminä kehittyneissä markkinatalousmaissa.

Taulukko 3.7. Työntekijöiden työnantajaltaan saamat lisäedut kaupungeittain

Bratislava	N	Keskiarvo	Keskiahajonta
Lastenhoito	599	0,10	0,29
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	599	0,35	0,48
Yrityksen tuotteiden ostaminen edullisesti	599	0,31	0,46
Muiden hyödykkeiden hankinta yrityksen kautta edullisesti	599	0,19	0,39
Työpaikkaruokailu	598	0,96	0,20
Koulutus	598	0,62	0,49
Työsuhdeasunto	598	0,09	0,29
Työsuhdeauto	599	0,19	0,39
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	597	0,25	0,43
Terveyden- tai sairaanhoito	599	0,36	0,48
Praha	N	Keskiarvo	Keskiahajonta
Lastenhoito	546	0,10	0,31
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	556	0,21	0,41
Yrityksen tuotteiden ostaminen edullisesti	552	0,25	0,44
Muiden hyödykkeiden hankinta yrityksen kautta edullisesti	541	0,20	0,40
Työpaikkaruokailu	580	0,81	0,39
Koulutus	556	0,50	0,50
Työsuhdeasunto	549	0,13	0,34
Työsuhdeauto	549	0,17	0,37
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	551	0,31	0,46
Terveyden- tai sairaanhoito	559	0,35	0,48
Tallinna	N	Keskiarvo	Keskiahajonta
Lastenhoito	730	0,24	0,43
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	770	0,34	0,47
Yrityksen tuotteiden ostaminen edullisesti	755	0,32	0,47
Muiden hyödykkeiden hankinta yrityksen kautta edullisesti	760	0,35	0,48
Työpaikkaruokailu	786	0,49	0,50
Koulutus	761	0,50	0,50
Työsuhdeasunto	755	0,19	0,39
Työsuhdeauto	741	0,29	0,45
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	742	0,39	0,49
Terveyden- tai sairaanhoito	805	0,45	0,50
Pietari	N	Keskiarvo	Keskiahajonta
Lastenhoito	750	0,38	0,48
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	799	0,53	0,50
Yrityksen tuotteiden ostaminen edullisesti	764	0,37	0,48
Muiden hyödykkeiden hankinta yrityksen kautta edullisesti	761	0,42	0,49
Työpaikkaruokailu	806	0,58	0,49
Koulutus	775	0,47	0,50
Työsuhdeasunto	762	0,38	0,49
Työsuhdeauto	755	0,38	0,49
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	757	0,38	0,49
Terveyden- tai sairaanhoito	810	0,62	0,49

Tulonjako- ja materiaalien elintasoerojen kannalta edellisen taulukon lisäedut ovat laadullisesti hyvin erilaisia. Esimerkiksi maksuttomalla työpaikkaruokailulla on taloudellisesti aivan eri merkitys kuin työsuhdeasunnolla. Näiden erojen edelleen selvittämiseksi näiden lisätujen jakautuminen on esitetty kaupungeittain ja tuloluokkakvartiileittain bruttopalkan mukaan taulukossa 3.8, missä kvartiili I on pienituloisin ja vastaavasti kvartiili IV on suurituloisin palkansaajaneljännes.

Koko aineistossa työnantajan tarjoamat lisäedut jakautuvat suhteellisen tasaisesti kaikkiin tarkasteltuihin tuloluokkiin. Työnantajan tarjoama koulutus on ainoa etu, josta kaikissa tutkimuskaupungeissa pääsevät nauttimaan suurituloisimmat pienituloisia enemmän. Työnantajan tarjoama koulutus vaikuttaa kuitenkin materiaaliseseen elintasoon välillisesti vahvistamalla työntekijän asemaa yrityksessä ja yleensä työmarkkinoilla. Ilmiö liittyykin pikemminkin työmarkkinoiden lohkoutumisen muotoihin.

Lisäedut näyttävät Prahan työpaikoissa pikemminkin tasaavan jo palkkatulojenkin jakautumisella mitattua suhteellisen tasaista materiaalista elintasoa. Bratislavassa oikeus työsuhdeautoon ja Tallinnassa korvaus työmatkoista tai työnantajan järjestämä kuljetus ovat koulutuksen lisäksi ainoat lisäedut, joista hyötyvät eniten suurituloisimmat. Näiden tulosten valossa ei kuitenkaan voida sanoa niillä olevan mainittavia tulonjakovaikutuksia. Poikkeuksen muodostaakin Pietari, missä eri tuloluokkiin kuuluvat pääsevät yhtäläisesti nauttimaan ainoastaan työnantajan järjestämästä lastenhoidosta ja terveyden- tai sairaanhoidosta. Kaikki muut taulukon 3.8 muuttujat osoittavat lisätujen kasaantumista korkeimpaan tuloluokkaan, mikä entisestään vahvistaa materiaalisien elintason polarisoitumista.

Taulukko 3.8. Työnantajan työntekijöille tarjoamat lisäedut kaupungeittain pienimmän ja suurimman tuloluokkakvartiilin mukaan (dikotominen asteikko vrt. taulukko 3.7)

Työnantajan tarjoama etu	Kvartiili	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %
Lastenhoito	I	10	19	33	35
	IV	9	6	19	36
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	I	38	31	37	48
	IV	23	11	45	58
Yrityksen tuotteiden ostaminen edullisesti	I	22	32	34	23
	IV	28	23	32	37
Muiden hyödykkeiden hankinta yrityksen kautta edullisesti	I	23	21	37	35
	IV	15	19	29	44
Työpaikkaruokailu	I	94	86	52	54
	IV	95	86	49	62
Koulutus	I	52	44	40	39
	IV	71	57	68	49
Työsuhdeasunto	I	11	18	31	33
	IV	5	10	11	43
Työsuhdeauto	I	15	15	33	28
	IV	23	18	36	50
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	I	22	38	40	31
	IV	22	22	41	40
Terveyden- tai sairaanhoito	I	37	37	59	58
	IV	33	22	36	57

Taulukko 3.9. Perheen osallistuminen epävirallisiin talouden muotoihin kaupungeittain

Bratislava	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	600	0,42	0,49
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	600	0,30	0,46
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	600	0,36	0,48
Käsitöiden valmistus myyntiin	600	0,14	0,35
Palkalliset sivutyöt	600	0,42	0,49
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	599	0,16	0,37
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	600	0,23	0,42
Puutarhan viljely omaan käyttöön	600	0,57	0,50
Puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi	599	0,19	0,39
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	600	0,46	0,50
Praha	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	550	0,39	0,49
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	546	0,20	0,40
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	543	0,28	0,45
Käsitöiden valmistus myyntiin	538	0,05	0,21
Palkalliset sivutyöt	540	0,33	0,47
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	540	0,06	0,24
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	537	0,13	0,33
Puutarhan viljely omaan käyttöön	558	0,42	0,49
Puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi	541	0,09	0,28
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	542	0,26	0,44
Tallinna	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	737	0,35	0,48
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	748	0,24	0,43
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	741	0,31	0,46
Käsitöiden valmistus myyntiin	712	0,06	0,24
Palkalliset sivutyöt	765	0,43	0,50
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	709	0,08	0,27
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	699	0,12	0,33
Puutarhan viljely omaan käyttöön	771	0,45	0,50
Puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi	709	0,09	0,29
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	722	0,20	0,40
Pietari	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	772	0,51	0,50
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	745	0,48	0,50
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	730	0,27	0,45
Käsitöiden valmistus myyntiin	708	0,13	0,33
Palkalliset sivutyöt	772	0,58	0,49
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	705	0,16	0,36
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	705	0,22	0,41
Puutarhan viljely omaan käyttöön	753	0,38	0,49
Puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi	699	0,12	0,33
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	767	0,44	0,50

Työpaikka ja markkinoilta saatu tulo on Rosen portfoliomallissa vain yksi tulon lähde. Sosiaalisten verkostojen sisällä tapahtuneilla transaktioilla oli sosialismissa keskeinen merkitys kotitalouksien materiaaliselle elintasolle. Kyselyyn vastaajia pyydettiin arvioimaan palkallisten sivutöiden ja ulkomaanvaluutan käytön lisäksi eräiden sosiaalisissa verkostoissa tapahtuvien ja perheen toimeentuloon liittyvien tekijöiden merkitystä heidän *perheensä* taloudelliselle tilanteelle kyselyn ajankohtana (dikotominen asteikko on merkitystä = 1 tai ei ole merkitystä = 0, vrt. taulukko 3.7).

Taulukon 3.9 tulkintaa yksilön tulojen kannalta vaikeuttaa se, että vastaaja on arvioinut eri epävirallisen talouden muotoja sen mukaan, kuinka tärkeitä ne ovat tämän perheelle. Taulukon 3.9 mukaan palkalliset sivutyöt ja puutarhan viljely omaan käyttöön ovat koko aineistossa tärkeimmät epävirallisen talouden muodot. Kolmas lähes yhtä tärkeä muoto on isovanhempien apu.

Kaupunkien välillä on tässäkin selviä eroja. Pietarissa korostuvat selvästi palkallisten sivutöiden merkitys sekä muista kaupungeista poikkeavasti rahan lainaus sosiaalisessa verkostossa ystävilta tai sukulaisilta. Bratislavan tapaan myös säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa ovat Pietarissa tärkeitä perheiden toimeentulolle. Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa kotipuutarhan hoito on suhteellisesti yleisin epävirallisen talouden muoto. Puutarhan hoidon kuten muidenkin epävirallisen talouden muotojen kotitalouksille tuottamaa taloudellista arvoa on vaikea määrittellä. Kuitenkin kotipuutarhojen yleisyys siihen nähden että kyselyt tehtiin kaupunkialueiden työpaikoissa, jolloin voidaan olettaa että suuri osa vastaajista asuu kaupunkimaisessa ympäristössä, heijastelee kuitenkin niiden keskeistä merkitystä toimeentulolle. Näiden epävirallisen talouden muotojen merkitystä taulukon 3.8 tapaan eri tuloluokissa on edelleen eritelty taulukossa 3.10.

Tutkituilla epävirallisen talouden muodoilla näyttäisi olevan tulonjakoa tasaava vaikutus. Bratislavassa ja Tallinnassa pienimmän tuloluokan edustajat ilmoittavat, että heidän perheissään osallistumisaste näihin talouden muotoihin on suurempi kuin vauraimmassa kvartiilissa. Prahassa samoin kuin Pietarissa säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa sekä palvelusten vaihtaminen tai myyminen on yleisempää neljännessä tuloluokkakvartiilissa. Lisäksi Pietari näyttää olevan tutkimuskaupunkien joukossa poikkeus työnantajan järjestämien lisäetujen tapaan. Vauraimmassa tuloluokassa yksityisyritys kuten itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen on selvästi yleisempää kuin pienituloisimmassa kvartiilissa.

Epävirallisen talouden muotoihin osallistumisen yleisyys transitiotalouksissa näyttää vahvistavan käsitystä, että näillä talouden muodoilla pyritään suojautumaan virallisen talouden ja sen tarjoaman työpaikan epävarmuutta vastaan. Epäviralliseen talouteen osallistumisen yleisyys erityisesti pienemmissä tuloluokissa osoittaa, että yksi työpaikka ei pysty tarjoamaan tyydyttävää toimeentuloa, joten esimerkiksi toisen työn tekeminen tai isovanhempien apuun turvautuminen on taloudellisen pakon sanelema selviytymiskeino, joka tasaa materiaalista elintasoja yksilöiden vapaa-ajan kustannuksella. Vaikka tutkimusaineisto ei anna suoranaista tukea, voidaan väittää, että elintason noustessa osallistuminen epävirallisen talouden muotoihin tulee transitiotalouksissa vähenemään. Ainakin siltä osin, kuin se riippuu yksilöiden taloudellisesta pakosta. Pietarin tulokset antaisivat mahdollisuuden tulkinnalle, jonka mukaan epävirallinen talous näyttäisi lisäävän joiltakin osin elintasoeroja. Tämä materiaalisesta elintasoeron lisäys näyttää vielä syntyvän pienyrityksien viittaavastatoiminnasta.

Työnantajan tarjoamat lisäedut ja eri epävirallisen talouden muodot näyttävät Pietaria lukuun ottamatta tasaavan materiaalista elintasoja tutkimuskaupungeissa. On kuitenkin huomattava, että tässä käsitellyt toimeentuloon vaikuttavat tekijät muodostavat ainoastaan osan epävirallisesta taloudesta. Esimerkiksi yritystoimintaan liittyvät väärinkäytösten ja veronkierron mahdollisuudet ovat kokonaan tarkastelun ulkopuolella, joten tässä esitettyjen tulosten ei voida missään tapauksessa väittää tyhjentävästi kuvaavan epävirallisen tai harmaan talouden merkitystä kansalaisten toimeentulolle.

Taulukko 3.10. Perheen osallistuminen epävirallisiin talouden muotoihin kaupungeittain pienimmän ja suurimman tuloluokkakvartiilin mukaan (vrt. taulukko 3.8)

Epävirallisen talouden muoto	Kvartiili	Bratislava	Praha	Tallinna	Pietari
		%	%	%	%
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	I	53	50	42	54
	IV	35	35	23	49
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	I	45	30	45	45
	IV	19	14	13	46
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	I	34	39	34	22
	IV	32	20	23	24
Käsitöiden valmistus myyntiin	I	25	10	16	6
	IV	7	3	0	14
Palkalliset sivutyöt	I	47	31	50	55
	IV	36	31	32	44
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	I	22	7	16	7
	IV	8	5	1	16
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	I	28	13	20	14
	IV	23	17	9	27
Puutarhan viljely omaan käyttöön	I	65	39	43	45
	IV	57	40	43	33
Puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi	I	28	10	20	8
	IV	12	6	1	12
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	I	49	26	36	33
	IV	49	31	10	41

Koska kolmas tutkimuskysymys liittyy epävirallisen talouden ja maastamuuttohalukkuuden väliseen yhteyteen, jatkoanalyysjä varten aineistosta tehtiin kustakin kaupungista erikseen faktorianalyysi⁹, jonka tuloksena syntyneet faktorilataustaulukot on esitetty taulukoissa 3.11 – 3.14. Menetelmän tarkoituksena on jäsentää erilaisia epäviralliseen talouteen liittyviä ilmiöitä ja näin löytää tutkitavan ilmiön kannalta keskeisimmät muuttujat. Kun faktorianalyysit tehtiin erikseen kustakin kaupunkiseudusta saatiin lisäksi esille epävirallisen talouden ilmeneminen toisistaan poikkeavissa yhteiskunnallisissa oloissa. (Taulukoista on helpomman luettavuuden vuoksi poistettu itseisarvoltaan 0,30 pienemmät faktorilatausten arvot.)

⁹ Rosen portfolio-ajattelun mukaisesti muuttujista tehtiin pääkomponenttimenetelmällä promax-rotatoidut neljän faktorin mallit erikseen kustakin kaupungista.

Taulukko 3.11. Kotitalouteen ja työnantajayritykseen liittyvät epävirallisen talouden muodot Bratislavan kaupunkiseudulla (neljän faktorin promax-ratkaisu)

BRATISLAVA	Faktori 1	Faktori 2	Faktori 3	Faktori 4	Kommu- naliteetti
Kotitalous					
Isovanhempien apu	0,32	0,35	-0,30		0,34
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta					0,10
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	0,42		-0,36		0,39
Käsitöiden valmistus myyntiin	0,69				0,56
Palkalliset sivutyöt	0,59				0,36
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihta- minen tai myyminen	0,77				0,60
Palvelusten vaihta- minen tai myyminen	0,69				0,51
Oman puutarhan viljely omaan käyttöön	0,55				0,38
Oman puutarhan viljely myyntiin tai vaihdeettavaksi	0,71				0,51
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	0,45				0,26
Työnantajaorganisaatio					
Lastenhoito					0,05
Korvaus työmatkoista tai kuljetus		0,55			0,34
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti		0,76			0,58
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti		0,56			0,40
Työpaikkaruokailu				0,73	0,55
Koulutus				0,69	0,47
Työsuhdeasunto			0,52		0,28
Työsuhdeauto			0,64		0,46
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön			0,63		0,44
Terveyden- tai sairaanhoido			0,32	0,51	0,42
Faktori selittää muuttujien variansseista %	17,0	9,0	8,3	7,8	

Taulukko 3.12. Kotitalouteen ja työnantajayritykseen liittyvät epävirallisen talouden muodot Praban kaupunkiseudulla (neljän faktorin promax-ratkaisu)

PRAHA	Faktori 1	Faktori 2	Faktori 3	Faktori 4	Kommu- naliteetti
Kotitalous					
Isovanhempien apu				0,65	0,49
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta				0,65	0,45
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	0,30			0,33	0,29
Käsitöiden valmistus myyntiin	0,80				0,64
Palkalliset sivutyöt	0,48				0,27
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihta- minen tai myyminen	0,79				0,63
Palvelusten vaihta- minen tai myyminen	0,65				0,46
Oman puutarhan viljely omaan käyttöön	0,42		0,33		0,32
Oman puutarhan viljely myyntiin tai vaihdeettavaksi	0,64				0,43
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa				0,31	0,22
Työnantajaorganisaatio					
Lastenhoito				0,46	0,32
Korvaus työmatkoista tai kuljetus		0,64			0,51
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti			0,52		0,39
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti		0,45			0,24
Työpaikkaruokailu			0,58		0,34
Koulutus			0,71		0,55
Työsuhdeasunto		0,67			0,46
Työsuhdeauto		0,68			0,50
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön		0,49			0,29
Terveys- tai sairaanhoido			0,35		0,24
Faktori selittää muuttujien variansseista %	14,5	10,8	8,3	7,8	

Taulukko 3.13. Kotitalouteen ja työnantajayritykseen liittyvät epävirallisen talouden muodot Tallinnan kaupunkiseudulla (neljän faktorin promax-ratkaisu)

TALLINNA	Faktori 1	Faktori 2	Faktori 3	Faktori 4	Kommu- naliteetti
Kotitalous					
Isovanhempien apu			0,39	0,49	0,40
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta			0,58		0,52
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön				0,63	0,50
Käsitöiden valmistus myyntiin		0,90			0,76
Palkalliset sivutyöt			0,62		0,48
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihta- minen tai myyminen		0,91			0,81
Palvelusten vaihta- minen tai myyminen		0,69			0,64
Oman puutarhan viljely omaan käyttöön				0,77	0,56
Oman puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi		0,80			0,69
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa		0,34	0,43		0,51
Työnantajaorganisaatio					
Lastenhoito	0,68				0,66
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	0,76				0,60
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti	0,56				0,65
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti	0,64				0,67
Työpaikkaruokailu	0,69				0,53
Koulutus	0,72				0,49
Työsuhdeasunto	0,79				0,73
Työsuhdeauto	0,78				0,66
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	0,46				0,44
Terveyden- tai sairaanhoido	0,57		0,33		0,45
Faktori selittää muuttujien variansseista %	30,2	26,7	12,0	12,8	

Taulukko 3.14. Kotitalouteen ja työnantajayritykseen liittyvät epävirallisen talouden muodot Pietarin kaupunkiseudulla (neljän faktorin promax-ratkaisu)

PIETARI	Faktori 1	Faktori 2	Faktori 3	Faktori 4	Kommu- naliteetti
Kotitalous					
Isovanhempien apu			0,78		0,67
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta			0,81		0,69
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön		0,48			0,38
Käsitöiden valmistus myyntiin		0,73			0,61
Palkalliset sivutyöt		0,48			0,28
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihta- minen tai myyminen		0,84			0,71
Palvelusten vaihta- minen tai myyminen		0,71			0,51
Oman puutarhan viljely omaan käyttöön				0,82	0,69
Oman puutarhan viljely myyntiin tai vaihdettavaksi		0,59		0,42	0,59
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	0,34				0,25
Työnantajaorganisaatio					
Lastenhoito	0,60				0,57
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	0,69				0,56
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti	0,69				0,56
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti	0,78				0,66
Työpaikkaruokailu	0,74				0,59
Koulutus	0,82				0,63
Työsuhdeasunto	0,84				0,68
Työsuhdeauto	0,85				0,68
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	0,60				0,44
Terveyden- tai sairaanhoito	0,75				0,58
Faktori selittää muuttujien variansseista %	29,9	15,9	11,4	8,1	

Tulokset osoittavat, että kaupunkien välillä on selviä eroja. Faktorilatausten sekä reliabiliteettiin liittyvän kommunaliteetin perusteella faktorirakenne näyttäisi Pietarissa olevan suhteellisen selkeä. Korkeimmat lataukset esiintyvät kaikissa työnantajaorganisaatioon liittyvissä lisäeduissa. Toisin sanoen monet työnantajaorganisaatiot ovat säilyttäneet itsellään sosialismin ajalta periytyneitä tehtäviä. Sosialismin aikana yritysten johdon täytyi auttaa työntekijöitään hankkimaan erilaisia hyödykkeitä sekä huolehtia monista sosiaalihuoltoon liittyvistä tehtävistä. Vaikka sosialistinen suunnitelmatalous on romahtanut yritysten ympäriltä, näyttää siltä, että monissa pietarilaisissa yrityksissä toimitaan ainakin henkilöstön saamien lisäetujen kannalta aikaisemmin opitun mukaisesti. Faktorin kuvaama ulottuvuus osoittaa kuitenkin, että työnantajaorganisaation tarjoamat lisäedut kasautuvat osalle palkansaajaväestöä. Vastaavasti faktorin toinen pää osoittaa, että osa jää suurelta osin niitä paitsi.

Toisen faktorin osalta korostuu Pietarin aineistossa palvelusten ja hyödykkeiden vastikkeellinen vaihtaminen, erityisesti itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen, käsitöiden valmistus myyntiin sekä palvelusten vaihtaminen. Kolmas faktori (isovanhempien apu ja rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta) ilmentää niin ikään sosiaalisten verkostojen merkitystä, mutta ero syntyy sosiaalisen verkoston laadusta. Granovetterin käsittein ilmaistuna hyödykkeiden vastikkeellinen vaihtaminen liittyy pikemminkin ns. heikkoihin sosiaalisiin verkostoihin, jotka ylittävät henkilön perhesiteet ja läheisimmät ystävät. Vastaavasti perhe ja lähimmät ystävät, ns. vahvat siteet, muodostavat oman läheisen turvaverkkonsa. (Granovetter 1973.) Neljäs faktori, käytännössä oman puutarhan hoito, ilmentää omavaraistalouden merkitystä.

Faktorianalyysin Pietarista antaman kuvan mukaan epävirallisen talouden käytännöt 1) kiinnittyvät ns. viralliseen talouteen työnantajayrityksessä. Tämän lisäksi 2) työntekijöillä on joko työnantajayrityksen muihin työntekijöihin tai heistä riippumaton heikkojen siteiden muodostama sosiaalinen verkosto, 3) vahvojen siteiden muodostama lähipiiri sekä 4) omavaraistalous, joka ei välttämättä ole sidoksissa sosiaalisiin verkostoihin. Faktorit voidaan siten tulkita neljäksi laadullisesti eroavaksi taloudellisen toiminnan areenaksi.

Pietarin tapaan Tallinnassa ensimmäinen faktori liittyy selkeästi työnantajan tarjoamiin lisäetuihin, jotka kasautuvat osalle palkansaajaväestöä. Niin ikään toisessa faktorissa korostuu palvelusten ja hyödykkeiden vastikkeellinen vaihtaminen. Pietarista poiketen lähipiirin merkitys talouteen liittyvänä turvaverkkona näyttää Tallinnassa heikommin. Kolmas faktori on tulkinnan kannalta ongelmallinen, koska sille ei selkeästi lataudu korkeita arvoja. Kolmas faktori näyttäisi liittyvän palkallisiin sivutöihin eli palkkatyöhön jonkin toisen tai useamman työnantajan palveluksessa. Neljäs faktori ilmentää Pietarin tapaan omavaraistaloutta. Vaikka Viro on markkinatalouteen liittyvien instituutioiden kehittyneisyyden kannalta Venäjää tai pikemminkin Pietarin aluetta lähempänä länsi-eurooppalaista markkinataloutta, tarjoavat monet työnantajat edelleen työntekijöilleen erilaisia etuja rahapalkan lisäksi. Tätä voidaan selittää mm. sillä, että vaikka yritysten rooli sosiaalipalveluiden järjestäjänä on heikentynyt, erilaisten lisäetujen tarjoaminen on edullista rahapalkasta maksettavan tuloverotuksen kiertämiseksi. Nämä lisäedut kasautuvat osalle työntekijöitä.

Sekä Tallinnan että Pietarin alueet edustavat entisen Neuvostoliiton kaupunkeja. Verrattaessa näitä kaupunkeja epävirallisen talouden muotojen kannalta keskisen Itä-Euroopan kaupunkeihin, Prahaan ja Bratislavaan, muistuttavat Tallinna ja Pietari toisiaan pikemmin kuin eroavat toisistaan. Toisin ilmaistuna Praha ja Bratislava poikkeavat tutkituilta taloudellisilta ilmiöiltä Tallinnasta ja Pietarista. Lisäksi epäviralliseen talouteen liittyvät ilmiöt näyttävät analysoidun empiirisen aineiston mukaan keskisessä Itä-Euroopassa jonkin verran epäyhtenäisempinä.

Sekä Prahassa että Bratislavassa ensimmäinen faktori ilmentää hyödykkeiden vastikkeellista vaihtoa heikkojen siteiden sosiaalisessa verkostossa. Bratislavassa kolme muuta faktoria erittelevät työnantajan tarjoamia lisäetuja: toinen faktori ilmentää yritystä erilaisten hyödykkeiden jakelukanavana, kolmas rahalliselta arvoltaan merkittävimpiä etuja (työsuhdeasunto, työsuhdeauto,

mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön) ja neljäs taloudelliselta arvoltaan vähäisempää (työpaikkaruokailu) tai välillistä etua (työnantajan tarjoama koulutus).

Prahassa toisessa faktorissa korostuvat rahalliselta arvoltaan merkittävimmät edut, kolmannessa taloudelliselta arvoltaan vähäisemmät tai välilliset edut. Bratislavasta poiketen neljännessä faktorissa tulevat korkeimmat lataukset lähipiiriä kuvaavalle sosiaaliselle verkostolle.

Sovellettu epävirallisen talouden faktorimalli jäsentää yksilöiden taloudellisen toiminnan arkipäivää Pietarissa ja Tallinnassa. Tulosten pohjalta on mahdollista eritellä taloudellisen toiminnan portfolioit, jotka eroavat laadullisesti toisistaan työnantajayrityksen alueelta erilaisten sosiaalisten suhteiden kautta omavaraistalouteen. Vaikka keskiarvo Itä-Euroopan kaupunkien osalta käytetty malli ei anna yhtä jäsentynyttä kuvaa, on edellä esitettyjen kuvailevien tulosten perusteella mahdollista tehdä eräitä johtopäätöksiä.

Vaikka epävirallinen talous käytetyn mallin mukaan ilmenee samankaltaisena sekä Tallinnassa että Pietarissa, on kuitenkin huomattava, että taloudelliselta ympäristöltään ja elintasoltaan erilaisissa yhteiskunnissa epävirallisen talouden muodoilla on toimeentulon kannalta erilainen merkitys. Mitä matalampi materiaallinen elintaso, sitä suurempi on epävirallisen talouden muotojen suhteellinen merkitys toimeentulolle. Työnantajan tarjoamat lisäedut liittyvät erilaisiin työpaikkakohtaisiin palkitsemisjärjestelmiin, jotka eroavat toisistaan eri yrityksissä ja heijastavat työntekijän asemaa organisaatiossa. Keskeistä onkin, että kaikissa tutkituissa kaupungeissa on havaittavissa taloudellisen toiminnan areena, joka koostuu taloudellisesta toiminnasta virallisen työnantajayrityksen ulkopuolella. Tuloksista ei kuitenkaan voida tehdä johtopäätöksiä epävirallisen tai harmaan talouden laajuudesta esimerkiksi aluetaloudessa tai koko kansantaloudessa.

3.5. KESKEISIMMÄT TULOKSET JATKOANALYSEJÄ VARTEN

Kolmas tutkimuskysymys on viralliseen ja epäviralliseen talouteen kiinnittymisen vaikutus maastamuuttohalukkuuteen. Siirtymätalouksien oloissa erilaisilla epävirallisen talouden muodoilla on havaittava merkitys väestön toimeentulolle. Muuttoliikeproblematiikan kannalta epävirallinen talous liittyy sekä taloudellisiin kehittyneisyyseroihin että sosiaalisiin verkostoihin joista edellinen on sidoksissa muuton motiiveihin ja tärkeä muuton vetotekijä. Sosiaaliset verkostot puolestaan muodostavat mekanismin, joka luvussa kuusi esitettävän muuttoketjumallin mukaisesti madaltaa muuton kynnystä tai toisaalta sitoo henkilön nykyiseen asuinpaikkaansa. Edellisessä luvussa käytetyllä faktorianalyysillä eriteltiin neljä kotitalouteen ja työnantajaorganisaatioon liittyvää faktoria erikseen kustakin tutkimuskaupungista. Taulukkoon 3.15 on koottu epävirallisen talouden faktorit sekä niitä ilmentävät avainmuuttajat.

Kuten taulukosta 3.15 käy ilmi, erilaiset epävirallisen talouden muodot ilmenevät eri tavalla eri tutkimuskaupungeissa, mikä selittyy tarkasteltavien yhteiskuntien välisillä eroilla. Tästä syystä ilmiön erilaiset muodot otetaan selittäjinä huomioon muuttoalttiuden analysoimisessa. Tästä seuraa edelleen, että epävirallisen talouden vaikutusta maastamuuttoalttiuteen ei voida suoraan vertailla eri kaupunkien kesken. Vertailussa on siten keskitytty vertailuun kunkin kaupungin sisällä erilaisissa väestöryhmissä (luku 6).

Luvun 3 tarkoitus oli eritellä kahta ensimmäistä tutkimuskysymystä: sosialistisen primaaritalouden ja yhteiskunnan ulkopuolisen sekundaaritalouden merkitystä markkinatalousinstituutioiden kehitykselle sekä palkansaajien kiinnittymistä viralliseen ja epäviralliseen talouteen. Kiinnittymistä viralliseen talouteen tullaan tarkemmin erittelemään luvussa 4.

Taulukko 3.15. Epävirallisen talouden keskeisimmät ulottuvuudet sekä niitä ilmentävät muuttujat upungeittain

Bratislava	<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
	1. Vastikkeellinen vaihto	Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen
	2. Yritys jakelukanavana	Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti
	3. Merkittävä taloudellinen etu	Työsuhdeauto
	4. Vähäisempi taloudellinen etu	Työpaikkaaruokailu
Praha	<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
	1. Vastikkeellinen vaihto	Käsitöiden valmistus myyntiin
	2. Merkittävä taloudellinen etu	Työsuhdeauto
	3. Välillinen taloudellinen etu	Koulutus
	4. Vahvat sosiaaliset siteet	Isovanhempien apu
Tallinna	<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
	1. Merkittävä taloudellinen etu	Työsuhdeasunto
	2. Vastikkeellinen vaihto	Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen
	3. Toinen palkkatyö	Palkalliset sivutyöt
	4. Omavaraistalous	Oman puutarhan viljely omaan käyttöön
Pietari	<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
	1. Merkittävä taloudellinen etu	Työsuhdeauto
	2. Vastikkeellinen vaihto	Käsitöiden valmistus myyntiin
	3. Vahvat sosiaaliset siteet	Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta
	4. Omavaraistalous	Oman puutarhan viljely omaan käyttöön

On ilmeistä, että Euroopan siirtymätalousmaat ovat joutuneet kohtaamaan yhteiskunta-politiikkansa toteuttamisessa institutionaalista viivettä: toisaalta tämän on aiheuttanut ennen sosialismin aikaa vallinneet käytännöt sekä niihin liittynyt nostalgia, toisaalta sosialismin aikana syntynyt kulttuuri ja näihin molempiin liittyvä vaikeus vaikuttaa vallitsevan tilanteen tai tulevaisuuden asettamiin haasteisiin. Erityisen kompleksisena siirtymätalousmaiden tilanne näyttäytyy, kun niiden kehitystä verrataan läntisen Euroopan vanhojen markkinatalousmaiden 1990-luvulla tapahtuneeseen kehitykseen. Ongelma asettuu yksinkertaistettuna seuraavaksi: siirtymätalousmaat muuttuvat ja kehittyvät, mutta lähtökohtaisesti – ainakin taloudellisella elintasolla mitattuna – vauraammat läntiset vanhat markkinatalousmaat muuttuvat ja kehittyvät myös.

Monissa käytännöissä kuten pankkijärjestelmien rakentamisessa tai ulkomaisten taloussuhteiden järjestämisessä entiset sosialistimaat ovat omaksuneet lännestä tuotettuja järjestelyjä. Toisaalta yksityisen kansalaisen arjessa talouden toiminta on havaittavissa useiden talouskulttuurien järjestelmänä. Muuttoliikkeen tai muuttohalukkuuden kannalta on perusteltua asettaa kysymys siten, miten tämä talouskulttuurien järjestelmä vaikuttaa ja mahdollistaa rajat ylittävän muuttoliikkeen. Tämä kysymyksen erittelyssä on edelleen läsnä virallisen ja epävirallisen yhteenkietoutuminen. Toisaalta yksilön kiinnittyminen viralliseen palkkatyöhön, instituutioihin ja organisaatioihin, toisaalta sosiaaliset verkostot, jotka voidaan lukea epävirallisen sektorin piiriin.

4. TYÖMARKKINOIDEN INTEGRAATIO

Luvussa neljä käsitellään Euroopan unionin itälaajenemista sekä niitä edellytyksiä ja vaatimuksia, joita itäisen Euroopan valtiolta edellytetään niiden pyrkiessä Euroopan Unionin jäsenyyteen. Tarkastelu keskittyy toisen tutkimuskysymyksen erittelyyn virallisen talouden näkökulmasta. Kuten luvussa kolme esitetyistä empiirisistä tuloksista ilmenee, erilaiset epävirallisen talouden muodot ovat kietoutuneet virallisen talouden piiriin. Näin ollen käsitykset tästä ”virallisesta” eivät siirtymätalouksien oloissa ole yksiselitteistä, mikä osaltaan selittyy virallisten taloudellisten instituutioiden heikkoudella.

Valtiosoiset taloudelliset ja poliittiset järjestelmät muodostavat yritystoiminnan toiminnalliset kehykset, mutta toisaalta yrityksen toiminnan arkirutiinien kannalta – ainakin sellaisina kuin näyttäytyvät yrityksen työntekijöille – valtion talousjärjestelmä näyttäisi vaikuttavan tähän arkeen vain osittain. Monet sekundaaritalouden muodot ovat siirtyneet siirtymätalousmaiden oloihin muodostaen uuden epävirallisen sektorin. Tällainen huomio johdattaa edelleen kysymyksen siitä, mitä on tapahtunut virallisissa palkkatyön instituutioissa. Onko virallisilla työmarkkinoilla löydettävissä samantapainen institutionaalinen viive?

Virallisten palkkatyön instituutioiden sekä erityisesti pienten ja keskisuurten yritysten merkityksen ymmärtäminen transitio-prosessissa ei ole ollut itsestään selvää. McIntyren (2001, 2-3) mukaan olisikin kiinnitettävä huomiota ennen kaikkea uusien yksityisten yritysten institutionaalisiin toimintaedellytyksiin mikä on edelleen yhteydessä yleisempään yhteiskuntapolitiikkaan – valittuun ”transition ideologiaan”. Pienet ja keskisuuret yritykset ovat implisiittinen osa toimivia työmarkkinoita sekä toimivaa markkinataloutta. Se, mikä siirtymätalousmaat tekee erityiseksi ja ongelmalliseksi toimintaympäristöiksi uusille, yksityistetyille tai edelleen valtion omistuksessa oleville yrityksille, on markkinatalousinstituutioiden puuttuminen (transition alkuvaiheissa) tai puutteet niiden toiminnassa.

McIntyre (emt, 3) korostaa talouden transition erityisenä ongelmana yritysten toimintaympäristöä, jonka monien markkinatalousmallien mukaan pitäisi sallia suhteellisen vapaa kilpailuympäristö, mutta jota siirtymätalouksien oloissa ei itse asiassa hänen mukaansa ole olemassa. Läntisten vanhojen markkinatalouksien oloissa kehitetyt mallit ja opit markkinoiden toiminnasta eivät näin suoraan pätsi siirtymätalouksien uusille ja yksityiseen yrittäjyyteen perustuville markkinoille.

Edellistä väitettä tukee ongelma vanhojen valtionyritysten asemasta siirtymätalouksissa. Vaikka myös vanhoissa markkinatalousmaissa toimii runsaasti erityyppisiä julkisen sektorin kokonaan tai osittain omistamia liikelaitoksia, ovat nämä liikelaitokset pitkän ajan kuluessa kehittyneiden institutionaalisten järjestelmien osia. Siirtymätalouksissa vanhojen valtionyritysten asema on kokonaan toinen, koska ne edustavat sosialistisen suunnitelmatalouden instituutioita. Voidaan olettaa, että vanhat valtion yritykset pyrkivät ylläpitämään vanhaa tuotantorakennettaan ja kauppasuhteitaan pyrkimällä torjumaan uusien yritysten tuleminen markkinoille.

Uusien yritysten toimintaan liittyy myös poliittinen ongelma, joka osaltaan liittyy vanhojen valtion yritysten pyrkimykseen jatkaa toimintaansa. McIntyren (Emt, 4) mukaan valtio- tai paikallistason poliittiset päätöksentekijät pyrkivät myös hidastamaan transition etenemistä, koska näiden eräänä pyrkimyksenä on luoda niitä instituutioita, joissa uusi yritystoiminta ja markkinatalous pystyy toimimaan. Vaikka pyrkimyksenä olisi päästä ennustettavaan, tasaiseen ja turvalliseen yhteiskunnalliseen muutokseen, tämä politiikka myös hidastaa vapaan yrittäjyyden mukanaan tuomia hyviä puolia.

Kysymys virallisesta asettuu paitsi ongelmaan siirtymätalousmaiden ulkopuolelta omaksuttujen käytäntöjen omaksumiseen työnantajaorganisaatioissa, myös kysymykseen instituutioiden hitaasta muutoksesta. Koska yhteiskunnan poliittinen ja taloudellinen järjestelmä luo pohjan yritysten ja muiden organisaatioiden sekä yksilöiden toiminnalle, edellyttää tutkimuskysymyksen erittely siirtymätalousmaiden yleisen yhteiskunnallisen kehityksen kuvausta ja erittelyä.

Eräs tapa määritellä talouden transition päätyminen on valtion jäsenyys Euroopan unionissa. Tällaista väittämää voidaan perustella siten, että Euroopan unioni on asettanut uusille hakijamaille edellytyksiä, jotka niiden on täytettävä ennen kuin valtio voi saada unionin jäsenyyden. Hakijamaan on täytettävä institutionaaliset ja markkinatalouden toimintaan liittyvät ehdot, jotta hakijamaa kykenisi selviytymään kilpailussa unionin vanhojen markkinatalousmaiden kanssa ja pystyy edelleen huolehtimaan unionin jäsenyyden mukanaan tuomista velvollisuuksista.

4.1. VALTIOTASON TAUSTA: EUROOPAN UNIONIN ITÄLAAJENEMISEN EDELLYTYKSET

Euroopan unionin itälaajeneminen voidaan nähdä prosessina, jossa unionin tuella tuotetaan entisiin sosialistimaihin sellaisia instituutioita, joiden turvin maa kykenee liittymään unionin jäseneksi. Euroopan komission julkaisemassa Agenda 2000 –asiakirjassa on määritelty niitä ehtoja, jotka itäisen Euroopan uusien hakijamaiden on täytettävä ennen kuin ne voivat liittyä unionin jäseniksi. Kyseinen asiakirja perustuu arviointiperusteisiin, jotka on määritellyt Kööpenhaminassa kesäkuussa 1993 kokoontunut Eurooppa-neuvosto. Jäsenyys edellyttää hakijamaalta seuraavaa (Euroopan komissio 1997a, 37):

- 1) hakijamaassa on vakaat instituutiot, jotka takaavat demokratian, oikeusvaltion, ihmisoikeudet sekä vähemmistöjen kunnioittamisen ja suojelemisen,
- 2) hakijamaassa on toimiva markkinatalous, ja se pystyy selviytymään kilpailun ja markkinavoimien paineiden kanssa unionissa sekä
- 3) hakijamaa pystyy vastaamaan jäsenyyden mukanaan tuomiin velvoitteisiin, mukaan lukien poliittisen unionin sekä talous- ja rahaliiton tavoitteiden noudattaminen

Euroopan komission listassa on luettavissa tietty valtion yhteiskunnallisen kehityksen järjestys. Ensinnäkin rakenteellisella tasolla, vakailta ja toimivilla instituutioilla, turvataan demokratian toimivuus. Toiseksi mainitaan talousmekanismi – markkinatalous – jonka on oltava niin kehittyneellä tasolla, että se kykenee toimimaan tasavertaisesti ja kilpailukykyisesti unionin vanhojen jäsenmaiden rinnalla. Näiden kahden yleisellä tasolla esitetyn ehdon täyttyessä jäsenkandidaatin tulisi kyetä täyttämään jäsenyyden tuomat velvollisuudet unionia kohtaan.

Entiset sosialistimaat eivät kuitenkaan ole monoliitti, vaan valtioiden välillä on ollut suuria eroja sosialismin kaudella. Nämä sosialismin aikaiset kehittyneisyserot heijastuvat valtioiden kykyihin kehittää poliittisia järjestelmiään sekä talouttaan.

4.1.1. Suunnitelmataloudet 1980-luvulla

Unionin laajeneminen voidaan laajemmin käsittää läntisen talousmaailman laajenemiseksi, jolloin osa kylmän sodan aikaista “toista maailmaa” liittyy osaksi institutionalisoitunutta markkinataloutta ja unionin edustamaa poliittista järjestelmää. Näin entinen talousmaailma korvautuisi vähitellen uudella. Kylmän sodan aikana läntiset Itä-Euroopan tutkijat selittivät sosialistimaiden keskinäisiä suhteita viittaamalla ns. Brezhnevin oppiin eli Varsovan Liiton maiden rajalliseen suvereniteettiin, joka ilmensi Neuvostoliiton ideologista ylivaltaa liittolaisiinsa nähden. Sosialistinen blokki nähtiin

monoliittina. Neuvostoliitto ei missään olosuhteissa poikkeaisi keskusjohtoisuudesta ja sen marxilais-leniniläisestä perustasta. Lisäksi oletettiin, että jokainen liittolaismaa joka niin jossakin suhteessa tekee, joutuu vastaamaan Neuvostoliitolle toimistaan. (vrt. Tiusanen 1987, 107.)

1980-luvun puolivälissä Euroopan sosialistimaat olivat kuitenkin tilanteessa, jossa yhtenäisestä monoliitista puhuminen ei kuvaa vallitsevaa tilannetta. Kylmän sodan aikana Itä-Euroopan valtiot ajautuivat tai pyrkivät erilaisille kehityssuunnille. Toisaalta talousjärjestelmän ylläpitäminen nojasi yhden puolueen ja yhden ideologian poliittiseen valtaan. Näin ollen monoliitti oli olemassa: sen muodostivat kaikkien sosialistimaiden kommunistiset puolueet, joka keskinäisellä solidaarisuudella pitivät suunnitelmatalousjärjestelmää yllä. Toisaalta sosialistisen leirin maissa esiintyi vuosikymmenien ajan erilaisia reformipyrkimyksiä. Tämä heijastui selvästi maiden suhtautumisessa Gorbatschovin käynnistämiin uudistuksiin Neuvostoliitossa.

Suunnitelmakäytännöt ja keskusjohtoisuuden aste erosivat toisistaan suunnitelmatalouksien välillä. Volgyesin (1986, 223-226) mukaan Albania, Romania ja Tshekkoslovakia muistuttivat eniten toisiaan tiukan keskusjohtoisen suunnitelmamallin osalta. Taloudelliselta kehitystaseltaan maat kuitenkin poikkesivat suuresti toisistaan: teollistuneisuus-maatalous –indikaattorilla Tshekkoslovakia oli kolmikon teollistunein valtio Albanian muistuttaessa lähinnä maatalousvaltaista kehitysmaata.

DDR ja Bulgaria toteuttivat 1980-luvulla suunnittelumallia, jossa keskusjohtoon kontrolli ei ollut yhtä totaalista kuin Albaniassa, Romaniassa ja Tshekkosloveniassa. Itä-Saksa ja Bulgaria yhdisti enimmäksi osin pyrkimys hintamekanismin hyödyntämiseen suunnittelussa. Tuotteiden hinnat ja niiden valmistuskustannukset pyrittiin edes jollakin tavalla ottamaan huomioon tuotteiden ja raaka-aineiden hintoja määrättäessä. (Emt, 226-227.)

Puolan tilannetta 1980-luvun puolivälissä voidaan suunnittelujärjestelmän osalta pitää sekavana. Puola oli pitkälle teollistunut valtio joka piti kiinni keskusjohtoisesta mallista. Toisaalta Puolassa oli laaja joukko yksityisiä maanviljelijöitä, jotka olisivat pystyneet tuottamaan niin paljon maataloustuotteita, että maalla olisi ollut mahdollisuus olla Euroopan vilja-aita. Keskussuunnittelun määräämät maataloustuotteiden hintakatot aiheuttivat kuitenkin sen, että maanviljelijöitä ei rohkaistu yrittämiseen vaan maa päin vastoin kärsi elintarvikepulasta. (Emt, 227.)

Unkarin suunnittelumalli poikkesi radikaalisti edellä esitetyistä, sillä vaikka valtiollinen keskussuunnittelu asetti edelleen suunnitelmia ja tavoitteita talouden kasvulle, ei näitä pidetty ehdottomina tavoitteina. Suurin poikkeus Unkarin talousjärjestelmässä oli markkinamekanismin toiminnan – hyödykkeiden hintojen määräytymisen markkinoilla – rajoitettu salliminen. Järjestelmä toimi siten, että kulutushyödykkeet oli luokiteltu kolmeen luokkaan. Ensimmäisen luokan hyödykkeiden hinnat oli määrätty valtion toimesta. Tällaisia hyödykkeitä olivat käytännössä peruselintarvikkeet. Näin pyrittiin turvaamaan kaikkien kansalaisten mahdollisuus hankkia hengissä pysymisen kannalta välttämätön edulliseen hintaan. Toiseen luokkaan kuului kulutushyödykkeitä kuten vaatteet ja jalkineet. Tässä hyödykeluokassa hinnoille oli asetettu minimi ja maksimi, jonka välissä hinta saattoi vaihdella markkinatilanteen mukaan. Kolmanteen luokkaan kuuluvat hyödykkeet oli luokiteltu ”luksus-hyödykkeiksi” ja niiden hinta määräytyi kokonaan kysynnän ja tarjonnan mukaan. (Emt, 227-228.)

Kun Unkarin talousreformi aloitettiin vuonna 1968 – samana vuonna kun Tshekkoslovakian uudistus kaatui Varsovan Liiton interventioon ja Brezhnevin opin syntyyn – suurin osa hyödykkeistä kuului ensimmäiseen luokkaan, mutta vuosien kuluessa yhä suurempi osa siirrettiin toiseen ja kolmanteen luokkaan. Kun järjestelmään vielä yhdistettiin yksityisyrittäjyyden salliminen, tuloksena oli muissa sosialistimaissa kaikkialla vallitsevan pulan poistuminen. Unkarissa käyneet muiden sosialistimaiden kansalaiset hämmästelivät mm. sitä, miten on mahdollista että suunnitelmatalousmaassa pystytään tuottamaan tarpeeksi elintarvikkeita koko väestön ruokkimiseksi. (Emt, 228.)

Unkari noudatti reformiensa osalta pitkään matalaa profiilia toivoen samalla uudistuksille jatkuvuutta. Gorbatshovin kaudella Unkarista tuli nopeasti suunnitelmatalouksien mallivaltio. Itä-Saksassa Gorbatshovin käynnistämiin uudistuksiin suhtauduttiin viileästi. DDR:llä oli imago suhteellisen myönteisen talouskehityksen ylläpitäjänä. Ilmeisesti DDR:n johto katsoi löydetyn oikean kombinaation talouden keskusjohtoisuuden ja teollisuuskombinaattien itsenäisyyden välillä. Julkinen keskustelu yhteiskunnan mahdollisista epäkohdista ei koskaan kuulunut DDR:n vahvoihin puoliin. Myöskään demokratiapyrkimykset eivät Berliinin muurin murtumiseen asti 1989 kuuluneet virallisiin päivän aiheisiin itäsaksalaisessa keskustelussa. (Tiusanen 1987, 107-108.)

Puolassa Gorbatshovin reformit otettiin suosiolla vastaan. Puolalla ei kuitenkaan ollut tarjota mitään varsinaista taloudellista menestysmallia: Puolassa oli 80-luvulla todettu keskusjohtoisuuden purkamiseen pyrkivien reformikokeilujen epäonnistumisia. Erään selvityksen mukaan yrityksille tuli jopa 1970-luvun aikoja enemmän erilaisia ohjeita valtion virkakoneistolta. Samalla Puolan julkinen keskustelu oli suhteellisen avointa, joten Gorbatshovin opit sopivat hyvin maan ilmapiiriin. Bulgariaa oli lännessä totuttu pitämään Neuvostoliiton uskollisimpana ja vakaimpana liittolaisena. Palkinnoksi maa sai etuja mm. energiatoimituksissa. Bulgaria ei kuitenkaan enää 1980-luvulla orjallisesti seurannut Neuvostoliiton talousmallia, vaan aloitti v. 1982 omat talousreformikokeilunsa, jotka tunnettiin "uuden talousmekanismin", eli NEM:n nimellä. Uuden suunnittelumallin tarkoituksena oli hajauttaa päätöksentekoa ja se oli saanut selviä piirteitä Unkarista. Bulgarian lehdistössä vaadittiinkin reformin syventämistä. Myös Bulgarian tilanteeseen Gorbatshovin uudistusajatukset sopivat hyvin. (Emt, 108-109.)

Puoluejohtaja Nikolae Ceausescun hallitsemassa Romaniassa ei haluttu olla mitenkään tekemisissä gorbatshovilaisuuden kanssa. Vuodesta 1965 Ceausescun hallitsema Romania muodosti itsenäistä ja kansallista linjaa ajavan ongelmalapsen SEV-perheessä. Ongelmien eräs synnyttäjä oli omaperäinen kauppa- ja ulkopolitiikka. Romania oli tiukan keskusjohtoisuuden tinkimätön kannattaja. Linjan jatkuvuus kuului Ceausescun eräästä puheesta 1987: hänen mukaansa ei ollut mitään syytä puhua markkinasosialismista ja kilpailun edistämisestä. Kapitalistinen omaisuus on kapitalistista omaisuutta, hajauttaminen ja pienimuotoinen omistaminen ovat vain kapitalistista hapatusta, joka oli pidettävä erossa Romanian taloudesta. (Emt, 109-110.)

Tšekkoslovakiassa oli vuoden 1968 Prahan kevään jälkeisenä kautena vedetty tiiviisti "normalisoitumisprosessia" eli tiukkaa keskusjohtoisuutta korostamalla tämän linjan oikeellisuutta ja samalla varoittamalla reformismien vaaroista. Tšekkoslovakia leimattiin Brezhnevin kaudella neuvostoliittolaisemmaksi kuin Neuvostoliitto itse. Tšekkoslovakian talous oli 1980-luvulla kaukana menestystarinasta. Vaikka syvää Puola-tyyppistä kriisiä ei koettu, maassa todettiin virallisestikin, että elintasokehitys oli pysähdyksissä 1980-luvun alkupuolella. Kilpailukyky heikentyi perinteisillä koneiteollisuuden aloilla ja länsivienti laski samalla kun keskusjohdolle tyypillinen resurssituhlaus jatkui. Myös ympäristöongelmat kävivät yhä ilmeisimmiksi. (Emt, 110-111.)

Gorbatshovin valtaantulon aikana ja talousuudistusten käynnistyessä Neuvostoliitossa suhtautuminen ilmiöön oli Itä-Euroopan maissa kirjavaa. Romaniassa Neuvostoliiton uusi linja tyrmättiin, Itä-Saksassa katsottiin että muutoksiin ei ole aihetta. Unkarissa, Puolassa ja Bulgariassa oltiin selvästi tyytyväisiä Neuvostoliiton pyrkimyksistä.

Jugoslaviaa voidaan pitää poikkeuksena sosialistimaiden joukossa. Jugoslavia irtautui Titon johdolla ensimmäisenä Stalinin kauden kommunismista jo 1950-luvun alussa. Titon perustelu oli, että koska suunnitelmatalousmailla on kullakin oma erityinen historiansa ja ne ovat eri tasoilla kehityksessään, jokaisen valtion tulisi itse saada valita tiensä sosialismin rakentamisessa. Ilmeisesti Jugoslavia pystyi irtautumaan Neuvostoliiton otteesta, koska Neuvostoliitolla ei ollut joukkoja Jugoslaviassa ja sotilaallisen väliintulon kustannukset olisivat nousseet korkeiksi. Muihin sosialistimaihin verrattuna Jugoslaviassa ryhdyttiin toteuttamaan hajautetumpaa keskushallintomallia. (Volgyes 1986, 218-219.)

Niissä sosialistimaissa, joissa pyrittiin tekemään keskusjohtoa purkavia talousuudistuksia, oli yhteistä pyrkimys vähentää järjestelmän tehottomuutta. Yleisesti itäeurooppalaisessa 1980-luvun talousreformikeskustelussa tuli esille talouden ja laajemmin yhteiskunnan kehitykseen liittyneitä oireita, joita on eritelty luvussa 3.3. Vaikka ongelmat olivat järjestelmän luonteen vuoksi yhteisiä, voidaan väittää, että 1980-luvun puolivälissä oli mahdotonta ennustaa, mihin suuntaan sosialistiblokki tulisi kehittymään.

4.1.2. Entiset suunnitelmataloudet 1990-luvulla – Euroopan unionin näkökulma

Luxemburgin huippukokouksessa vuonna 1997 jäsenyysneuvottelut päätettiin aloittaa kuuden maan - Unkarin, Tshekin tasavallan, Puolan, Slovenian, Viron ja Kyproksen - kanssa. Helsingin huippukokouksessa vuonna 1999 jäsenhedokkaiden ryhmää laajennettiin kuudella maalla ja neuvottelut päätettiin aloittaa Slovakian, Latvian, Liettuan, Bulgarian, Romanian ja Maltaan kanssa. Lisäksi Turkille myönnettiin hakijamaa-asema. EU:n itälaajenemiselle on valmisteltu pohjaa jo ennen varsinaisia jäsenyyshakemuksia. Siirtymätalouksien ja EU:n väliset Eurooppa-sopimukset ja maiden keskinäiset vastaavat sopimukset ovat vapauttaneet siirtymätalouksien välistä teollisuustuotteiden ja osin myös elintarvikkeiden kauppaa. PHARE-projektin kautta EU on kanavoinut 1990-luvulla runsaasti varoja maiden perusrakenteen, hallinnon ja osaamisen kehittämiseen.

Agenda 2000 –asiakirjassa on eritelty hakijamaiden poliittisia – instituutioihin liittyviä – arviointiperusteita. Tärkeimpänä todetaan, että unionin jäseniksi haluavien maiden odotetaan kansanvallan ja oikeusvaltion periaatteiden tunnustamisen lisäksi myös todella panevan ne käytäntöön jokapäiväisessä elämässä. Vaikka hakijamaiden perustuslaeissa taataan demokraattiset vapaudet, mukaan lukien poliittinen moniarvoisuus, sananvapaus sekä uskonnonvapaus ja niissä on luotu demokraattiset instituutiot ja riippumattomat oikeus- ja perustuslakiviranomaiset, joillakin jäsenyyttä hakevilla mailla ei ole normaalin vaalijärjestelmän ulkopuolella vakaita instituutioita, jotka mahdollistaisivat julkisten viranomaisten moitteettoman toiminnan ja demokratian vakiinnuttamisen. Pätevistä tuomareista on pulaa, eivätkä tuomioistuimet ole aina riippumattomia. Poliisihallinnon ongelma on alhainen palkkaus sekä pätevän koulutuksen ja kurin puute. Myös paikallishallinnon toteuttaminen on kohdannut ongelmia riittävän oikeusperustan puuttuessa. Erikseen mainitaan ongelmatapauksina Bulgaria, Romania ja Slovakia. (Euroopan komissio 1997a, 38.)

Slovakiassa perustuslain periaatteet ja poliittinen käytäntö eroavat Euroopan komission mukaan edelleen toisistaan. Demokratiaa ei voida pitää vakaana, jos hallitus voi asettaa kyseenalaiseksi sellaisten instituutioiden kuten presidentin, perustuslakituomioistuimen tai keskusvaalilautakunnan velvollisuudet ja oikeudet ja jos opposition roolia parlamentin valiokunnissa ei hyväksytä. Toukokuussa 1997 Nato-jäsenyydestä ja suorista presidentinvaaleista pidetyn kansanäänestyksen epäonnistuminen, hallituksen epäonnistuneet yritykset uudistaa rikoslakia sananvapauden rajoittamiseksi, yritykset estää salaisen palvelun toimintojen tutkiminen ja painostus, jota hallitus kohdistaa eri muodoissa virkamiehiin ja kulttuurilaitoksiin, ovat oireita maan yhteiskunnallisten instituutioiden epävakauksesta. (Emt, 38-39.)

Vähemmistöjen kohtaamat ongelmat liittyvät instituutioiden epävakauteen ja ongelmiin demokratian käytännöissä. Slovakiassa unkarilaisella vähemmistöllä on paljon ongelmia. Sen jälkeen kun laki maan virallisesta kielestä annettiin ja koska lakia vähemmistökielien käytöstä ei ole, useat unkarilaisvähemmistön oikeudet ovat tulleet kyseenalaisiksi. Tähän on liittynyt myös kulttuuritukien leikkauksia ja maan hallintopiirien uudelleenjakoa. Viron osalta todetaan, että muiden maiden kansalaisten osuus on noin 25 prosenttia. Komission mukaan ei ole todisteita siitä että maassa syrjittäisiin vähemmistöjä, mutta kansalaisoikeuksien antaminen muiden maiden kansalaisille on

kuitenkin ollut hidasta. Sitä olisi nopeutettava, jotta kansalaisyhteiskunnissa vailla olevat vähemmistöt voisivat integroitua yhteiskuntaan. Poliittisten jäsenyyssehtojen osalta komissio toteaa, että ainoana hakijamaana Slovakia ei täytä Eurooppa-neuvoston määrittelemiä poliittisia arviointiperusteita (Emt, 39-40).

Taloudellisissa arviointiperusteissa on luettavissa SLP-politiikan mukainen käsitys talouden transitiosta. Komissio toteaa, että jäsenyyttä hakeneet maat ovat edistyneet merkittävästi siirtymisessä markkinatalouteen, mukaan lukien yksityistäminen ja vapauttaminen, vaikka niiden taloudellisessa tilanteessa on huomattavia eroja. Esimerkiksi puolet hakijamaista on uusia valtioita, joiden on luotava omat yhteiskunnalliset instituutionsa samalla kun ne ovat uudistamassa talouttaan perusteellisesti. Toimivan markkinatalouden kriteerit komissio on määritellyt seuraavasti (Emt, 40):

- Markkinavoimien vapaan vuorovaikutuksen on määriteltävä kysynnän ja tarjonnan tasapaino; hinnat ja kauppa on vapautettava.
- Merkittäviä esteitä ei saa olla markkinoille pääsulle (uusien yritysten perustaminen) eikä markkinoilta poistumiselle (konkurssit).
- Maassa on oltava oikeusjärjestelmä, johon kuuluu omistusoikeuksien sääntely. Lakien ja sopimusten noudattamista on voitava valvoa.
- Talouden on oltava vakaa, mihin kuuluu riittävä hintavakaus sekä kestävä julkinen talous ja maksutase.
- Talouspolitiikan keskeisistä tekijöistä on oltava laaja konsensus.
- Rahoitussektorin on oltava riittävän kehittynyt säästöjen ohjaamiseksi tuottaviin investointeihin.

Edelleen kyky selviytyä kilpailun ja markkinavoimien paineista Euroopan unionissa sisältää seuraavat seikat. Keskeinen kriteeri on, pystyvätkö yritykset sopeutumaan ja tukeeko ympäristö tätä sopeutumista. (Emt, 41):

- Onko olemassa toimiva markkinatalous ja riittävä taloudellinen vakaus, jotta taloudelliset toimijat voivat tehdä päätöksensä vakaassa ja ennustettavassa ympäristössä.
- Onko inhimillistä ja aineellista pääomaa riittävästi ja ovatko niiden kustannukset kohtuulliset, mukaan lukien infrastruktuuri, koulutus ja tutkimus sekä tuleva kehitys.
- Missä määrin hallituksen politiikka ja lainsäädäntö vaikuttavat kilpailukykyyn esimerkiksi kauppapolitiikan, kilpailupolitiikan, valtion tukien ja pk-yritysten tukemisen kautta.
- Kyseisen maan ennen unioniin liittymistä sen kanssa saavuttaman kaupallisen yhdentymisen aste ja nopeus, mikä koskee sekä niiden tavaroiden määrää että laatua, joilla jo käydään kauppaa jäsenvaltioiden kanssa.
- Pienten yritysten määrä, osittain sen vuoksi, että pienet yritykset hyötyvät yleensä enemmän markkinoille pääsyn helpottumisesta, ja osittain sen vuoksi, että suuryritysten ollessa hallitsevia sopeutumishalukkuus voi mahdollisesti olla pienempi.

Komission maalausunnoissa tekemän analyysin perusteella tilannetta kuvaillaan yleisellä tasolla seuraavasti (Emt, 41)¹⁰ :

- Useimmissa maissa kaupallinen yhdentyminen ja joissakin maissa suorat ulkomaiset investoinnit ovat lisääntyneet huomattavasti. Joissakin maissa suuntaus on kuitenkin kääntynyt päinvastaiseksi alkuperäisestä kaupan vapautumisesta, pääasiassa makrotaloudellisista syistä.

¹⁰ Komission (Euroopan komissio 1997b; 1997c ja 1997d) maaraportteissa unionin jäsenyyden arviointiperusteita tarkastellaan poliittiselta, taloudelliselta, jäsenyyteen sisältyvien velvoitteiden sekä maiden hallintojärjestelmän toimivuuden kannalta.

- Pääomamarkkinoiden ja kilpailusääntöjen toimivuus on parantumassa kaikkialla, mutta on vielä kaukana tyydyttävästä.
- Infrastruktuurin taso on edelleen alhainen.
- Palkkataso on edelleen paljon unionin alapuolella
- Yksityistäminen on edistynyt eri tahtia ja on vielä saatettava loppuun.

Molemmat arviointiperusteet huomioon ottaen Unkari ja Puola ovat komission mukaan lähimpänä niiden toteuttamista. Toiseksi kehittyneimpinä maina pidetään Tshekin tasavaltaa ja Sloveniaa. Viro täyttäisi vuoden 1997 tilanteessa ensimmäisen edellytyksen, mutta joutuu vielä jonkin verran parantamaan kykyään kestää unionin mukanaan tuomia kilpailupaineita. Slovakia täyttää toisen edellytyksen, mutta sitä ei vielä pidetty toimivana markkinataloutena. (Emt, 42.)

Verrattaessa komission arviota hakijamaiden poliittisesta ja taloudellisesta tilanteesta, voidaan maiden kehityksessä – tai kehittymättömyydessä – havaita samanlaisia piirteitä kuin 1980-luvulla. Erityisesti Unkari ja Puola ovat pystyneet menestyksellisimmin toteuttamaan Euroopan unionin asettamia jäsenyysehtoja. Tähän lienee keskeisenä syynä se, että näissä maissa oli jo sosialismin kaudella selkeitä pyrkimyksiä uudistaa talouttaan markkinatalouden suuntaan. Ajatuksellinen maaperä uudistuksille oli näissä maissa hedelmällinen; oli olemassa suhteellisen yksimielinen suunta mihin pyrkiä.

Tshekin tasavalta ja Slovakia muodostavat mielenkiintoisen kaksikon. Tšhekkoslovakian nujerretut pyrkimykset ”ihmiskasvoiseen sosialismiin” ovat heijastuneet Tshekin tasavallan suhteellisen nopeana kehityksenä. Sitä vastoin Slovakia on 1990-luvulla jäänyt kamppailemaan sosialismin perinnön kanssa.

Tshekin ja Slovakian tapaan Viro ja Venäjä edustavat hajonnutta liittovaltiota. Erityisesti Virossa on merkillepantavaa uuden itsenäisyyden alkuvuosina voimakas tukeutuminen maailmasotien välisen ajan yhteiskunnalliseen perintöön. Virolaisilla oli käsitys itsenäisen valtion toiminnasta ja vahva ajatus omasta vapaasta tasavallasta. Taloutensa ja valtiollisen politiikkansa hoidossa Viro on pyrkinyt tekemään ehkä voimakkainta eroa sosialistiseen suunnitelmatalouteen. Tätä väitettä tukee Viron omaksuma äärioliberalistinen talouspolitiikka: vapaa markkinatalous on viety asteelle, jolla valtiolle on jäänyt lähinnä yövartijan rooli. Esimerkiksi poliittinen vasemmisto puuttuu Virosta käytännössä kokonaan. Euroopan unioniin liittymisen kannalta tämä muodostaa myös tietyn ongelman. Virolaisessa keskustelussa on nähtävissä poliittisen eliitin omaksuma EU-myönteisyys – toisaalta laajat väestöryhmät vertaavat unionia Neuvostoliittoon, jolloin Viron uudelleen saavutettu itsenäisyys on jälleen uhattuna. Demokratia ja EU-integraatio nähdään toistensa vastapooleina. (Vrt. Raik 2002.)

Venäjänsä kehitystä – tai kehityksen pysähtymistä – voidaan luonnehtia arvaamattomaksi ja sekavaksi. Venäjän liittyminen unioniin ei myöskään ole näköpiirissä.

Taloudellisissa integraatioissa on tapana erottaa nominaalinen lähentyminen ja rakenteellinen lähentyminen. Nominaalisella lähentymisellä tarkoitetaan yleisesti Maastrichtin kriteerejä, jotka koskevat korkoja, inflaatiota, julkisen talouden tasapainoa, valtion velkaa sekä valuuttakursssia. Maastrichtin kriteerit eivät ole EU:n jäsenyyskriteerejä, mutta hakijamaat mittaavat usein taloudellista menestystään näillä kriteereillä. Rakenteellisella tai reaalisella lähentymisellä tarkoitetaan rikkaiden ja köyhien maiden välisten elintaso-, tuottavuus-, hintatasoerojen pienenemistä taloudellisen integraation syventyessä. Tuottavuus paranee vähemmän kehittyneissä maissa ja saavuttaa rikkaiden maiden tasoa. Kauppa ja investoinnit vahvistavat talouskasvua paitsi tehokkuushyötyjen myös teknologian ja tietotaidon siirron kautta. Rakenteelliset uudistukset, kuten yksityistäminen, lainsäädännön ja institutionaalisen ympäristön vahvistaminen, pankkijärjestelmän lujittaminen ja kotimaisten rahoitusmarkkinoiden kehittäminen ovat välttämättömiä, jotta pääoman ja inhimillisten voimavarojen kohdentuminen tehostuisi ja yksityinen sektori kehittyisi. (Järvinen & Obstbaum 2001, 287-288.)

On arvioitu, että reaalisien lähentymisen saavuttaminen tulee kestämään kauemmin kuin nominaalisten kriteerien täyttäminen. Tutkimuksissa ei myöskään ole löydetty suoraa vuorovaikutussuhdetta Maastrichtin kriteerien täyttämisen ja rakenneuudistusten sekä taloudellisen kehityksen tason välillä. (Emt, 287.)

Burda (2002, 6) huomio unionin itälaajenemista koskevasta keskustelusta on, että työvoiman liikkuvuuden aiheuttamat ongelmat – jopa uhat – ovat vakavampia ja tärkeämpiä asioita kuin itse uusien valtioiden liittyminen unioniin. On olemassa pelkoja, että siirtolaisten tulva vahingoittaisi länsimaisia yhteiskuntarakenteita ja eurooppalaista hyvinvointijärjestelmää. Burdan mukaan unionin laajentuminen voi vahingoittaa Itä-Euroopan maita enemmän kuin auttaa niitä. Nykyisten jäsenmaiden kannalta taas laajeneminen saattaa hyödyntää enemmän kuin haitata niitä. Siirtolaisuus saattaa olla lännelle eduksi ja idälle haitaksi monella tavalla.

Entiset sosialistimaat ovat hyvin köyhiä. Asian muuttaminen suorilla investoinneilla sekä tietotaidon siirtämisellä on pitkäaikainen prosessi. Kansantuote henkeä kohden mitattuna (ostovoimapariteetilla PPP) kymmenessä Keski- ja Itä-Euroopan hakijamaassa vuonna 1999 oli keskimäärin noin 40 prosenttia viidentoista EU-maan keskiarvosta. Luvut vaihtelevat Bulgarian 22 prosentista Slovenian 71 prosenttiin. Keskimääräinen talouskasvu hakijamaissa on 1990-luvun toisella puoliskolla ollut vain hieman korkeampaa kuin EU-alueella. Vuonna 1999 se oli 2,2 prosenttia eli pienempi kuin EU:n 2,5 prosenttia. Toisaalta erot kymmenen KIE-maan talouskehityksessä ovat erittäin suuria. Vielä vuonna 1999 hyvin harvat siirtymätalousmaat olivat onnistuneet saavuttamaan vuoden 1989 tuotantotasoaan. EU-hakijamaista tähän pystyivät vain Puola, Slovakia ja Slovenia, mutta myös Tshekki ja Unkari ovat päässeet varsin lähelle. On tosin huomattava, että sosialismin aikaisten ja ainakin transition alkuvuosien tilastotietoja ei välttämättä voida pitää vertailukelpoisina. (Järvinen & Obstbaum 2001, 284-286.)

Kaikkien siirtymätalousmaiden vaihtotaseen vaje on ollut suuri 1990-luvun ajan. Alijäämät kasvoivat jyrkästi erityisesti siirtymävaiheen alussa. Tähän oli syynä viennin romahtaminen sekä entisen Neuvostoliiton alueelle että Keski- ja Itä-Euroopan maihin alueellisten kauppajärjestelyjen purkamisen seurauksena. Samaan aikaan läntisten tuontitavaroiden saatavuus parani. Siirtymätalouksien tuotanto ei ollut kilpailukyistä avoimilla markkinoilla. Kotimainen rahoitus ei ole riittänyt nopean rakennemuutoksen toteuttamiseksi. Talouden rakenteiden uudistaminen vastaamaan markkinatalouskilpailua on edellyttänyt ulkomaisia investointeja. (Emt, 286.)

Investointien siirtyminen alueelle ja talouden kehittäminen ovat olleet ja ovat edelleen riskialtis operaatio, jossa pääoman tuotto on epävarma. Toisaalta väestö on suhteellisen hyvin koulutettua ja saadessaan mahdollisuuden voi hyvinkin saavuttaa Länsi-Euroopan tuottavuustason. Itä-Euroopassa on pulaa teknologiasta, mutta kriittisintä on pääoman puute. Läntisen Euroopan tuottavuustason saavuttaminen edellyttää ajanmukaisia tuotantovälineitä sekä infrastruktuuria. Keskeinen kysymys onkin, miten pääomia kaipaavat itäeurooppalaiset pystyvät nostamaan tulotasoaan ja lähestymään Länsi-Eurooppaa mahdollisimman nopeasti. (Burda 2002, 6-8.)

Burda (emt, 8) erittelee neljä reittiä itäisen Euroopan maiden talouksien kehittämiseksi: omarahoitteinen talouskasvu, ulkomaiset investoinnit, työvoiman siirtyminen Itä-Euroopasta Länsi-Eurooppaan eli muuttoliike sekä entistä vilkkaampi kaupankäynti maiden välillä, mikä voi osittain korvata kaksi ensimmäistä vaihtoehtoa.

Ensinnäkin omarahoitteisen talouskasvun tapauksessa pääomaa ei siis siirtyisi lännestä itään, vaan itäeurooppalaiset keräisivät itse pääomansa ja rakentaisivat tuotantolaitoksensa omilla säästöillään ja investoinneillaan. Se veisi kauan aikaa. Taloustieteessä on näyttöä, että kestäisi noin 35 vuotta kuroa umpeen puolet rikkaiden ja köyhien maiden varallisuuserosta, joten käytännössä tämä vaihtoehto ei yksin riitä. Toiseksi pääoman liikkuvuus merkitsee olemassa olevan tai uuden tuotannon siirtämistä maasta toiseen, mikä voi tapahtua hyvinkin nopeasti. Esimerkiksi Itä-Saksa

sai kymmenen vuoden aikana Länsi-Saksasta noin 750 miljardia euroa pääomasiirtoina, suoritus, jonka kaltaista ei ole tehty missään aikaisemmin. Ei voida kuvitella, että esimerkiksi suomalaiset olisivat valmiita siirtämään niin paljon rahaa Viroon (suhteessa talouksien kokoon). Ulkomaiset investoinnit eivät yksinään pysty ratkaisemaan koko ongelmaa. Kolmas vaihtoehto on työvoiman liikkuvuus, jolloin itäeurooppalaisen työttömän työvoiman siirtyminen länteen vähentäisi työttömyyttä lähtöalueella. Neljäs sopeutumismekanismi on kauppa. On periaatteessa mahdollista, että Euroopan talous voidaan sopeuttaa kaupan avulla ilman voimakkaita työvoiman ja pääoman liikkeitä. Perusajatus on, että oletetaan esimerkiksi Viron erikoistuvan työvoimavaltaisten tuotteiden ja Suomen pääomavaltaisten tuotteiden tuottamiseen. Erikoistumisen ja kaupan vaikutuksesta työn tuotto molemmissa maissa vähitellen yhtäläistyisi. Suomessa taantuisivat ne teollisuuden alat, joihin Viro erikoistuisi. Vastaavasti myös Virossa jotkin toimialat kärsisivät. Tällainen mekanismi olisi osa taloudellista ja rakenteellista muutosta ja korvaisi osittain kolmea muuta vaihtoehtoa. (Emt, 8-10.)

Käytännössä mikään esitetyistä vaihtoehtoista ei yksin ole riittävä. Erityinen ongelma liittyy työvoiman siirtymiseen idästä länteen. Vaikka osa muuttajista on kotimaassaan työttömiä henkilöitä, jotka pystyvät muuttamisella parantamaan omaa taloudellista tilannettaan ja elintasoaan, muuttoliike ei kuitenkaan välttämättä paranna lähtömaan tilannetta. Muuttajien joukossa on ammattitaitoista työvoimaa, jonka poistuminen maasta tarkoittaa myös tietotaidon poistumista. Joka tapauksessa taloudellinen integraatio on usean erityyppisen prosessin yhdistelmä. Toisaalta, mikäli asiaa tarkastellaan vastakkainasettelulla pääoman liikkuvuuden ja työvoiman liikkuvuuden välillä, voidaan EU:n laajenemisen vaikutukset nähdä kilpailuna Itä-Euroopan talouskehityksen ja muuttoliikkeen välillä.

Historiallinen tieto unionin laajentumisista keskitasoa köyhempiin valtioihin (Irlanti, Kreikka, Espanja, Portugali) osoittaa, että liittymisen myötä ulkomaankauppa ja investoinnit kasvavat, tekninen kehitys nopeutuu ja näin ollen myös taloudellinen hyvinvointi kasvaa uusissa jäsenmaissa. Mennyt kehitys on osoittanut, että osallistuminen kansainväliseen työnjakoon kasvattaa siihen osallistuvien kansakuntien taloudellista hyvinvointia. Työnjako ja taloudellinen vapaus johtavat konvergenssiin. Integraatio luo kannustimia investointien kasvulle alhaisemman tulotason maissa. Toisaalta myös työvoimaa siirtyy samaan aikaan korkean tulotason maihin. (Kiander & Vartiainen 2001, 300-301.)

On myös huomattava, että Keski- ja Itä-Euroopan maiden avauduttua ulkomaankaupalle noin vuosikymmenen sitten, niiden ulkomaankaupan rakenne on muuttunut melkoisesti sekä maantieteelliseltä suuntautumiseltaan että koostumukseltaan. Ulkomaankaupan maantieteellinen jakautuminen Keski- ja Itä-Euroopan ja EU-maiden välillä vaihtelee huomattavasti. Se on yleensä keskittynyt kauppaan lähimpänä olevien maiden kanssa. Kun KIE-maat liittyvät EU:n jäseniksi, niiden välisen ulkomaankaupan kustannukset alenevat. Vaikutus jäänee kuitenkin kohtalaisen pieneksi, koska kauppa on jo nyt kohtalaisen vapaata. (Widgrén, 2001, 7.)

Nopeinta muutos on ollut Unkarissa ja Tshekin tasavallassa, joissa oli jo vanhastaan teollinen pohja. Sittenkin myös Puola ja Baltian maat ovat seuranneet suunnilleen samoja jälkiä. Pääosa Keski- ja Itä-Euroopan maiden viennistä EU:hun perustuu suhteellisen edun hyödyntämiseen. Kuitenkin 1990-luvun loppupuolelta Keski- ja Itä-Euroopan maiden kaupan rakenteen muutosta on sävyttänyt niin sanotun vertikaalisen ristikkäiskaupan kasvu ja tähän liittyvä EU-maista tehtyjen suorien sijoitusten lisääntyminen Keski- ja Itä-Euroopan maihin. Verikaalisella ristikkäiskaupalla tarkoitetaan samanlaisilla, mutta eriarvoisilla tai laadultaan erilaisilla tavaroilla käytävää kauppaa. Käytännössä vertikaalinen ristikkäiskauppa koostuu useimmiten eri valmistusvaiheessa olevien tavaroiden viennistä ja tuonnista. Tästä on esimerkki tiettyjen työvaiheiden teettäminen halvemman työvoiman maissa. Vertikaalinen ristikkäiskauppa on tyypillisesti myös yritysten sisäistä kauppaa, jonka osuus maailmankaupasta on kasvanut viime aikoina tuntuvasti. (Emt, 7.)

Investoinnit ja kaupan lisääntyminen vaikuttavat suoraan työmarkkinoihin. Vastaavasti muuttoliike toimii työmarkkinoiden kysynnän ja tarjonnan välittävänä mekanismina. Unionin itälaajeneminen

on näin ollen vaikutuksiltaan kompleksinen prosessi. Voidaan kuitenkin varmasti sanoa, että se mahdollistaa uusille jäsenmaille investointien, kaupan ja valtioiden rajat ylittävän muuttoliikkeen suuremman vapauden.

4.2. SOSIALISTISET TYÖMARKKINAT

Integraatio tarkoittaa myös työmarkkinoiden sopeutumista markkinatalouden haasteita vastaaviksi. Sosialistisissa yhteiskunnissa taloudellinen toiminta oli keskusjohtoista. Tähän keskusjohtoisuuteen kuului myös työvoiman liikkuminen ja rekrytointi osana talouksien kehittämissuunnitelmia. Työvoiman – yksittäisten työntekijöiden – kannalta suunnittelujärjestelmän romahtaminen on tarkoittanut ennen kaikkea työvoiman siirtymistä suunnitelman ohjauksesta markkinoiden ohjaukseen. Sosialistisesta yhteiskunnasta puuttuivat työmarkkinat markkinatalouden mielessä. Vastaavasti myös sosialistinen yritys poikkesi toimintatavoiltaan markkinatalouden yrityksestä. Sosialismin romahtaminen on tarkoittanut myös työelämän eriarvoistumisen lisääntymistä, mikä on mm. johtanut työttömyysasteen jyrkkään nousuun transitiomaissa sekä itse työmarkkinoiden lohkoutumisen tai fragmentoitumisen.

Sosialistisessa yrityksessä tuotannollinen toiminta-asteikko oli jossakin määrin suppeampi kuin samalla elinkeinoelämän alalla toimivan vastaavankokoisen markkinatalousyrityksen. Näin oli siksi, että suuri osa suunnittelusta jonka markkinatalousyritykset tekevät, organisoitiin sosialistisessa talousjärjestelmässä valtion suunnittelujärjestelmien toimesta. Suuri markkinatalousyritys pyrkii määräämään minimihintansa, järjestelee tuotteidensa kysynnän, määrää tai sopii raaka-aineidensa ja puolivalmisteidensa hinnoista sekä pyrkii varmistamaan riittävän tarjonnan. Se myös pyrkii määräämään tai neuvottelemaan palkkatasosta, joilla se saa käyttöönsä riittävästi erilaista koulutettua ja erikoistunutta työvoimaa. Sosialismissa nämä kaikki toiminnot suoritti hyvin tai vähemmän hyvin valtion suunnittelukoneisto. Tuotanto- ja investointitavoitteet, jotka markkinatalousyritykset itse asettavat itselleen, annettiin sosialistiselle yritykselle valtion puolesta. Joustoa tosin sallittiin jossakin määrin. Liikeryitys on taloudellisen suunnittelun perusyksikkö markkinataloudessa. Sosialistisessa järjestelmässä se oli valtio. (Galbraith 1968, 133-134.)

Sosialistisen yrityksen tuotannollinen organisaatio oli näin ollen yksinkertaisempi kuin sen markkinataloudellisen vastineen. Sillä ei ollut vastaavanlaisia (virallisen tuotantojärjestelmän mukaisia) osastoja, jotka olisivat huolehtineet myynnistä, mainonnasta, jakeluverkosta, tuotesuunnittelusta, hankinnoista tai muusta vastaavasta. Sosialistisen yhtiön useimmilla tärkeillä paikoilla oli insinöörejä. Tämä oli johdonmukainen seuraus siitä, että päähuomio kiinnitettiin teknisiin ja yhtiön johtoon liittyviin tehtäviin, ei niinkään liiketaloudelliseen suunnitteluun. (Emt, 134.) Sosialistisen yrityksen toimintaa luonnehti pikemminkin itse tuotantoon ja sen järjestämiseen liittyvä kehittäminen ja suunnittelu.

Työmarkkinat erovat monessa suhteessa toisista markkinoista. Eräs työmarkkinoiden erityispiirteistä on se, että niillä oikeudenmukaisuusnäkökohdat näyttelevät keskeistä osaa. Esimerkiksi maissa, joissa palkoista neuvotellaan yritystasolla, yritysten neuvottelijoiden koulutuksessa tähdenetään, että on erittäin tärkeää ottaa huomioon oikeudenmukaisuusnäkökohdat eli se, mikä kulloinkin yleisesti käsitetään oikeudenmukaiseksi. Muutoin työmoraali ja tuottavuus saattavat alentua ja työvoiman vaihtuvuus kasvaa. Pyrkimykset joustavoittaa palkkarakennetta kohottavat vastarintaa, mikäli syntyviä palkkoja ei koeta oikeudenmukaisiksi. Monopoli- tai oligopoliasemassa olevat ammattiliitot saattavat olla jopa valmiita uhraamaan osan alan työllisyydestä korjatakseen suhteellisen palkkansa huonontumista. (Eriksson 1991, 316.)

Työmarkkinoiden lohkoutumisen ja yleisemmin talouden dualisoitumisen syyt löytyvät talouden rakenteista ja niiden epäjatkuvuudesta (*discontinuities*). Pioren (1980, 55) mukaan tällä viitataan 1) kehittyneissä teollisuusmaissa dikotomiaan suurten, usein monopolististen tai oligopolisten yritysten sekä pienten yritysten välillä, 2) kehitysmaissa jako moderniin ja perinteiseen sektoriin sekä 3) työmarkkinoiden lohkoutumiseen primaari- ja sekundaarilohkoon. Länsimaisissa työmarkkinoiden toimintaa käsittelevissä tutkimuksissa ovat 1970-luvulta alkaen nousseet esiin duaalitalouden ja lohkoutuneiden työmarkkinoiden käsitteet. On ilmeistä, että näitä käsitejärjestelmiä ei voida sellaisinaan soveltaa suoraan suunnitelmatalouksiin. Lanen (1987, 173) länsimaiset tutkijat ovat jättäneet sosialistimaita koskevissa analyyseissään pois kontekstin, missä sosialistinen työelämä toimi.

Suunnitelmataloudessa työmarkkinoiden lohkoutumista ei voida suoraan johtaa markkinatalouden oloissa kehitetyistä työmarkkinoiden lohkoutumisteorioista (luku 4.3.1). Lanen (emt, 175) mukaan suunnitelmatalouden työmarkkinat olivat kuitenkin eriytyneet tavalla, joka jossakin määrin muistuttaa työmarkkinoiden lohkoutumista markkinatalouksissa. Lanen mukaan kolme asiaa erottavat ne kuitenkin markkinatalousmallista. Ensinnäkään yritykset eivät voineet realisoida voittojaan hyödykemarkkinoilla. Toiseksi työvoima oli täystyöllistettyä. Sosialistiset valtiot olivat pulatalouksia (ks. Kornai 1980) ja tämä koski myös jatkuvaa vajuusta riittävästä ja pätevistä työvoimasta. Kolmanneksi suunnitelmataloudessa ei ollut kansallisia, koko maan kattavia työmarkkinoita.

Suunnitelmataloudessa yritysten johdolla ei ollut välttämättä insentiiviä minimoida henkilöstökustannuksia. Koska yritykset eivät toimineet voittoa tavoitellakseen eivätkä sen vuoksi pyrkineet pääomien kasvattamiseen, niiden johdon tavoitteet ja käyttäytyminen poikkesivat merkittävästi markkinaympäristössä toimivista yrityksistä. Yritysten johto yritti saada haltuunsa mahdollisimman paljon tuotannontekijöitä, myös laajentaa palkkarahastoaan ja turvata näin riittävä työvoiman määrä suunnitelmataavoitteiden saavuttamiseksi. Se toimi markkinatalouden julkisen budjettirahoituksen organisaation tapaan. Lisäksi yrityksen johdon mahdollisuudet käyttää valtaansa työvoimaa kohtaan oli rajallisempi kuin markkinataloudessa. Viime kädessä ministeriöt ohjasivat yritysten toimintaa määräämällä taloussuunnitelmista, panoksista, tuotoksista, palkoista ja hinnoista. Jotta markkinoiden aiheuttamista vääristymistä oltaisiin virallisen ideologian mukaisesti päästy eroon, keskusjohto määritteli myös työntekijöiden (ylhäältä määrättyjen) tarpeiden mukaiset palkat. Toisin sanoen yrityksille annettiin palkka-asteikot, joita niiden oli noudatettava. Ne perustuivat normeihin, joilla pyrittiin turvaamaan tulonjaon oikeudenmukaisuus. (Lane 1987, 175.)

Markkinoiden epävarmuus ei ohjannut suunnitelmatalouden yrityksiä, vaan sen korvasi hallinnollinen epävarmuus. Tämän vuoksi suunnitelmatalouden yritykset pyrkivät kasvattamaan työvoimaansa kuten muitakin tuotannontekijöitään. Pitääkseen yllä riittävää työvoiman määrää, ne pakoilevat säännöksiä saadakseen riittävästi palkkarahoja pitääkseen pätevän työvoiman yrityksessä. Tällä tavoin yritykset toimivat suhteessa työvoimaan jossain määrin samalla tavalla kuin markkinatalousyritykset suhteessa primarityömarkkinoihin. Varsinaisen rahallisen palkan lisäksi yritykset käyttivät osan ylijäämästään hyvinvointipalveluihin, joita ne jakoivat edelleen työntekijöilleen. Tämä prosessi soveltui, vaikkakin eri asteisena, kaikkiin yrityksiin, ei pelkästään suuriin monopoleihin. Lisäksi työttömyysuhka oli käytännössä olematon eikä yrityksen toimintaa arvioitu markkina-kriteereillä. Johto ei ohjannut työntekijöitä tayloristisella kurinalaisuudella. Tuotannossa prikaatijärjestelmä vaatii työntekijöiltä sekä henkilökohtaisia työaitoja että kollektiivisia taitoja. Näin hallinnollista kontrollia sosialistisessa yrityksessä vastasi pikemminkin sosiaalinen kontrolli, joka viime kädessä perustui työntekijöiden omien oikeuksien ajamiseen. Tämä loi ristiriidan yrityksen hallinnoimisessa. Ammattitaitojen mukaiset palkka-asteikot ja käytännön työ ajautuivat ristiriitaan, koska prikaatilla oli melko suuri vapaus itse suunnitella tuotantonsa ja ammattien väliset määritelmät hämärtyvät. Prikaatit saattoivat salata todellisen työkykynsä ja johto oli valmis maksamaan suunnitelman ylityksestä bonuksia yli suunniteltujen asteikkojen. Suunnitelmatalouksissa johdon

kyky valvoa työntekijöitä oli pienempi kuin markkinataloudessa ja vastaavasti työntekijöiden asema oli itsenäisempi. (Emt, 175-176.)

Lanen mukaan sekundaarityömarkkinoita ei laajassa mittakaavassa esiintynyt suunnitelmataloudessa. Suurin syy tähän oli se, että työntekijällä ei käytännössä ollut työttömyysriskiä. Yritysten johto ei voinut esimerkiksi pyrkiä vähentämään tuotantokustannuksia värväämällä työvoimaa suoraan "tehtaan porteilta". Minimipalkat oli määrätty keskusjohtoisesti ja työttömät olivat todennäköisesti yhteiskunnan marginaaliin siirtyneitä. Jopa niiden yritysten johtajat, jotka värväisivät ammattitaidotonta työvoimaa matalapalkka-aloilla, yrittivät pitää työolot sellaisina, että työvoiman vaihtuvuus olisi vähäistä. Työvoiman tarjontapuolella sosialistisen valtion hallinnollinen kontrolli esti muuttoliikettä. Kysyntäpuolella yritykset eivät voineet nostaa palkkoja käyttääkseen palkkahoukutinta työvoiman värväämiseen. Suunniteltu ja rajoitettu muuttoliike ja markkinamekanismien puuttuminen työmarkkinoilla esti Lanen mukaan etnisiteetin kautta määrittyvien sekundaarimarkkinoiden syntymisen, ainakin sellaisessa mielessä, kuin ne ovat löydettävissä länsimaista. (Emt, 176-177.)

Sosialistinen suunnittelu ja ideologia ei kuitenkaan tehnyt työvoimasta homogeenista. Jopa työtaidoilla mitattuna samanarvoisilla työläisillä oli erilaiset palkat, työolot ja mahdollisuudet työuraan. Työmarkkinat eivät Lanen mukaan olleet kuitenkaan lohkoutuneet kuten markkinatalouksissa, vaan *eriytyneet*, differentoituneet. Joillakin talouden sektoreilla oli korkeammat palkat riippumatta työntekijöiden ammattitaidosta. Esimerkiksi naiset olivat yleisesti arvioitu vähemmän ammattitaitoisiksi ja he työskentelivät usein matalapalkka-aloilla. Esimerkiksi Neuvostoliitossa Keski-Aasian etniset ryhmät työskentelivät perinteisesti maataloudessa. Työmarkkinoiden eriytyminen oli seurausta monimutkaisista suhteista hallinnollisen päätöksenteon, perinteisten arvojen ja kaikkialla vallitsevan pulan välillä. (Emt, 177.)

Tämän tutkimuksen kohdemaissa Neuvostoliitossa ja Tšhekkoslovakiassa ei ollut tiukan keskusjohtoisuuden vuoksi yritystoimintaa tai yrityksiä siinä mielessä kuin markkinataloudessa yritys ymmärretään. Esimerkiksi Melinin (1996, 21; 27) mukaan länsimaissa on totuttu puhumaan liikkeenjohdosta, mutta Melin päätyy puhumaan tehtaanjohdosta ja tehtaanjohtajista, koska sosialismissa kysymys ei ollut yritysten johtamisesta sanan läntisessä merkityksessä. Sosialistiset yritykset tai tehtaat olivat toimialaministeriöiden alaisia tuotannollisia osastoja. Toisaalta sosialistinen yritys voidaan markkinatalousyrityksen tapaan tuotannollisena yksikkönä, jonka tehtävänä oli tuottaa hyödykkeitä.

Neuvostoliitossa toimineet yritykset voidaan jakaa kahteen ryhmään niiden kansantaloudellisen merkityksen mukaan – toisin sanoen sen mukaan, kuinka keskusjohto näki niiden kansantaloudellisen merkityksen. Jako voidaan tehdä etuoikeutettuihin yrityksiin (teollisuuden A-osasto) sekä kevyen teollisuuden yrityksiin (B-osasto). Tiusasen (1981, 16) jaottelussa A-osastolla tarkoitetaan investointitavara-teollisuutta ja B-osastolla vastaavasti kulutustavara-teollisuutta. Etuoikeutetut yritykset olivat strategisten alojen – tyypillisesti sotatarviketeollisuuteen liittyvien alojen – suuria yrityksiä, jotka työllistivät yli tuhat työntekijää. Yritysten materiaali- ja raaka-ainehuolto oli turvattu ja yrityksillä oli suhteellisen vahvat neuvotteluasemat tuotannon turvaamiseen liittyvissä kysymyksissä. Toisen yritysryhmän tilanne ole selvästi heikompi ensimmäiseen verrattuna. Näitä yrityksiä olivat vähän arvostetut kulutustavara-teollisuuden pienet ja keskisuuret yritykset, jotka oli alistettu paikallisille viranomaisille.

Toisen maailmansodan jälkeen neuvostoliittolaista tuotantoa mukautettiin rauhanajan olosuhteisiin. Tämä merkitsi keskitetyn ohjauksen vähentämistä samalla, kun alueellista ja paikallista päätösvaltaa lisättiin. Ensimmäisessä sodan jälkeisessä viisivuotissuunnitelmassa painotettiin raskaan teollisuuden jälleenrakentamista sekä koneenrakennukseen liittyneitä uudishankkeita. Lisäksi investointeja kohdistettiin mm. kaivosteollisuuteen ja metallien perusteollisuuteen. Kulutustavara-teollisuuden osalta neuvostotasavallat saivat enemmän tai vähemmän itse vastuun omasta kulutustavara-teollisuudestaan. (Arakelian 1950, 138-139.)

Arakelian (emt, 104) jakaa neuvostoliittolaisen teollisuuden neljään tyyppiin:

- 1) Strategisesti tärkein yleisliittolainen teollisuus, joka palveli koko maan tarpeita.
- 2) Tasavaltojen teollisuus, joka palveli yksittäisen tasavallan tarpeita.
- 3) Paikallinen teollisuus, joka hyödynsi paikallisia raaka-aineita ja tyydytti kuluttajien tarpeita paikallisesti.
- 4) Ei-teollisten ministeriöiden alaiset yritykset, esimerkiksi rautateiden kuljetusväline-tehtaat.

Teollisuuden hallinto oli organisoitu teollisuusministeriöittäin joita oli kahta tyyppiä. Yleisliittolaiset ministeriöt johtivat niille alistetun teollisuuden toimia koko Neuvostoliiton alueella. Tasavaltojen ministeriöt vastasivat teollisuudesta omassa tasavallassaan. Yleisliittolaisia teollisuusministeriöitä oli 25 ja tasavalloissa oli yhdeksän ministeriötä kussakin. Yleisliittolaisia ministeriöitä olivat esimerkiksi konepajateollisuuden, kemianteollisuuden ja öljyteollisuuden ministeriöt. Tasavaltojen ministeriöitä esimerkiksi myllyteollisuuden, puuteollisuuden tai tekstiiliteollisuuden ministeriöt. (Emt, 104.)

Ministeriön johdossa toimi ministeri apunaan kollegio, johon kuuluivat apulaismministerit ja keskeiset päälliköt. Lisäksi ministerin apuna toimi tekninen neuvosto, joka vastasi ministeriön teknologisista ohjelmista. Kollegio vastasi suunnitelman ja muiden strategisten kysymysten valmistelusta. Ministeriöt jakautuivat edelleen keskushallintoyksiköiksi, jotka vastasivat esimerkiksi yritysten henkilöstöhallintoasioista tai erikoisteräksen tuotannosta. Keskushallintoyksiköitä oli muodostettu sekä alueellisin että toiminnallisin perustein. (Melin 1996, 177.)

Sosialismin aikaisten työmarkkinoiden tarkastelussa joudutaan törmäämään myös tutkimusten ideologiseen värityneisyyteen. Oli varsin yleistä kuvata sosialistinen yhteiskunta jakautuneeksi kolmeen kerrostumaan. Aina 1980-luvun puoliväliin asti esimerkiksi Neuvostoliitossa oli vallalla virallinen käsitys Neuvostoliiton luokkarakenteesta, joka oli muotoiltu ennen toista maailmasotaa Stalinin vuonna 1936 pitämässä puheessa, jonka mukaan myös sosialismissa luokkarakenne määräytyi tuotantosuhteiden perusteella. Työväenluokka omisti tehtaat ja muut tuotantovälineet. Kollektiivitalonpojat omistivat osuustoiminnallisesti viljelysmaat ja välineet. Kolmannen sosiaalisen ryhmän muodosti sivistyneistö, joka ei ollut varsinaisesti luokka, koska sillä ei ollut itsenäistä suhdetta tuotantovälineisiin. (Matthews 1972, 40-45; Melin 1996, 48-49.) Ajatus sosialistisista luokista perustui siis Marxin filosofiaan tuotantovälineiden omistukseen – tai niiden hallintaan – ja tuotantoon liittyvistä suhteista: luokkarakenne oli sosialistisen yhteiskunnan suhteita määrittävä ideologinen perusta.

Yhteiskuntaluokkien tutkimus oli marxismi-leninismien mukaisesti poliittisesti latautunutta ja siten tiukasti sidoksissa viralliseen ideologiaan, yhteiskuntaluokkia koskeneeseen perusteeseen, joka sisälsi ajatukset työväenluokan johtavasta roolista ja yhteiskunnallisesta homogenisoitumisesta. Melinin (1996, 60-61) mukaan ennen 1960-lukua yhteiskuntaluokkia ei juuri tutkittu. Lisäksi tutkijoiden piti olla kirjoituksissaan varovaisia, koska virallisesta opista ei yksinkertaisesti voinut poiketa. Teoria ei kuitenkaan muuttanut todellisuutta kaltaisekseen ja vastoin valmiiksi annettuja teoreettisia oletuksia sosialistisen yhteiskunnan tasa-arvoistumisesta yhteiskunnallista eriytymistä tapahtui kaikilla aloilla ja sosialistimaiden eri alueiden välillä.

Neuvostoliiton yhteiskunnallisessa keskustelussa tapahtui kuitenkin vilkastumista 1960-luvun puolivälissä. Huomiota kiinnitettiin esimerkiksi ammattirakenteen muutoksiin sekä työhön ja ammatteihin liittyneisiin kulttuurisiin ulottuvuuksiin. Lisäksi stalinistinen käsitys luokkarakenteesta pyrittiin asettamaan kiistanalaiseksi. V. S. Semjonov kiteytti Hruštševin aikaiset uudet ja vapaammat tuulet seuraavaan yhteiskunnalliseen jakoon (Matthews 1972, 49; Melin 1996, 49.):

- teollisuustyöläiset vs. kollektiivitalonpojat
- ruumiillinen työ vs. henkinen työ

- elämäntapa kaupungeissa vs. elämäntapa maaseudulla
- luokkien sisäiset erot esimerkiksi palkkauksessa ja koulutuksessa.

Huolimatta 1960-luvulla virinneestä keskustelusta, voidaan Melinin (1996, 50) mukaan väittää, etteivät neuvostososiologit kiinnittäneet yhteiskuntarakenteen muuttumiseen suurtakaan huomiota ennen 1980-lukua. Sitä vastoin ammattien tutkimisella oli Neuvostoliitossa vahvat perinteet. Yhteiskuntaluokkia koskeva tarkastelu yleensä sidottiin juuri ammattirakenteeseen. Ammattien tutkiminen sosialismin oloissa tuntuu varsin luontevalta tehtävältä yhteiskuntatieteille, koska ammatin määrittely ja työtehtävien vaativuuden arviointi oli keskeinen osa virallisesti määriteltyjä palkkoja ja ammatitaitoasteikkoja suunniteltaessa. Eräässä neuvostoliittolaisessa tutkimuksessa lähestytään yhteiskuntaluokkien sisäistä kerrostumajakoa empiirisesti seuraavien työelämään, palkkoihin ja koulutukseen liittyvien indikaattorien avulla (Shkaratan & Rukavishnikov 1986, 82; Melin 1996, 53):

- 1) Ammattien luokittelu työn kompleksisuuden mukaan.
- 2) Palkkaluokkarakenne.
- 3) Perus- ja ammatillinen koulutus.

Näiden pohjalta tutkijat luokittelivat kaikkiaan 75 ammattia viiteen ulottuvuuteen, joita olivat yrityksen johtotehtävät, työn monimutkaisuus, työn itsenäisyys, koulutustaso sekä palkkaus- ja asumisolosuhteet. Heikoimmin luokittelussa sijoittui sairaala-apulainen ja parhaiten tehdasjohtaja. (Shkaratan & Rukavishnikov 1986, 92-95.)

Yllä kuvattuja yhteiskuntaluokkia tai eri tavalla määriteltyjä sosiaalisia kerrostumia on määritelty sosialismin virallisen opin, marxismi-leninismin viitekehyksessä. Tämä on kuitenkin vain yksi kuva sosialismin luokkarakenteesta. Piiraisen (1993, 93-94.) mukaan ylimmän ja varsin ohuen kerrostuman muodosti ideologista, valtiollista ja taloudellista valtaa käyttänyt puolue-eliitti, johon oli lisäksi integroitu erilaisten yhteiskunnan kannalta merkittävien järjestöjen, ryhmittymien, ammattikuntien ja vähemmistökansallisuuksien edustajia. Valtaa käyttävän eliitin vastakohta oli marginaali, yhteiskunnan alin kerrostuma, joka koostui virallisten, valtiollisesti määriteltyjen työnjaollisten asemien ulkopuolella olevista yksilöistä, esimerkiksi rikollisista, ”työnteon ulkopuolella” saatujen tulojen varassa elävistä, yrittäjätöiminnan harjoittajista, prostituoiduista, mustan pörssin kauppiaista, valuutanvaihtajista, vailla vakituista asuntoa olevista, alkoholisteista jne. Eliitin taholta käynnistettiin aika ajoin kampanjoita näitä parasiteiksi miellettyjä, virallista statusta vailla olevia kansalaisryhmiä vastaan.

Marginaali ei kuitenkaan ollut reaaliosialismissa mikään erillinen ”antisosiaalisista” yksilöistä muodostunut kerrostuma, vaan suuri osa kansalaisista piti jatkuvasti toista jalkaansa tämän marginaalin puolella toisen jalan ollessa tukevasti jossain virallisesti määritellyssä työnjaollisessa asemassa. Oli mahdollista, että etuoikeutetun eliitin ei tarvinnut toimia marginaalissa. Keskikerrokseen lukeutuvan suuren enemmistön selviytymistaitoihin kuului sen sijaan sujuva operoiminen marginaalin ja virallisen järjestelmän välimaastossa. Käytäntöä voidaan luonnehtia resurssien tehokkaaksi jakamiseksi virallisen ja epävirallisen alueiden kesken. Marginaali läpäisi lähes koko sosialistisen yhteiskunnan. Kuitenkin vain suhteellisen harvat siirtyivät molemmilla jaloillaan marginaalin puolelle, vaikka taloudellinen hyöty tästä olisikin voinut olla huomattava. Oli huomattavasti riskittömämpää säilyttää myös virallinen status yhteiskunnassa. (Emt, 95-96.)

Kahden vastakkaisen kerrostuman, määrittelyvaltaa käyttäneen eliitin ja määrittelyjen ulkopuolisen marginaalin, välissä sijaitsivat keskikerrostumat, kansalaisten suuri enemmistö. Tämän eliittiin tai marginaaliryhmään kuulumattoman enemmistön elämänmahdollisuudet ja hyvinvointiresurssit olivat suhteellisen tasaisesti jakautuneet. Huomattavia tuloeroja eri väestö- ja ammattiryhmien välillä ei juuri ollut. Ammatitaitoisten, erityisesti sotateollisuuden palveluksessa toimineiden työläisten

ansiotaso oli korkein, kun taas toimihenkilöryhmiä, näiden joukossa myös korkeammin koulutettuja professionaalaisia ryhmiä, esimerkiksi opettajia, lääkäreitä tai tutkijoita, diskriminoitiin jossain määrin tulojen suhteen. (Emt, 94.)

Koska sosialistisessa yhteiskunnassa oli kielletty yksityisesti palkata työvoimaa tuotannollisiin tarkoituksiin, kaikkien työvoimaan kuuluvien, paitsi niiden poikkeustapausten, jotka myivät henkilökohtaisia palveluksia tai taitoja, oli pakko työskennellä valtiollisella sektorilla. Palkat määrittäivät keskushallinnon viranomaisten toimesta. 1980-luvulla käytössä ollut palkkausjärjestelmää ryhdyttiin Neuvostoliitossa luomaan 1950-luvulla. Tärkeimmät ja selvimmät perustellut palkkataulukot koskivat teollisuustyöntekijöitä. Palkkausjärjestelmässä oli neljä elementtiä: perusasteikko, ammattitaitoasteikko, bonusjärjestelmä ja syrjäseutulisa. Työläiset (joiksi voidaan määritellä se osuus työvoimasta joka oli työssään suoraan sidottu tuotantoon) oli suurin ammatillinen ryhmä. Vuonna 1980 heitä oli Neuvostoliitossa noin 79 miljoonaa ja he työskentelivät noin 6000 virallisesti määritellyssä ammatissa. Työläisen tuli hallita ainakin yksi ammatti, jolla hän saattoi tehdä yhtä tai useampaa työtä. Työtaitojen oletettiin karttuvan työkokemuksen kasvaessa, joka mahdollisti nousun virallisessa palkkaluokittelussa. Palkan maksu tapahtui joko tuntipalkkana tai kappalepohjaisena urakkapalkkana. Palkkaluokkien määrä oli tyypillisesti kuusi, mutta tästä oli joitakin poikkeuksia. Yrityksillä oli tapana palkata pikemminkin alikoulutettua työvoimaa säästääkseen palkkakuluissa. Peruspalkkaluokkiin lisättiin vielä ylimääräisiä bonuksia vaarallisissa ja vaikeissa tehtävissä. Joidenkin tietojen mukaan bonukset lisäsivät palkkoja 15-40 prosentilla. On kuitenkin ilmeistä, että bonuspalkkajärjestelmästä hyötyivät vähiten ne, joiden peruspalkka oli alun alkaen pieni. (Matthews 1986, 30-31; Sutela 1982, 123-124.)

Perusasteikko osoitti ammattitaidottoman työntekijän minimipalkan kullakin toimi- tai tuotannonalalla. Näin perusasteikon erot heijastivat tuotannonalojen tärkeyseroja. Neuvostotalous jaettiin viiteenkymmeneenseitsemään toimialaan, mutta toimialakohtaista tilastotietoa julkaistiin hyvin vähän. Yleisempiä palkkatilastoja kuitenkin julkaistiin vuosittain. Korkeimpia palkkoja maksettiin virallisten tilastojen mukaan kaivannaisteollisuudessa, energiantuotannossa ja raskaassa teollisuudessa. Keskitasoa alempia palkkoja maksettiin puolestaan vuonna 1981 kymmenellä toimialalla kevyessä teollisuudessa (tekstiili-, vaatetus- ja jalkineiteollisuus) sekä yhdeksällä toimialalla ruoanjalostusteollisuudessa. Matthews (1986) arvon mukaan näillä matalapalkkaisilla teollisilla toimialoilla työskenteli 7-8 miljoonaa henkeä. Muita matalapalkka-aloja olivat maatalous, kauppa, ateriapalvelut, koulutus, julkiset palvelut, terveydenhuolto sekä kulttuuri. Vaikka myös matalapalkka-aloilla oli omat huippupalkkansa, matalapalkka-aloilla työskenteli Neuvostoliitossa 1980-luvun alussa noin 30 miljoonaa henkeä. (Emt, 31-32.)

Kullakin tuotannonalalla oli vähintään yksi ammattitaitoasteikko, joka osoitti, kuinka paljon enemmän palkkaa kunkin ammattitaitoasteen työntekijät saivat suhteessa ammattitaidottomaan työntekijään. Palkkaerojen kannalta tärkein oli juuri ammattitaitoasteikko. Palkkaluokittelussa ero alkupalkan ja korkeimman tason välillä oli 1970-luvun puolivälissä 1:1,86 kaivannais- ja metsäteollisuudessa, 1:1,71 tekstiili- ja raskaassa teollisuudessa sekä 1:1,58 ompelu- ja ruoanjalostusteollisuudessa sekä mekanisoiduilla maatalouden aloilla. (Emt, 30-31.) Ennen 1950-luvun palkkauudistusta Neuvostoliiton teollisuudessa oli käytössä noin 1900 erilaista ammattitaitoasteikkoa. 1970-luvulta alkaen sekavaa järjestelmää pyrittiin yksinkertaistamaan. (Sutela 1982, 123-124.)

Joillakin toimialoilla oli asteikkoja, jotka kuvasivat urakkatyöstä tai vaikeissa oloissa tehdystä työstä saatavat bonukset, lisäansiot. Ennen 1950-luvun palkkauudistusta urakkapalkka oli teollisuuden ylivoimaisesti hallitsevin palkkausmuoto. Vuodesta 1954 vuoteen 1975 urakkapalkkaa saaneiden työntekijöiden osuus teollisuudessa laski 77:stä 56,2 prosenttiin ja vastaavasti aikapalkkaa saaneiden osuus nousi 43,8 prosenttiin. Urakkapalkan muodossa tapahtui samalla tärkeitä muutoksia.

Ns. progressiivisessa urakkapalkkauksessa kappalepalkka nousee tuotoksen kasvaessa. Sen käyttö loppui lähes kokonaan. Suorassa henkilökohtaisessa urakassa kappalepalkka on sama tuotoksesta riippumatta. Tällaisen palkan osuus laski vuodesta 1965 puoleen; vuonna 1975 se oli 10 %. Ylivoimaisesti tavallisin urakkapalkan muoto oli ns. urakkapalkkiojärjestelmä, jonka mukaan sai palkkansa 46 % teollisuuden työntekijöistä. Siinä yhdistettiin tuotoksen suuruudesta riippuva urakkapalkka ja jokin muu suunnitelmataavoitteen saavuttamisesta seuraava palkkio. Myös suurin osa aikapalkkalaisista sai vastaavia palkkioita. Vuonna 1975 tällaisten palkkioiden osuus työntekijöiden kokonaispalkkioista oli runsaat 15 %. Insinööreillä ja teknisillä työntekijöillä osuus oli suurempi, runsaat 20 %. Työntekijöiden suuren määrän takia enemmän kuin 70 % kaikkiaan maksetuista palkkioista meni työntekijöille. (Emt, 125.)

Lopuksi oli vielä olemassa alueellisia kertoimia, jotka koskivat yleensä syrjäisillä seuduilla työskenteleviä. Palkkojen alueelliset erot olivat suuria: syrjäseutulisiä saattoi enemmän kuin kaksinkertaistaa palkkatason. (Emt, 124.)

Sosialistinen palkkajärjestelmä synnytti myös sukupuoleen sitoutunutta segregatiota. Toisin sanoen oli tavallista, että miesten palkat olivat naisten palkkoja korkeampia. McAuley (1981, 15) analysoi miesten ja naisten välisiä palkkaeroja Neuvostoliitossa formalisoimalla naisten matalapalkkaisuuden ilmenemismuodoiksi kolme segregatiota: ammattitaitodiskriminaation, ammatillisen segregatiota sekä työllisyysasteen.

Palkkaeroihin vaikutti siis eniten ylhäältäpäin määritelty ammattitaitoasteikko, jossa palkkataso määriteltiin työtehtävän vaativuuden mukaan. Käytännössä yritykset pystyivät kuitenkin pitkälle itse määräämään, millaisen tason mukaisia palkkoja työntekijöille maksettiin. Ilmeisesti miehiä suosi myös palkkaluokituksen lisäksi käytössä ollut bonusjärjestelmä, joilla heikoissa tai vaarallisissa työoloissa työskenteleville maksettiin ylimääräisiä palkanlisä. Työhön kuului usein normin mukainen tavoite, jonka työntekijän oli vähintään suoritettava. Normin ylittävästä tuotannosta maksettiin korkeampaa palkkaa. Koska monet suorittavaan työhön liittyvät ammatit vaativat raa'an voiman käyttöä, oli miehillä suuremman fyysisen voiman vuoksi naisia paremmat mahdollisuudet normin ylittävään työsuoritukseen. (Emt, 15-16.)

Perusasteikon erot heijastivat tuotannonalojen tärkeyseroja, jotka synnyttivät eri ammattiryhmien välille palkkaeroja, ammatillista segregatiota. Koska sosialistisessa suunnitelmataloudessa strategiseksi ja tärkeiksi katsotuille tuotannonaloille annettiin enemmän resursseja kuin vähemmän tärkeiksi katsotuille tuotannonaloille, näkyi tämä myös palkkoissa: strategisilla aloilla maksettiin korkeampia palkkoja, koska paremmilla palkoilla yritettiin turvata riittävä työvoiman tarjonta näille aloille ja näin turvata asetetut tuotantotavoitteet. Esimerkiksi strategisesti tärkeiksi katsotut metalliteollisuuden alat olivat tyypillisesti miesvaltaisia kun taas naisvaltaiset alat kuten koulutus tai terveydenhoito olivat matalapalkka-aloja. (Emt, 18.)

Työhönosallistumisaste on McAuleyn mukaan kolmas miesten ja naisten palkkaerojen selittäjä. Koska neuvostolaisessa kulttuurissa kotityö katsottiin yksinomaan naisten tehtäväksi, naisilla oli ajankäyttöön liittyviä rajoitteita työhön osallistumiseen, esimerkiksi ylityön tai toisen työn tekemiseen. Lisäksi sukupuoleen sitoutunut eriarvoisuutta lisäävä tekijä oli äitiys työuran aikaisessa vaiheessa, joka katkaisi palkkatason nostamiseen tähtäävän työuran ja koulutautumisen. (Emt, 19).

Toimihenkilöt muodostivat oman ryhmänsä, joille palkka maksettiin yleisimmin kuukausipalkkana toisin kuin työläisille. Toimihenkilöt käsittivät laajan kirjon ammatteja halpa-arvoisina pidetyistä palvelijoista toimistotyöntekijöihin ja pitkälle koulutettuihin spesialisteihin. Alempiarvoisilla toimihenkilöillä oli yleensä kaksi toisiaan lähellä olevaa palkkaluokkaa, juniori ja seniori. Kuukausipalkkalaisilla ei ollut bonusjärjestelmää, mutta monissa yrityksissä myös toimihenkilöillä oli samantyyppinen palkkaluokkajärjestelmä kuin työläisillä. Ylempien toimihenkilöiden ja spesialistien palkkahaitari oli suurempi. Se ei vaihdellut pelkästään senioriteetin mukaan, vaan

riippui myös yrityksestä tai organisaatioista. Joillakin ministeriöillä oli ylemmille toimihenkilöilleen kuusiportainen palkkaluokittelu ja sen lisäksi bonuspalkkaus. Väliportaan hallinnon toimihenkilöillä oli tavallisimmin käytössä kaksiportainen palkkaluokittelu. Heikoimmin palkatut toimihenkilöt kuten työläisetkin löytyivät tavallisimmin vähemmän tärkeinä pidetyiltä teollisuudenaloilta ja toimialoilta, manuaalisista tai matalaa ammattitaitoa vaativista töistä sekä pienistä kaupungeista ja maaseudulta pikemminkin kuin suurista kaupungeista. (Matthews 1986, 31.)

Paitsi yllä mainituista virallisista palkkataulukoista ja -tilastoista, on myös neuvostoliittolaisista sosiologisista tutkimuksista pystytty luomaan kuvaa sosialistisen yhteiskunnan elintasosta ja sen jakautumisesta eri väestöryhmiin (esim. Matthews 1978; 1986; 1987). Toinen tärkeä yhteiskuntatieteilijöiden käyttämä menetelmä ”lännessä” oli sosialistimaista muuttaneiden emigranttien haastattelututkimus (esim. Grossman 1989). Vaikka tutkimukset ovat usein luonteeltaan spekulatiivisia ja niitä voisi kutsua pikemminkin hyväksi akateemisiksi arvauksiksi, ne ovat kuitenkin ainoita jokseenkin luotettavia lähteitä elinoloista ja materiaalsen elintason jakautumisesta sosialismin oloissa.

Vuonna 1967 Neuvostoliitossa määriteltiin virallisesti nelihenken kaupunkilaisperheen minimibudjetti. Tyypillisen tilastoperheen katsottiin muodostuvan avioparista sekä kahdesta lapsesta, 13-vuotiaasta pojasta sekä 8-vuotiaasta työstä. Tällaisessa taloudessa minimibudjetti määriteltiin 51,40 ruplaksi henkeä kohti kuukaudessa. Tätä tulorajaa voidaan samalla pitää neuvostoviranomaisten itsensä määrittämänä köyhyysrajana. Minimibudjetin julkaiseminen Neuvostoliitossa antoi tutkijoille mahdollisuuden verrata tätä virallista köyhyysrajaa Neuvostoliiton virallisissa tilastoissa ilmoitettuihin keskipalkkoihin. Vuonna 1965 keskikuukausipalkka Neuvostoliitossa oli 87,8 ruplaa eli kahden työssäkäyvän perheessä 175,7 ruplaa. Kuitenkin virallinen tilastoperhe olisi vaatinut vähintään 205,6 ruplan kuukausitulot saavuttaakseen virallisen minimibudjetin. Näin ollen neuvostoviranomaisten määritelmän mukainen tilastoperhe eli 1960-luvun puolivälissä neuvostoviranomaisten itsensä asettaman köyhyysrajan alapuolella. (Emt, 19-21.)

Matthews (1986, 23-26) analysoi tuloeroja myös 1970-luvun lopulla käyttäen hyväkseen Neuvostoliitossa tehtyjä sosiologisia tutkimuksia¹¹. Hän arvioi inflaation ja palkkakehityksen vaikutusta elintason ja toteaa, että edellä mainittu neuvostoliittolainen tilastoperhe olisi ylittänyt köyhyysrajan vuonna 1979: neljän hengen kotitalouden minimibudjetti on Matthewsien laskelmien mukaan ollut 278 ruplaa kun vastaavasti kahden hengen tulot olivat 291 ruplaa kuukaudessa.

Virallisen talouden tuottama neuvostoyhteiskunnan materiaalsen elintaso (tai sen puute) jakautui varsin tasaisesti väestön suuren enemmistön keskuuteen. Virallisen tilastoperheen työpaikoista saatu palkkatulo riitti 1980-luvulla niukasti perustoimeentuloon tarvittavien hyödykkeiden hankkimiseen. Ongelma oli kuitenkin lisäksi se, että näitä hyödykkeitä ei ollut aina riittävästi saatavilla valtiollisen jakelujärjestelmän kautta. Työpaikat pyrkivät kompensoimaan näitä jakelujärjestelmän puutteita luomalla omia jakelukanaviaan työkollektiivin jäsenille. Oli mahdollista, että näitä jakelukanavia järjestäessään myös työkollektiivit, yksityisten kansalaisten ohella, operoivat sekundaaritalouden

¹¹ Kahden neuvostoekonomistin vuonna 1978 julkaisemassa tutkimuksessa ei mainita, missä kaupungeissa ja minä ajankohtana tutkimus on suoritettu. Joka tapauksessa 346 perhettä käsittelevässä aineistossa 23 prosentilla kotitalouksista henkeä kohti lasketut tulot jäävät alle 60 ruplaan kuukaudessa, mitä Matthews pitää Neuvostoliiton köyhyysrajana. Moskovassa vuosina 1977 ja 1979 tehdyissä avioliittotutkimuksissa (100 ja 388 perhettä) 15 ja 12 prosenttia vastaajista jäi alle 60 ruplan tason. Virossa vuonna 1978 tehdyssä tutkimuksessa (600 perhettä) vastaava prosenttiosuus oli 18. Novosibirskissä vuonna 1975 jäivät 578 perheen henkeä kohti lasketut tulot korkeintaan 50 ruplaan 35 prosentilla perheistä. Odessassa vuonna 1976 Matthewsien laskelmien mukaan 16-22 prosentilla tulot jäivät alle 50 ruplan ja Tuvassa (lähellä Mongolian rajaa) vuonna 1977 tehdyssä tutkimuksessa 57 prosentilla vastaajista per capita tulot olivat korkeintaan 70 ruplaa kuukaudessa ja 19 prosentilla korkeintaan 40 ruplaa kuukaudessa. (Matthews 1986, 23-24.)

puolella. Tuotantolaitos saattoi esimerkiksi harjoittaa kirjanpidon ulkopuolista vaihdantataloutta muiden tuotantolaitosten kanssa tuotantohyödykkeiden lisäksi myös kulutushyödykkeistä ja jakaa sitten vaihtokaupassa saamansa hyödykkeet työntekijöilleen. On selvää, että erityyppisten työpaikkojen ja tuotantolaitosten mahdollisuudet tällaisten epävirallisten jakelukanavien järjestämiseen vaihtelivat suuresti. Kulutustavaroita valmistavan suuren yrityksen hankintatoiminta oli toki menestyksellisempää kuin esimerkiksi jonkin pelkästään hallinnollisen viraston tai laitoksen. (Piirainen 1993, 94-95.)

Eriarvoisuus neuvostoyhteiskunnassa oli siis seurausta paitsi eroista palkkatuloissa, keskeiseltä osin myös eriarvoisuutta hyödykkeiden jakelussa. Hyvän jakelujärjestelmän piirissä olevan elintaso oli merkittävästi parempi kuin sen, joka joutui turvautumaan pelkästään valtion omistamien kauppojen kautta järjestettyyn hyödykkeiden jakeluun, vaikka palkkatulo olisikin ollut saman suuruinen. Etuoikeutetuilla ryhmillä, puolue-eliitillä ja esimerkiksi keskeisinä pidettyjen sotateollisuuden yksikköjen työntekijöillä, olivat omat etuoikeutetut jakelujärjestelmänsä. Myös ns. keskikerroksen sisällä oli merkittävää eriarvoisuutta hyödykkeiden jakelussa. (Emt, 95.)

Työpaikkojen erilaiset mahdollisuudet järjestää hyödykkeiden jakelua ohi valtion kauppoihin perustuvan virallisen järjestelmän ei kuitenkaan ollut ainoa eriarvoisuuden lähde reaalisuolismissa. Huomattava osa kotitalouksista operoi virallisen talouden ohella myös epävirallisen talouden ja varjotalouden alueilla maksimoidakseen hyvinvointinsa määrän. Hyödykkeiden ja palveluiden jakelun puutteita voitiin kompensoida kotitarvetuotannolla. Sosiaaliset verkostot hoitivat hankintatehtäviä. Yksi verkoston jäsen saattoi jonottaa jotakin niukkaa hyödykettä muiden verkoston jäsenten puolesta. Kaupan hyllyiltä puuttuvia tavaroita voitiin hankkia varjomarkkinoilta moninkertaiseen hintaan. Varsinkin ulkomaisella valuutalla kaikkea oli saatavissa. Tuotteita oli niiden puutteen vuoksi houkuttelevaa varastaa työpaikalta ja myydä ne edelleen. Yhteiskunnan palveluja jakava virkamies saattoi kompensoida heikkoa elintasaan ottamalla vastaan lahjuksia asiakkailtaan. (Emt 1993, 95.)

Sosialistinen suunnitelmatalous kykeni virallisen suunnittelujärjestelmänsä piirissä turvaamaan työntekijöilleen mataluudestaan huolimatta suhteellisen tasa-arvoisen tulonjaon. Läntisiin markkinatalousmaihin verrattuna matala elintaso oli suoraa seurausta tuotannon tehottomuudesta ja sen kyvyttömyydestä vastata kuluttajien odotuksiin. Suunnittelujärjestelmän luoma epätasa-arvo syntyi enimmäkseen osin hyödykkeiden jakelujärjestelmän toiminnan tai toimimattomuuden kautta. Toisaalta, kuten luvussa 4.1.2 on todettu, noin kymmenen vuotta sosialismin romahtamisen jälkeen suurin osa siirtymätalousmaista ei ole kyennyt saavuttamaan romahdusta edeltänyttä tuotantotasoa. Samaan aikaan siirtymätalousmaiden sisäiset tulonjakoerot ovat lisääntyneet voimakkaasti. Kehitys on johtanut tilanteeseen, missä huomattava osan siirtymätalouksien työvoimasta on tosiasiallisesti syrjäytynyt työmarkkinoilta.

4.3. MARKKINATALOUDEN TYÖMARKKINAT

4.3.1. Työmarkkinoiden rakenteelliset ongelmat ja fragmentoituminen

Markkinoilla laajimmassa merkityksessään tarkoitetaan mekanismeja, joka tuo yhteen kysynnän ja tarjonnan. Spesifit ja joskus vastakkaiset intressit muodostavat kysynnän ja tarjonnan markkinavoimat. Näin markkinat voidaan tulkita vaihdon areenoiksi, joilla nämä intressit yhdistyvät. Monissa teorioissa tulkitaan markkinoilla tapahtuvan vaihdon hyödyttävän molempia osapuolia: kun kysynnän ja tarjonnan tasapaino on saavutettu, molemmat osapuolet ovat tyytyväisiä. Markkinoiden toiminta allokoii ja jakaa resursseja optimaalisesti ja tehokkaasti. Toisin sanoen markkinat takaavat, että esimerkiksi työmarkkinoilla työntekijä saa palkkansa oikeudenmukaisesti.

Kuten luvussa 3 esitettiin, markkinoiden toiminnan vastavuoroisuus ja oikeudenmukaisuus voidaan asettaa kiistanalaiseksi. Siten markkinat voidaan nähdä mekanismina, joka johtaa yhden osapuolen tai osapuolien yhteenliittymien dominointiin. Tämä puolestaan johtaa epäoikeudenmukaisiin, dominoivaa osapuolta hyödyttäviin vaihtosuhteisiin. Työmarkkinat muodostuvat mekanismeista, joiden avulla työvoiman rekrytointi on järjestetty. Palkkoja ja työoloja koskevissa sopimuksissa nidotaan yhteen työnantajien ja työntekijöiden vaatimukset. Monet työmarkkinateoreetikot esittävät, että työnantajataho on työmarkkinoiden dominoiva osapuoli. Markkinataloudessa työvoiman ylitarjonta heikentää työntekijöiden mahdollisuuksia. Yrityksillä on monia keinoja valvoa työvoimaansa ja varmistaa itselleen vakaan ja lojaalin työvoiman. (Lane 1987, 173-174.)

Työmarkkinainstituutioilla tai työmarkkinarakenteilla tarkoitetaan yleisesti neuvottelujärjestelmiä, säädöksiä ja sopimuksia, jotka säätelevät työnantajien ja työntekijöiden toimintaa ja näiden välisiä suhteita (Kiander 1998, 236). Tässä tutkimuksessa työmarkkinoiden toimintaa ei käsitellä työmarkkinainstituutioiden ja -rakenteiden perinteisestä näkökulmasta. Työmarkkinoiden toiminnan tarkastelussa rajoitutaan eräisiin työvoiman kysynnän ja tarjonnan mekanismeihin työmarkkinoiden lohkoutumisen näkökulmasta.

Laajemmin työttömyyden ja työllisyyden vaihteluihin liittyvä keskeinen säännönmukaisuus on, että työttömien työnhakijoiden ja avointen työpaikkojen lukumäärä vaihtelee talouden suhdannekierron mukaan. Työttömien määrä kasvaa laskusuhdanteen aikana ja laskee korkeasuhdanteessa. Vastaavasti avointen työpaikkojen määrä nousee korkeasuhdanteessa ja vähenee laskusuhdanteessa.

Työmarkkinoiden rakenteelliset ongelmat liittyvät kitka- ja rakennetyöttömyyteen. Kitkatyöttömyys syntyy työnhakijoiden työnetsintään ja avointen työpaikkojen täyttymiseen liittyvästä viiveestä, jota esiintyy vaikka työttömien työnhakijoiden ja avointen työpaikkojen ominaisuudet vastaisivat toisistaan. Mikäli työttömien työnhakijoiden ominaisuudet, kuten ammattitaito, koulutus, alueellinen sijainti tai työkokemus, poikkeavat tarjolla olevien työpaikkojen vaatimuksista, on työttömyys luonteeltaan rakenteellista. Suhdannetyöttömyys määritellään mitatun kokonaistyöttömyyden ja arvioitun rakenne- ja kitkatyöttömyyden erotuksena. (Pehkonen 1998, 319.)

Pehkonen havainnollistaa jaottelua kitka- rakenne- ja suhdannetyöttömyyteen seuraavalla esimerkillä. Oletetaan, että työmarkkinat ovat jakautuneet alueisiin tai ammatteihin perustuen lohkoihin A ja B. Lohkolla A on 100 työtöntä ja avoimia työpaikkoja on 50. Lohkolla B vastaavat luvut ovat 75 ja 100. Kokonaistyöttömyys on siten 175 henkilöä. Koska avointen työpaikkojen kokonaismäärä on 150, suhdannetyöttömyys on 25 ja tasapainotyöttömyys 150 henkilöä. Kitkatyöttömyys, joka on 125 henkilöä, muodostuu lohkon A 50 avoimesta työpaikasta ja lohkon B 75 työttömästä työnhakijasta. Rakennetyöttömyydeksi tulee 25 henkilöä, koska lohkon A työttömät eivät voi täyttää lohkon B 25 työpaikkaa. (Emt, 321.)

Teoriat työmarkkinoiden segmentoitumisesta eli lohkoutumisesta – kahtiajakautuneista työmarkkinoista – syntyivät 1960-luvun lopulla Yhdysvalloissa tutkijoiden huomattessa köyhyyden edelleen koskettavan suuria väestöryhmiä huolimatta pitkään jatkuneesta talouskasvusta, koulutuksen laajentumisesta ja valtion järjestämien hyvinvointipalveluiden kehityksestä. (Nätti 1988, 1.) Kahtiajakautuneita työmarkkinoita koskevien teorioiden lähtökohtana on oletamus siitä, että työmarkkinat muodostuvat erillään olevista osista. Yksinkertaisimmassa muodossaan tällä tarkoitetaan jakautumista primaari- ja sekundaarityömarkkinoihin. *Primaarityömarkkinoita* kuvaavat korkea palkkataso, hyvät etenemismahdollisuudet, työsuhteen pysyvyys sekä mahdollisuus vaikuttaa oman työn sisältöön. Vastaavasti *Sekundaarityömarkkinoilla* palkat ovat alhaiset, työsuhteen jatkuvuus epävarmaa, työttömyysriski suuri ja työskentelyolosuhteet sekä etenemismahdollisuudet heikot. Primaari- ja sekundaarityöpaikat liittyvät myös keskusteluun työmarkkinoiden joustavuudesta: primaarisektoria kuvaa laadullinen ja sekundaarisektoria määrällinen joustavuus.

Joustavan tuotannon ja työelämän mallia voidaan pitää vastakohtana ns. massatuotannon mallille, joka kehitettiin ensimmäisenä USA:n autoteollisuudessa 1900-luvun alussa ja jota nimitetään Henry Fordin mukaan fordismiksi. Fordismin kukoistusaikana 1950- ja 60-luvuilla monia teollisuustuotteita valmistettiin liukuhihnatuotantona suurina vakiokokoisina sarjoina. Talouden kasvu loi näille tuotteille tarvittavan laajan kysynnän. (Virkkala 1992, 3.) Massatuotantoon perustuvalla teollisella toiminnalla sekä kasvumallille antoivat ensimmäisinä fordismi-nimen ranskalaisen ns. säätelykoulukunnan edustajat 1970-luvulla. Tämän koulukunnan edustajat tulkitsivat 1970-luvun laman OECD-maissa fordismin kriisiksi. Uusia malleja lähdettiin aluksi hakemaan esittämällä, että 1950- ja 1960-luvuilla luotuja kasvun säätelymekanismeja tulisi purkaa. Puhuttiin deregulaatiosta eli joustavoittamisesta. Taloudellisen kasvun hidastumisen syinä pidettiin mm. jäykistyneitä työmarkkinoita, keskitettyjä tulopoliittisia sopimuksia ja paisunutta hyvinvointivaltiota. (SITRA 1990, 11-18.) Myöhemmin 1980-luvulla tutkimukset osoittivat, että joustavuusteema oli keskeistä myös yritysten toimintamallien, tuotantotekniikan ja työorganisaatioiden uudistamisessa. Joustavassa tuotannossa työvoiman käyttö poikkeaa massatuotannon mallista, joka perustuu työnjakoon, erikoistumiseen ja erityyppisten töiden tarkkaan rajaamiseen. Joustavissa yrityksissä työtehtävät eivät ole tarkkaan rajattuja ja työntekijöiltä vaaditaan monipuolisia taitoja sekä jatkuvaa kouluttautumista. (Virkkala 1992, 4-7.)

Yrityksen kannalta joustavuus voidaan määritellä ottamalla ulottuvuudeksi tarkasteltavan aikavälin pituus, jolloin joustavuus on joko *staattista* tai *dynaamista*. Variointikyky tarkoittaa joustavuutta kullakin hetkellä eli staattista joustavuutta. Reagointikyky eli dynaaminen joustavuus on joko joustavuutta pitkällä aikavälillä, jolloin kysymys on strategisesta joustavuudesta, tai lyhyen aikavälin joustoa eli taktista joustavuutta. Pitkällä aikavälillä yrityksen on kyettävä muuttumaan, mikäli kilpailutilanteessa tai tekniikassa tapahtuu suuria muutoksia. Lyhyellä aikavälillä on kysymys reagoimisesta pieniin kysynnän heilahteluihin tai vähäisempiin teknologisiin muutoksiin. Toinen ja edellä mainittu joustavuuden perusulottuvuus on jako *määrälliseen* ja *laadulliseen* joustavuuteen. Määrällisellä joustavuudella tarkoitetaan yrityksen kykyä sopeuttaa tuotanto kysynnän edellyttämälle tasolle. Laadullinen joustavuus yrityksen toiminnassa puolestaan tarkoittaa yrityksen kykyä varioida tuotteitaan markkinoiden ja tekniikan muuttuessa. (SITRA 1990, 19-32.)

Yritysten toimintamallit liittyvät kysymykseen työmarkkinoiden lohkoutumisesta. 1980-luvulla keskusteltiin joustavan yrityksen mallista. Siinä erotetaan toisistaan kaksi joustavuuden ulottuvuutta, *toiminnallinen* ja *määrällinen* joustavuus. Toiminnallisen joustavuuden piiriin voidaan lukea uusien tuotantomallien omaksumiseen liittyvät tekijät, esimerkiksi työtehtävien laajentuminen, henkilöstön monitaitoisuuden lisääminen tai itseohjautuvien yksiköiden perustaminen. Käsitteellisesti toiminnallinen joustavuus onkin lähellä laadullista joustavuutta. Toiminnallinen joustavuus koskee lähinnä yritysten ydinhenkilöstöä. Määrällinen joustavuus tarkoittaa käytännössä joustavampia työaikajärjestelyjä, henkilöstömäärien sopeuttamista kulloisenkin kysynnän mukaan, toimintojen siirtämistä alihankkijoiden suoritettavaksi jne. Työntekijöiden kannalta ei tietenkään ole yhdentekevää, millaisten joustavuusstrategioiden kohteeksi he joutuvat, sillä määrällisten joustavuusstrategioiden käyttö merkitsee käytännössä työsuhteiden epävarmuuden lisääntymistä sekä vaikeasti ennakoitavissa olevia työaikojen ja toimeentulon vaihteluja. Mikäli yritykset henkilöstöpolitiikassaan lähtevät siitä oletuksesta, että määrällisen joustavuuden piiriin luettava henkilökunta on suhteellisen helposti korvattavissa, ei sen piiriin kuuluvia todennäköisesti tulla kouluttamaan kovinkaan pitkälle. Siten joustavuusstrategioiden omaksuminen saattaa osaltaan johtaa työmarkkinoiden lohkoutumisen syvenemiseen ja lisääntymiseen. (Kasvio 1994, 46-47.)

Pioren (1980, 23) mukaan työmarkkinoiden lohkoutumisen syyt ovat modernin taloudellisen tuotannon jatkuvassa muuttumisessa ja siihen liittyvissä epävarmuustekijöissä. Ensimmäisenä syynä työmarkkinoiden lohkoutumiseen ovat Pioren mukaan pääoman (esim. rakennukset ja koneet) ja työvoiman laadullisesti erilainen käyttö tuotannontekijöinä. Yksinkertaisesti ilmaistuna pääoma on

kiinteämpi tuotannontekijä kuin työvoima. Tuotantokustannuksia määriteltäessä työvoimakustannukset otetaan Pioren väittämän mukaan yleensä viimeisenä mukaan kustannuslaskelmiin. Tällaisesta olettamuksesta seuraa, että työvoimaa on tarkasteltava residuaalisena tuotannontekijänä verrattuna pääomaan. Tuotannossa tarvittavien rakennuksien ja koneiden uusiminen vaatii yleensä suhteellisen suuria investointeja, kun taas työvoiman voidaan ajatella muodostavan tuotannontekijöiden joustavamman osan, jota voidaan rekrytoida tai irtisanoa tarpeen mukaan. Näin työmarkkinoiden lohkoutumista määrittää viime kädessä se, millaisin keinoin eri henkilöstöryhmät pystyvät vastaamaan työelämän muutoksen aiheuttamiin vaatimuksiin. Henkilöstöryhmien kyky vastata näihin muutoksiin jakaa heidät ”voittajiin” ja ”hävijäjiin”.

Tällä tavoin esitettyä työmarkkinoiden lohkoutumisen logiikka on erittäin yksinkertaista, mutta edellä esitetty yksinkertainen työvoiman lisäämisen ja vähentämisen määrällinen joustavuus on vain yksi työmarkkinoiden lohkoutumista määrittävä tekijä. Ainakin neljä tekijää jakavat tätä työmarkkinoiden määrällistä joustavuutta laadulliseen suuntaan, jolloin työmarkkinat jakautuvat laadullisesti ja määrällisesti joustavaan osaan. Ensinnäkin työnantajalla on insentiivi pitää työvoimaansa yrityksessä sellaisissa tapauksissa, missä työnantaja on investoinut työntekijän koulutukseen. Pioren käyttämien käsitteiden mukaan työnantajan kouluttamat työntekijät ovat puolikiinteitä (*quasi-fixed*) tuotannontekijöitä. Tätä näkökulmaa on kehitetty *human capital* -teorioiden piirissä. Toiseksi eri henkilöstöryhmät pyrkivät irrottautumaan residuaalisesta asemastaan työmarkkinoilla ja neuvottelemaan itselleen paremmat työsopimukset. Tämä tuo markkinoiden toimintaan mukaan työmarkkinajärjestöt, jotka pyrkivät ajamaan jäsentensä etuja joko suoraan työpaikoilla tai pyrkimällä vaikuttamaan työläinsäädäntöön. Kolmas ja edelliseen kohtaan liittyvä tekijä ovat kansallisen tason työehtosopimukset, joissa työmarkkinaosapuolet pyrkivät vakauttamaan palkkojen ja työllisyyden heilahteluja ja pitämään ne neuvotellulla tasolla. Neljäntenä selityksenä on pidetty, että osa työvoimaa pyrkii erottautumaan ja nousemaan irti perinteisestä työväestöstä, mikä on edelleen heikentänyt ns. perinteistä työväenliikettä. (Emt, 24-25.)

Miksi sitten sekundaariset työpaikat ovat keskittyneet tiettyihin henkilöstöryhmiin (toimialasta riippumatta) todennäköisemmin kuin toisiin? Pioren mukaan vastaus riippuu siitä, mitä edellä luetelluista neljästä työmarkkinoiden lohkoutumisen syystä halutaan painottaa. Ensimmäinen, *human capital*-lähestymistapa, painottaa työmarkkinaerojen synnyttäjänä yksilöiden oppimiskykyä. Muut kolme lähestymistapaa painottavat institutionaalisia tekijöitä, joihin liittyvät erilaisten henkilöstöryhmien ja etujärjestöjen mahdollisuus poliittisen ja taloudellisen vallan käyttöön. Sekundaarilohkon työntekijät ovat poliittisesti ja taloudellisesti heikommassa asemassa kuin primaarilohkon työntekijät. Toinen ja kolmas kohta painottavat erityisesti henkilöstöryhmien motiiveja parantaa asemaansa työmarkkinoilla. Joillekin väestöryhmille (naimisissa olevat naiset, nuoret tai tilapäiset ulkomaalaiset työntekijät) työelämään liittyvät tekijät eivät ole merkittäviä, mikäli heidän elämänprojekteihinsa liittyvät intressit suuntautuvat ainakin välillisesti tai väliaikaisesti työmarkkinoiden ulkopuolelle (lastenhoito, opinnot, muutto toiseen maahan tai vastaavat syyt). (Emt, 25-26.)

Piore näkee työmarkkinoiden muodostuvan kolmesta lohkokosta, eli sekundaarisektorista sekä primaarisektorin ala- ja ylälohkosta. Sekundaarityöpaikkoja luonnehtivat suhteellisen alhaiset palkat, huonot työolosuhteet ja heikko sosiaalinen status. Työpaikat tarjoavat vähän varmuutta ja uramahdollisuuksia. Ne eivät olennaisesti vaadi ammattitaitoa. Laki määrittää palkat joko suoraan (esimerkiksi minimipalkka) tai epäsuorasti. Sekundaarilohkon työvoiman identiteetti rakentuu pääasiassa työpaikan ulkopuolisista sosiaalisista rooleista, ei niinkään työstä tai sen antamasta statuksesta. Työvoimalle on ominaista korkea vapaaehtoinen liikkuvuus työpaikasta toiseen, samoin työvoimasta pois ja takaisin.

Sekundaarisektorin vastakohtana primaarisektorin alalohkolle on ominaista huomattavasti vakaampi työympäristö. Työpaikat ovat paremmin palkkattuja, työolosuhteet ovat miellyttävämmät ja

työtehtävällä on korkeampi sosiaalinen status. Ne tarjoavat tavallisesti huomattavan työsuhdeturvan ja hieman etenemismahdollisuuksia. Työpaikat edellyttävät suhteellisen paljon ammattitaitoa, joskin useimmat taidot opitaan työprosessin kuluessa muilta työntekijöiltä muodollisen koulutuksen merkityksen jäädessä vähäisemmäksi. Työprosesseissa muodostuu vakaita sosiaalisia ryhmiä. Työnjohdon ja työntekijöiden välisiä suhteita välittävät joko tämänkaltaiset informaaliset ryhmät tai formaaliset ammattiyhdistysorganisaatiot. Tavat säännöt ja ohjeet määrittävät työtä ja auktoriteettia. Palkat määräytyvät tavallisesti joko kollektiivisten sopimusten tai informaali ohjeiden mukaisesti. (Emt, 18-19.)

Primaarityömarkkinoiden ylälohko koostuu sellaisista ammattitehtävistä ja johtavan aseman työpaikoista, jotka ovat palkka- ja statushierarkian huipulla. Ne tarjoavat yleensä hyvän työsuhdeturvan ja paremmat uramahdollisuudet kuin primaarisen alalohkon työpaikat. Tavallisesti ylälohkon työpaikat edellyttävät muodollista koulutusta. Työntekijäryhmä ja työyhteisö ovat ylälohkolla hajanaisempia kuin alalohkolla, sen sijaan muodollisten käyttäytymismallien merkitys on keskeisempi. Primaarityöpaikkojen ylä- ja alalohkon välissä on lisäksi joukko ammattityöpaikkoja, joita on vaikea luokitella (Emt, 19).

Sekundaarityömarkkinat pitävät sisällään monenlaisia ammatteja ja työnimikkeitä sekä tuotannollisesta että ei-tuotannollisesta työstä. Matalaa ammattitaitoa vaativat työt pienissä, usein ammattiliittoihin tai muihin vastaaviin työntekijä- tai työnantajajärjestöihin kuulumattomissa yrityksissä muodostavat sekundaarisektorista suhteellisesti suuren osan. Toinen suhteellisesti merkittävä sekundaarisektorin työvoiman työllistäjä on matalaa ammattitaitoa vaativa palvelusektori sekä eräät kaupan alaan kuuluvat työpaikat. Kolmas tyypillinen alue on maatalouselinkeinoihin liittyvä kausityövoiman käyttö. (Edwards 1979, 167.)

Sekundaarilohkoa luonnehtii siis työn tilapäisyys ja satunnaisuus. Työ ei vaadi juurikaan koulutusta ja työssä tarvitaan vain vähäistä ammattitaitoa. Vaikka työ ei olisikaan luonteeltaan tilapäistä tai satunnaista, sekundaarityöpaikat tarjoavat matalan palkan ja vähän takeita työsuhteen jatkuvuudesta. Työsuhdeturva on käytännöllisesti katsoen olematon. Ne ovat usein "dead-end -työpaikkoja". Toisin sanoen etenemismahdollisuuksia työuralla on niukasti eikä pitkäkään työkokemus juuri paranna palkkausta. Työpaikasta toiseen liikkuvuus on suurta. Ainoa asia, jonka työntekijä voi antaa yritykselle on henkilökohtainen työpanos, jonka mukaan myös palkka usein suoraan määräytyy. Edwardsin mukaan monissa tutkimuksissa on osoitettu, että sekundaarilohkon keskipalkka on tyypillisesti 60-80 prosenttia primaarilohkon palkkatasosta. (Emt, 167-168.)

Sekundaarityöpaikkoihin verrattuna primaarityöpaikat tarjoavat tietyn työsuhdeturvan, suhteellisen vakaan työllisyyden ja korkeamman palkkatason sekä etenemismahdollisuuksia työuralla. Tyypillistä primaarityöpaikoille ovat suhteellisen tarkasti määritellyt ammattinimikkeet sekä ammattitaitovaatimukset. Primaarityömarkkinoiden sisällä Edwards erottaa toisistaan alisteiset (*subordinate*) ja riippumattomat (*independent*) työpaikat. Sekundaarilohkon tapaan alisteisen primaarilohkon työpaikat ovat sekä tuotannollisia että ei-tuotannollisia työpaikkoja. Edwardsin mukaan suurimman osa alisteisista primaarilohkon työpaikoista löytyy perinteisiltä sekä uusilta ammatti- ja työnantajaliittojen valvomilta teollisuudenaloilta, ns. järjestäytyneen ammattitaitoisen työväestön täyttämiltä työpaikoilta. Toinen suuri alisteisen primaarilohkon osa ovat ei-johtavassa asemassa olevat toimihenkilöt, ns. valkokaulus-työntekijät. (Emt, 170-171.)

Alisteiset primaariset työpaikat eroavat sekundaarityöpaikoista perustavimmin työntekijöiden ammatillisella järjestäytymisellä. Riippumattomista primaarityöpaikoista alisteiset primaarityöpaikat eroavat siinä suhteessa, että niiden työtehtävät ovat usein toistuvia, rutiininomaisia ja koneen määräämän työtahdin mukaisia. Työn vaatimat taidot opitaan melko nopeasti ja ne hankitaan usein työssä. Työ ei juuri tarjoa työntekijälle mahdollisuutta kontrolloida omaa työtään. Nouseminen työuralla riippuu usein työkokemuksesta, työssä hankituista taidoista. Koska työtaidot ovat monessa

tapauksessa työssä opittuja, yristysspesifejä, työuralla nouseminen tapahtuu yleensä yhden ja saman yrityksen sisällä eli sisäisillä työmarkkinoilla. Tästä syystä työntekijät ovat motivoituneita pitkään työuraan saman työnantajan palveluksessa. Toisin kuin sekundaarisektorilla, muodollisella koulutuksella on positiivista vaikutusta työuralla etenemiseen ja palkkatasoon. Alisteinen primaarilohko poikkeaa sekundaarilohkosta myös siinä suhteessa, että senioriteetti nostaa palkkatasoa. Suora henkilökohtainen työpanos ei ole välttämättä palkkauksen pääasiallinen peruste. Sen korvaa pikemminkin työssä hankittu monitaitoisuus. (Emt, 171-173.)

Alisteisten primaarityöpaikkojen tapaan riippumattomat primaarityöpaikat takaavat suhteellisen pysyvän työsuhteen, urallaetenemismahdollisuudet sekä korkean palkkatason. Ne kuitenkin eroavat alisteisista primaarityöpaikoista seuraavissa suhteissa: ne sisältävät tavallisesti yleisiä pikemminkin kuin yritysspesifejä taitoja, ura sisältää yritysten välistä liikkuvuutta, työ ei ole konesidonnaista, työnteolle on olemassa usein ammatilliset tai professionaaliset standardit. Työ edellyttää myös pitkää koulutusta ja aloitteellisuutta sekä työn itsesäätelyä. Tämän lohkon työntekijät kuuluvat tyypillisesti organisaation keskijohtoon. Toiseksi tyypillisiä riippumattoman primaarilohkon työpaikkoja ovat itsenäiseen ammatinharjoittamiseen liittyvät työpaikat. Kolmantena ryhmänä ovat korkeata ammatillista koulutusta vaativat ammatit, kuten lääkärit, lakimiehet tai tutkijat. (Emt, 174.)

Edwardsin mukaan riippumattoman primaarilohkon työpaikat löytyvät (kehittyneissä teollisuusmaissa) usein julkiselta sektorilta. Noin 25-30 prosenttia tämän lohkon työpaikoista on julkisen sektorin työpaikkoja. Ne liittyvät usein yhteiskunnan itselleen ottaman hyvinvointivaltion rooliin. Palkkataso on selvästi korkeampi, kuin kahdella muulla loholla. Eri tutkimusten mukaan riippumattoman primaarilohkon keskipalkka on 130-170 prosenttia alisteisen primaarilohkon keskipalkasta. Lisäksi työuran pituus sekä muodollinen koulutus nostavat palkkatasoa selvästi enemmän kuin kahdella muulla loholla. (Emt, 174-175.)

Koska riippumattoman primaarilohkon työpaikat edustavat monia erilaisia ammattiryhmiä talouselämän ja yhteiskunnan eri alueilta, tämän lohkon työpaikat myös eroavat monessa suhteessa merkittävästi toisistaan. Työnjohdollisessa tai hallinnollisissa tehtävissä työskentelevillä työura on selvimmin yritysspesifistä. Tällaisissa tehtävissä olevilla henkilöillä on keskimääräistä pidempi työura saman työnantajan palveluksessa, keskimääräistä selvästi pienempi todennäköisyys joutua irtisanotuksi sekä korkea todennäköisyys saada työnantajan puolesta järjestettyä koulutusta. (Emt, 175.)

Edwardsin mukaan (työ)markkinoiden sääntelemätön tai säädelty toiminta sinänsä ei tyydyttävästi selitä työmarkkinoiden lohkoutumista. Etniseen taustaan ja sukupuoleen sitoutunut diskriminaatio on yksi selitys työmarkkinoilla ilmenevälle epätasa-arvolle. Sosiaaliseen normistoon kuuluvat stereotyyppiat työntävät naiset tai eri etniset ryhmät tiettyihin ammatteihin tietyille, usein matalapalkkaisille toimialoille. Tämän tyyppinen tahallinen diskriminaatio (*intentional discrimination*) on tärkeä työmarkkinoiden lohkoutumisen selittäjä, mutta sitä tärkeämpi selittäjä on institutionaalinen diskriminaatio. Segregaation syyt ovat tällöin yhteiskunnan tarjoamassa koulutuksessa sekä opetukseen sekä muihin yhteiskunnan instituutioihin liittyvissä kulttuuri-sidonnaisissa käytännöissä. Käytännössä tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että koululaitos arvioi ja jakaa väestöä käyttämällä kriteerinä vain kapeata osaa inhimillisistä kyvyistä. Tämä jaottelu heijastuu jatkokoulutukseen ja edelleen asemaan työmarkkinoilla. Tärkeimpänä työmarkkinalohkojen jäsentäjänä Edwards pitääkin työpaikkojen sisäisiä, erityyppisiä kontrollijärjestelmiä. Hänen mukaansa toissijaiset segmentaation syyt löytyvät ns. ulkoisten työmarkkinoiden toiminnasta (Emt, 177-178)

Riippumatta työmarkkinoiden lohkoutumiseen liittyvästä logiikasta ja teoreettisista painotuksista sekä Pioren että Edwardsin näkemyksistä voidaan koota työmarkkinalohkojen ominaispiirteet (taulukko 4.1).

Taulukko 4.1. Pioren ja Edvardsin työmarkkinasegmenttien ominaispiirteitä (Nätti 1988, 19)

	Sekundaari-segmentti	Primaarityömarkkinoiden alalohko	ylälohko
Palkkataso	alhainen	suht. korkea	korkea
Työolosuhteet	huonot	suht. hyvät	hyvät
Uramahdollisuudet	olemattomat	jonkinlaiset	hyvät
Työsuhde	tilapäinen	vakaa	vakaa
Työsuhdeturva	vähäinen	jonkinlainen	hyvä
Työttömyysriski	suuri	jonkinlainen	vähäinen
Liikkuvuus	suurta	vähäistä	uraliikkuvuutta
Ammattitaitovaatimukset	vähäiset	opitaan työssä	pitkä koulutus
Työssä oppimisen mahdollisuudet	vähäiset	jonkinlaiset	hyvät

Carnoy, Castells ja Benner (1997) ovat tutkineet viimeaikaisia työmarkkinoiden joustavuuteen ja rakenteisiin liittyviä tekijöitä Kalifornian Piilaaksossa (*Silicon Valley*). Vaikka Pohjois-Amerikan työmarkkinoiden käytännöt poikkeavat Länsi- tai Itä-Euroopan tilanteesta, heidän mukaansa Piilaakso on mielenkiintoinen kohde työmarkkinoiden muutosten tutkimiselle. Piilaakso on uusi teollinen alue, joka on syntynyt viimeisen viidenkymmenen vuoden aikana. Alueen yritykset paitsi tuottavat ja käyttävät modernia innovatiivista teknologiaa, ovat myös omaksuneet työn organisoimisen tapoja, jotka poikkeavat ns. perinteisestä teollisuudesta. Piilaakso myös on tunnettu modernin ja innovatiivisen teknologian keskuksena teollisuuden lisäksi myös palveluiden osalta. Piilaakson yritykset käyttävät tuotantoon ja palveluihin liittyviä uusia tapoja ennen kuin nämä innovaatiot leviävät laajemmille markkinoille. Joustavat työsuhteet, verkostotalouden uudet muodot, liikkuvuus ja satunnaistyöllisyys (*contingent employment*) ovat uusinta teknologiaa hyödyntävien yritysten näkyvimpiä tuotannon organisoimisen piirteitä. Carnoyn, Castellsin ja Bennerin (1997, 38) mukaan joustavien työsuhteiden¹² määrä on Piilaaksossa kasvanut nopeammin kuin alueen kokonaistyöllisyys. Yli puolet työllisyyden kasvusta Piilaaksossa 1990-luvulla on ollut joustaviksi luokiteltujen työpaikkojen kasvua.

Piilaakson korkean teknologian yritykset olivat erityisesti huolissaan korkeasti koulutetun työvoiman suuresta vaihtuvuudesta. Yritysten näkökulmasta korkeasti koulutettu työvoima on jopa "liian joustavaa". Monet korkeasti koulutetut työntekijät haluavat säilyttää itsenäisen aseman suhteessa työnantajaansa. Kilpailu eliittityöntekijöistä on kovaa työntekijöiden vaihtaessa työpaikkoja etsiessään paremmin palkattua ja haasteellisempaa työtä. Yritysten ongelma korkeasti koulutettujen osalta onkin, miten saada heidät sitoutumaan pysyviin työsuhteisiin. Koska eliittityöntekijöiden liikkuvuus on suurta ja he haluavat säilyttää suhteellisen itsenäisen aseman suhteessa työnantajaan, he näyttävät olevan hyvin vähän kiinnostuneita työsuhteen pysyvyydestä. Sitä vastoin ns. suorittavan työn tekijöiden osalta yrityksille on edullista pitää heidän työsuhteensa mahdollisimman joustavina ja työntekijöiden määrä yrityksen kulloisiakin tarpeita vastaavana. Työntekijöiden kannalta tilanne on kuitenkin epätydyttävä, koska suorittavan työn tekijät näyttävät preferoivan vakaita työsuhteita. (Emt, 43-44)

¹² Joustavilla työsuhteilla tarkoitetaan tässä tilapäisen projektityövoiman rekrytointia ja vuokrausta, osa-aikatyötä, itsensä työllistämistä, työtä epävirallisella sektorilla sekä työtehtävien ulkoistamista alihankintasuhteilla.

Vaikka korkeasti koulutettujen työntekijöiden suuri vaihtuvuus on ongelma yrityksille, on toisaalta osoittautunut erääksi Piilaakson aluetaloudelliseksi menestystekijäksi. Yrityksistä toiseen liikkuvat korkeasti koulutetut ammattilaiset ovat yritysten välisiä innovaatioiden välittäjiä. Tämä on keskeinen syy siihen, miksi Piilaakson alueen talous pystyy ylläpitämään dynaamisuuttaan ja luomaan yhä uusia työpaikkoja. (Emt, 47.)

Työssä käytettävät teknologiat ovat työn kannalta keskeisiä, mutta ne muodostavat vain osan työssä vaadittavasta osaamiskokonaisuudesta. Esimerkiksi tiimityöskentelyyn tai organisaatioiden muutoksiin liittyvät uudistukset merkitsevät työtehtävien monipuolistumista, jolloin muutkin työn ulottuvuudet tulevat selvemmin esille. (Reijonen 1999, 8.) Tämä kehitys asettaa suurempia haasteita työvoiman osaamistasolle. Työelämän muutokset asettavat luonnollisesti haasteita myös koulutusjärjestelmälle, paitsi yhteiskunnan järjestämälle, myös yritysten sisäiselle työntekijöiden koulutukselle. Ammatillisen osaamisen asemasta olisi ehkä puhuttava pikemminkin työelämäosaamisesta. Työtehtävien monipuolistuessa työntekijöiltä edellytetään ammatillisen koulutuksen antamien taitojen lisäksi myös työyhteisön toiminnan ymmärtämistä sekä monipuolisia ongelmanratkaisu- ja kehittämistaitoja.

Reijonen (1999, 7) on eritellyt monipuolisia teknisiä taitoja ja ongelmanratkaisukykyä vaativiin tehtäviin – laadulliseen joustavuuteen – liittyviä osaamisulottuvuuksia. Ensimmäinen ulottuvuus ”työ” sisältää paitsi varsinaisten työtehtävien sisällön, myös niiden suorittamisessa käytettävät työvälineet. Toinen ulottuvuus, ”organisaatio” kuvaa oman työn liittymistä laajempaan kontekstiin. Monissa työtehtävissä on tärkeää tietää, miten oma työ vaikuttaa ja liittyy toisten työhön ja edelleen koko organisaation toimintaan. Kolmas ulottuvuus, ”käyttötilanne” alaluokkineen ”normaali käyttö”, ”ongelma” ja ”kehittäminen” määrittelee työssä vaadittavan osaamistason. Osaamista tarvitaan huomattavasti enemmän tilanteessa, joissa työvälineiden käyttäjä joutuu yksin ratkaisemaan niiden käyttöön liittyviä pulmia kuin työn sujuessa normaaliin rutiinien mukaisesti.

Työn moniulotteistuminen on yksilötasolla johtanut työhistorioiden voimakkaaseen eriytymiseen. Voidaan väittää, että erottelut ”normaalin” ja ”epätavallisen” työn tai pysyvän ja pätkätyön välillä – näiden ilmiöiden dikotomisointi – antavat vain viitteellisen kuvan ilmiökentästä. Nykyistä työmarkkinoiden kehitystä ilmentää pikemminkin useaan suuntaan hajoava mosaikkimaisuus, jossa työ saa hyvin erilaisia muotoja. Yhdessä äärireunassa on pätkätyötäkin fragmentaarimpi sirpaletyö, jossa työ muodostuu satunnaisiksi ja hyvin lyhytaikaisiksi työmarkkinoilla vierailuiksi. (Pohjola 1999, 50.)

Lisäksi paikallisilla työmarkkinoilla työmarkkinoiden tai työyhteiskunnan yleiset käsitteet eivät välttämättä päde sellaisinaan. Työmarkkinoiden käsitteet on omaksuttu suhteellisen yksipuolisesti teollisen yhteiskunnan mallista, joka historiallisesti tarkasteltuna on ehkä itsessään ollut epätavallinen. Teollisten kaupunkikeskusten ulkopuolella maatalousyhteiskuntaan saattaa olla lyhyt aika eikä teollista vaihetta ole kaikkialla kunnolla syntynytäkään. Toimeentulon perustana oli yhden palkkatyön sijasta usein erilaiset ansainnan yhdistelmät. (Pohjola 1999, 51.)

4.3.2. Työsuhteiden laatu transiotalouksissa

Työmarkkinoiden ehdot ovat lyhyessä ajassa muuttuneet. Tämä toteamus koskee paitsi vanhojen läntisten markkinatalousmaiden työmarkkinoita, erityisesti Euroopan siirtymätalousmaiden murrosta, johon liittyy laajojen kansanryhmien siirtyminen markkinoiden ja kilpailun ohjaamille työmarkkinoille. Kokoaikaisen työmarkkinoilla toimimisen rinnalla on massatyöttömyyttä ja erilaista rajattua tai osittaista työmarkkinoille osallistumista, jota leimaa eriasteinen työn puute satunnais- tai tilapäistyön, osa-aikatyön sekä koulutuksellisten tai ammattitaitovajeiden vuoksi. Suurten rakennemuutosten vuoksi perinteistä palkkatuloa tuottavaa työtä ei riitä kaikille. Monet ovatkin yhdistäneet palkkatyöhönsä erilaisten toimeentulolähteiden yhdistelmiä.

Rakennemuutos suunnitelmataloudesta markkinatalouteen on vaikuttanut suoraan työntekijöiden asemaan työnantajaorganisaatioissa, oli kysymys sitten edelleen julkisessa omistuksessa olevista organisaatioista, yksityistetyistä yrityksistä tai uusista sosialismin romahtamisen jälkeen perustetuista kansallisessa tai kansainvälisessä omistuksessa olevista yrityksistä. Ensinnäkin organisaatioiden toimintaa ja edelleen työntekijöiden asemaa muuttuneessa toimintaympäristössä luonnehtii kasvanut epävarmuus. Organisaatiotasolla epävarmuus on liittynyt paitsi yhteiskunnan instituutioiden muutoksen mukanaan tuomaan toimintaympäristön muutokseen, myös ennen kaikkea muuttuneisiin omistus-, valta-, vastuu- ja päätöksentekosuhteisiin. Konkreettisia esimerkkejä yritystasolla ovat olleet esimerkiksi myynnin ja markkinoinnin järjestäminen tai uuden teknologian omaksuminen.

On toisaalta huomattava, että muutokseen liittyy myös inerttia: vakiintuneet käytännön jatkavat olemassa oloaan myös muuttuneissa oloissa. Tästä on tämän tutkimuksen tulosten mukaan esimerkki yritysten tarjoamat lisäedut työntekijöilleen, jotka tulevat erityisen selvästi esille Tallinnan aineistossa. Sosialismin oloissa yritykset olivat keskeinen hyödykkeiden jakelukanava, yritykset järjestivät asunnot ja lastenhoidon. Vaikka yhteiskunnan muutos on vienyt pois vanhan perustan näiltä sosialistisen yrityksen toimintaan kuuluvilta instituutioilta, vanha toimintamalli elää edelleen, nyt tosin markkinatalouden ehdoilla.

Sosialistisen yrityksen palkkausjärjestelmä oli palkkataulukoinen ja erilaisine bonusjärjestelmineen ylhäältä määrätty. Palkkaeroja tärkeämpiä eriarvoisuuden synnyttäjiä olivatkin työntekijöiden mahdollisuudet päästä käsiksi erilaisiin niukkiin hyödykkeisiin. Tältä osin materiaalisene elintasoon liittyvät eriarvoisuuden syyt ovat muuttuneet radikaalisti: hyödykkeet eivät enää ole niukkoja, niiden saanti riippuu suoraan palkka- ja muista tuloista, ostovoimasta. Yritysten tarjoamat lisäedut ovat transitiotalouksissa nähtävänä lähinnä markkinatalouden toimintaan ja työsuhteeseen kuuluvina palkanlisinä.

Sosialistiset työmarkkinat olivat Lanen (1987, 175) mukaan eriytyneet tavalla, joka muistutti niiden lohkoutumista markkinatalouksissa. Suunnitelmatalouden eriytyneiden ja markkinatalouden lohkoutuneiden työmarkkinoiden kannalta muutos on talouden transition myötä ollut ainakin seuraava: Ensinnäkin yritykset paitsi poistuvat markkinoilta, ne pystyvät markkinatalouden oloissa myös realisoimaan voittonsa. Toiseksi työvoima ei enää ole täystyöllistettyä. Markkinatalousmaat eivät ole pysyviä pulatalouksia, joten vajaus riittävästä ja pätevistä työvoimasta ei enää ole jatkuvaa kaikilla talouden sektoreilla. Kolmanneksi työmarkkinat ovat muuntuneet paitsi kansallisiksi eli koko maan kattaviksi, ne toimivat myös kansainvälisesti.

Sosialismin murentumiseen asti sosialistisia työmarkkinoita voidaan kuvata sanalla jähmeys. Jos lisäksi oletetaan, että myös nopeiden yhteiskunnallisten muutosten oloissa esiintyy inerttia, voidaan edelleen olettaa, että myös työnantajayrityksissä muutoksiin reagoidaan viiveellä. Tästä seuraa edelleen, että vanhat sosialismin aikaiset rakenteet ovat pitkälti säilyneet yrityksissä. Oletetaan edelleen Laneen tukeutuen, että sosialistiset työmarkkinat ovat jossakin määrin muistuttaneet markkinatalouksien työmarkkinoiden lohkoutumista. Näillä oletuksilla on perusteltua tarkastella transitiomaiden työmarkkinoita perinteisten työmarkkinoiden lohkoutumisteorioiden viitekehyksessä.

Tutkimuskaupungeista kerätyllä empiirisellä aineistolla on mahdollista eritellä toista tutkimuskysymystä: palkansaaajaväestön kiinnittymistä virallisen talouden työpaikkoihin Analyysin lähtökohtana on työmarkkinoiden lohkoutumisajattelu. Palkansaaajia ryhmitellään käyttämällä erilaisia heidän työsuhteeseensa, palkkaukseensa ja työsuhteen turvallisuuteen liittyviä muuttujia. Palkkatason ohella keskeisenä työmarkkinoiden lohkoutumisen kriteerinä on käytetty työsuhteen tai työllisyyden vakautta. Nätin (1988, 21) tavoin empiirisessä aineistossa erotetaan aluksi toisistaan sekundaarinen ja primaarinen työmarkkinalohko. Kriteereinä ovat palkkataso sekä työn vakaus ja epävakaus. Työmarkkinoiden lohkoutumista primaari- ja sekundaarilohkoihin kuvataan siis työn antamalla materiaalisenä elintasolla (bruttopalkka) sekä neljällä työsuhteen vakautta mittaavalla muuttujalla.

Vastaajat luokitellaan työmarkkinalohkoihin soveltamalla Nätin (emt, 21) käyttämää tapaa. Vastaajat jaetaan maittain tulojen mukaan kvartileihin. Työsuhteen ja työllisyyden vakautta ilmentävät työsuhteen pysyvyys ja määräaikaisuus sekä työmarkkina-asemaan liittyvä epävarmuus. Työsuhteen pysyvyyden mittarina käytetään työsopimuksen määräaikaisuutta nykyisessä työpaikassa sekä sitä, työskenteleekö vastaaja täysipäiväisesti vai osa-aikaisesti. Työmarkkina-asemaan liittyvän epävarmuuden mittarina käytetään työttömyyttä tai lomautusta viimeisen 12 kuukauden aikana sekä palkanmaksun säännöllisyyttä. Konkreettiset kysymykset olivat:

- kysymys 7: Onko työsuhteenne pysyvä, vai onko teillä määräaikainen työsopimus?
- kysymys 11: Oletteko täysi- vai osa-aikatyössä tässä työpaikassa?
- kysymys 12: Mikä on kokonaistulonne kuukaudessa tällä hetkellä tästä työpaikasta veroja vähentämättä?
- kysymys 21: Oletteko ollut työttömänä tai pakkolomalla viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana?
- kysymys 27: Oletteko saaneet palkkanne ilmaan viiveitä viimeksi kuluneen vuoden aikana?

Taulukko 4.2. Työsuhteen vakauden mittarit kaupungeittain

	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
<i>Työsuhte</i>					
Pysyvä	90,8	92,7	92,6	80,7	88,7
Määräaikainen	9,2	7,3	7,4	19,3	11,3
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	604	903	897	3004
Puuttuvia tietoja (N)	0	1	23	34	58
<i>Työaika</i>					
Täysiaika	97,2	94,5	94,2	90,1	93,7
Osa-aika	2,8	5,5	5,8	9,9	6,3
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	599	604	920	903	3026
Puuttuvia tietoja (N)	1	1	6	28	36
<i>Työttömänä tai pakkolomalla viimeisen 12 kk aikana</i>					
Ei	90,6	94,7	88,5	91,8	91,1
Kyllä	9,4	5,3	11,5	8,2	8,9
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	598	602	911	892	3003
Puuttuvia tietoja (N)	2	3	15	39	59
<i>Palkka saatu ilman viiveitä viimeisen 12 kk aikana</i>					
Kyllä	86,8	92,9	85,1	72,8	83,3
Ei	13,2	7,1	14,9	27,2	16,7
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	603	908	900	3011
Puuttuvia tietoja (N)	0	2	18	31	51

Taulukossa 4.2 esitettyjä työsuhteen vakautta mittaavien muuttujien jakaumia tulkitessa on huomattava, että tässä esitetyt muuttujat kuvaavat paitsi työntekijän asemaa työmarkkinoilla, ne heijastelevat myös laajemmin transitiotalouksien ongelmia. Erityisesti tämä kuvastuu Pietarissa, missä aineisto on vinoutunut akateemisesti koulutettuihin. Tästä huolimatta työntekijöiden työmarkkina-asema on vastaajien oman ilmoituksen mukaan selvästi heikompi kuin kolmessa muussa kaupungeissa. Pietarilaiset ovat pystyneet välttämään ainoastaan työttömyyden tai pakkolomautuksen viimeisen 12 kuukauden aikana useammin kuin bratislavalaiset tai tallinnalaiset. Viivytykset palkanmaksussa (Pietarissa 27 prosenttia vastaajista) kertovat laajemmista talouden transition ongelmista ja markkinatalouden epävakauksesta, joka heijastuu yksilöiden turvallisuuteen työmarkkinoilla.

Epävakauksesta huolimatta kaikissa kaupungeissa työsuhteita luonnehtii kuitenkin enimmäkseen osin pysyvä ja täysiaikainen työsuhde. Samoin kaikissa kaupungeissa osa-aikatyön osuus on selvästi vähäisempi verrattuna määräaikaisiin työsuhteisiin.

Ristiintaulukoimalla edelleen palkkataso sekä taulukossa 4.2 esitetty työsuhdetta ja työmarkkina-asemaa kuvaavat muuttujat erotetaan toisistaan primaariset ja sekundaariset työmarkkinat. Sekundaarisille työmarkkinoille sijoitetaan ne vastaajat, joilla on epävakaa työ ja kaupunkikohtaisesti aineistosta lasketun keskipalkan alittava bruttopalkka. Tämä ei siis tarkoita sitä, että alle keskipalkkaa nauttivat sijoittuisivat suoraan sekundaarityömarkkinoille, vaan heidän on lisäksi oltava tilapäisessä työsuhteessa *tai* he ovat osa-aikatyössä *tai* he ovat olleet työttömänä tai pakkolomalla viimeisen 12 kuukauden aikana *tai* he ovat saaneet palkkansa myöhässä viimeisen 12 kuukauden aikana.

Primaarilohko jaetaan edelleen Pioren (1980) käyttämin termein ala- ja ylälohkoon. Jaottelun kriteerinä on käytetty työntekijän asemaa organisaatiossa. Konkreettinen kysymys oli:

- kysymys 4: Mikäli olette työnjohtotehtävissä, kuinka monta alaista teillä on?

Alaisten lukumäärän jakauma on esitetty taulukossa 20. Huomio kiinnittyy tässäkin Pietariin, missä esimiesasemassa työskentelevien suhteellisen suuri määrä – lähes kolmannes vastaajista – johtuu suurelta osin aineiston vinoutumisesta korkeasti koulutettuihin. Tallinnassa vieläkin korkeampi esimiesasemassa työskentelevien suhteellinen osuus (42,8 prosenttia) selittyy otoksen pienten yritysten suurella määrällä.

Taulukko 4.3. Esimiesasema kaupungeittain

	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
0 alaista	75,1	71,5	57,2	67,3	67,9
1-10	18,1	19,0	28,6	26,2	23,1
11-50	6,0	7,7	11,2	5,9	7,5
51-200	0,5	1,7	2,8	0,1	1,1
200 tai enemmän	0,3	0,2	0,2	0,5	0,3
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	598	543	528	767	2436
Puuttavia tietoja (N)	2	62	398	164	626

Primaarilohkosta erotetaan siis edelleen ylälohko käyttämällä kriteerinä vastaajan esimies- asemaa työpaikallaan. Mikäli vastaaja sijoittuu primaarilohkolle ja lisäksi tällä on alaisia, luokitellaan tämä ylälohkon työntekijäksi. Näin muodostettujen työmarkkinalohkojen jakaumat on esitetty taulukossa 4.4.

Taulukko 4.4. Työmarkkinalohkot kaupungeittain

Työmarkkinalohko		Bratislava	Praha	Tallinna	Pietari	Yhteensä
Primaarinen						
ylälohko	N	117	122	151	121	511
alalohko	N	308	318	409	305	1340
Sekundaarinen						
	N	107	81	160	193	541
Yhteensä						
	N	532	521	720	619	2392
Puuttuvia tietoja						
	N	68	84	206	312	670
Primaarinen						
ylälohko	%	22,0	23,4	21,0	19,5	21,4
alalohko	%	57,9	61,0	56,8	49,3	56,0
Sekundaarinen						
	%	20,1	15,5	22,2	31,2	22,6
Yhteensä						
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaupunkien välisessä vertailussa Prahan työmarkkinat tarjoavat vakaimman työympäristön. Korkeimman ja tasaisimmin jakautuneen palkkatason (taulukko 3.1 luvussa 3) lisäksi Prahassa on laajin primaarilohko ja lisäksi sen ylälohko on jonkin verran laajempi (lähes neljännes työntekijöistä) kuin muissa tutkimuskaupungeissa. Prahan ja Bratislavan työmarkkinat näyttävät primaarisen ylälohkon osalta samankaltaisina: verrattaessa tuloksia taulukon 4.3 esimiesasemaa osoittaviin lukuihin, huomataan, että näissä kaupungeissa esimiesasemasta seuraa myös muilta osin turvallinen asema työmarkkinoilla.

Sitä vastoin esimiesasema takaa Tallinnassa ja Pietarissa heikommin työsuhteen vakauden. Vaikka näiden kaupunkien aineistoissa esimiesasemassa olevien suhteellinen osuus on korkeampi kuin Prahassa ja Bratislavassa, primaariselle ylälohkolle sijoittuu suunnilleen yhtä suuri tai vähän pienempi osuus vastaajista. Tässä käytetty työmarkkinalohkojen määrittely näyttää tuloksissa siten, että esimerkiksi Pietarissa sekundaarisektorille on joutunut johtajia, joiden palkka on alle aineiston keskiarvon ja joilla on esimerkiksi määräaikainen työsopimus. Lisäksi Pietari poikkeaa muista kaupungeista suhteellisen suurella sekundaarilohkollaan – lähes kolmannes vastaajista – mutta kuten edellä on mainittu, tämä ilmiö voidaan liittää suurelta osin markkinatalous- ja työmarkkinainstituutioiden kehittymättömyyteen ja yleiseen yhteiskunnalliseen epävakauteen.

Millaisista yrityksistä eri työmarkkinalohkojen työntekijät sitten löytyvät? Kysymys yritysten omistuspuolelta liittyy kysymykseen yritysten integroitumisesta suunnitelmatalouden romahdusta seuranneeseen “uuteen” markkinatalouteen. Yritysten integroitumisen ja laajemmin talouden transition kannalta erilaisista yritystyypeistä ovat mielenkiintoisia yrityksen omistusmuoto (yksityinen/julkinen) sekä se, liittyykö yritykseen ulkomaista omistusta.

Yksityiseksi yrityksiksi on luokiteltu henkilöstön rekrytoinnista vastaavan managerin ilmoituksen mukaan: 1) osuuskunta, 2) yksityistetty valtionyritys, 3) yksityinen yritys jossa ei ole ulkomaisia osakkaita tai merkittävää ulkomaista omistusta, 4) yhteisyritys (*joint venture*) sekä 5) monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö. Vastaavasti julkisiksi organisaatioiksi on luokiteltu: 1) valtion yritys, 2) valtion omistama osakeyhtiö sekä 3) kunnallinen yritys tai organisaatio.

Ulkomainen omistus on luokiteltu käyttäen kriteerinä samaa muuttujaa siten, että ulkomaisia yrityksiä ovat yhteisyritys sekä monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö. Muut yritystyyppit luokitellaan kansalliseen omistukseen kuuluviksi. Kysymys on siis saman muuttujan kahdesta erilaisesta luokittelusta. Jako yksityiseen ja julkiseen on esitetty taulukossa 4.5.

Taulukko 4.5. Työmarkkinalohkot kaupungeittain toimipaikan omistusmuodon mukaan (yksityinen +, julkinen -)

		Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä
Yksityinen yritys		+	-	+	-	+	-	+	-	
Työmarkkinalohko										
Primaarinen										
ylälohko	N	58	59	43	77	19	138	93	94	581
alalohko	N	129	179	90	225	99	272	116	172	1282
Sekundaarinen	N	64	43	33	48	33	106	38	76	441
Yhteensä	N	251	281	166	350	151	516	247	342	2304
										Puuttuvia tietoja 758
Primaarinen										
ylälohko	%	23,1	21,0	25,9	22,0	12,6	26,7	37,7	27,5	25,2
alalohko	%	51,4	63,7	54,2	64,3	65,6	52,7	47,0	50,3	55,6
Sekundaarinen	%	25,5	15,3	19,9	13,7	21,9	20,5	15,4	22,2	19,1
Yhteensä	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sekä Bratislavassa, Prahassa että Tallinnassa sekundaarityöpaikkojen määrä on yksityisellä sektorilla suurempi kuin julkisissa organisaatioissa. Pietarissa tilanne on päinvastainen. Tulokset voidaan tulkita siten, että Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa yksityiset yritykset ovat valinneet määrällisen joustavuuden strategian sopeutumisessaan markkinatalouteen verrattuna julkisiin organisaatioihin. Pietarissa käänteinen tilanne on sidoksissa julkisen sektorin ongelmiin palkanmaksuissa.

Pietarin laaja primaarinen ylälohko yksityisellä sektorilla (37,7 prosenttia yksityisen sektorin työntekijöistä) selittyy osaltaan aineiston vinoutumisella. Tästä vinoumasta huolimatta Pietarin tuloksissa on näkyvissä eriarvoistava tilanne työmarkkinoilla: suhteellisen laaja yksityinen primaarisektori verrattuna heikompiin työsuhteisiin julkisella sektorilla. Julkisen sekundaarisektorin suhteellisen suuren laajuuden osalta myös Tallinna poikkeaa Keski-Euroopan kaupungeista.

Uuden yksityisen sektorin toiminnan vakiintumisesta Keski-Euroopan kaupungeissa ilmentää yksityisen sektorin tarjoama suhteellisen suuri primaarinen ylälohko. Primaarinen alalohko on julkisella sektorilla yksityistä suurempi Tallinnaa lukuun ottamatta. Ilmiö liittyy kaupunkien elinkeinorakenteeseen, eli Tallinnassa pienten yksityisten palveluyritysten suhteellisen suureen

määrään ja muissa tutkimuskaupungeissa vanhoihin, vielä toimiviin ja yksityistämättömiin tuotantolaitoksiin. Taulukon 4.5 tulokset heijastavat näin kaupunkien elinkeinorakennetta. Työntekijöiden tulotasot huomioon ottaen entisen Neuvostoliiton alueen kaupungeissa sekundaarisektorin työntekijät ovat selvästi heikommassa asemassa kuin Prahassa tai Bratislavassa riippumatta siitä, työskentelevätkö he yksityisellä vai julkisella sektorilla.

Taulukossa 4.6 on omistusmuodon luokittelu muutettu siten, että siitä ilmenee jako ulkomaiseen ja kansalliseen omistukseen. Ulkomaisissa yrityksissä työskentelevien osuus koko aineistossa on alle kymmenen prosenttia, joten kaupunkikohtaisessa tarkastelussa luokat jäävät pieniksi. Koko aineistosta mitattuna ulkomainen omistus näyttää heikentävän palkansaajien asemaa työmarkkinoilla: primaarisen ylälohkon suhteellinen osuus supistuu, primaarinen alalohko pysyy saman suuruisena ja sekundaarilohkon osuus kasvaa. Toisin sanoen näyttää siltä, että ulkomaiseen omistukseen liittyy johtajien aseman heikkeneminen ja mahdollinen korvaaminen sijoittajan kansallisuutta olevalla johtajistolla tai ylimpien johtotehtävien siirtäminen pois yksiköstä, mahdollisesti jossakin toisessa maassa sijaitsevaan pääkonttoriin. Tätä tulkintaa tukee myös primaarisen alalohkon suhteellinen kasvu – toimihenkilöistyminen – Bratislavassa, Prahassa ja Pietarissa. Tallinnassa ulkomaiseen omistukseen liittyy sitä vastoin työntekijöiden työsuhdeturvan selvä heikkeneminen: yli puolet vastanneista sijoittuu sekundaarilohkolle. Virossa on tarjolla ulkomaisten yritysten käyttöön määrällisesti joustavaa ja edullista työvoimaa. Johto, hallinto ja tuotekehitys säilytetään Viron ulkopuolella sijaitsevassa emoyrityksessä, työvoimavaltainen tuotanto siirretään alempien henkilöstökustannusten maihin.

Taulukko 4.6. Työmarkkinalohkot kaupungeittain toimipaikan omistusmuodon mukaan (ulkomainen +, kansallinen -)

Ulkomainen omistus		Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari		Yhteensä	
		+	-	+	-	+	-	+	-		
Työmarkkinalohko											
Primaarinen											
	ylälohko	N	8	109	10	72	3	136	12	102	452
	alalohko	N	27	281	43	272	20	351	36	252	1282
	Sekundaarinen	N	7	100	9	110	24	133	7	180	570
	Yhteensä	N	42	490	62	454	47	620	55	534	2304
Puuttuvia tietoja 758											
Primaarinen											
	ylälohko	%	19,0	22,2	16,1	15,9	6,4	21,9	21,8	19,1	19,6
	alalohko	%	64,3	57,3	69,4	59,9	42,6	56,6	65,5	47,2	55,6
	Sekundaarinen	%	16,7	20,4	14,5	24,2	51,1	21,5	12,7	33,7	24,7
	Yhteensä	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Edellä esitetyt tulokset kuvaavat tietyn hetken tilannetta tutkimuskaupunkien organisaatioissa. Organisaatioiden työntekijöiden määrä on kuitenkin jatkuvassa muutoksessa. Markkinatalouden oloissa työnantajat joutuvat aktiivisemmin etsimään tarkoituksiinsa sopivaa työvoimaa, vastaavasti työntekijät joutuvat oma-aloitteisemmin etsimään työtä. Työvoiman maastamuuttoalttiuteen ja työn etsintään oman maan rajojen ulkopuolelta liittyviä kysymyksiä käsitellään tarkemmin luvussa 6. Empiirisen aineiston avulla on myös jossakin määrin mahdollista arvioida työvoiman liikkuvuutta työnantajan kannalta. Henkilöstön rekrytoinnista vastaavilta johtajilta kysyttiin, minkä kanavien kautta he ovat saaneet tarpeitaan vastaavaa työvoimaa (taulukko 4.7).

Taulukko 4.7. Työntekijöiden rekrytointikanavat kaupungeittain

Bratislava	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Työntekijän oma hakeutuminen	26	0,69	0,47
Työpaikkailmoitus	26	0,62	0,50
Vanhoiden työntekijöiden välityksellä	26	0,58	0,50
Oppilaitosten kautta	26	0,42	0,50
Julkinen työnvälitys	26	0,23	0,43
Yksityinen työnvälitys	26	0,19	0,40
Praha			
Vanhoiden työntekijöiden välityksellä	29	0,45	0,51
Työpaikkailmoitus	30	0,43	0,50
Työntekijän oma hakeutuminen	30	0,33	0,48
Yksityinen työnvälitys	29	0,24	0,44
Oppilaitosten kautta	30	0,20	0,41
Julkinen työnvälitys	30	0,00	0,00
Tallinna			
Työntekijän oma hakeutuminen	37	0,76	0,43
Vanhoiden työntekijöiden välityksellä	34	0,71	0,46
Työpaikkailmoitus	33	0,70	0,47
Oppilaitosten kautta	23	0,26	0,45
Yksityinen työnvälitys	20	0,15	0,37
Julkinen työnvälitys	23	0,04	0,21
Pietari			
Vanhoiden työntekijöiden välityksellä	101	0,85	0,36
Oppilaitosten kautta	73	0,71	0,46
Työntekijän oma hakeutuminen	79	0,67	0,47
Yksityinen työnvälitys	59	0,58	0,50
Työpaikkailmoitus	65	0,52	0,50
Julkinen työnvälitys	60	0,47	0,50

Taulukossa 4.7 on eritelty työnantajien käyttämiä rekrytointikanavia sekä sitä, miten hyvin työnantajat ovat näitä kanavia käyttäen saaneet parhaiten tarpeitaan vastaavaa työvoimaa. Keskiarvosarake on laskettu vaihtoehdoista 0 = ”huonosti”, 1 = ”hyvin”. Kaikkien kaupunkien työmarkkinoilla henkilökohtaiset kontaktit – joko työntekijöiden oma hakeutuminen tai vanhojen työntekijöiden toimiminen välittäjinä – ovat tarjonneet yritysten työvoiman saannin kannalta parhaan lopputuloksen. Erityisen selvästi välittävät verkostot tulevat esille Pietarissa, missä suuri osa henkilöstön rekrytoinnista vastaavista henkilöistä ei ole edes vastannut kysymykseen muuten kuin vanhojen työntekijöiden suorittaman välitystoiminnan osalta.

Toista ääripäätä edustaa suoranainen epäluottamuslause julkista työnvälitystä kohtaan: kuudesta tarjotusta vaihtoehdosta (työntekijän oma hakeutuminen, työpaikkailmoitus, vanhojen työntekijöiden apu, oppilaitosyhteistyö, julkinen työnvälitys ja yksityinen työnvälitys) Prahan työnantajat antavat julkiselle työnvälitykselle yksimielisen arvosanan nolla. Myös muissa kaupungeissa käsitys julkisen työnvälitystoiminnan tarkoituksenmukaisuudesta on työnantajan kannalta erittäin heikko. Tämä käsitys koskee myös yksityistä työnvälitystoimintaa.

Tulokset korostavat selvästi paitsi työnhakijan omaa aktiivisuutta työmarkkinoilla, myös tämän sosiaalisten verkostojen merkitystä. Toisaalta näitä tuloksia ei voida pitää erityisesti siirtymätalouden työmarkkinoiden erityispiirteenä. Erään tutkimuksen (Rantala 1999) mukaan vastaava havainto on tehty myös Suomessa – jota voidaan tässä yhteydessä pitää esimerkkinä kehittyneestä markkinatalousmaasta – työvoimapulasta kärsineissä yrityksissä.

Työmarkkinoiden lohkokoutumisteoriat liittyvät työelämässä esiintyviin rakenteellisiin tekijöihin. Taulukon 4.7 tulokset sitä vastoin ilmentävät työmarkkinoiden toimintaa hyvin kapealta osalta: kysynnän ja tarjonnan kohtaaminen kaikkein perinteisimmässä ja yleisimmässä merkityksessä. Työvoiman liikkuvuuden kannalta taulukosta 4.7 voidaan kuitenkin tehdä kaikkia tutkimuskaupunkeja ja niiden työvoimaa koskeva johtopäätös: työnhakijoina parhaiten ovat menestyneet oma-aloitteiset henkilöt, jotka ovat mahdollisesti pystyneet hyödyntämään sosiaalisia verkostojaan työn saannissa.

4.4. JOHTOPÄÄTÖKSET LUVUSTA 4

Empiiriset tulokset osoittavat, että tutkittujen kaupunkien työmarkkinoilla on työmarkkinoiden lohkokoutumisen kannalta selviä eroja. Pietarin tulokset muodostavat kuitenkin tulkintojen kannalta erityisen ongelman. Pietarissa tulokset heijastelevat erityisesti talouden transitiioon ja rakennemuutokseen liittyviä ongelmia, jotka koskevat esimerkiksi palkanmaksun viivästymistä, mikä ilmiö koskee kaikkia palkansaajaryhmiä. Työntekijän korkea asema organisaatiossa ei välttämättä tarjoa hänelle sellaista työsuhteen turvaa, jollaista voitaisiin odottaa kehittyneiden markkinatalousmaiden työmarkkinoilla. Tulokset voidaan pikemminkin tulkita siten, että työnantajaorganisaatioiden tasolla näkyvät Pietarissa selvimmin yleiset yhteiskunnan ongelmat. Muissa tutkituissa kaupungeissa painottuvat pikemminkin organisaatiokohtaiset olosuhteet.

Tallinnan erityinen piirre on, että työntekijöiden työsuhteturva heikkenee silloin, kun yrityksessä on ulkomaalaista omistusta. Tallinna on Pietariin verrattuna huomattavasti kansainvälistyneempi kaupunki. Tallinnassa ja koko Virossa ulkomaisten investointien suhteellinen merkitys tuotannossa ja työelämässä on suhteellisesti huomattavasti korkeampi kuin Pietarissa – koko Venäjstä puhumattakaan. Toisin sanoen Tallinna tai koko Viron talous on ulkomaisilla investoinneilla mitattuna huomattavasti länteen integroituneempi kuin Pietari.

Tallinnassa on havaittavissa myös eräs tämän integroitumisen puoli, joka ilmenee työvoimavaltaisten alojen työsuhteiden joustavoitumisena. Tämä joustavuus on ennen kaikkea määrällistä, jolloin

työntekijät mukautuvat yritysten menestyksen tulemalla tarvittaessa töihin ja poistumalla tarvittaessa yrityksen palveluksesta. Määrälliseen joustamiseen liittyy selvästi ulkomainen omistus: tuotantoa on siirretty läntisestä Euroopasta tai muualta Viroon sen edullisemman työvoiman vuoksi. Niissä yrityksissä joissa on ulkomaalaisomistusta, virolaiset työskentelevät sekundaarisektorin tuotannollisessa työssä.

Sekä Prahassa että Bratislavassa perinteiset työmarkkinoiden lohkoutumisteorioiden selittävät työolosuhteita enemmän kuin Pietarissa ja Tallinnassa: hyvä asema työpaikalla tarkoittaa myös parempaa työsuhdeturvaa. Lisäksi näissä kaupungeissa ulkomaalaisomistus ei juurikaan vaikuta työntekijöiden asemaan työyhteisössä. Yleisesti voidaan todeta, että Prahassa ja Bratislavassa työmarkkinat näyttävät lohkoutumisteorioiden kannalta muistuttavan eniten läntisiä vastineitaan.

Monissa – yleensä työmarkkinoiden muutoksia koskevissa – tutkimuksissa on korostettu, että ihmisten on hankittava työelämänsä aikana useita ammatteja yhteiskunnan muuttuessa. Tehtävärakenteet uudistuvat nopeasti, jolloin yhden ammattiuran syklin voidaan olettaa lyhenevän. Osa ammateista erityisesti siirtymätalouksien oloissa häviää kokonaan ja uusia syntyy tilalle. Osa muuttuu sisällöltään olennaisesti erilaiseksi. Työmarkkinoiden kehitys on kuitenkin perinteisesti nähty kronologisena siten, että aikaisemmasta tehtäväalueesta luovutaan ja siirrytään uuteen. (Vrt. Pohjola 1999, 53.) Erityisesti siirtymätalouksien oloissa muutosta luonnehtii pikemminkin muutoksen monikerroksellinen samanaikaisuus kuin kronologisuus.

Kansallisten työmarkkinoiden tarjoamat työtilaisuudet sekä työnantajaorganisaatioiden kansainväliset suhteet vaikuttavat suoraan työvoiman muuttoliikkeeseen sekä valtioiden sisällä että maasta toiseen. Työmarkkinoiden lohkoutuminen vaikuttaa edelleen suoraan siihen, millaisen ammattitaidon ja koulutuksen omaavat henkilöt muuttavat työn perässä. Kultalahti (2001) on tarkastellut eroja korkeasti ja vähemmän koulutetun työvoiman liikkuvuuteen vaikuttavissa tekijöissä:

Korkeasti koulutetun työvoiman liikkuvuutta edistäviä tekijöitä:

- informaatioteknologian kehittyminen,
- korkea osaamista vaativien toimialojen keskittyminen tietyille alueille, tyypillisesti suuriin kaupunkikeskuksiin tai kommunikaation ja liikenteen solmukohtiin lähelle yliopistoja sekä tutkimuslaitoksia,
- kasvava työvoimapula tietyillä toimialoilla kuten IT-sektori ja terveydenhoito,
- yhteisvaluutta euroon siirtyminen vuoden 2002 alusta unionin yhdessätoista jäsenmaassa,
- Schengenin sopimuksen laajentuminen koskemaan Itävaltaa, Suomea ja Ruotsia mahdollistaen ihmisten vapaamman liikkuvuuden Schengen-alueen sisällä tiukentaen samalla rajavalvontaa unionin ulkorajalla.

Matalasti koulutetun työvoiman liikkuvuutta edistäviä tekijöitä:

- siirtyminen ns. perinteisestä teollisuudesta hajautettuun tuotantoon, alihankintaverkostoihin ja joustavaan tuotantoon, mikä on johtanut erityisesti tekstiiliteollisuudessa työvoimaintensiivisten pientien yksiköiden syntymiseen,
- useiden sukupolvien muodostamien siirtolaisyhteisöjen kasvamisen, mikä on edelleen johtanut yhä monipuolisempien sosiaalisten verkostojen syntymiseen lähettäjä- ja vastaanottajamaiden välillä,
- liikenneyhteyksien kehittyminen.

Vaikka jako korkeaan ja matalaan koulutukseen tai vastaavasti ammattitaitoon on liukuva ja semanttinen, tällainen jako on perusteltua tehdä, koska se auttaa jäsentämään ja jossain määrin ennustamaan työvoiman liikkuvuutta tulevaisuudessa. Vaikka yksilön menestyminen (joustavilla)

työmarkkinoilla riippuu keskeisesti ammattitaidosta, niin Carnoyn, Castellsin ja Bennerin (1997, 47-48) mukaan se riippuu jopa enemmän heidän verkostoistaan ja kontakteistaan työpaikan ulkopuolelle. Sellaiset henkilöt, jotka pystyvät tehokkaimmin tekemään taitojaan tunnetuksi muihin yrityksiin ovat työllistymisensä kannalta parhaimmassa asemassa. Projektiluonteiset työt ja niihin liittyvä määräaikaisten työsuhteiden lisääntyminen tarkoittaa käytännössä, että työntekijä joutuu yhä useammin markkinoimaan itseään potentiaalisille työnantajille. Tällaisessa tilanteessa korostuvat henkilökohtaiset kontaktit ja suorat yhteydenotot mahdollisiin työnantajiin, työnhakijan oma aktiivisuus.

Yhteiskuntien rakenteet kuten taloudelliset ja poliittiset järjestelmät sekä kansainväliset suhteet muodostavat ne edellytykset ja mahdollisuudet, joissa erityyppiset mekanismit kuten työmarkkinat toimivat. Työmarkkinoiden ja muuttoliikkeen välisissä yhteyksissä on kuitenkin erittäin suuri merkitys yksittäisten henkilöiden tavoitteilla ja toiminnalla. Luvussa 4 esitetyt empiiriset tulokset kuvaavat työmarkkinavaikutuksia organisaatioissa yksityisen ja julkisen sekä kansallisen ja kansainvälisen omistuspohjan mukaan. Tulokset eivät sinällään kerro vielä mitään näiden ilmiöiden vaikutuksista työntekijöiden liikkuvuuteen yrityksen sisäisillä (ja valtioiden rajat ylittävillä) työmarkkinoilla. Tähän kysymykseen palataan luvussa 6.

5. YKSILÖIDEN INTEGRAATIO

Luvussa 5 taustoitetaan yksilötasolla toista tutkimuskysymystä, palkansaajien kiinnittymistä viralliseen ja epäviralliseen talouteen. Vaikka epävirallinen talouden olemassaolo on analyysissä koko ajan taustalla, huomio kiinnitetään yksilöiden integroitumiseen erilaisiin yhteiskunnassa vaikuttaviin instituutioihin. Luvussa 6 käsiteltävän muuttoliikeproblematiikan kannalta on lisäksi keskeistä analysoida yksilöiden kokemuksia erilaisista taloudellisista ja yhteiskunnallisista ympäristöistä.

5.1. MENNYT JA TULEVA TALOUDELLINEN KEHITYS

Koska tutkimusasetelman mukaisesti (ks. taulukko 1.2 luvussa 1) yritykset ja muut työnantajaorganisaatiot nähdään keskeisinä integraation välittäjinä, oletetaan vastaajien asemalla työnantajansa palveluksessa sekä laajemmin työmarkkinoilla olevan suuri merkitys nimenomaan työvoiman liikkuvuudelle Euroopassa.

Palkansaajilta kysyttiin heidän käsitystään menneestä taloudellisesta kehityksestä viimeksi kuluneen vuoden aikana sekä arviota seuraavasta kahdesta vuodesta. Konkreettiset kysymykset olivat menneen kehityksen osalta: 1) maan talouskehitys, 2) oman työpaikan palkat verrattuna muihin saman toimialan yrityksiin, 3) oma palkka verrattuna useimpien työtovereiden palkkaan, 4) oman perheen tulot sekä 5) tuttavaperheiden tulot. Tulevan kahden vuoden arviota pyydettiin 1) maan talouskehityksestä sekä 2) oman perheen tuloista. Kysymyksiin vastattiin viisiportaisella asteikolla, jossa vaihtoehdot olivat “hyvin” (+2), ei muutosta (0) ja “huonosti” (-2). Vastausten perusteella laskettiin asteikon keskiarvot ja keskihajonnat (taulukko 5.1).

Kaikissa kaupungeissa sekä mennyt että tulevaisuudessa odotettu taloudellinen kehitys nähtiin kaikilla käytetyillä muuttujilla mitattuna selvästi negatiivisena. Synkeimpänä koko maan yleinen mennyt talouskehitys nähtiin Pietarissa ja Bratislavassa. Myös prahalaiset vastaajat pitivät edellisen vuoden kehitystä heikkona – tosin selvästi vähemmän heikkona kuin muiden kaupunkien palkansaajaväestö.

Koko maan kehitystä koskevan arvion pyytäminen on karkea mittari. Tällainen kysymyksenasettelu antaa myös mahdollisuuden mielenilmaisuun taloudellisia ja poliittisia oloja kohtaan. Muut mennyttä kehitystä selvittävät kysymykset ovat lähempänä vastaajan kokemusmaailmaa ja antavat vastaajalle ainakin periaatteessa mahdollisuuden sellaiseen vertailuun, joka perustuu hänen omiin kokemuksiinsa ja havaintoihinsa. Tästä syystä on mielenkiintoista havaita, että kaikissa kaupungeissa vastaajat katsovat oman työnantajansa maksavan pienempiä palkkoja kuin muut saman alan työnantajat. Erityisesti tämä tyytymättömyys näkyy Bratislavassa. Tulokset viittaisivat pikemminkin yleiseen tyytymättömyyteen työnantajaa kohtaan kuin vallitsevaan tilanteeseen työmarkkinoilla. Tämä tyytymättömyys näkyy myös kysymyksessä omasta palkasta verrattuna työtovereihin. Vastaajat ovat kaikissa kaupungeissa suhteellisen yksimielisiä siitä, että samalla työpaikalla toiset ansaitsevat enemmän kuin vastaaja itse.

Työnantajaan sidoksissa olevat kysymykset ilmentävät paitsi tyytymättömyyttä, myös ilmeisesti kiristynyttä kilpailua työpaikan sisällä – omaa asemaa palkkauksella mitattuna pidetään heikompana kuin työtovereiden asemaa. Tilanne on hyvin pitkälle saman kaltainen, kun vastaajat vertaavat oman

perheensä tuloja tuttavaperheidensä tuloihin. Oman perheen tulojen menneen kehityksen osalta osalta prahalaiset ovat vähiten tyytymättömiä ja pietarilaiset eniten tyytymättömiä. Tuttavaperheistään bratislavalaiset katsovat, että nämä ovat menestyneet taloudellisesti suunnilleen yhtä hyvin tai huonosti kuin vastaajan oma kotitalous, Prahassa, Tallinnassa ja Pietarissa tuttavaperheiden taloudellista asemaa pidetään jonkin verran parempana kuin oman perheen asemaa.

Eräs tuloksien tulkintamahdollisuus on tarkastella asiaa virallisen ja epävirallisen talouden muotojen kautta. Ilmeisesti virallisen talouden vaikutusten katsotaan olevan enimmäkseen osin kielteisiä, koska omalla työpaikalla vastaajat katsovat olevansa muihin nähden heikommassa asemassa. Tuttavaperheet muodostavat osan sosiaalisesta verkostosta ja turvaverkosta, joka vaimentaa virallisen talouden kriisien synnyttämiä vaikutuksia. Vertailukohtaan omaan tilanteeseen haetaan lähiympäristöstä, joka on vastaajan kanssa samankaltaisessa tilanteessa suhteessa ympäröivän yhteiskunnan muutoksiin. Verrattaessa mennyttä kehitystä työtovereiden, oman perheen ja tuttavaperheiden tulojen välillä, on tuloksista vaikea tulkita muuta yleistä johtopäätöstä, kuin että vastaajat kokevat olevansa työtovereihinsa nähden heikommassa asemassa, mutta suunnilleen yhtä heikossa asemassa kuin tuttavaperheet.

Vastaajilta pyydettiin myös arviota maan talouskehityksestä ja oman perheen tuloista seuraavan kahden vuoden aikana. Molempien kysymysten osalta bratislavalaiset ovat eniten pessimistisiä ja prahalaiset vähiten pessimistisiä. Verrattaessa näitä vastauksia mennyttä kehitystä koskeviin muuttujiin, voidaan yleisenä johtopäätöksenä esittää, että lähitulevaisuus nähdään pitkälti lähimenneisyyden kaltaisena. Tosin tämä tulevaisuus olisi bratislavalalaisten ja pietarilaisten käsityksen mukaan parempi siltä osin, että maan taloudellisen tilanteen heikkeneminen hidastuisi: alaspäin mentäisiin edelleen, mutta ei yhtä jyrkästi kuin aikaisemmin. Vastaavasti prahalaiset suhteutuvat tulevaisuuteen mennyttä kehitystä pessimistisemmin, tallinnalaiset odottavan tilanteen heikkenevän kuten aikaisemminkin.

Oman perheen tulokehityksen odotetaan edelleen heikkenevän. Kaikissa tutkimuskaupungeissa kuitenkin katsotaan, että negatiivinen kehitys hidastuisi edelliseen vuoteen verrattuna jonkin verran.

Muuttoliikeproblematiikan kannalta taulukossa 5.1 esitetyistä tuloksista voidaan tehdä seuraava havainto. Tulevaisuuden odotuksilla on merkitystä asuinpaikan valinnassa, mihin kuuluu myös maastamuuton mahdollisuus. Vaikka maan tai oman kotitalouden negatiivisen taloudellisen kehityksen katsottaisiin hidastuvan, ovat odotukset edelleen negatiivisia. Ilmiöllä on erityinen merkitys elintasoerojen synnyttämälle muuttoliikkeelle.

5.2. SITOUTUMINEN ERITYYPPISIIN YHTEISÖIHIN

Vastaajien suhdetta ympäröivään yhteiskuntaan pyrittiin selvittämään heidän kuulumisellaan erilaisiin yhteisöihin, poliittiseen puolueeseen, ammattiyhdistykseen ja yleishyödylliseen yhdistykseen (NGO). Lisäksi kysyttiin äänestyskäyttäytymistä edellisissä valtiollisissa ja paikallisissa vaaleissa (taulukko 5.2).

Poliittisiin puolueisiin kuuluminen on kaikissa kaupungeissa vähäistä eikä kaupunkien välillä ole tilastollisesti merkittäviä eroja. Koko aineistossa ainoastaan 1,5 prosenttia vastaajista ilmoittaa olevansa jonkin poliittisen puolueen jäsen. Sitä vastoin ammatillinen järjestäytymisaste on selvästi poliittisia puolueita suositumpaa. Bratislavalalaisista noin joka kolmas ilmoittaa kuuluvansa ammattiyhdistykseen, mutta tallinnalaisista ainoastaan alle viidennes. Ilmeisesti ammattiyhdistykseen kuulumisella toivotaan olevan jotakin omaa elämää koskevaa hyötyä, mitä poliittiseen puolueeseen kuulumisesta ei välittömästi ole. Ammattiyhdistykseen kuuluminen on Bratislavassa ja Prahassa

Taulukko 5.1. Arviot menneestä ja tulevasta taloudellisesta kehityksestä kaupungeittain

	N	Keskiarvo	Keskihajonta
Bratislava			
<i>Kehitys viimeksi kuluneen vuoden aikana</i>			
Maan talouskehitys	600	-1,39	1,08
Oman työpaikan palkat verrattuna saman alan yrityksiin	600	-1,39	1,13
Oman palkka verrattuna työtovereihin	600	-1,15	1,07
Oman perheen tulot	600	-1,11	1,04
Tuttavaperheiden tulot	600	-1,12	0,98
<i>Arvio tulevasta kahdesta vuodesta</i>			
Maan talouskehitys	600	-1,24	1,03
Oman perheen tulot	600	-1,01	0,99
Praha			
<i>Kehitys viimeksi kuluneen vuoden aikana</i>			
Maan talouskehitys	597	-0,42	1,00
Oman työpaikan palkat verrattuna saman alan yrityksiin	589	-1,12	1,10
Oman palkka verrattuna työtovereihin	584	-1,00	0,96
Oman perheen tulot	598	-0,79	0,95
Tuttavaperheiden tulot	594	-0,71	0,87
<i>Arvio tulevasta kahdesta vuodesta</i>			
Maan talouskehitys	597	-0,50	0,99
Oman perheen tulot	593	-0,68	0,91
Tallinna			
<i>Kehitys viimeksi kuluneen vuoden aikana</i>			
Maan talouskehitys	872	-0,81	1,10
Oman työpaikan palkat verrattuna saman alan yrityksiin	855	-1,05	1,00
Oman palkka verrattuna työtovereihin	853	-1,00	0,84
Oman perheen tulot	874	-1,08	1,04
Tuttavaperheiden tulot	846	-0,95	0,93
<i>Arvio tulevasta kahdesta vuodesta</i>			
Maan talouskehitys	871	-0,80	1,02
Oman perheen tulot	873	-0,95	0,98
Pietari			
<i>Kehitys viimeksi kuluneen vuoden aikana</i>			
Maan talouskehitys	853	-1,50	1,11
Oman työpaikan palkat verrattuna saman alan yrityksiin	850	-1,19	1,06
Oman palkka verrattuna työtovereihin	844	-1,08	0,94
Oman perheen tulot	848	-1,26	1,06
Tuttavaperheiden tulot	826	-1,22	1,05
<i>Arvio tulevasta kahdesta vuodesta</i>			
Maan talouskehitys	850	-0,97	1,11
Oman perheen tulot	846	-0,91	1,06

Taulukko 5.2. Jäsenyys erilaisissa yhteisöissä sekä äänestyskäyttäytyminen kaupungeittain

Kuuluminen yhteisöihin <i>Poliittinen puolue</i>	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Kyllä	1,5	1,5	2,0	1,0	1,5
Ei	98,5	98,5	98,0	99,0	98,5
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	548	814	814	2776
Puuttavia tietoja (N)	0	57	112	117	286
					p=0,439
<i>Ammattiyhdistys</i>					
Kyllä	34,7	30,2	15,7	24,6	25,2
Ei	65,3	69,8	84,3	75,4	74,8
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	582	847	865	2894
Puuttavia tietoja (N)	0	23	79	66	168
					p=0,001
<i>Yleishyödyllinen yhdistys</i>					
Kyllä	5,3	13,8	10,5	5,3	8,5
Ei	94,7	86,2	89,5	94,7	91,5
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	556	812	816	2784
Puuttavia tietoja (N)	0	49	114	115	278
					p=0,001
<i>Äänestäminen edellisissä valtiollisissa vaaleissa</i>					
Kyllä	68,7	79,2	54,7	86,7	72,0
Ei	31,3	20,8	45,3	13,3	28,0
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	597	887	890	2974
Puuttavia tietoja (N)	0	8	39	41	88
					p=0,001
<i>Äänestäminen edellisissä paikallisvaaleissa</i>					
Kyllä	62,7	73,3	55,0	80,2	67,7
Ei	37,3	26,7	45,0	19,8	32,3
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	585	873	873	2931
Puuttavia tietoja (N)	0	20	53	58	131
					p=0,001

selvästi yleisempää kuin Pietarissa tai Tallinnassa, erityisesti virolainen työvoima selvästi vähemmän järjestäytyntä kuin muissa kaupungeissa. Tulos ilmentää työmarkkinainstituutioiden suurempaa vakautta kesken Itä-Euroopan työmarkkinoilla verrattuna entisen Neuvostoliiton kaupunkeihin.

Yleishyödyllisiin yhdistyksiin kuuluminen on selvästi poliittisiin puolueisiin kuulumista tavallisempaa, mutta toisaalta selvästi vähäisempää kuin ammattiyhdistyksiin kuuluminen. Tässäkin on kaupunkien välillä tilastollisesti erittäin merkittävä ero. Tulosta on kuitenkin vaikea tulkita sen vuoksi, että tämänlaatuista kansalaistoimintaa ei kyselyssä määritelty tarkemmin. Voidaan olettaa, että yleishyödylliset yhdistykset edustavat hyvin laajaa ja heterogeenistä toimintaa eri elämänalueilta. Kuuluminen yleishyödylliseen yhdistykseen on Bratislavassa ja Pietarissa selvästi vähäisempää kuin Prahassa ja Tallinnassa

Äänestysaste vaaleissa on koko aineistosta mitattuna valtakunnallisissa vaaleissa 72 prosenttia ja paikallisvaaleissa hieman alhaisempi, noin 68 prosenttia. Äänestysaktiivisuudessa kaupunkien välillä on kummassakin tapauksessa tilastollisesti merkittävä ero. Äänestysprosentti on korkein Pietarissa (mikä ilmeisesti osittain johtuu aineiston vinoutumisesta korkeasti koulutettuihin), toiseksi korkein Prahassa, toiseksi alhaisin Bratislavassa ja selkeästi alhaisin Tallinnassa (mikä osittain johtuu siitä, että vastaajien joukossa on vailla kansalaisuutta olevia henkilöitä). Taulukossa 5.3 on lisäksi esitetty jakaumat kysymyksistä äänestämisestä seuraavissa vaaleissa sekä puolueuskollisuudesta äänestyskäyttäytymisessä. Kummankin kysymyksen osalta Bratislava sekä erityisesti Tallinna erottuvat selvästi kahdesta muusta kaupungista. Sekä Bratislavassa ja Tallinnassa ainoastaan hieman yli puolet vastaajista ilmoittaa äänestävänsä seuraavissa valtiollisissa tai paikallisissa vaaleissa. Merkittävimmin Tallinnan erottaa muista kaupungeista se, että neljännes vastaajista ilmoittaa jättävänsä äänestämättä seuraavissa vaaleissa. Bratislavassa alhainen äänestysaikomus selittyy sillä, että kolmannes vastaajista ei ole vielä päättänyt vaaliurnille lähtemisestä.

Taulukko 5.3. Äänestyskäyttäytyminen tulevaisuudessa kaupungeittain

Äänestää seuraavissa vaaleissa	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Kyllä	52,3	82,2	50,8	84,0	67,3
Ei	15,2	9,6	24,3	8,0	14,7
Ei ole päättänyt	32,6	8,2	24,9	7,9	18,0
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	599	595	900	896	2990
Puuttuvia tietoja (N)	1	10	26	35	72
					p=0,001
Äänestääkö samaa puoluetta					
Kyllä	60,7	60,1	36,1	78,0	59,0
Ei	35,8	34,1	42,6	15,0	30,8
Ei muista puoluetta	3,5	5,7	21,3	7,0	10,1
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	453	542	698	772	2465
Puuttuvia tietoja (N)	147	63	228	159	597
					p=0,001

Puolueuskollisuuden osalta vajaat 40 prosenttia tallinnalaisista ilmoittaa todennäköisesti äänestävänsä samaa puoluetta kuin edellisissä vaaleissa – vastaavasti hieman yli 40 prosenttia ilmoittaa todennäköisesti vaihtavansa puoluetta. Lisäksi joka viides tallinnalainen ilmoittaa, että ei edes muista sitä puoluetta tai vaaliliittoa jota äänesti. Pietarilaiset ovat eniten uskollisia äänestämälleen puolueelle.

Esitetyillä äänestyskäyttäytymistä koskevilla tuloksilla on mahdollista arvioida poliittisen järjestelmän vakautta. Ehkä hieman yllättävästi pietarilaiset osoittautuivat muihin kaupunkeihin verrattuna aktiivisiksi äänestäjiksi, jotka näyttävät luottavan valintoihinsa. Eräs tulkintamahdollisuus tulokselle on, että se saattaa ilmentää poliittisen järjestelmän jähmeyttä sekä hidasta muutos- ja mukautumiskykyä. Pietarilaiset äänestäjät luottavat vanhaan ja totuttuun eivätkä uskalla tehdä uusia ja ehkä radikaalejakin valintoja. Tällainen tulkinta selittäisi osaltaan yhteiskunnan välttämättömienkin muutosten hitautta.

Toista ääripäätä edustaa Tallinna, missä sekä menneestä että aiotusta äänestyskäyttäytymisestä on luettavissa protesti ja epäluottamus maan valtakunnallista ja paikallista johtamista kohtaan. Tämänkaltaisen äänestäjien liikkuvuus ja alhaisen äänestysprosentin osoittama turhautuminen on tulkittavissa merkiksi poliittisen järjestelmän epävakauksesta ja edelleen vaikeasta ennustettavuudesta. Suuri epävakaus ja puoluekentän pirstoutuminen vaarantaa pitkäjänteisen poliittisen johtamisen. Pietarissa (tai laajemmin Venäjällä) äänestyskäyttäytyminen ilmentää hidasta irtautumista menneestä. Virossa vaikeita ja yhteiskunnan institutionaalisen rakentumisen kannalta tärkeitä päätöksiä ei välttämättä pystytä ratkaisemaan vähäisen yksimielisyyden vuoksi.

5.3. TYÖYHTEISÖ JA TYÖTTÖMYYS

Käytännössä valtiollinen ja poliittinen järjestelmä ja sen toimintaan vaikuttaminen saattaa ns. tavallisesta kansalaisesta tuntua hyvinkin kaukaiselta. Valtiotason instituutiot nähdään usein säätelijöinä, jotka kuitenkin mahdollistavat taloudellisen toiminnan (vrt. Rantala 1999, 74-75). Lisäksi yksilöiden kokemuksiin ja arvioihin vaikuttavat mm. heidän poliittisesti värityneet näkemyksensä. Kun strukturoidulla kyselyllä selvitetään asioita, jotka suoraan liittyvät vastaajien arkielämään, pystytään todennäköisemmin saamaan selville ja analysoimaan yksilöiden kokemuksia yhteiskunnallisesta muutoksesta, mikä on vaikuttanut suoraan erilaisten organisaatioiden ja yritysten toimintaan ja edelleen yksilöiden asemaan näissä yhteisöissä.

Taulukossa 5.4 on esitetty tulokset vastaajien arvioista heidän toimenkuvansa muuttumisesta nykyisellä työnantajalla sekä nykyisen työn, koulutuksen ja työkokemuksen vastaavuudesta. Vaikka käsitteet “parempaan”, “ei muutosta” ja “huonompaan” ovat toimenkuvan muutokseen liittyen hyvin tulkinnanvaraisia ja subjektiivisia, tulokset kuvastavat luvussa 4 esitettyjä työmarkkinoiden lohkoutumiseen liittyviä tuloksia, jotka oli analysoitu eri kysymyksillä. Positiivista urakehitystä on tapahtunut selvästi eniten Bratislavassa ja Prahassa, vähiten Tallinnassa. Vaikka virolainen yhteiskunta muuten näyttää suhteellisen dynaamisena, on hieman yllättävää, että työpaikan sisäinen urakehitys on Tallinnassa jähmeintä verrattuna kolmeen muuhun kaupunkiin. Tarkasteltaessa työn ja koulutuksen vastaavuutta, katsovat bratislavalaiset ja prahalaiset olevansa enimmäkseen osin koulutusta vastaavassa työssä, noin viidennes ilmoittaa, että voisivat koulutuksensa perusteella tehdä vaativampaaakin työtä. Myös Tallinnassa ja Pietarissa viidennes tai lähes neljännes vastaajista katsoo voivansa tehdä vaativampaa työtä. Tallinnaa ja Pietaria erottaa keskisen Itä-Euroopan kaupunkeista eräs piirre: noin kymmenesosa vastaajista katsoo olevansa alipätevä nykyiseen tehtäväänsä.

Taulukko 5.4. Asema nykyisen työnantajan palveluksessa kaupungeittain

Toimenkuvan muutos	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Parempaan	47,5	44,0	21,0	33,0	34,6
Ei muutosta	48,3	49,0	73,8	63,6	60,7
Huonompaan	4,2	7,0	5,1	3,4	4,8
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	582	879	894	2955
Puuttuvia tietoja (N)	0	23	47	37	107
					p=0,001
Koulutusta vastaava työ					
Kyllä	73,8	77,6	65,2	68,8	70,5
Ylipätevä	20,2	18,3	23,2	21,5	21,1
Alipätevä	6,0	4,2	11,6	9,7	8,4
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	600	602	897	893	2992
Puuttuvia tietoja (N)	0	3	29	38	70
					p=0,001

Taulukossa 5.4 esitetyistä tuloksista voidaan tehdä ainakin seuraavat yleiset johtopäätökset. Keski-Euroopan kaupungeissa työntekijöiden asema työpaikoilla on paitsi vakaa, lisäksi näissä kaupungeissa työntekijöillä näyttäisi olevan paremmat mahdollisuudet nousemaan urakehitykseen nykyisen työnantajansa palveluksessa kuin entisen Neuvostoliiton kaupunkien palkansaajilla. Toisaalta yli puolet tallinnalaisista ja pietarilaisista vastaajista ilmoittaa, että heidän asemansa nykyisessä työpaikassa on pysynyt muuttumattomana, joten tällä muuttujalla mitattuna heidän tilanteensa olisi suhteellisen vakaa. Itsensä alipäteviksi luokittelevien suurempi osuus Tallinnassa ja Pietarissa voidaan tulkita työmarkkinoiden rakenteelliseksi kohtaanto-ongelmaksi: koulutus ja työtehtävä eivät vastaa toisiaan. Muuttuvassa taloudessa myös työn sisällöt muuttuvat ja koulutus sekä ammattitaidot vanhenevat. Työnantajan kannalta tarkasteltuna tämä tarkoittaisi sitä, että sopivan koulutuksen omaavaa työvoimaa ei ole aina saatavilla.

Työsuhteen kääntöpuoli on riski työttömyydestä tai lomautuksesta. Vastaajilta kysyttiin, ovatko he olleet työttömänä tai pakkolomalla viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana. Lisäksi heitä pyydettiin ilmoittamaan tulonlähteensä tuona aikana. Vaihtoehtoina olivat työnantajan maksama korvaus, valtion tai kunnan maksama tuki, satunnainen työ, oman tuotannon myyminen, perheen tai tuttavien apu sekä omat säästöt tai muut tulot (taulukko 5.5). Kuten taulukosta ilmenee, viimeisen 12 kuukauden aikana työttömyys tai pakkoloma on ollut Pietarissa ja Tallinnassa merkittävästi yleisempää kuin Keski-Euroopan Bratislavassa ja Prahassa (vrt. taulukko 4.2 luvussa 4). Taulukon 5.5 jakaumat koskevat ainoastaan sitä osaa vastaajista, jotka ovat olleet työttömänä tai pakkolomalla, puuttuvat tiedot ovat niitä, jotka ovat olleet työssä tai jättäneet vastaamatta kysymykseen.

Taulukko 5.5. Toimeentulon lähteet työttömyyden tai pakkoloman aikana kaupungeittain (työttömänä tai pakkolomalla viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana olleet)

<i>Työnantajan maksama korvaus</i>	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Kyllä	84,6	100,0	26,1	28,2	31,0
Ei	15,4	0,0	73,9	71,8	69,0
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	13	11	211	142	377
				Puuttuvia tietoja	2685
					p=0,001
<i>Valtion tai kunnan tuki</i>					
Kyllä	100,0	100,0	13,3	15,8	24,1
Ei	0,0	0,0	86,7	84,2	75,9
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	31	11	195	133	370
				Puuttuvia tietoja	2692
					p=0,001
<i>Satunnainen työ</i>					
Kyllä	100,0	100,0	27,1	50,6	40,4
Ei	0,0	0,0	72,9	49,4	59,6
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	8	11	203	154	376
				Puuttuvia tietoja	2686
					p=0,001
<i>Oman tuotannon myyminen</i>					
Kyllä	100,0	100,0	15,9	8,6	13,5
Ei	0,0	0,0	84,1	91,4	86,5
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	1	1	189	128	319
				Puuttuvia tietoja	2743
					p=0,001
<i>Perheen ja tuttavien tuki</i>					
Kyllä	100,0	100,0	48,9	58,6	56,0
Ei	0,0	0,0	51,1	41,4	44,0
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	19	8	223	152	402
				Puuttuvia tietoja	2662
					p=0,001
<i>Omat säästöt tai muut tulot</i>					
Kyllä	100,0	100,0	50,4	56,6	58,5
Ei	0,0	0,0	49,6	43,4	41,5
Yhteensä (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yhteensä (N)	27	25	228	159	439
				Puuttuvia tietoja	2623
					p=0,001

Toimeentulon mahdollisuuksien mukaan Keski-Euroopan kaupungit eivät sinällään eroa Itämeren alueen kaupungeista. On jopa silmiinpistävä, että käytännössä lähes kaikki Bratislavassa ja Prahassa työttömänä tai lomautettuna olleet ilmoittavat pystyneensä hyödyntämään kaikkia kysytyjä toimeentulon muotoja. Tausta-ajatuksena kysymyksessä oli selittää virallisen (työnantajan maksamakorvaus ja valtion tai kunnan tuki) ja epävirallisempien (satunnainen työ, oman tuotannon myyminen, perheen ja tuttavien tuki, omat säästöt ja muut tulot) toimeentulon muotojen suhdetta. Bratislavassa ja Prahassa työttömyys tai pakkolomautus on ollut marginaalinen ilmiö, mutta vastaajat ovat myös pystyneet käyttämään hyväkseen kysytyjä toimeentulon lähteitä. Tallinnan ja Pietarin aineistojen osalta on myös mahdollista saada kuva työttömyyden tai lomautuksen aikaisten toimeentulon muotojen yleisyydestä.

Virallinen-epävirallinen –näkökulmasta sekä Tallinnassa että Pietarissa korostuvat perheen ja tuttavien tuki sekä turvautuminen omiin säästöihin. Tulos vahvistaa edelleen käsitystä sosiaalisen verkoston merkitystä taloudellisena turvaverkkona näissä kaupungeissa. Lisäksi sekä Tallinnassa että Pietarissa satunnaisen työn tekeminen on tällä listalla kolmantena. Sosiaaliturvajärjestelmän heikkous pakottaa ihmiset käyttämään hyväkseen hyvin erityyppisiä tulonlähteitä. Toisin sanoen valtion tai kunnan maksaman tuen merkitys on näissä kaupungeissa vähäinen. Toisaalta myös työpaikan merkitys on jossakin määrin muuttunut sosialistisen suunnittelujärjestelmän hajottua. Aikaisemmin työpaikan kautta järjestyivät monet sosiaaliturvan piiriin liittyvät asiat. Vaikka monet työnantajat ovat edelleen jatkaneet sosialismin ajan käytäntöjä, voidaan kuitenkin väittää, että työpaikan merkitys on tässä mielessä vähentynyt. Valtio ja yleensä julkinen sektori on ainakin periaatteessa joutunut ottamaan hoitaakseen sellaisia sosiaaliturvaan liittyviä tehtäviä, joista aikaisemmin huolehti sosialistinen yritys. Toisaalta, kuten Tallinnan ja Pietarin tulokset osoittavat, suhteellisen harvat ovat pystyneet käyttämään hyväkseen valtion tai kunnan tukea työttömyyden tai pakkoloman aikana.

Tämän luvun tarkastelutaso on ollut enimmäksi osin kuvaileva sekä lukujen 3 ja 4 analyysejä täydentävä. Muuttoliikeproblematiikan kannalta keskeisimmät tulokset liittyvät vastaajien arvioihin sekä menneestä että tulevasta taloudellisesta kehityksestä. Taloudellisten syiden synnyttämän muuttoliikkeen analyysissä on huomattava, että vastaajat pitävät myös tulevaisuuden näkymiä kotimaassaan enimmäksi osin negatiivisina, vaikka negatiivisen kehityksen odotetaankin tulevaisuudessa hidastuvan. Erityyppisten taloudellisten tekijöiden vaikutuksia muuttohalukkuudelle on luvussa 6 analysoitu muuton työntö- ja vetotekijöiden kautta.

Toinen keskeinen muuttoliikkeeseen liittyvä tulos liittyy sosiaalisen verkoston merkitykseen työttömyyden tai lomautuksen aikaisena taloudellisena turvaverkkona. Sosiaalisilla verkostoilla on keskeinen merkitys muuttoliikkeen selittäjänä. Tällöin korostuu erityyppisten yhteisöjen merkitys. Tätä ilmiötä tarkastellaan luvussa 6 sekä muuton työntö- ja vetotekijöiden että muuttoketjumallin avulla.

6. MUUTTOLIIKE

Luvussa 6 eritellään kolmatta tutkimuskysymystä: palkansaajien viralliseen ja epäviralliseen talouteen kiinnittymisen vaikutusta maastamuuttohalukkuuteen. Tällainen kysymyksenasettelu rajaa muuttoliikkeen tarkastelun niihin mekanismeihin, joiden oletetaan vaikuttavan muuttohalukkuuteen.

Runsas aikaisempi muuttoliiketutkimus on osoittanut, että tällainen näkökulma sisältää runsaasti ongelmia. Muuttoliiketutkimuksen perinteinen metodologia on herättänyt arvostelua. Vartiainen (1989, 6) kriittistä realismia edustava kysymys kuuluu, missä mielessä muuttoliike on mielekäs käsitteellinen kokonaisuus, vai onko se sitä lainkaan. Tähän kysymykseen viitaten voidaan perustellusti kysyä, onko muuttoaikeiden tutkimus mielekäästä tai yleensä mahdollista? Vartiainen (emt, 6-7) pitää muuttoliikkeen käsitettä kaoottisena ja suorastaan vahingollisena abstraktiona. Muuttoliiketutkimuksen näkökulmasta riippuen tutkimus jakaa hänen mukaansa jakamattoman, kuten asunnon hankinnan naapurikunnan puolelta erotettuna muista asuntomarkkinoiden prosesseista, tai liittyy yhteen tasoltaan erilaisia ilmiöitä, kuten ensiasunnon hankinta yhdistettynä talouden makroprosesseihin. Teorian tai teorioiden esittäminen näyttäytyy empirisen tutkimuksen tekijöille pakollisena rituaalina.

Muuttoliike on käsitteellinen abstraktio, jota voidaan käsitykseni mukaan tutkia ja analysoida tieteen keinoin yhtä hyvin tai huonosti, kuin esimerkiksi sellaisia käsitteellisiä abstraktioita kuin “valtio”, “yhteiskunta”, “talous”, “politiikka”, “alueellinen kehitys” tai “kulttuuri”. Näin ollen muuttoliikkeen käsitettä voidaan pitää ainakin lähtökohtana sellaisen ilmiön tarkastelulle, jonka Mangalam (1968, 8) on määritellyt väestön suhteellisen pysyväksi siirtymiseksi alueelta toiselle. Tätä ilmiötä erityistieteet (Haaparannan ja Niiniluodon (1995, 7) mukaan “tiede on järjestelmällistä ja järkipäristä uuden tiedon hankintaa”) tutkivat omien menetelmiensä ja traditioidensa kautta.

Muuttoliike on syineen ja seurauksineen ilmiö, josta ei ole kyetty luomaan yhtenäistä teoriaa, mikä johtuu kunkin tutkimuksen kysymyksenasetteluista ja lähestymistapojen moninaisuudesta. Toisaalta kysymys muuttoliikkeen yhtenäisteorian luomisesta on yhtä mielekäs tai mieletön kuin esimerkiksi talouden yhtenäisteoria. Esimerkiksi Popperin (1995) mukaan teoria, joka selittää kaiken, ei selitä yhtään mitään. Sodan tai luonnonmullistusten aiheuttamassa pakolaisuudessa on kysymys erilaisista mekanismeista, kuin työttömyyden aiheuttamassa siirtolaisuudessa tai perheen asumistarpeiden muuttuessa tapahtuneesta asunnonvaihdosta. Siirtolaisuus ja pakolaisuus, toteutuneet muutto-tapahtumat eli havaittavat pintailmiöt sinällään, eivät ole riippuvaisia tieteenalojen keinotekoisista rajoista. Tästä seuraa edelleen, että näitä ilmiöitä koskeva tutkimus ei mahdu yhdenkään yksittäisen tieteenalan piiriin. Monet tieteenalat ovat tutkineet muuttoliikettä ja siihen liittyviä ilmiöitä, kuten etnisten ryhmien välisiä suhteita ja kulttuurien kohtaamista, eri näkökulmista. Sosiologit, psykologit, antropologit, politiikan tutkijat tai tilastotieteilijät ovat kaikki kehittäneet tätä tutkimusaluetta omilla teorioillaan ja menetelmillään, joita alkuaan on käytetty muissa yhteyksissä ja kehitetty muihin tutkimusongelmiin. (vrt. Liebkind 1994, 14.)

Tutkimuskysymyksen asettama yhteys talouden ja muuttohalukkuuden välille Euroopan siirtymätalouksissa sisältää implisiittisesti suuren joukon oletuksia näiden ilmiöiden yhteydestä. Oletukset voidaan tiivistää kahteen väittämään:

- 1) Historiallinen tarkastelu osoittaa, että itä-länsi –muuttoliike on ollut vallitseva eurooppalainen kehityslinja teollisuusyhteiskunnan synnystä alkaen.
- 2) Taloudelliset kehittyneisyserot selittävät nykyistä itä-länsi –muuttoliikettä.

Nämä väittämät vaikuttavat triviaaleilta, mutta niiden tarkoitus on toimia tutkittavan ilmiön jäsenyyksen apuvälineinä. Luvussa 6.1 esitetään itä-länsi –muuttoliikkeen kuvaileva historiallinen tarkastelu. Luvussa 6.2 eritellään muuttoliiketeorioita taloudellisten kehittyneisyserojen kautta.

6.1. KATSAUS ITÄ-LÄNSI –MUUTTOLIIKKEESEEN EUROOPASSA

Vuosi 1989 oli käännekohta Euroopan puolikkaiden 1900-luvun vuorovaikutukselle. Muuttoliikkeen kannalta valtio- ja erilaisten organisaatiotasosten muutosten myötä yksilöiden mahdollisuudet ja edellytykset liikkuvuuteen ja erilaiseen vuorovaikutukseen muuttuivat. Laajojen yhteiskunnallisten muutosten osa ja erityinen piirre tämän käännekohdan yksilötasoisissa heijastumisissa on entisistä sosialistimaista pois suuntautuva muuttoliike. Transition käynnistyttyä ja viimeistään Berliinin muurin kaaduttua vuonna 1989 ja Saksojen yhdistyttyä seuraavana vuonna alkoi läntisessä Euroopassa keskustelu vanhan kylmän sodan rajan ylittävstä muuttopaineesta sekä sen purkautumisuhasta. Muuttopaineen synnyttäjänä nähtiin yleisesti Euroopan idän ja lännen välinen elintasokuilu. Kymmenien tuhansien korkeampaa elintasoaa lännestä etsivien siirtolaisten pelättiin suuntautuvan EU-alueelle. (Karppi & Rantala 1998a, 159.)

Vuoden 1989 tapahtumien myötä useat – jo lähes lopullisina pidetyt – Euroopan poliittista ja taloudellista jakoa koskevat mallit näyttivät yhtäkkiä menettävän selitysvoimansa ja ns. kremlologia merkityksensä. Yhteiskuntakehityksen kulloistenkin tuoreimpien kehitysvaiheiden tarkastelijoiden oli otettava uutta vauhtia historiallisista jatkumoista ja pidemmistä kehityskaarista, jotka autoivatkin hahmottamaan kahden toisistaan erillään pidetyn eurooppalaisen ydinalueen puolikkaan rooleja ja erityispiirteitä. Poliittisesti Euroopan itää ja länttä ei enää ollut tarpeellista asettaa vastakkaisiin leireihin. Erityisesti yritysmaailma löysi nopeasti tapoja hyödyntää talouksien rakenteellisia eroja. (Karppi & Rantala 1998a, 159.)

Taloudellisten ja yhteiskunnallisten kehittyneisyserojen synnyttämä Itä-länsi -muuttoliike ei ole uusi ilmiö Euroopassa. Jo 1800-luvun puolivälistä idästä länteen suuntautunut muuttoliike on ollut keskeinen elementti eurooppalaisissa väestön siirtymissä – niin Euroopasta pois suuntautuvassa kuin Euroopan sisäisessäkin muuttoliikkeessä. Vuosien 1850 ja 1920 välisenä aikana yli 30 miljoonaa ihmistä jätti vanhan mantereen ja siirtyi Pohjois- ja Etelä-Amerikkaan. Samaan aikaan satoja tuhansia puolalaisia ja ukrainalaisia työläisiä siirtyi Euroopan sisällä lännemmäksi työskenneläkseen kasvavissa teollisissa keskuksissa Saksassa, Ranskassa ja Englannissa. Joukoittain italialaisia siirtyi Ranskaan, Sveitsiin ja Itävaltaan. Läntisen Euroopan kasvavat kaupungit houkuttelivat työntekijöitä myös nykyisestä Väli-Euroopasta, esimerkiksi Tshekinmaalta. Satoja tuhansia juutalaisia pakeni idän nousevaa antisemitismiä Berliiniin, Wieniin ja Pariisiin. Tämän Euroopan sisäisen muuttoliikkeen ns. ensimmäisen aallon pääasiallinen vetovoima oli teollinen vallankumous. Kasvavat teolliset keskuukset tarjosivat työtä, jota tultiin etsimään Euroopan itäisemmiltä, teollistuvan keskuksen reuna-alueilta. Toinen tärkeä syy oli ero itäisen ja läntisen Euroopan poliittisissa järjestelmissä. Englannissa, Ranskassa ja Yhdysvalloissa demokraattiset, yksilön vapauksille ja oikeuksille perustuvat poliittiset järjestelmät oli jo omaksuttu, kun Itä-Euroopassa vallitsi vanhakantainen feodaaliyhteiskunta. Kolmas merkittävä muuttoliikkeen synnyttäjä oli itäisessä Euroopassa kasvanut nationalismi, joka pakotti kansalliset ja uskonnolliset vähemmistöt etsimään turvallisempia asuinalueita. (Fassmann & Münz 1994, 520-521.)

Toinen ajanjakso uusimman ajan eurooppalaisessa muuttoliikkeessä ajoittuu toisen maailmansodan jälkeisiin vuosiin 1945-1950. Karkean arvion mukaan 15,4 miljoonaa ihmistä joutui jättämään kotimaansa sodan seurauksena. Suhteessa suurin osa tästä määrästä, noin seitsemän miljoonaa henkeä siirtyi Puolasta Saksaan ja puoli miljoonaa Neuvostoliittoon. Noin 3,2 miljoonaa henkeä

siirtyi Tshekkoslovakian alueelta Saksaan, Itävaltaan ja Neuvostoliittoon Ukrainan alueelle. Noin 3.4 miljoonaa henkeä jätti Neuvostoliiton alueen siirtyäkseen Saksaan, Puolaan, Suomeen ja Tshekkoslovakiaan. Tämän lisäksi tapahtui runsaasti vähäisempiä väestösiirtymiä, joiden kokonaismääräksi on arvioitu 1,2 miljoonaa henkeä. (Emt, 521-522.)

Kylmä sota kahlitsi itä-länsi -muuttoliikettä Euroopassa. Edellä mainittujen väestösiirtymien jälkeen muuttoliike Neuvostoliiton ja muiden maiden välillä oli vähäistä. Vuoteen 1985 mennessä Neuvostoliitosta muutti ulkomaille kaikkiaan noin puoli miljoonaa henkeä. Sisäänmuuttoa Neuvostoliittoon ei esiintynyt käytännössä lainkaan. Muuttaminen Neuvostoliitosta tai muista sosialistisen blokin maista ei riippunut pelkästään yksilöiden muuttohalukkuudesta vaan muuttoliikkeen keskeinen mahdollistaja oli keskushallinto ja sen suunnitelmat. Toteutunut muuttoliike oli mahdollista ainoastaan pitkien hallinnollisten toimenpiteiden jälkeen. (Chesnaï 1993, 105-106.) Työvoima oli sosialistisessa suunnitelmataloudessa tuotannon tekijä, jota siirrettiin eri alueille suunnitelmatalouden tavoitteiden mukaan. Neuvostoliitossa asui vähintään 140 kansallisuutta tai etnistä ryhmää. Talouden suunnitteluun ja tasavaltojen venäläistämiseen tähdännyt väestösiirtopoliittikka synnytti patoutuneita vähemmistöongelmia, joista osa on sosialismin romahtamisen jälkeen purkautunut muuttoliikkeenä entisen Neuvostoliiton alueella. Etnisissä konflikteissa vähemmistöryhmät pakotetaan lähtemään tai sitten he lähtevät oma-aloitteisesti, koska kokevat tulleensa poliittisesti ja taloudellisesti syrjityiksi. (Hönekopp 1993, 101.)

Vaikka rautaesirippu rajoitti merkittävästi ihmisten liikkuvuutta, se ei estänyt sitä kokonaan. Eurooppalaisen itä-länsi -muuttoliikkeen kolmas aalto ajoittuu Fassmannin ja Münzin (1994, 523-525) mukaan vuodesta 1950 vuoteen 1992, jolloin itäblokin maista muutti länteen noin neljatoista miljoonaa henkeä. Todellinen muuttaneiden määrä on ilmeisesti kuitenkin korkeampi. Suurin vastaanottajamaa oli Länsi-Saksa, joka vuosien 1950-1990 kuluessa otti vastaan pelkästään Itä-Euroopan suurimmasta lähettäjämaasta, Itä-Saksasta, yli viisi miljoonaa muuttajaa. Entisestä Jugoslaviasta on länteen siirtynyt yli kaksi ja puoli miljoonaa henkeä, Puolasta lähes kaksi miljoonaa ja Romaniasta yli miljoona. Etniseltä taustaltaan suurimmat muuttajaryhmät ovat olleet saksalaiset, turkkilaiset, juutalaiset, romanit ja unkarilaiset.

Kolmannen aallon muuttajien määrästä oli Fassmannin ja Münzin (emt, 526-532) mukaan taloudellisista syistä riippuvaa siirtolaisuutta tai perhesyistä johtuvaa muuttoliikettä alle viisitoista prosenttia. Suurin osa muuttoliikkeestä, noin kaksi kolmasosaa, voidaan luokitella etnisistä syistä johtuneeksi muuttamiseksi. Suurin osa länteen muuttaneista oli lähtöalueidensa kansallisten vähemmistöjen edustajia. Länteen muuttaminen oli mahdollista valtioiden välisillä kahdenkeskisillä sopimuksilla. Vain noin kymmenen prosenttia muuttoliikkeestä selittyy poliittisten syiden synnyttämällä muuttamisella ja poliittisen turvapaikan haulla. Poliittisten pakolaisten virrat ajoittuvat vuosina 1950-1993 poliittisiin kriiseihin ja kylmän sodan kiristymiseen. Näistä tärkeimpiä olivat Unkarin kansannousu, jonka johdosta noin 194 000 unkarilaista pakeni maasta juuri ennen Neuvostoliiton sotilaallisella tuella alkanutta Kadarin aikakautta. Toinen merkittävä poliittista pakolaisuutta synnyttänyt kriisi oli "Praham kevät". Vuosina 1968-1969 noin 160 000 henkeä pakeni Tshekkoslovakiasta. Kolmas poliittinen kriisi oli 1980-luvun alun Solidaarisuus-liikkeen aiheuttama liikehdintä Puolassa. Sotatilalain julistamisen myötä arviolta neljännesmiljoona puolalaista pakeni länteen vuosina 1980-1981. Vielä 1990-luvulla kymmeniä tuhansia albaaneja pyrki saamaan poliittisen turvapaikan Kreikasta, Italiasta ja Maltalta. Suurin osa heistä palautettiin kotimaahansa. Noin 700 000 ihmistä on joutunut vuosina 1991-1993 jättämään entisen Jugoslavian poliittisia ja etnisiä puhdistuksia pakenevina pakolaisina.

Siirtolaisuus idästä länteen oli vuosina 1950-1992 vähäistä. Idän ja lännen välinen kauppa oli vähäistä ja tarkkaan säänneltyä. Siirtolaisuuden kannalta Jugoslavia oli ainoa poikkeus: vuodesta 1960 alkaen Jugoslavia oli ainoa sosialistimaa, joka salli maastamuuton. Noin puoli miljoonaa

työnhakijaa ja tuntematon määrä heidän perheenjäseniään lähti Jugoslaviasta pääasiallisina kohde-
mainaan Länsi-Saksa ja Itävalta. Tätä määrää vähensi hieman talouden laskusuhdanne ja siitä
johtunut työvoiman kysynnän lasku sekä 1970-luvun että 1980-luvun puolivälissä. Uhkaava
työttömyys synnytti jonkin verran paluumuuttoa Jugoslaviaan. 1990-luvun alun Saksojen yhdistäminen
ja talouden noususuhdanne houkuttelivat jälleen uuden siirtolaisvirran Jugoslaviasta Saksaan ja
Itävaltaan. Jugoslavian hajoaminen ja sisällissota muuttivat kuitenkin siirtolaisvirran pakolaisvirraksi.
(Emt, 527-528.)

1990-luvun alussa Euroopan transitiomaista Länsi-Eurooppaan suuntautuneen muuttoliikkeen
nopean kasvun ensisijaisena syynä on maastamuuton sallinut politiikka. Välittömät poliittisten ja
etnisyyteen liittyvien syiden synnyttämät maastamuuttopaineet purkautuivat nopeasti. Muutto-
kynnystä madalsivat lisäksi sensuurin poistumisen myötä kasvanut tieto työmahdollisuuksista muissa
maissa sekä suhteellisen lyhyet etäisyydet ja länsi-eurooppalaisten kohdealueiden hyvä saavutettavuus.
(Hönekopp 1993, 101-102.) Kokonaisen yhteiskuntajärjestelmän romahtaminen Euroopan toisessa
puolikkaassa synnytti tilanteen, jollaista ei ole löydettävissä Euroopan historiassa. Entiset tarkkaan
vartioidut rajat ovat muuttuneet avoimmemmiksi. Rajaseutujen kaupungit ovat muuttumassa paitsi
uudelleen muotoutuvien alueiden keskuksiksi, myös muuttajien lähettäjiksi ja vastaanottajiksi.
Taloudelliset kehittyneisyserot nousevat suhteellisesti yhä keskeisimmiksi muuttoliikkeen
synnyttäjiksi.

Shevtsovan (1992, 251-252) mukaan 1990-luvulla Venäjältä länteen suuntautuvan muuttoliikkeen
taloudelliset syyt ovat suurelta osin talousuudistusten (tai niiden epäonnistumisen) synnyttämässä
työttömydessä. Vanhoissa sosialistimaissa noin 70 prosenttia työttömistä on iältään 18-30-vuotiaita.
Tämä ikäluokka muodostaa dynaamisimman osa työvoimaa. Heidän muuttokynnyksensä ja vieraaseen
kulttuurin sopeutumiskykynsä on hyvä verrattuna vanhempiin ikäluokkiin. Suurin osa Venäjältä
länteen suuntautuvista siirtolaisista tulee todennäköisesti olemaan alle 30-vuotiaita. Tällainen
ikäjakauma on hyvin tyypillistä siirtolaisuudelle. Siirtolaisuus Venäjältä länteen ei kuitenkaan liity
pelkästään työttömyyden kasvuun. Merkittävä muuttajaryhmä ovat ja tulevat olemaan työlliset ja
korkeasti koulutetut, jotka eivät pysty saavuttamaan haluamaansa materiaalista elintasoja koti-
maassaan. He siirtyvät joko läntisempiin siirtymätalousmaihin tai vanhoihin lännen teollisuusmaihin.

Merkittävä osa työvoiman liikkuvuutta tulee ilmeisesti olemaan ei varsinaista siirtolaisuutta, vaan
kausittaista siirtotyötekijöiden liikkumista rajojen yli. Tällaiset henkilöt eivät jää kohdemaahansa
pysyvästi, eikä heitä aina rekisteröidä muuttoliiketilastoihin. Venäjältä siirtotyöntekijät siirtyvät
länemmäksi toisiin siirtymätalousmaihin, esimerkiksi Puolasta on tullut venäläisten siirtotyöläisten
vastaanottajamaa. Rajojen avauduttua rajaseutujen keskustien välinen pendelöinti, päivittäinen tai
viikottainen valtioiden rajat ylittävä työssäkäynti, tulee ilmeisesti lisääntymään kylmän sodan rajan
yli. (Fassmann & Kollár 1996; Ruoppila 1996.)

Kansainvälisen muuttoliikkeen tai valtioiden rajat ylittävän pendelöinnin suunnat tulevat
riippumaan lähtö- ja tulomaan yhteiskuntien ominaisuuksista ja näiden tekijöiden erilaisesta
painottumisesta eri tavoin eri potentiaalisissa muuttajaryhmissä. EU:n laajenemisen on pelätty
aiheuttavan kielteisiä vaikutuksia erityisesti työmarkkinoille. Kilpailun ja tuotannon siirtämisen takia
on työpaikkoja pelätty menetettävän merkittävästi unionin uusille halvemman kustannustason
jäsenmaille. Toisaalta eri maiden kilpailuetu vaihtelee paitsi alueittain, myös toimialoittain. Esimerkiksi
Suomesta on sijoitettu Baltian maiden elintarviketeollisuuteen ja erityisesti elektroniikkateollisuuteen.
Useat EU:n hakijamaat ovat viime vuosina saaneet suoria sijoituksia niin runsaasti, että sijoitusten
merkittävä kasvu jäsenyyden varmistuttua ei liene enää todennäköistä. Suorien sijoitusten kohteet
sen sijaan voivat muuttua, kun ulkomaalaisomistus helpottuu niilläkin aloilla ja niissä maissa, missä
vielä on rajoituksia. Suorat sijoitukset oletettavasti vahvistavat hakijamaiden talouskasvua, lisäävät
työpaikkojen määrää ja vähentävät näin työmarkkinoiden toiminnasta aiheutuvia maastamuutto-
paineita. (Vrt. Valtioneuvoston kanslia 2001.)

Kansainvälisten tuotannontekijöiden liikkumisen vapautumisen voidaan periaatteessa ennakoida johtavan pääoman siirtymiseen vauraammasta köyhempään ja työvoiman köyhemmästä vauraampaan maahan. Tällainen liikkuvuus nopeuttaisi tulotasojen lähentymistä. Periaatteessa lyhyellä aikavälillä työvoiman maahanmuutto lisää vauraammassa maassa työvoiman tarjontaa ja aiheuttaa näin painetta palkkojen laskuun suhteessa siihen miten ne muuten kehittyisivät. Maahanmuutto vaikuttaa myös palkkaeroihin; nämä vaikutukset riippuvat maahanmuuttajien koulutus- ja osaamisrakenteesta. (Emt.)

Unionin jäsenmaiden tulotasojen lähentyminen merkitsee käytännössä eurooppalaisten talouksien harmonisoitumista ja yhdenmukaistumista, joka muuttaa aluetaloudellisia rakenteita. Karpin (1999, 78-79) mukaan harmonisoitumisen poistaessa talouden toiminnan joitakin institutionaalisia esteitä syntyy toisaalta uusia esteitä. Yritykset pyrkivät kaikissa olosuhteissa turvaamaan toimintaedellytyksensä, jolloin jopa vapauden rajoittamisesta saattaa tulla tuottavaa liiketoimintaa. Esimerkiksi työvoiman vapaa liikkuvuus ”tuotteistuu”, jos erilaiset sopimusjärjestelyt estävät ketä tahansa hyödyntämästä tätä vapautta. Taloudellisen toiminnan kentäksi avattu laaja toimintaympäristö kapeneekin *käytettävissä olevien taloudellisten tilojen* järjestelmäksi. Niiden piirissä luodaan Karpin mukaan erityisiä (organisaatiot ja projektit) ja yleisiä (muodolliset sopimukset ja ohjelmat) tiloja, joita eri toimijat hyödyntävät.

Käytettävissä olevien taloudellisten tilojen järjestelmää hyödyntävä toimija voi olla esimerkiksi ulkomaankauppaa käyvä tai monikansallisesti toimiva yritys. Karpin (emt, 81) mukaan yksilön kannalta hänet työllistävä organisaatio muodostaa keskeisen toimintaympäristön, jota vasten hän suhteuttaa mm. globaalitalouden tapahtumat omaan kokemusmaailmaansa. Lisäksi on perusteltua olettaa, että kunkin toimialan kyvykkäimmät ja ammatillisesti pätevimmat yksilöt hakeutuisivat kunkin toimialan kyvykkäimpiin organisaatioihin, jotka sijaitsevat harjoitettavan toimialan kannalta kilpailukykyisimmissä talouksissa. Vastoin valtioiden tuloeroja kaventavaa ja harmonisoivaa kehitystä tällaisen prosessin voitaisiin edelleen olettaa toteutuessaan kärjistävän entisestäänkin eroja suurten keskusten ja periferian välillä. Vähemmän kilpailukykyisten (alue)talouksien osaksi jäisi toimia maailmanlaajuisen, talouden syklisen vaihtelun armoilla pahimmin olevan ja sosiaalisesti heikoimmin suojatun työväestön sekä tätä sopivien suhdanteiden kulloinkin salliessa työllistävän tuotantokapasiteetin varastona.

Euroopan integroitumiskehitys ja globaalitaloudelliset muutokset koskevat periaatteessa samoin tavoin niin unionin vanhoja jäsenmaita kuin jäsenkandidaatteja. Kun kansainvälisen kilpailun ehdot koskevat samalla tavalla taloudellisesti kehittyneempiä maita kuin sosialismin aikaisen talousjärjestelmän aikaisen perinnön kanssa kamppailevia kandidaatteja, ovat Euroopan entiset sosialistimaat erityisen haasteen edessä. Kansainvälisessä kilpailussa tulevat todennäköisesti menestymään parhaiten sellaiset suuret keskukset, kuten pääkaupungit, joissa on saatavilla paitsi pitkälle koulutettua ja oppimiseen motivoitunutta työvoimaa, myös toimiva infra- ja infostruktuuri sekä monipuolinen ja muuntautumiskykyinen elinkeinorakenne. Eräs mahdollinen tulevaisuus Euroopan entisille sosialistimaille on paitsi talouden toimialojen välinen, myös voimakas alueellinen polarisoituminen. Menestyneimmät toimialat ovat niitä, jotka pystyvät menestyksellisesti kilpailemaan markkinoilla, menestyneimmät alueet ovat niitä, joilla sijaitsevat kilpailukykyiset ja työllistävät toimialat ja yritykset. Ajatus vaurauden ja hyvinvoinnin automaattisesta leviämisestä vaurailta alueilta köyhemmille alueille on perusteltua asettaa kyseenalaiseksi. (Karppi, Kultalahti & Rantala 2000, 273.)

Euroopan integroitumiskehitystä ja globaalitalouden muutoksia sekä näihin liittyviä eurooppalaisen aluejärjestelmän muutoksia kuvaa rajojen muuttunut asema. Kansallisvaltion territoriaalisessa järjestelmässä – rajatussa, usein hierarkkisesti hallitussa, tietyn oikeusnormiston ja muut sääätelyjärjestelmät sisäänsä sulkevassa sekä maantieteellisesti määriteltävissä olevassa järjestelmässä – raja-alueille jäi helposti takamaan rooli. Nytemmin raja-alueiden kehityksessä on korostunut erityinen

eurooppalainen ulottuvuus: rajojen tehtävänä ei tällöin nähdä olevan toisistaan erillisten kansallisvaltioiden erottaminen, vaan eurooppalaisen aluejärjestelmän osien toisiinsa yhdistäminen. (Karppi 1999, 78.)

Rajat määrittelevät tilat ja tukevat samalla identiteetiltään erilaisten ryhmittymien muodostumista (Jukarainen 2000, 3). Tutkijoiden ja poliittisten päättäjien kiinnostus sekä valtioiden rajoihin että niiden yli tapahtuvaan vuorovaikutukseen on kasvanut Euroopassa. Euroopan rajat ovat olleet 1980-luvun lopulta käymistilassa usean vuosikymmenen vakaan vaiheen jälkeen. Maanosan länsiosissa on EU-integraation myötä vähennetty rajojen tehtäviä ja idempänä on liittovaltioiden hajoamiseen liittyen pystytetty uusia rajoja. Tämän lisäksi EU:n hakijamaissa pyritään siirtymään nopeasti kansallisvaltioiden rakentamisesta kansainväliseen integraatioon. (Eskelinen 2001, 117.)

(Rajaseutujen) suurissa kaupungeissa muuttoalttiiden – tyypillisesti nuorten, perheettömien ja koulutettujen – väestöryhmien määrä on suuri. Lisäksi suurissa kaupungeissa väestö edustaa suhteellisen monia kansallisuusryhmiä ja asukkailla on ainakin periaatteessa mahdollisuus tutustua erilaisiin kulttuureihin. Yritysten ja muiden organisaatioiden kansainväliset verkostot ovat suhteellisen laajat. Muuttohalukkuus lisääntyy ja erilaistuu väestöryhmien välillä. (Kultalahti 2001a, 79.)

Monet kehityspiirteet kansallisella ja kansainvälisellä tasolla viittaavat siihen, että suurten keskusten vetovoima tulee entisestään kasvamaan. Ns. verkostoyhteiskunnan kehittyminen kasvattaa suurkaupunkien merkitystä verkostojen solmukohtina. (Castells 1996). Siirtymätalouksissa suuret keskukset toimivat portteina integroituvaan Eurooppaan. Kultalahden (2001a, 79) mukaan kaupunkikeskusten merkitys korostuu kahdella tapaa: ne toimivat ensinnäkin valikoivan muuttoliikkeen portteina läntiseen Eurooppaan ja toiseksi niiden merkitys transit-muuttoliikkeen eli kauttakulkumuuttojen kanavina länteen korostuu. Näiden kahden muuttotyypin välillä on huomattava ero: ensimmäinen muodostuu enimmäkseen osin osaavan muuttajajoukon valikoituneesta muutosta, transit-muutot ovat huomattavalta osalta laitonta muutttoa (Bayer 2002).

1990-luvun lopun toteutuneen muuttoliikkeen osalta mainittakoon, että Suomeen on vuosina 1996-1999 muuttanut Virosta vuosittain 600-700 henkilöä, nettomääräisesti Virosta muuttaneita on jäänyt Suomeen vuositasolla 300-500 henkilöä. Entisen Neuvostoliiton alueelta vastaavat luvut ovat 2000-2500 ja 1600-2400. Tshekin tasavalta on 1990-luvun lopulla ollut muuttovoittomaa suurimman osan maahanmuuttajista tullessa lähialueilta Ukrainasta ja Slovakiasta. Maasta on muuttanut vuosina 1996-1999 vuosittain 1100-1500 henkeä, joista huomattava osa on Slovakiaan suuntautuneita paluumuuttoja. Slovakia on vastaavana aikana ollut maastamuuttomaa. Muuttovirtojen koko on ollut 3100-3600 henkeä vuositasolla. Näistä huomattavan suuri osa on suuntautunut Tshekin tasavaltaan. (Sopemi 2001, 151; 159; 238.)

Toteutuneen historiallisen kehityksen mukaan voidaan olettaa, että muuttovirtojen pääasialliset suunnat tulevat myös tulevaisuuden Euroopassa suuntautumaan idästä länteen. Toisaalta talouden toimialojen välinen sekä alueellinen polarisoituminen viittaa siihen, että myös taloudellisiin syihin tai työpaikan etsimiseen liittyvä muuttoliike muuttuu entistä valikoituneemmaksi. Käytävissä olevien taloudellisten tilojen järjestelmä määrittää väylät ja edelleen ne yksilöt, jotka kykenevät siirtymään alueelta toiselle tai maasta toiseen.

6.2. SIIRTYMÄTALOUDET JA MUUTTOLIIKE

Sosialistisen suunnitelmatalouden romahtaminen on tuonut siirtymätalousmaat mukaan globalisoitumiskehitykseen, mihin on tyypillisesti liitetty pääomaliikkeiden, ulkomaankaupan sekä tiedon ja teknologian rajat ylittävän siirron liberalisointi. Kuitenkin merkittävä poikkeus liberalisoitumiskehityksessä on ollut työvoiman kansainvälinen liikkuminen, mikä on edelleen tiukasti

säännöstelyä. EU:n sisämarkkinaohjelman keskeisenä osana on myös työvoiman vapaa liikkuvuus. Käytännössä tämä tarkoittaa liikkuvuutta, joka edellyttää työpaikkaa muuton kohdemaassa sen työehtosopimusten ja työläinsäädännön mukaisesti. Eräänä poikkeuksena on ollut työvoiman liikkuminen Pohjoismaiden kesken. EU:n laajeneminen luo toteutuessaan tilanteen, missä EU:n sisämarkkinoille tulisi 12 uuden jäsenmaan myötä noin 100 miljoonaa (n. 160 miljoonaa, jos Turkki lasketaan mukaan) uutta ihmistä. Potentiaalinen työvoiman liikkuvuus kasvaisi tuntuvasti. (Hjerpe 2001, 137.)

6.2.1. Yhteiskunnan rakenteet muuttoliikkeen synnyttäjänä

Yhteiskunnan tai yhteiskuntien rakenteilla sekä erilaisilla sopimuksilla on suuri merkitys valtioiden rajat ylittävän muuttoliikkeen mahdollistajina. Valtioiden väliset rajat ovat muuttoliikkeen kannalta erityisen merkityksellisiä. Vaikka tämä vaikuttaa triviaalilta, laajentuneen Euroopan unionin itäraja on erityisen merkityksellinen asia paitsi unionin laajentumisen ja uusien jäsenmaiden kannalta, myös suhteessa Venäjään ja laajentuneen unionin Venäjä-politiikkaan (tai suhteessa Valko-Venäjään ja Ukrainaan).

Unionin itärajan siirtymisellä on myös negatiivisia seurauksia riippumatta siitä, miten raja laajentumisen eri vaiheissa vedetään. Raja esimerkiksi jakaa etnisiä ryhmiä (kuten romaneja ja unkarilaisia). Rajan rakentaminen yhtenäiseksi muuriksi on ristiriidassa Euroopan unionin ihmisoikeuksia koskevien periaatteiden kanssa. Ongelma on rajan yli tapahtuvan vuorovaikutuksen hallintamalli. Miten estää epäsuotavina pidetyt rajan ylitykset unionin alueelle ja samalla suosia tavoiteltavana pidettävää ihmisten yhteydenpitoa ja erilaista yhteistyötä? (Eskelinen 2001, 121-122.) Esimerkiksi unionin nykyisten raja-alueohjelmien (Interreg ja TACIS) yhteensovittaminen Suomen ja Venäjän välillä on kohdannut monia käytännön ongelmia (ks. esim. Hassinen 1999). Alueellisella tasolla on myös ollut pyrkimyksiä yhteistyömallien kehittämiseksi Euroopan unionin ulkorajoilla (esim. Euregio Karelia, julkaisematon raportti).

Tällä hetkellä Unionin ja Venäjän välinen raja on yhtä kuin Suomen itäraja. Rajan ylittämiseen tarvitaan etukäteen hankittu viisumi. Laittomia rajanylityksiä tapahtuu harvoin. Suomen ja Venäjän rajan vartiointi on säilynyt Neuvostoliiton hajottua enimmäkseen ennallaan. Paljon on myös muuttunut. Uudet rajanylityspaikat helpottavat rajan ylittävää vuorovaikutusta. Lisäksi matkustusrajoitukset Venäjällä on poistettu. (Eskelinen 2001, 118-119.)

Matkustusrajoitusten poistuminen koskee kuitenkin itse rajaa vain välillisesti. Välittömästi kysymys on yhteiskunnista, jotka raja erottaa. Neuvostoliiton aikana kielletyt ihmisten ja yritysten suorat kontaktit ovat nykyään sallittuja vieläpä siten, että monia rajan ylittäviä yhteydenpidon muotoja kannustetaan erilaisten ohjelmien ja toimenpiteiden avulla. Suomen rooli rajamaana on muuttunut perusteellisesti. (Eskelinen, 119.) Muuttuneesta tilanteesta on tähän asti olemassa runsaan vuosikymmenen kokemukset. Tämä koskee ihmisten vapaamman liikkumisen myötä myös muuttoliikettä. Tämä on edelleen lisännyt tarvetta selvittää entisen Neuvostoliiton alueen ja Suomen välisen muuttoliikkeen luonnetta. Tähän asti Suomessa julkaistut tutkimukset ovat käsitelleet Neuvostoliiton ja Suomen välistä muuttoliikettä 1980- ja 1990-lukujen taitteessa (Vikat & Notkola 1996), Pietarin ja Tallinnan palkansaajien muuttohalukkuutta (Karppi & Rantala 1998c, Fischer 1998) sekä henkilöverkostoja potentiaalsiin muuton kohdemiin (Karppi & Rantala 1998a) sekä Venäjällä ja Baltian maissa oleskelevien turvapaikanhakijoiden, laittomien maahanmuuttajien sekä Venäjällä ja Baltiassa oleskelevan suomalaisväestön tilannetta (Kyntäjä & Kulu 1998). Lisäksi Suomeen suuntautuneesta sekä potentiaalisesta muuttoliikkeestä on tehty opinnäytetöitä (Rantala 1994; Rantala 1998).

Tämän tutkimuksen lähestymistavassa yhteiskunnan muuttuvilla rakenteilla on keskeinen merkitys muuttoliikkeen selittäjänä. Kytön (1998, 70) mukaan eräs tapa eritellä muuttoliikettä koskevaa

tutkimusta on jako makro- tai rakennelähtöiseen sekä mikro- tai käyttäytymislähtöiseen tarkastelutapaan, joilla kummallakin on omat rajoituksensa. Makromallien heikkous on rakenteiden kuten taloudellisten pakkojen korostuminen yksilöiden käyttäytymisen selittäjinä. Vastaavasti käyttäytymislähtöistä tutkimusta on arvosteltu mm. asukkaiden arvostusten ja todellisen asuntomuuton välisistä ristiriidoista.

Giddensin (1984) mukaan ihmiset säätelevät toimintaansa prosesseilla, joita hän kutsuu refleksiiviseksi tarkkailuksi. Tämä prosessi auttaa ihmisiä perustelemaan toimintaansa rationaaliseksi. Päämäärähakuisen toiminnan motivaatio voi olla tiedostettua, osaksi tiedostettua tai tiedostamatonta. Lisäksi Giddens ottaa huomioon myös arkipäivän elämän ja sen vaikutukset käytännöllisen tietoisuuden käsitteessään. Näin ollen inhimillinen toiminta ei ole joukko erillisiä tapahtumia, vaan jatkuva käyttäytymisvirta. Giddensin mukaan ihminen toimii kolmella tietoisuuden tasolla: tiedostamattomalla (*unconscious*), käytännöllisellä (*practical consciousness*) ja loogisesti (*discursive*) etenevällä. Esimerkiksi ajatus rationaalisesti asuinpaikkaansa valitsevista henkilöistä perustuu ihmisen loogisesti etenevän toiminnan ajatukseen. Muuttoliikekirjallisuudessa on korostettu loogisesti etenevää toimintaa käytännöllisen tietoisuuden kustannuksella. Käytännöllisellä tietoisuudella tarkoitetaan sitä tietoisuuden tasoa, jolla ihmiset toimivat jokapäiväisessä elämässään. Toimintoja ei harkita erikseen kuten loogisesti toiminnan tasolla.

Muuttoliikkeeseen tai muuttoaikomuksiin kytkettynä yksilö ei välttämättä jäsennä tekojaan ja aikomuksiaan ympäröivän (arki)elämän rakenteista tai mekanismeista käsin. Toisaalta inhimillisten toimintojen selittäminen on tullut von Wrightin (1985, 8) mukaan ajankohtaiseksi teon käsitteen noustua erääksi filosofian keskeiseksi ongelmaksi. Hänen mukaansa determinismin ongelma on olennaisesti sama kuin ns. vapauden ongelma, mikä edelleen liittyy läheisesti inhimillisten tekojen ja toimintojen selittämisen problematiikkaan. Onko teko jotenkin sen takana tai taustalla piilevien tekijöiden eli syiden kausaalinen vaikutus vai onko se ymmärrettävä pikemminkin joksikin päämäärän tai tavoitteen saavuttamisen keinoksi?

Empiirisen ja erityisesti tilastoaineistoja hyväksi käyttävän muuttoliiketutkimuksen keinoin kausaaliisiin syihin tai tavoitteelliseen teleologiaan liittyvät kysymykset jäävät jo käytettyjen – käytännössä tilastollisten – menetelmien vuoksi tapahtuneen kehityksen analyysiin. Tästä syystä muuttoliikkeen tutkimuskohteet ovat rajoittuneet havaittavaan tai havaittaviin, jotka Vartiainen (1989, 8) on eritellyt rakenteisiin, mekanismeihin ja ilmiöihin.

Ensinnäkin rakenteilla muuttoilmion yhteydessä viitataan yhteiskunnallisiin rakenteisiin, joilla esimerkinomaisesti tarkoitetaan sellaisia abstrakteja kuten talous, politiikka tai yhdyskuntajärjestelmä. Toiseksi mekanismeilla tarkoitetaan mm. liikennejärjestelmiä, asuntomarkkinoita tai työmarkkinoiden toimintaa. Kolmanneksi erotetaan havaittavat ilmiöt kuten pendelöinti, tilapäinen kodin ulkopuolinen oleskelu, asunnon vaihto tai asuinvaltion vaihto. (Emt, 8.) Esitetty jaottelu muistuttaa läheisesti Johnstonin (1989, 48-66) muotoilemaa todellisuuden kolmitasoista kerrostumaa, jotka ovat: 1) rakenteissa vaikuttavat mekanismit, joita erilaiset voimat käyttävät, 2) tapahtumat, jotka ovat näiden mekanismien realisoitumia sekä 3) kokemukset, jotka ilmaisevat ihmisten suhtautumisen tapahtumiin.

Rakenteellisella tasolla – yhteiskunnallisesti – siirtymätaloudet ovat muotoutumassa kohti mallia, joka ei vielä 1990-luvun jälkeen ole saavuttanut jäsentynyttä muotoaan. Myös tulevaisuudessa jälkisosialistisen muutoksen rakenteellisiin edellytyksiin keskittyvän tutkimuksen avainkysymyksenä tulee säilymään, toistaako näiden yhteiskuntien kehitys rostowilaisen (Rostow 1962) yksiviivaisesti lännessä läpikäydyt kehitysvaiheet. (Karppi & Rantala 1998a, 159.) Tällaisessa tilanteessa on perusteltua tarkastella näkemyksiä yhtäältä vapaaehtoisesta siirtolaisuudesta ja toisaalta poliittisista tekijöistä aiheutuvasta ei-vapaaehtoisesta väestön liikkumisesta. Erilaisia kulttuurisia ja institutionaalisia tekijöitä korostavat näkemykset kyseenalaistavat uusklassiseen taloustieteeseen ja sen *homo economicus* -logiikkaan tukeutuvan muuttopreferenssien asettelun (ks. esim. Massey et al. 1997).

Yhteiskunnan rakenteiden tarkastelu johtaa myös väestöliikkeiden poliittisen tai taloudellisen alkuperän erotteluun, mikä johtaa edelleen tulkinnallisiin ongelmiin. Perustaltaan ensisijaisesti ”poliittiseksi” luettavat tekijät, kuten yhteiskunnan institutionaalinen vakaus, vaikuttavat keskeisesti sen piirissä toimivan talouden suorituskykyyn. Laajatkin mitat ainakin tietyn tarkemmin rajattavan ryhmän keskuudessa mahdollisesti saava maastamuutto saattaa olla reaktio tiettyyn yksilöitävissä olevaan poliittiseen ratkaisuun. Sellaisena sen ei kuitenkaan tarvitse olla vastalause ratkaisun tehnyttä valtakoneistoa itseään vastaan, vaan on pikemminkin protesti ratkaisusta aiheutuneille seurannaisvaikutuksille. Tästä hyvä esimerkki on ”veropakolaisuudeksi” nimetty muuttoliike korkean tuloverotuksen hyvinvointivaltioista liberaalin verotuspolitiikan alueille. Muuttopäätöksen kiistattomista poliittisista kytkennöistä huolimatta kuvatus kaltainen siirtymä alueelta toiselle tuskin täyttää pakotetun muuttamisen kriteeristöä tai edellyttää pakolaisuusstatuksen saamista. (Karppi & Rantala 1998a, 160.)

Poliittiset ja taloudelliset rakennemuutokset ovat johtaneet kaupankäynnin kansainvälistyminen, mikä merkitsee myös työmarkkinoiden kansainvälistymistä. Muuttuvat rakenteet vaikuttavat edelleen työmarkkinoiden mekanismeihin. Saltin (1992, 1080-1081; ks. myös Boyle et al 1998, 84-85) mukaan tämä kehitys johtaa kansainvälisen vuorovaikutuksen myötä kahdensuuntaiseen kehitykseen. Yhä suurempi osa kauppaa kansainvälistyy, mutta samaan aikaan tapahtuu myös valtioiden välistä polarisoitumista: vahvat alueet kasvavat kun taas toiset taantuvat ja marginalisoituvat raaka-aineiden ja muiden tuotantopanosten, myös työvoiman, viejiksi. Kasvualueiden ja marginalisoituvien alueiden kehitys ja sijainti riippuu maailmankaupan kehittymisestä sekä valtioiden kilpailukyvyistä. Valtioiden kilpailukyky ja erikoistuminen maailmanmarkkinoilla vaikuttavat edelleen niiden tarvitseman työvoiman laatuun. Tämä kehitys vaikuttaa paitsi työvoiman liikkuvuuteen ja muuttovirtojen suuntaan, aiheuttaa myös työvoiman liikkuvuuden polarisoitumista. Useimmat vastaanottajamaat ovat tulleet entistä valikoivimmiksi ja päästävät työmarkkinoilleen mieluummin korkeasti koulutettua työvoimaa. Vaikka vastaanottajamaiden työmarkkinoilla tulee olemaan kysyntää myös sekundaarisektorin työvoimalle, on laajojen siirtolaisuusvirtojen aika ohi.

Kansainvälinen muuttoliike on kasvattanut merkitystään myös valtioiden kansallisessa ulkomaalaispolitiikassa. Euroopassa muuttoliike selittää yhä suuremman osan valtioiden demografisesta rakenteesta, koska Euroopan luonnollinen väestönkasvu on hidasta. Työvoiman kysynnän ja tarjonnan tasapainoon perustuvat mallit pystyivät tyydyttävästi selittämään eurooppalaista 1960- ja 1970-lukujen siirtolaisuutta, jolloin monet Länsi-Euroopan valtiot etsivät intensiivisesti vierastyövoimaa kasvaviin ja lisää työvoimaa vaativiin talouksiinsa. Vierastyövoimaa tarvittiin erityisesti vähän koulutusta vaativille mutta työvoimaintensiivisille toimialoille. (Rantala 1998, 82.)

Rakenteellisella tasolla Zelinskyn (1971) klassinen luokittelu erottelee yhteiskuntien kehityksen vaiheet ja kuhunkin vaiheeseen tyypillisen muuttoliikkeen viiteen jaksoon. Zelinskyn mallissa yhteiskunnan modernisaatio ja demografiset muutokset liitetään toisiinsa yhteiskunnan kehitysasteille tyypillisinä ilmiöinä. Mallin mukaan yksilöiden muutoissa on havaittavissa historian kuluessa säännönmukaisuuksia, jotka ovat kullekin yhteiskunnan kehitysvaiheelle tyypillisiä. Ns. kehittyneen yhteiskunnan piirteisiin Zelinsky luokittelee syntyvyyden ja kuolevuuden alenemisen, muuttoliikkeen jatkumisen maaseudulta kaupunkiin, voimakkaan muuton kaupunkien sisällä ja välillä sekä runsaan siirtolaisuuden vähemmän kehittyneistä maista. Noin kolmekymmentä vuotta Zelinskyn mallin jälkeen voidaan havaita, että hänen ennustamansa säännönmukaisuudet näyttävät pätevän pitkälle eurooppalaisissa yhteiskunnissa. Zelinsky kytki liikkuvuuden muutoksen käsitteen väestömuutosteoriaan. Teoria jäi kuitenkin hyvin karkeaksi, eikä siinä huomioitu esimerkiksi muuttoliikkeen pakkomekanismeja.

Muuttoliikkeen rakenteellisten syiden tarkastelulla pystytään tekemään yleisellä tasolla olevia päätelmiä muuttoliikkeen ja yhteiskuntien rakenteiden yhteyksistä. On ilmeistä, että tämä tarkastelu-

taso ei ole riittävä siirtymätalouksissa esiintyvän maastamuuttohalukkuuden tutkimisessa. Analyysi edellyttää yhteiskunnan rakenteissa vaikuttavien mekanismien sekä mekanismien synnyttämien työntö- ja vetotekijöiden tarkastelua.

6.2.2. Muuton työntö- ja vetotekijät

Erään perinteisen muuttoliiketeoriaryhmän muodostavat työntö- ja vetoteoriat. Tutkimuskirjallisuudessa on yleisesti käytetty Leen (1969, 285-286) esittämää työntö- ja vetoteorian versiota, joka ryhmittelee muuttopäätökseen ja muuttoprosessiin vaikuttavat tekijät neljään ryhmään:

- 1) lähtöalueella vaikuttavat tekijät,
- 2) tuloalueella vaikuttavat tekijät,
- 3) väliintulevat tekijät, sekä
- 4) yksilölliset tekijät.

Jokaisella alueella on tekijöitä, jotka pyrkivät pitämään ihmisiä alueilla tai houkuttelemaan ihmisiä sinne muualta ja toisaalta tekijöitä, jotka työntävät ihmisiä alueilta pois tai ovat esteenä uuden väestön muutolle alueelle. Muuttopäätökseen vaikuttavat niin sanotut väliin tulevat tekijät, kuten välimatka, informaatio kohdealueista sekä muuttokustannukset. Lopuksi on vielä olemassa henkilökohtaisia tekijöitä, jotka vaikuttavat muuttopäätöksiin. Leen mukaan positiivisesti valikoituneita ovat ne muuttajat, jotka tekevät muuttopäätöksensä tuloalueen vetotekijöiden mukaan ja negatiivisesti valikoituneita ne jotka muuttavat lähtöalueen työntötekijöiden mukaan.

Bogue (1969, 752-754) on nähnyt muuttotapahtuman reaktiona ympäristön taloudellisiin, sosiaalisiin ja demografisiin voimiin. Näin muutto perustuu yksilön pyrkimisiin tyydyttää tarpeitaan ja välttää epämiellyttäviä kokemuksia. Lisäksi ihminen on taipuvainen identifioitumaan paikkakuntaan, jossa on asunut pidemmän aikaa ja paikkakunnasta irtautuminen ja uuteen outoon paikkaan siirtyminen on henkisesti raskasta. Bogue erittelee työntö- ja vetotekijät seuraavasti (emt, 752-755):

- 1) Työntötekijöitä ovat alueellisen tulon väheneminen, mikä aiheuttaa paikallista taantumista, työttömyys, poliittinen, etninen tai uskonnollinen syrjintä sekä huonot koulutus-, ura- yms. mahdollisuudet.
- 2) Vetotekijöitä ovat paremmat uralla etenemismahdollisuudet muualla, paremmat tulot muualla, paremmat itsensä kehittämisen mahdollisuudet, muuton kohdealueella on parempi ilmasto, paremmat palvelut, sukulaisten tai tuttavien asuminen alueella, sekä muualla olevien sosiaalisten tai fyysisten toimintojen houkutus.

Moon (1995, 504-524) on kehittänyt edelleen perinteistä muuton työntö- ja vetotarkastelua yhdistelemällä siihen sosiaalisia organisaatioita, jotka Moon on eritellyt yhteiskunnallisiksi, yksilöllisiksi ja kulttuurisiksi tekijöiksi. Bogue käyttämien työntö- ja vetotekijöiden tilalle Moon asettaa asumisen siteiden (*moorings*) käsitteen. Erilaisiin siteisiin liittyvät elementit ovat esimerkiksi elämänvaiheeseen, kulttuuriin ja alueeseen liittyvät asiat. Muuttajilla on näiden elementtien osalta ideaalitaso, odotustaso, sietotaso sekä alhaisin sietokynnys. Toiseksi Moon erittelee muuttopäätökseen liittyviä henkilökohtaisia tekijöitä, joiden tutkiminen pohjautuu sosiaalipsykologiasta peräisin oleviin lähestymistapoihin: behaviorismiin, havaintopsykologiaan sekä motivaatioteorioihin. Kolmanneksi Moon erottaa muuttajan omat kokemukset, jotka hän liittyy yhteen ns. kulttuuristen tekijöiden kanssa.

Esimerkinomaisesti asumisen siteiden elementtejä voivat olla esimerkiksi ura- tai koulutusmahdollisuudet (jotka liittyvät elämänvaiheeseen), sosiaaliset verkostot tai luokkarakenteet (kulttuuri)

sekä ilmasto tai sosiaalisia verkostoja laajemmat sosiaaliset kontaktit (alue). Kytö (1998, 96) huomauttaa, että muuttoliikkeen tutkimuksessa asumisen siteiden elementit korostuvat siinä mielessä, että muuttajat joutuvat katkaisemaan yhteydet useimpiin elementteihin muuton yhteydessä. Koska erityisesti valtioiden rajat ylittävissä muuttoliikkeessä muuttaja joutuu luopumaan monista asumisen siteistä, kysymys ”miksi ihmiset muuttavat” asettuu pikemminkin muotoon ”miksi ihmiset muuttaisivat”.

Muuton työntö- ja vetoteorioita voidaan pitää pelkistettyinä empiirisinä yleistyksinä, joiden keskeinen ongelma muuttamiseen liittyvän problematiikan (yli)yksinkertaistaminen. Tutkimuksen kannalta tällainen lähestymistapa tarjoaa kuitenkin operationaalisen työkalun, joka on suhteellisen helposti sovellettavissa empiiriseen kyselytutkimukseen. Tieto, että on olemassa erilaisia muuton työntö- ja vetotekijöitä, ei sinällään ole mielenkiintoinen. Sitä vastoin työntö-veto-lähestymistapa antaa mahdollisuuden analysoida erilaisten tekijöiden painottumista eri väestöryhmissä.

Strukturoidulla lomakkeella (katso otantaproseduuri sekä empiirisen aineiston kuvaus luvussa 2) kysyttiin yhteensä 31 muuttoliikkeen työntö- ja vetotekijöihin sekä muuton esteisiin liittyvää tekijää (kysymyspatterit 39 ja 40). Työntö- ja vetotekijöiden osalta (21 muuttujaa) käytetty asteikko oli viisiportainen (1 = tekijä lisää ratkaisevasti halukkuutta muuttaa ulkomaille, 3 = ei vähennä eikä lisää, 5 = vähentää ratkaisevasti). Muuton esteitä (10 muuttujaa kysyttiin neliportaisella asteikolla (1 = ei ole este, 4 = erittäin suuri este). Muuttujista tehtiin pääkomponenttimenetelmällä promax-rotatoidut kuuden faktorin mallit erikseen kustakin kaupungista. Faktorianalyysin tarkoituksena on jäsentää ja karsia muuton työntö- ja vetotekijöihin liittyviä muuttujia jatkoanalyysjä varten. Faktorilataukset on esitetty taulukoissa 6.1 (Bratislava), 6.2 (Praha), 6.3 (Tallinna) ja 6.4 (Pietari). Eri työntö- ja vetotekijöitä ilmentävät faktorit sekä niitä kuvaamaan valitut avainmuuttujat on eritelty taulukossa 6.5.

Faktoreiden määrän ja käytetyn faktorimenetelmän valinta perustui kokeiluihin eri määrillä ja menetelmillä. Tämän kokeilevan ja pragmaattisen lähestymistavan perusteella päädyttiin promax-rotatoituun kuuden faktorin malliin, jolla pystytään erottamaan tärkeimmät työntö- ja vetotekijät samalla, kun erot eri vastaajapopulaatioissa (kaupungeissa) tulevat esille.

Taulukoista 6.1 – 6.4 on luettavuuden vuoksi poistettu lataukset joiden itseisarvo on pienempi kuin 0,30.

Taulukko 6.1. Muuton työntö- ja vetotekijät Bratislavassa (kuuden faktorin promax-aisu)

BRATISLAVA	faktori 1	f 2	f 3	f 4	f 5	f 6	kommunaliteetti
<i>Työntö- tai vetotekijä</i>							
Opiskelun aloittaminen	0,57						0,43
Työpaikan vaihtaminen tai työpaikan etsiminen	0,43	0,37					0,49
Uralla eteneminen							0,58
Uusien ammatti-pätevyysien etsiminen	0,59	0,39					0,63
Työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa	0,63						0,45
Nykyinen tulotaso kotimaassa		0,63					0,45
Työnantajayrityksen ulkomaiset yhteydet	0,71						0,56
Kilpailun kiristyminen työpaikalla	0,72						0,57
Uusien kokemusten etsiminen	0,36	0,60					0,63
Kielitaidon parantaminen		0,72					0,59
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa			0,66				0,50
Elintason nostaminen		0,80					0,63
Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla			0,78				0,58
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat			0,72				0,61
Aikaisemmat käynnit ulkomailla		0,32	0,54				0,57
Tuttavien muuttaminen ulkomaille			0,62				0,59
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy			0,66				0,50
Terveellisemmän ympäristön etsintä		0,32			0,44		0,45
Rikollisuuden määrä kotimaassa					0,75		0,64
Rikollisuuden määrä ulkomailla					0,88		0,74
Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla					0,74		0,54
<i>Muutoneste</i>							
Puutteellinen kielitaito				0,47			0,25
Puutteellinen ammattitaito				0,45			0,22
Perhe kotimaassa						0,87	0,75
Ystävät kotimaassa						0,86	0,74
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa				0,60			0,51
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä				0,59			0,54
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla				0,45			0,43
Ei ole kontakteja ulkomaille				0,56			0,34
Viisumin saanti				0,74			0,53
Työluvan saanti				0,77			0,56
Faktori selittää muuttujien variansseista %	6,65	3,10	2,24	1,65	1,57	1,40	

Taulukko 6.2. Muuton työntö- ja vetotekijät Prabassa (kuuden faktorin promax-ratkaisu)

PRAHA	faktori 1	f 2	f 3	f 4	f 5	f 6	kommunaliteetti
<i>Työntö- tai vetotekijä</i>							
Opiskelun aloittaminen	0,58					0,34	0,40
Työpaikan vaihtaminen tai työpaikan etsiminen	0,52						0,36
Uralla eteneminen	0,80						0,63
Uusien ammatti-pätevyyksien etsiminen	0,82						0,67
Työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa	0,47						0,34
Nykyinen tulotaso kotimaassa	0,41				0,45		0,49
Työnantajayrityksen ulkomaiset yhteydet	0,58		0,30				0,48
Kilpailun kiristyminen työpaikalla	0,60					0,32	0,49
Uusien kokemusten etsiminen	0,72						0,63
Kielitaidon parantaminen	0,56						0,52
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa			0,76				0,50
Elintason nostaminen	0,37				0,50		0,61
Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla			0,62				0,48
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat			0,83				0,70
Aikaisemmat käynnit ulkomailla			0,53				0,52
Tuttavien muuttaminen ulkomaille			0,58				0,63
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy						0,48	0,43
Terveellisemmän ympäristön etsintä					0,73		0,59
Rikollisuuden määrä kotimaassa					0,76		0,60
Rikollisuuden määrä ulkomailla						0,69	0,54
Ulkomaalaisvihamielisyyks ulkomailla						0,85	0,72
<i>Muutoneste</i>							
Puutteellinen kielitaito				0,46			0,37
Puutteellinen ammattitaito		0,43					0,40
Perhe kotimaassa				0,85			0,68
Ystävät kotimaassa				0,88			0,72
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa		0,69					0,49
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä		0,66					0,50
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla				0,55			0,51
Ei ole kontakteja ulkomaille		0,44		0,42			0,52
Viisumin saanti		0,76					0,55
Työluvan saanti		0,81					0,61
Faktori selittää muuttajien variansseista %	6,56	3,81	1,99	1,59	1,50	1,26	

Taulukko 6.3. Muuton työntö- ja vetotekijät Tallinnassa (kuuden faktorin promax-ratkaisu)

TALLINNA	faktori 1	f 2	f 3	f 4	f 5	f 6	kommunaliteetti
<i>Työntö- tai vetotekijä</i>							
Opiskelun aloittaminen	0,66						0,40
Työpaikan vaihtaminen tai työpaikan etsiminen	0,52						0,36
Uralla eteneminen	0,80						0,63
Uusien ammatti	0,81						0,67
-pätevyyksien etsiminen							
Työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa	0,51						0,34
Nykyinen tulotaso kotimaassa	0,45						0,49
Työnantajayrityksen ulkomaiset yhteydet	0,63						0,48
Kilpailun kiristyminen työpaikalla	0,55						0,49
Uusien kokemusten etsiminen	0,56						0,63
Kielitaidon parantaminen	0,56			-0,32			0,52
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa			0,62				0,50
Elintason nostaminen	0,63						0,61
Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla			0,58				0,48
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat			0,77				0,70
Aikaisemmat käynnit ulkomailla			0,76				0,52
Tuttavien muuttaminen ulkomaille			0,83				0,63
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy				0,59	0,41		0,43
Terveellisemmän ympäristön etsintä					0,79		0,59
Rikollisuuden määrä kotimaassa					0,85		0,60
Rikollisuuden määrä ulkomailla				0,82			0,54
Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla				0,79			0,72
<i>Muutoneste</i>							
Puutteellinen kielitaito		0,63					0,37
Puutteellinen ammattitaito		0,58					0,40
Perhe kotimaassa						0,76	0,68
Ystävät kotimaassa						0,69	0,72
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa		0,64					0,49
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä		0,54				0,37	0,50
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla		0,49				0,40	0,51
Ei ole kontakteja ulkomaille		0,66					0,52
Viisumin saanti		0,81					0,55
Työluvan saanti		0,85					0,61
Faktori selittää muuttajien variansseista %	5,33	3,23	4,11	2,88	3,61	2,20	

Taulukko 6.4. Muuton työntö- ja vetotekijät Pietarissa (kuuden faktorin promax-ratkaisu)

PIETARI	faktori 1	f 2	f 3	f 4	f 5	f 6	kommunaliteetti
<i>Työntö- tai vetotekijä</i>							
Opiskelun aloittaminen		0,65		-0,33			0,45
Työpaikan vaihtaminen tai työpaikan etsiminen		0,64					0,34
Uralla eteneminen		0,78					0,62
Uusien ammatti-pätevyyksien etsiminen		0,82					0,62
Työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa		0,54					0,35
Nykyinen tulotaso kotimaassa		0,53					0,30
Työnantajayrityksen ulkomaiset yhteydet		0,68					0,46
Kilpailun kiristyminen työpaikalla		0,52					0,44
Uusien kokemusten etsiminen		0,63					0,58
Kielitaidon parantaminen		0,59					0,56
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa			0,66				0,37
Elintason nostaminen	0,33			0,48			0,44
Muiden perheenjäsenen asuminen ulkomailla			0,78				0,54
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat			0,84				0,68
Aikaisemmat käynnit ulkomailla			0,69				0,61
Tuttavien muuttaminen ulkomaille			0,81				0,64
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy			0,37		0,51		0,52
Terveellisemmän ympäristön etsintä				0,83			0,69
Rikollisuuden määrä kotimaassa				0,82			0,71
Rikollisuuden määrä ulkomailla					0,84		0,71
Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla					0,81		0,63
<i>Muutoneste</i>							
Puutteellinen kielitaito	0,68						0,45
Puutteellinen ammattitaito	0,66						0,43
Perhe kotimaassa	0,81						0,65
Ystävät kotimaassa	0,77						0,56
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa	0,76						0,58
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä	0,70						0,53
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla	0,71						0,56
Ei ole kontakteja ulkomaille	0,71						0,57
Viisumin saanti	0,34					0,67	0,70
Työluvan saanti	0,45					0,65	0,70
Faktori selittää muuttujien variansseista %	5,28	4,12	3,84	2,12	2,83	2,48	

Taulukko 6.5. Muuton työntö- ja vetotekijöitä ilmentävät faktorit sekä niitä kuvaavat muuttajat kaupungeittain

Bratislava

<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
1. Työpaikka yhteisönä	Kilpailun kiristyminen työpaikalla
2. Elintaso	Elintason nostaminen
3. Valtioiden rajat ylittävät kontaktit	Muiden perheenjäsenen asuminen ulkomailla
4. Muuttoliikkeen sääntely	Työluvan saanti
5. Fyysiset uhat ulkomailla	Rikollisuuden määrä ulkomailla
6. Vahvat sosiaaliset siteet	Perhe kotimaassa

Praha

<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
1. Urakehitys	Uusien ammattipätevyysien etsiminen
2. Muuttoliikkeen sääntely	Työluvan saanti
3. Valtioiden rajat ylittävät kontaktit	Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat
4. Vahvat sosiaaliset siteet	Ystävät kotimaassa
5. Fyysiset uhat kotimaassa	Rikollisuuden määrä kotimaassa
6. Fyysiset uhat ulkomailla	Ulkomaalaisvihamielisyyys ulkomailla

Tallinna

<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
1. Urakehitys	Uusien ammattipätevyysien etsiminen
2. Muuttoliikkeen sääntely	Työluvan saanti
3. Valtioiden rajat ylittävät kontaktit	Tuttavien muuttaminen ulkomaille
4. Fyysiset uhat ulkomailla	Rikollisuuden määrä ulkomailla
5. Fyysiset uhat kotimaassa	Rikollisuuden määrä kotimaassa
6. Vahvat sosiaaliset siteet	Perhe kotimaassa

Pietari

<i>Faktori</i>	<i>Avainmuuttuja</i>
1. Vahvat sosiaaliset siteet	Perhe kotimaassa
2. Urakehitys	Uusien ammattipätevyysien etsiminen
3. Valtioiden rajan ylittävät kontaktit	Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat
4. Fyysiset uhat kotimaassa	Terveellisemmän ympäristön etsintä
5. Fyysiset uhat ulkomailla	Rikollisuuden määrä ulkomailla
6. Muuttoliikkeen sääntely	Viisumin saanti

Muuton työntö- ja vetotekijöitä sekä muuton esteitä mittaavia muuttujia laadittaessa ei ollut tarkkaa ennakkokäsitystä siitä, mitkä tekijät olisivat tärkeitä ja millä olisi vähäisempi selitysvaiva työntö- tai vetotekijänä tai muuton esteenä. Taulukoissa 6.1 – 6.4 muuttujat on esitetty siinä järjestyksessä, kuin ne ovat olleet kyselylomakkeessa. Kysymysten laatimisen taustalla oli kuitenkin tiettyjä temaattisia kokonaisuuksia, joiden ajateltiin olevan keskeisiä sekä yleisten mielikuvien että konkreettisten muuttopäätösten kannalta.

Ensimmäinen temaattinen kokonaisuus liittyy rikollisuuteen ja turvattuuteen. *Ulkomaalaisvibamielisyyden kohdemaassa* katsottiin olevan konkreettinen uhka maahanmuuttajalle. Tämä muuttujan ajateltiin olevan erityistapaus, joka sisältyy laajemmin rikollisuuden vaikutusta mittaavaan *rikollisuus kohdemaassa* –muuttujaan. Vastaavasti muuton työntötekijäksi valittiin *rikollisuus kotimaassa*.

Toinen temaattinen kokonaisuus voidaan nimetä ympäristöön ja maailmankuvaan liittyviin tekijöihin. *Aikaisemmat käynnit ulkomailla* antavat konkreettisen vertailukohdan, jota vasten on mahdollista asettaa kokemukset omasta asuinpaikasta tai asuinmaasta. *Terveellisemmän ympäristön etsimisen* ajateltiin mittaavan oman asuin ympäristön puhtauteen liittyviä arvoja. Taustalla oli myös ajatus tehdä vertailua ympäristötekijöiden arvostuksesta erilaisissa väestöryhmissä. *Opiskelun aloittamisen* katsottiin liittyvän muuton motiivina kansainvälistymiseen ja oman itsensä kehittämiseen. Maailmankuvan kannalta ulkomailla opiskelun katsottiin liittyvän sellaisiin arvoihin, jotka ovat pikemminkin kansain- tai kulttuurien välisiä kuin omaa kansallisuutta korostavia. *Uusien kokemusten etsintä* liittyy niin ikään oman itsensä kehittämiseen, mutta on vähemmän konkreettinen muuttuja kuin opiskelun aloittaminen. Muuttuja ilmentää pikemminkin irtautumista ja seikkailunhalua.

Kolmanneksi työntö- ja vetotekijöiden muuttujalistalle asetettiin ansaitsemiseen, työhön ja elintasoon liittyviä muuttujia. *Uralla etenemisen* katsottiin mittaavan ammatillista tavoitteellisuutta, johon työskentelyllä ulkomailla katsotaan olevan positiivinen vaikutus. *Nykyinen tulotaso* on muuttujana monitulkintainen, koska korkeana pidetyn ansiotason voidaan katsoa sitovan henkilöä nykyiseen työpaikkaansa. Vastaavasti heikommin ansaitsevien ajateltiin olevan motivoituneita harkitsemaan maastamuuttoa korkeampien tulojen toivossa. *Uusien ammattipätevyysien etsimistä* voidaan verrata opiskelun aloittamiseen. *Työpaikan vaihtamisen tai työpaikan etsimisen* ajateltiin liittyvän tarkemmin jäsentymättömään vaihtelunhaluun, johon saattaa liittyä myös odotuksia *elintason nostamiseksi*. Sitä vastoin *kielitaidon parantamisella* ulkomaille muuttamista perustelevien tulkittiin edustavan selvempää ja tarkemmin määriteltyä pyrkimystä ammattipätevyksiensä parantamiseksi.

Neljättä temaattista kokonaisuutta luonnehtivat erilaisia sosiaalisia verkostoja kuvaavat muuttajat. *Avioituminen ulkomaalaisen kanssa* kuvaa erästä keskeistä muuttoliikkeen osa- aluetta, joka ei ole suoraan yhteydessä esimerkiksi työhön tai laajemmin taloudellisiin oloihin. Lisäksi ulkomaalaisen kanssa avioituminen on laadullisesti erilainen side verrattuna *ulkomaalaisiin ystäviin tai tuttaviin*. Molempiin muuttujiin liittyy kuitenkin se ongelma, että kysymys ei erittele sitä, vaikuttaako ulkomaalainen henkilö mahdollisessa muuton kohdemaassa vai vastaajan nykyisessä asuinmaassa. *Ulkomailla asuvat perheenjäsenet* muodostavat vastaavasti laadullisesti tiiviimmän suhteen verrattuna *tuttavien muuttamiseen ulkomaille*. Kummassakin tapauksessa on kuitenkin kysymyksessä selvä kohdennettu informaatiokanava ja kontaktipinta ulkomaille lähtöä suunnittelevalle. *Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy* on muuttujana monitulkintainen. Kysymystä laadittaessa oli lähtöolettamuksena se, että henkilön ihmissuhde- tai sosiaalisesta verkostosta poistuu jotakin, minkä periaatteessa voisi ajatella vähentävän hänen siteitään nykyiseen asuin ympäristöönsä.

Viides työntö- ja vetotekijöihin liittyvä temaattinen kokonaisuus on työpaikka yhteisönä. *Kilpailun kiristymisen työpaikalla* katsottiin aiheuttavan pelkoa työttömyydestä ja näin motivoivan myös maan ulkopuolelle työhön hakeutumista. *Työskentelyn nykyisen työnantajan palveluksessa* katsottiin yleisesti viittaavan työpaikalla oleviin sosiaalsiin kontakteihin ja muuttujan näin edustavan työyhteisöön liittyviä sosiaalisia siteitä. Se, että edustaako muuttuja työntö- vai vetotekijää, oli muuttujan

sanamuotoa pohdittaessa epäselvää. Sitä vastoin *työnantajan ulkomaisten yhteyksien* oletettiin lähtökohtaisesti merkitsevän kanavia ja kontaktipintoja saman tai eri alan yrityksiin ja organisaatioihin asuinmaan rajojen ulkopuolella.

Muuton esteiden ajateltiin kuvaavan muuttoliikkeen sääntelyä (*viisumin tai työluvan saanti*), joka kuvaa mahdollisen kohdemaan asettamia muuton esteitä, joka edelleen rakenteellisella tasolla liittyy laajemmin maahanmuuttajapolitiikkaan. Toiseksi *puutteellisen kielitaidon, puutteellisen ammattitaidon, vaaran joutua työttömäksi kohdemaassa sekä vaikeudet koulutusta vastaamattoman työn löytymisessä* liittyvät kaikki suoraan työelämään. Nämä muuton esteet kuvaavat lisäksi vastaajan henkilökohtaisia käsityksiä ammatillisesta osaamisestaan. Kolmanneksi *perhe ja ystävät kotimaassa* edustavat kahta erityyppistä sosiaalisen verkoston muotoa, joiden ajatellaan sitovan yksilön nykyiseen asuinpaikkaansa. Neljäntenä muuton esteiden ryhmänä *vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla* sekä *kontaktien puute ulkomaille* edustavat kahta eri tyyppistä informaation epätäydellisyyteen liittyvää ulottuvuutta: edellisessä on kysymys yleisistä vieraita maita koskevista käsityksistä ja ennakkoluuloista sekä –oletuksista. Kontaktien puuttuminen on selvästi konkreettisempi muuton este.

Perustelu faktorianalyysin käytölle muuton työntö- ja vetotekijöiden sekä muuton esteiden erittelyssä oli, että ennakkokäsityksistä huolimatta ei voitu etukäteen tietää, mitkä muuttajat ovat muuton työntö- ja vetotekijöiden osalta tärkeimpiä selittäjiä. Toiseksi työntö- ja vetotekijät asetettiin muuton esteiden kanssa samaan faktorimalliin, koska esteet voidaan tulkita negatiivisiksi vetotekijöiksi.

Työntö- ja vetotekijät sekä muuton esteet ilmenevät eri tavoin kaupunkien välillä. Pääasialliset erot ovat muuttajien saamisessa faktorilatauksissa. Toisaalta muuttujille voidaan antaa sisällöllinen tulkinta (faktorien nimet taulukossa 6.5), jotka kaikissa kaupungeissa liittyvät muuttoliikkeen sääntelyyn, yksilöiden valtioiden rajat ylittäviin kontakteihin, fyysisiin uhkiin ulkomailla sekä vahvoin sosiaalisiin siteisiin eli perheeseen tai ystäviin kotimaassa. Prahassa, Tallinnassa ja Pietarissa kahden muun faktorin sisällöllinen tulkinta on niin ikään saman kaltainen: urakehitys sekä nykyisessä asuinmaassa koetut fyysiset uhat. Bratislavassa urakehitys korvautuu pyrkimyksellä yleiseen elintason nostamiseen. Bratislavalaiset eivät niinkään koe ympäristössään fyysisiä uhkia. Heille työpaikalla ilmenevä kilpailun kiristyminen on tärkeämpi työntötekijä.

Eroista huolimatta voidaan tiivistetysti sanoa, että tutkittujen kaupunkien palkansaajien joukossa muuton työntö- ja vetotekijät sekä muuton esteet enimmälti osin muistuttavat toisiaan pikemminkin kuin eroavat toisistaan.

Bratislavassa ensimmäisessä faktorissa korkeita latauksia saavat vastaajan työnantajayritykseen liittyvät muuttajat: kilpailun kiristyminen työpaikalla sekä työnantajan ulkomaiset yhteydet. Lisäksi korkean latauksen saa vaikeasti tulkittava ”työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa”. Toisessa faktorissa korkean latauksen saaneet muuttajat liittyvät elintason parantamiseen. Kolmas faktori nostaa esille ulkomaiset kontaktit. Neljäs faktori liittyy työluvan saantiin, siis kohdemaan ominaisuuksiin. Viidennessä faktorissa korkeimman latauksen saa rikollisuuden määrä ulkomailla. Kuudes faktori liittyy vahvoin sosiaalisiin verkostoihin.

Prahassa ensimmäisessä faktorissa korostuvat uusien ammattipätevyysien etsiminen sekä uralla eteneminen, vastaajien henkilökohtaiseen tavoitteellisuuteen ja urasuunnitteluun liittyvät tekijät. Toinen faktori korostaa ulkomaille muuton esteitä, jotka liittyvät koettuun epävarmuuteen työluvan ja viisumin saannissa. Kolmannessa faktorissa korkeita latauksia saavat henkilökohtaiset kontaktit ulkomaille, erityisesti ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat sekä mahdollinen avioituminen ulkomaalaisen kanssa. Neljäs faktori korostaa nykyisiin asumisen siteisiin liittyviä muuttajia, sekä perhettä että ystäviä nykyisellä asuinseudulla. Viidennessä faktorissa korkeimmat lataukset saavat rikollisuuden määrä kotimaassa sekä terveellisemmän elinympäristön etsintä, muuttajat, jotka liittyvät selkeästi muuton työntötekijöihin. Toisaalta kuudes faktori ilmentää samaa ilmiötä ulkomailla: rikollisuuden sekä ulkomaalaisvastaisuuden pelkoa mahdollisessa muuton kohdemaassa.

Tallinnassa ensimmäisessä faktorissa korkeimmat lataukset saavat uusien ammattipätevyysien etsiminen sekä uralla eteneminen. Toisessa faktorissa korostuvat ulkomaille muuton institutionaaliset esteet: työluvan ja viisumin saanti. Kolmannessa faktorissa tulevat esiin henkilökohtaiset kontaktit ulkomaille: tuttavien muuttaminen ulkomaille, ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat sekä aikaisemmat henkilökohtaiset käynnit ulkomailla. Neljännessä faktorissa korostuvat muuton kohdemaahan liitetyt negatiiviset asiat: rikollisuus sekä ulkomaalaisvihamielisyys. Toisaalta neljännessä faktorissa negatiivisen latauksen saa kielitaidon parantaminen. Vaikka osa vastaajista pelkää kielteisiä kokemuksia kohdemaassa, faktorin toinen pää ilmentää sitä, että osa ei näytä kielteisiä kokemuksia pelkäävän. Vastaavasti viides faktori ilmentää kotimaan työntekijöitä, rikollisuutta ja epämiellyttäväksi koettua asuinympäristöä. Kuudennessa faktorissa korostuvat asumisen siteet: perhe ja ystävät kotimaassa.

Pietarissa muuton esteet ilmentävät ensimmäistä faktoria. Korkeimman latauksen saava muuttuja on perhe kotimaassa, joka liittyy vahvoihin sosiaalisiin siteisiin. Pietari eroaa muutenkin muista tutkimuskaupungeista juuri muuton esteiden korostumisen vuoksi. Toisessa faktorissa korkeita latauksia saavat työuraan liittyvät muuttajat kuten uusien ammattipätevyysien etsiminen. Kolmas faktori liittyy valtioiden rajat ylittäviin kontakteihin, ulkomaalaisiin ystäviin ja tuttaviin sekä ulkomaille muuttaneisiin maanmiehiin. Neljännessä faktorissa korkeimmat lataukset liittyvät muuttujiin, jotka mittaavat uhkia nykyisessä fyysisessä ympäristössä. Viides faktori ilmentää koettuja uhkia ulkomailla. Kuudennessa faktorilla korkeat lataukset saaneet muuttajat ovat viisumin ja työluvan saanti, jotka liittyvät muuton kohdemaan muuttoliikkeen sääntelyyn.

Jatkoanalyysia varten faktorianalyysin 31 muuttujasta valitaan kuusi muuton työntö- ja vetotekijöitä ilmentävää muuttujaa. Faktorianalyysin perusteella nämä muuttajat ovat osittain erilaisia eri tutkimuskaupungissa, koska työntö- ja vetotekijät ilmenevät eri vastaajapopulaatioissa eri tavoin. Esimerkiksi muuttoliikkeen sääntely –faktori ilmenee kaikissa populaatioissa. Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa tätä faktoria kuvaa työluvan saanti –muuttuja, Pietarissa viisumin saanti. Joka tapauksessa kysymys on muuton potentiaalisen kohdemaan harjoittamasta muuttoliikkeen sääntelystä, muuton esteestä tai negatiivisesta vetotekijästä.

Valtioiden rajat ylittävät kontaktit –faktori esiintyy niin ikään joka kaupungissa. Prahassa tätä faktoria ilmentävät ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat, Bratislavassa muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla ja Tallinnassa ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat. Tämä veto-tekijä liittyy sosiaalisiin verkostoihin, muuttoliiketeorioiden kannalta erityisesti muuttoketjuun, jolla tarkoitetaan sellaista muuttojen sarjaa, jossa joltakin tietyltä alueelta muuttanut houkuttelee peräänsä kohdealueelle muita lähtöalueen asukkaita. Keskeinen selittäjä muuttoketjun syntymiselle on lisääntynyt informaatio kohdealueen ominaisuuksista, mikä alentaa muuttokynnystä lähtöalueella.

Sosiaaliset verkostot vaikuttavat kuitenkin muuttoliikkeen kannalta kahteen suuntaan. Ulkomaille ulottuvat kontaktit madaltavat muuton kynnyksiä, mutta vastaavasti nykyiseen asuinpaikkaan liittyvät kontaktit sitovat ihmistä asuinseutuunsa. Vahvojen sosiaalisten siteiden faktoria kuvaa Bratislavassa, Tallinnassa ja Pietarissa perhe, Prahassa puolestaan ystävät.

Kotimaassa koetut fyysiset uhat eivät näyttäyty lainkaan Bratislavassa. Prahassa ja Tallinnassa tätä faktoria kuvaava muuttuja on rikollisuuden määrä kotimassa, Pietarissa puolestaan terveellisemmän elinympäristön etsintä. Kysymys on työntekijästä, nykyisellä asuinseudulla koetusta turvattomuuden tunteesta. Sitä vastoin faktorianalyysi antaa Bratislavassa tulokseksi kilpailun kiristymisen työpaikalla. Tällainen työntekijä ei ole suoraan verrattavissa fyysisiin uhkiin, vaan pikemminkin koettuun epävarmuuteen työpaikan pysyvyydestä. Sitä vastoin fyysiset uhat ulkomailla – korkeaksi arvioitu rikollisuuden määrä – näkyvät kaikissa populaatioissa

Kuudes vetotekijä liittyy Prahassa, Tallinnassa ja Pietarissa urakehitykseen ja uusien ammattipätevyysien etsimiseen, joka Bratislavassa näkyy epämääräisempänä ja yleisempänä pyrkimyksenä elintason parantamiseen.

Tiivistetysti faktorimallin tuloksena kaikista kaupungeista on ensinnäkin löydettävissä kaksi vetotekijää: valtioiden rajat ylittävät kontaktit sekä uusien ammattipätevyyskysien etsiminen (Bratislavassa elintason parantaminen). Toiseksi kaikissa kaupungeissa on havaittavissa kaksi negatiivista vetotekijää: muuttoliikkeen sääntely eli mahdolliset ongelmat työluvan tai viisumin saannissa sekä rikollisuuteen tai ulkomaalaisvihamielisyyteen liittyvät fyysiset uhat. Kolmanneksi kaikissa kaupungeissa on yksi työntekijä, fyysiset uhat eli rikollisuuden määrä kotimaassa (Pietarissa terveellisemmän elinympäristön etsintä). Lisäksi on yksi negatiivinen työntekijä: sosiaaliset siteet ja verkostot nykyisellä asuinseudulla.

Näin yleiselle tasolle abstrahoitu malli kertoo sinällään hyvin vähän potentiaalisten muuttajaryhmien kokemista muuton esteistä. Jatkoanalyysijä varten kyselyaineistosta erotetaan toisaalta potentiaalisimmat muuttajaryhmät, toisaalta ne vastaajat, jotka ovat epätodennäköisimmin muuttamassa maasta.

6.2.3. Muuttopaine

Kuten edellä on esitetty, viimeistään Saksojen yhdistymisen myötä läntisessä Euroopassa käynnistyi keskustelu elintasoerojen synnyttämästä muuttopaineesta idästä länteen. Vaikka käsittä muuttopaine (*migration pressure* tai *pressure to emigrate*) on muuttoliiketutkimuksissa pyritty määrittelemään kansantaloustieteen kysyntäteorian käsittein, Brunin ja Venturinin (1995, 377-379) mukaan muuttopaineen käsitettä on käytetty runsaasti erityisesti ulkomaalaispolitiikkaa käsittelevässä kirjallisuudessa määrittelemättä sen tarkemmin, mitä muuttopaineella oikeastaan tarkoitetaan. Muuttopaineella on viitattu Itä-Euroopasta tai Afrikasta Länsi-Eurooppaan ja Meksikosta Yhdysvaltoihin haluavien ihmisten määrään. Muuttopaineen aiheuttajana on pidetty mm. väestönkasvua, elintasoeroja sekä liikkuvuuden esteiden madaltumista. Näin muuttopaineessa on nähty yksinkertaisesti olevan kysymys niiden muuttamista haluavien henkilöiden lukumäärästä, jotka haluaisivat muuttaa alueelta toiselle, mutta jokin heistä riippumaton syy patoaa heidän suunnitelmansa.

Kansainvälisessä muuttoliikkeessä muuttopaine voi johtua joko lähtömaan tai kohdemaan asettamista muuton esteistä. Mikäli nämä esteet murtuvat, muuttopaine purkautuu muuttoliikkeenä. Asia on helppo mieltää ja ymmärtää, mutta yritys jonkin maan tai alueen muuttopaineen mittaamiseksi empiirisesti on vaikea tehtävä. Teorian muuttopaineteoria on ollut olemassa joukkona määriteltyjä käsitteitä josta on pyritty muodostamaan johdonmukaista käsitteiden välisiä suhteita jäsentävää mallia. Seuraavassa analysoidaan muuttopainetta ja siihen liittyviä käsitteitä ja niiden yhteyksiä Schaefferin (1993), Straubhaarin (1993), Kultalahden (1994; 2001a,) sekä Brunin ja Venturinin (1995) tutkimusten pohjalta.

Muuttopaine on liitetty *muuttoalttiuden* (*propensity to move* tai *propensity to emigrate*) käsitteeseen. Bruni ja Venturini (1995, 382) määrittelevät muuttoalttiuden funktioksi, joka riippuu tuloeroista, mahdollisuudesta saada työtä kohdemaassa, lähtöalueen ja kohdealueen välimatkasta, oman maan kansalaisten määrästä kohdemassa, maiden välisistä kauppayhteyksistä sekä kulttuurisista ja uskonnollisista tekijöistä. Empiirisesti muuttoalttiutta voidaan mitata alueelta jonakin ajanjaksona muuttaneiden osuutena alueen koko populaatiosta (Kultalahti 1994, 15). Toisin päin sanottuna muuttoalttiutta tarkoittaa jostakin populaatiosta satunnaisesti valitun yksilön muuton todennäköisyyttä, joka yleensä ilmaistaan tuhannesosina kantaväestöstä.

Mikäli muuttoalttiutta on nolla, myös muuttopaine on nolla. Asetelma on samanlainen kuin taloustieteiden tasapainomalleissa. Kuvitteellisessa alkutilanteessa vallitsee ns. tasapainotila, jolloin yksilö on tyytyväinen vallitsevaan tilanteeseen. Vasta olosuhteiden muututtua yksilö alkaa harkita muuttamista. Muuttamisella, tilanteeseen reagoimalla, pyritään saavuttamaan uusi tyytyväisyyden tila, uusi tasapainotila. Olosuhteiden muuttuminen voi johtua sisäistä (*internal*) tai ulkoisista (*external*) muutoksista. Sisäisiä muutoksia voivat olla esimerkiksi täysi-ikäisyyden saavuttaminen, avioliitto,

tietyt koulutustason saavuttaminen tai työelämästä vetäytyminen. Ulkoiset muutokset voivat olla poliittisia, taloudellisia, oikeudellisia, sosiaalisia (esimerkiksi naisten tulo työmarkkinoille, väestörakenteen muutos) tai teknisiä (parantuneet liikenneyhteydet). Myös, usein ihmisen toiminnan aiheuttama, ympäristön laadun muuttuminen on yhä keskeisempi ulkoinen muutos. Ulkoiset muutokset ovat tärkeitä, koska ne vaikuttavat suoraan muuttomahdollisuuksien esiintymiseen. Ulkoiset muutokset ovat sisäisiä muutoksia tärkeimpiä muuttoliikkeen synnyttäjiä, koska nykyiset uudet ja suhteellisen laajat muuttovirtaukset eivät olisi mahdollisia sisäisten tekijöiden ansiosta. (Schaeffer 1993, 52-53.)

Keskeinen käsite muuttopaineen määrittelyssä on yksilön *muuttohyötyfunktio*, joka tarkoittaa yksilön hyötytasoja nykyisessä asuinpaikassa ja kaikissa mahdollisissa vaihtoehtoisissa asuinpaikoissa. "Hyöty" (*utility*) on tässä yhteydessä käsiteltävä laajimmassa mahdollisessa mielessä. Se sisältää taloudelliset tekijät (kuten tulotaso, työllisyysmahdollisuudet, ostovoima jne.) ja ei-taloudelliset tekijät, esimerkiksi sosiaalisen hyväksynnän, kulttuurin normit ja kielitaidon. Laajassa merkityksessään muuttohyötyfunktiolla on mahdollista selittää niiden henkilöiden muuttoalttiutta, jotka eivät ota huomioon pelkkiä taloudellisia tekijöitä. Muuttoliikemallin on Straubhaarin mukaan otettava huomioon myös suhteellisen deprivaaation synnyttämä muuttoliike. Muuttaminen voi olla yksilölle tehokas keino parantaa asemaansa suhteessa yksilön viiteryhmään. (Straubhaar 1993, 10.) Näin Straubhaarin muuttohyötyfunktio on käsitteellisesti lähellä Brunin ja Venturinin muuttoalttiutta. Näiden kahden käsitteen ero voidaan tulkita siten, että muuttohyötyfunktio kuvaa yksilön hyötytasoja vaihtoehtoisissa asuinpaikoissa ja selittää edelleen muuttoalttiutta.

Muuttopotentiali on maasta toiseen muuttohalukkaiden ihmisten lukumäärä, joka riippuu yksilöllisistä tekijöistä eli hyötyfunktioista sekä aggregaattitason tekijöistä eli yhteiskunnan tarjoamista resursseista (Straubhaar 1993, 9). Välttämätön ehto muuttopotentialin esiintymiselle on yksilöiden *halukkuus* muuttaa maasta toiseen. Näin ollen yksilötasolla henkilön hyötyfunktio määrittää muuttoalttiuden joka edelleen määrittää muuttopotentialin. Brunin ja Venturinin (1995, 382) määrittelevät muuttopotentialiksi lähtömaan työttömien työnhakijoiden määrän eli sellaisen määrän ihmisiä, joita työmarkkinat eivät pysty työllistämään. Tämä ei Brunin ja Venturinin mukaan tarkoita sitä, että juuri työttömät muodostaisivat muuttopotentialin, koska työlliset muuttavat maasta toiseen todennäköisemmin kuin työttömät. Työttömien määrä onkin nähtävä estimaattina muuttopotentialiksi; estimaattina sellaisesta määrästä ihmisiä, jotka eivät työllisty oman maansa työmarkkinoilla. Tällaisen määrän työvoimaa voidaan periaatteessa olettaa lähtevän maasta, mikäli lähtömaan yleinen työllisyystilanne ei parane.

Muuttopaine on Straubhaarin mukaan lähtömaan muuttopotentialin ja kohdemaan muuttokysynnän erotus. Muuttopaine on siis se osa muuttopotentialia, joka ei toteudu muuttoina. Näin määriteltynä muuttopaineen aiheuttaa kohdemaan muutolle asettamat rajoitukset. Muuttopaine on siis sitä suurempi mitä suurempi on muuttopotentiali tai mitä pienemmät ovat kohdemaahan pääsyn mahdollisuudet. (Straubhaar 1993, 6.)

Schaeffer 1993 (44-46) on määrittellyt edelleen muuttopaineeseen liittyviä käsitteitä. Hän määrittelee *emigraatiopaineen* niiden yksilöiden määrällä, jotka haluavat muuttaa maasta pidemmäksi aikaa jollakin aikaperiodilla. Edelleen *subteellinen emigraatiopaine* on maan emigraatiopaine suhteutettuna kyseisen maan väestöön. Kohdemaan kannalta *immigraatiopaine* on yhtä suuri kuin lähtömaan emigraatiopaine.¹³ Vastaavasti *subteellinen immigraatiopaine* on immigraatiopaine jaettuna kohdemaan väestöllä. Näiden käsitteiden mukaan korkea emigraatiopaine lähtömaassa ei merkitse korkeaa suhteellista immigraatiopainetta tulomaassa, jos kohdemaassa on väestöpohjaltaan suurempi kuin lähtömaa.

¹³ Malli ja siihen liittyvät käsitteet kuvaavat ainoastaan kahden maan välistä muuttoliikettä. Määritelmä ei päde mallissa, jossa muuton kohdemaita on useita.

Edellä mainitut käsitteet liittyvät maasta toiseen suuntautuvien muuttovirtojen kokoon. *Nettomuutto* jollakin alueella on lähtömuuton ja tulomuuton erotus. Vastaavasti *nettomuuttopaine* on alueen emigraatiopaineen ja immigraatiopaineen erotus. Edelleen *subteellinen nettomuuttopaine* on nettomuuttopaine jaettuna maan väestöllä. (Emt, 45.)

Liikaimmigraatiopaine (*excess immigration pressure*) on sidoksissa työmarkkinoiden toimintaan eli liittyy maahanmuuttajien kysyntään vastaanottavan maan työmarkkinoilla. Esimerkiksi kasvava tai työvoimapulasta kärsivä talous saattaa aktiivisesti etsiä vierastyövoimaa. Liikaimmigraatiopaine määritellään immigraatiopaineen ja tulomaan maahanmuuttajien kysynnän erotukseksi. (Emt, 46.)

Koska muuttopaineteoria perustuu kansantaloustieteen kysyntäteoriaan, se edellyttää vapaaehtoista toimintaa markkinoilla. Kuvaavaa on, että Bruni ja Venturini estimoivat muuttopotentialiksi lähtömaan *työttömät työnhakijat*. Näin muuttopaine-ajattelu liittyy työmarkkinoiden toimintaan ja tätä kautta siirtolaisuuteen. Esimerkiksi pakolaisuus jää siis tarkastelun ulkopuolelle. Tällaisessa asetelmassa eri muuttokohteet voidaan nähdä ikään kuin kaupan hyllyllä kuluttajan valinnasta kilpailevina hyödykkeinä, jolloin kuluttaja valitsee houkuttelevimman vaihtoehdon. Vastaavasti muuttamista harkitseva tekee valinnan vaihtoehtoisten muuttokohteiden välillä. Kuluttajalla täytyy olla paitsi halukkuus, myös mahdollisuus hankkia jokin hyödyke. Tällöin tulee ottaa huomioon budjettirajoite, jonka sitomina yksilöt tai kotitaloudet allokoivat resurssejaan kilpaileviin hyödykkeisiin. Muuttoliikkeeseen sovellettuna kannalta ei ole mielenkiintoista pelkästään tietää, ketkä olisivat halukkaita muuttamaan, vaan keillä halun lisäksi on myös resurssit muuttamiseen. (Vrt. Schaeffer 1993, 47.)

Kysynnän lisäksi muuttopaine-ajattelussa otetaan huomioon myös tarjonta. Mitkä maat ovat halukkaita ottamaan vastaan maahan pysyvästi asumaan asettuvia ulkomaalaisia ja millaisilla ehdoilla? Euroopan valtiot ovat käyttäneet vierastyövoimaa ”puskurina” suojaamaan omia kansalaisiaan työttömyydeltä talouden laskusuhdanteiden aikana. Vierastyövoimaa on otettu työhön ja irtisanottu joustavasti tarpeen mukaan. Sen vuoksi ei ole yllättävää, että nämä maat ovat vetäneet puoleensa suhteellisen heikosti koulutettua väkeä. Heikosti koulutettujen työntekijöiden irtisanomisesta ovat yleisempiä kuin korkeasti koulutettujen. Työttömyyden uhka ei heikosti koulutetuille ole mitään uutta, mutta korkeasti koulutetuille työttömyyden vaihtoehtoiskustannukset (*opportunity costs*) ovat korkeammat. Työttömyys kohdemaassa vähentää siis voimakkaammin korkeasti koulutetun väestön muuttohalukkuutta. Käytäntö, missä työluvut ovat voimassa vain lyhyen ajan kerrallaan todennäköisesti heikentää eniten korkeasti koulutettujen muuttohaluja. Lyhyiden työilupien politiikka sopii hyvin maille, jotka haluavat rajoittaa pitkäaikaista oleskelua maassa, mutta toisaalta näiden maiden voi olla vaikeampi saada maahan korkeasti koulutettua työvoimaa silloin, kun sille olisi käyttöä. (Emt, 50-51.)

”Muuttomarkkinat” eivät ole homogeeniset, vaan ovat jakaantuneet eri markkinoihin, ts. erilaisiin mahdollisiin muuttokohteisiin. Viime kädessä markkinoita eriyttäviä tekijöitä ovat maiden välinen etäisyys sekä viisumipolitiikka ja siihen liittyvä diskriminointi. Näiden eri markkinoiden tarjoamat muuttomahdollisuudet ovat epätäydellisiä substituutteja. Muuttaminen riippuu muuttamisen kustannuksista, kohdemaan ominaisuuksista sekä muuttajan odotettavissa olevasta taloudellisesta, oikeudellisesta ja sosiaalisesta statuksesta lähtömaahan verrattuna. Mikäli yksi maa rajoittaa maahanmuuttajien määrää, siirtyy muuttoliike muilta olosuhteiltaan vastaavaan maahan. Tämä luo painetta samankaltaisten maiden ulkomaalaispolitiikan samankaltaistumiselle. Monet maat suosivat esimerkiksi korkeasti koulutetun väestön maahanmuuttoa. ”Suosituimmuusasemassa” olevien henkilöiden muuton kustannukset on usein maiden hallitusten toimesta painettu alle hintojen, jotka määräytyisivät ”vapailta markkinoilla”. Mikäli maahan pääsy on vaikeaa, muuttajat keksivät muita keinoja päästäkseen haluamaansa maahan. Näihin keinoihin kuuluu mm. laitton maahanmuutto. (Emt, 47-49.)

Muuttomahdollisuuksien kysyntään vaikuttavat (taloudelliset) tekijät voidaan jakaa niihin, jotka vaikuttavat 1) muuttomahdollisuuksien kustannuksiin ja 2) potentiaalisten muuttajien tulotasoon. Muuttomahdollisuuksien kustannuksiin sisältyvät muuttoluvan saamiseen liittyvät rahalliset, sosiaaliset ja psykologiset kustannukset. Mikäli kyseessä on laiton muutto, muuttolupa ei luonnollisesti maksa mitään, mutta sosiaaliset ja psykologiset kustannukset ovat yleensä korkeammat. Potentiaalisten muuttajien tulotasoa tarkasteltaessa näyttää siltä, että muutokset työttömyydessä vaikuttavat enemmän muuttoliikkeeseen kuin tulojen muutokset. Ilmeisesti odotettavissa olevat tulot selittävät paremmin muuttokäyttäytymistä, kuin täystyöllisyyden aikana vallitseva tulotaso. (Schaeffer 1993, 54-55.)

Muuttopaineen syntymiselle välttämätön ehto on siis muuttopotentiaali, jonka syntymiselle on puolestaan välttämätön ehto muuttoalttius, joka edelleen riippuu muuttohyötyfunktioista. Toisaalta yksilöllä täytyy halun lisäksi olla myös resurssit muuttamisen toteuttamiseen. Erilaisesta teoriaperustastaan huolimatta muuton työntö- ja vetotekijät sekä muuttopaine liittyvät toisiinsa. Esimerkiksi ulkomaille ulottuva sosiaalinen verkosto saattaa toimia vetotekijänä madaltaen yksilön muuttokynnystä. Sosiaalinen verkosto voidaan tällöin nähdä resurssina, jota ilman muuton toteuttaminen ei olisi mahdollista. Toisaalta kotimaassa oleva sosiaalinen verkosto saattaa sitoa yksilön kotipaikkaansa. Transitiomaissa sosiaalisella verkostolla on epävirallisen talouden kautta erityinen merkitys materiaaliselle toimeentulolle. Ulkomaille siirryttäessä tällaisen verkoston tarjoamat taloudelliset edut voidaan menettää.

Tämän tutkimuksen kannalta erityinen on erityinen merkitys muuttohalukkuuden ja muuttoalttiuden käsitteellisellä erotelulla. Kultalahden (2001a, 71-72) mukaan muuttopaine ei voi perustua yksinomaan sellaisten ihmisten lukumäärään (muuttopotentiaaliin), jotka haluaisivat muuttaa, mutta eivät syystä tai toisesta voi sitä tehdä. Muuttohalukkuuden, muuttoalttiuden ja muuttopaineen yhteydet voidaan nähdä seuraavasti:

- 1) Muuttohalukkuus ilmaisee potentiaalisten muuttajien määrää tai osuutta, jotka haluavat muuttaa. Tämä halu perustuu erilaisiin veto- ja työntötekijöihin.
- 2) Muuttoalttius ilmaisee ihmisten luonnollista taipumusta muuttaa. Se ilmaisee toisin sanoen sitä, miten muuttaminen nähdään vaihtoehtona erilaisten ongelmien ratkaisemiseksi tai tavoitteisiin pääsemiseksi. Käytännössä muuttoalttiuden karkeana mittarina on käytetty toteutuneita muuttoja.
- 3) Muuttopaine ilmaisee eri syistä syntyneen muuttohalukkuuden voimakkuutta suhteessa muuton tiellä oleviin esteisiin.

Tämän erittelyn mukaisesti muuttohalukkuus ja muuttoalttius mittaavat eri tason ilmiöitä. Muuttoalttius viittaa yksilön taipumukseen muuttaa. Muuttoalttiudella on yhteyksiä kulttuurisiin ja edelleen yhteiskunnan rakenteisiin liittyviin tekijöihin (Emt, 72). Toisin päin ilmaistuna yhteiskunnan rakenteet, esimerkiksi oppilaitosten, taloudellisen toiminnan tai erilaisten asuntotyyppien maantieteellinen sijainti, vaikuttavat eri tavoin eri ikäisten henkilöiden muuttamiseen. Opintojaan aloittavat nuoret muuttavat oppilaitospaikkakunnille, tullessaan työmarkkinoille he muuttavat tarvittaessa työ perässä, perustaessaan perhettä ja hankkiessaan lapsia he etsivät heille sopivan asunnon ja niin edelleen.

Muuttohalukkuus viittaa ensinnäkin suuremmin potentiaalisten muuttajien määrään. Toiseksi muuttohalukkuus liittyy läheisesti yksilöiden tavoitteisiin, jolloin muuttohalukkuus reagoi muuttoalttiutta herkemmin ympäristön muutoksiin. Kysymys on reagoimisesta erilaisiin muuton veto- ja työntötekijöihin. (Emt, 71-72.)

Toisaalta on huomattava, että rajanveto yhteiskunnan rakenteiden ja niissä tapahtuvien muutosten välille on ongelmallinen. Tämä pitää erityisesti paikkansa transiitotalouksissa, joissa yhteiskunnan rakenteita kuvaa toisaalta muutos, toisaalta joidenkin rakenteiden pysyvyys.

6.2.4. Maastamuuttohalukkuus

Yhdistämällä muuttopaine-lähestymistapa muuton työntö- ja vetotekijöiden kehikkoon, on mahdollista löytää ja eritellä niitä muuton esteitä, jotka todennäköisimmin patoavat muuttoliikettä, sekä toisaalta tunnistaa sellaisia työntö- tai vetotekijöitä, jotka saattavat yksilötasolla ratkaisevasti vaikuttaa muuttopäätöksen syntymiseen. Kuten edellä todettiin, käsitteellinen jaottelu muuttohalukkuuteen ja muuttoalttiuteen on ongelmallinen. Seuraavissa empiiriseen aineistoon perustuvissa analyysissä on päädytty nimittämään tutkittavaa ilmiötä muuttohalukkuudeksi. Tätä perustellaan sillä, että kyselytutkimuksella on mahdollista analysoida vastaajien henkilökohtaisia käsityksiä heidän mahdollisesta maastamuutostaan. Yhteiskunnan syvemmistä rakenteista johtuvaa muuttoalttiutta on huomattavasti vaikeampi perustellusti analysoida.

Empiirisessä aineistossa palkansaajien halut ja resurssit ulkomaille muuttamiseen operationalisoitiin kahteen kysymykseen, joissa kummassakin on kaksi vastausvaihtoehtoa (katso empiirisen aineiston otantaproseduuri sekä taulukko 2.7 luvussa 2). Ulkomaille muuttamisen *ajateltu* tulkittiin siis tarkemmin jäsentymättömäksi *haluksi* muuttaa ulkomaille. Vastaavasti sen, että vastaaja on *suunnitellut* muuttamista ulkomaille, tulkittiin viittaavan siihen, että hänellä on omasta mielestään riittävästi muuttamiseen tarvittavia *resursseja*.

Taulukon 2.7 ei pidä tulkita niin, että prahalaisista lähes joka kolmas olisi muuttamassa ulkomaille, bratislavalaisista joka viides ja tallinnalaisistakin joka kahdeksas. Edellä esitetyillä kysymyksillä ei saada selville vastaajan *aktuaalisia* ajatuksia tai suunnitelmia muuttaa maasta. Tämä johtuu kysymysten muodosta: vastaaja on voinut ajatella tai suunnitella maasta muuttoa koska tahansa elämänsä aikana, joten vastaajan todellisista muuttoaikeista ei esitettyjen kysymysten ja saatujen vastausten perusteella vielä tiedetä mitään. Kyllä-vastaajien osuudet voidaan kuitenkin tulkita siten, että näillä ryhmillä on oman käsityksensä mukaan resurssit ulkomaille muuttamiseksi.

Vastaavasti ei-muuttajien määrät taulukossa 2.7 herättävät kysymyksiä. Sekä Bratislavassa että Prahassa noin puolet vastaajista ilmoittaa, että ei ole koskaan ajatellut tai suunnitellut maastamuuttoa. Tallinnalaisista lähes kolme neljästä kuuluu tähän ei-muuttajien ryhmään. Muuttopaine-ajatelu korostaa alueiden välisiä elintasoeroja. Tällöin sen, että alueen taloudellinen kehittyneisyys ympäröivään alueeseen nähden on poikkeuksellisen matala, pitäisi vaikuttaa siten, että muuttohalukkuus kehittymättömältä alueelta kehittyneelle on suurta.

Toiseen maahan suuntautuvaa muuttohalukkuutta arvioitaessa ja tuloksia analysoitaessa on otettava huomioon, että kaksivaiheisen otannan seurauksena vastaajiksi on valikoitunut keskimääräistä muuttohalukkaampaa väestöä. Poikkeuksena tästä on Pietari, jossa vastaajia ei valikoitu lyhyiden lomakkeiden perusteella, mutta jossa akateemista koulutusta saaneet ovat yliedustettuina. *Muuttohalukkuuden indikaattoriksi* muodostetaan Guttman-tyyppinen (Neuman 1994, 161-163) neli-portainen järjestysasteikollinen summamuuttuja, joka skaalataan pitkän lomakkeen kolmesta toisistaan riippumattomasta järjestysasteikollisesta muuttujasta:

- kysymys 24: Jos nyt joutuisi työttömäksi, etsisikö työtä ulkomailta?
- kysymys 32: Onko suunnitellut muuttamista ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi?
- kysymys 34: Onko koskaan ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomailta?

Muodostettavalla maastamuuttohalukkuutta mittaavalla summamuuttujalla on mahdollista analysoida, miten yksilön ulkomaille muuttamiseen liittyvät ajatukset ja ominaisuudet kasaantuvat eri vastaajaryhmiin.

Taulukko 6.6. Työpaikan etsiminen ulkomailta, jos nyt joutuisi työttömäksi (kysymys 24)

	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Varmasti etsisi	11	6	12	12	11
Todennäköisesti etsisi	30	21	26	31	28
Todennäköisesti ei etsisi	20	26	18	22	21
Varmasti ei etsisi	40	47	45	35	41
Yhteensä (%)	100	100	100	100	100
Yhteensä (N)	600	345	552	640	2137
Puuttuvia tietoja (N)	0	260	374	291	925
					p=0,001

Taulukossa 6.6 on esitetty kysymyksen 24 frekvenssit kaupungeittain. Noin kymmenen prosenttia vastaajista ilmoittaa etsivänsä ulkomailta työtä varmasti ja hieman alle 30 prosenttia todennäköisesti, mikäli joutuisi kyselyn ajankohtana työttömäksi. Luvut eivät kerro sitä, lähtisivätkö nämä henkilöt todella työttömyyden uhatessa töihin ulkomaille. Taulukko 6.6 voidaan tulkita siten, että vajaat 40 prosenttia kaikista vastaajista katsoo omaavansa sellaiset työelämään ja työnsaantimahdollisuuksiin liittyvät resurssit, että työttömyyden uhatessa työskentely ulkomailla on heille oman arvionsa mukaan yksi mahdollisuus löytää uusi työpaikka.

Maiden välillä on tilastollisesti merkittäviä eroja. Alttius etsiä työtä ulkomailta on Pietarissa korkein. Siellä hieman yli 40 prosenttia vastaajista etsisi työtä ulkomailta varmasti tai todennäköisesti. Bratislavassa vastaava luku on pari prosenttiyksikköä alhaisempi – kuitenkin lähes Pietarin tasolla. Tallinnassa ja Prahassa vastaavat luvut ovat 37 ja 27 prosenttia. On huomattava, että puuttuvien tietojen osuus on 30 prosenttia koko aineistosta. Tämä aiheuttaa erityisen ongelman tulosten tulkinnassa ja edelleen muuttohalukkuusindikaattorin muodostamisessa. Prahassa puuttuvien tietojen osuus on 43 prosenttia vastaajista. Tallinnassa osuus on 40 ja Pietarissa 31 prosenttia. Suuri puuttuvien tietojen osuus saattaa selittyä sillä, että kysymys oli viimeisenä kolmen kysymyksen patterissa, jossa aikaisemmin kysyttiin työn etsimistä nykyiseltä asuin- tai työpaikkakunnalta sekä muualta kotimaasta. Vastaajat eivät ole enää vaivautuneet vastaamaan ulkomaita koskevaan kysymykseen, koska eivät ehkä ole pitäneet sitä omalta osaltaan relevanttina. Prahassa suuri puuttuvien tietojen osuus selittynee osittain myös sillä, että kaupungissa on virallisten tilastojen mukaan vallinnut korkeintaan kolmen prosentin työttömyysaste (Numeri Pragenses 1995, 64). Tällainen työttömyysaste voidaan tulkita markkinatalouden oloihin kuuluvaksi täystyöllisyyden aikaiseksi kitkatyöttömyydeksi. Hyvän työllisyystilanteen vuoksi suurelle osalle vastaajista ajatus työn etsimisestä ulkomailta on ehkä tuntunut vieraalta.

Taulukossa 6.7 on esitetty frekvenssit kysymykseen 34. Yli puolet kaikista vastaajista, myös puuttuvat tiedot mukaan luettuna, on jossakin elämänvaiheessa ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomailla. Kaupunkien väliset erot ovat tässäkin kysymyksessä tilastollisesti merkittäviä, mutta kaupunkien järjestys muuttuu kysymykseen 24 verrattuna. Ulkomailla työskentelyn mahdollisuutta harkinneiden osuus on suurin Slovakian ja Itävallan rajakaupungissa Bratislavassa (69 prosenttia), lähes yhtä suuri Prahassa (65 prosenttia) kun taas Itämeren alueen kaupungeissa osuus on selvästi pienempi: Tallinnassa 48 ja Pietarissa 44 prosenttia.

Taulukon 6.7 tuloksilla ei päästä kiinni vastaajan aktuaalisiin suunnitelmiin ulkomailla työskentelystä. Vastaavasti kysymys 24 antaa paremman kuvan vastaajan aktuaalisesta valmiudesta

työskennellä ulkomailla. Guttman-tyyppinen muuttuja edellyttää ominaisuuksien *hierarkkisuutta*. Taulukoiden 6.6 ja 6.7 frekvenssien perusteella voidaan väittää, että mikäli vastaaja aikoo työttömäksi jäädessään etsiä työtä ulkomailla, on hänen myös joskus täytynyt ajatella ulkomailla työskentelyn mahdollisuutta.

Taulukossa 6.8 on esitetty frekvenssit kysymykseen 32. Alle prosentti kaikista vastaajista ilmoittaa valmistelewansa lähtemistä ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi. Vaikka nämä henkilöt eivät olisi käytännössä pakkaamassa matkalaukkuaan muuttoa varten, voidaan väittää heillä olevan oman käsityksensä mukaan ulkomaille muuttamiseen tarvittavat resurssit. Noin seitsemän prosenttia on suunnitellut asiaa, mutta ei vielä ole tehnyt konkreettisia ratkaisuja. Toisaalta kolme neljästä ei ole ajatellut muuttaa maasta. Luku on selvästi suurempi kuin ne, jotka eivät ole koskaan harkinneet mahdollisuutta työskennellä ulkomailla. Kaupunkien välisissä vertailuissa Prahassa ja Bratislavassa muuttohalukkuus ulkomaille on korkeinta. Prahassa 13 prosenttia joko valmistelee lähtemistä tai ei ole vielä tehnyt konkreettisia ratkaisuja. Vastaava luku on Bratislavassa 9; Tallinnassa 6 ja Pietarissa 3.

Taulukko 6.7. Subtautuminen mahdollisuuteen työskennellä ulkomailla (kysymys 34)

	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Myönteinen	69	65	48	44	55
Kielteinen	31	35	52	56	45
Yhteensä (%)	100	100	100	100	100
Yhteensä (N)	600	602	894	883	2979
Puuttavia tietoja (N)	0	3	32	48	83
					p=0,001

Taulukko 6.8. Ulkomaille muuton suunnittelu pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi (kysymys 32)

	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Kyllä, valmistee lähtemistä	1	1	0	0	1
Kyllä, mutta ei ole vielä tehnyt konkreettisia ratkaisuja	8	12	6	3	7
Kyllä, mutta ei juuri tällä hetkellä	32	22	13	10	18
Ei ole ajatellut muuttaa maasta	59	64	81	87	75
Yhteensä (%)	100	100	100	100	100
Yhteensä (N)	598	594	861	840	2893
Puuttavia tietoja (N)	2	11	65	91	169
					p=0,001

Taulukkojen 6.6 - 6.8 tulokset kuvaavat erilaisia toisessa maassa työskentelemiseen ja ulkomaille muuttamisen – tai työskentelyn ja muuttamisen suunnitteluun – liittyviä tekijöitä. Kaikkien kysymysten tulokset ovat samansuuntaisia. Taulukoiden frekvenssijakaumien perusteella ulkomaille työskentelyyn ja muuttoliikkeeseen liittyvät kysymykset on mahdollista asettaa hierarkkiseen järjestykseen: i) kysymys 34, ii) kysymys 24 ja iii) kysymys 32.

Näiden kysymysten vastausvaihtoehdot dikotomisoidaan muuttohalukkuutta mittaavan Guttman-tyyppisen järjestysasteikollisen muuttujan muodostamista varten:

- i Onko koskaan ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomaille?
+ Kyllä
- Ei
- Puuttuvat tiedot
- ii Jos nyt joutuisi työttömäksi, etsisikö työtä ulkomailta?
+ Kyllä, varmasti
+ Kyllä, todennäköisesti
- Todennäköisesti ei
- Varmasti ei
- Ei osaa sanoa
- Puuttuvat tiedot
- iii Onko suunnitellut muuttamista ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi?
+ Kyllä, valmistelee lähtemistä
+ Kyllä, mutta ei ole vielä tehnyt konkreettisia ratkaisuja
- Kyllä, mutta ei juuri tällä hetkellä
- Ei ole ajatellut muuttaa maasta
- Puuttuvat tiedot

Kysymysryhmän skaalaus on esitetty taulukossa 6.9.

Taulukko 6.9. Guttman-tyyppisen muuttohalukkuus-indikaattorin jakauma

Asteikko- tyyppi	Muutto- halukkuuden pisteitysarvo	Pisteytysarvojen jakaumat				Yhteensä N
		Bratislava N	Praha N	Tallinna N	Pietari N	
+++	III	50	35	33	18	136
++-	II	178	57	159	175	569
+--	I	183	257	225	189	854
---	0	172	209	478	459	1318
	Yhteensä	583	558	895	841	2877
	Puuttuvia tietoja	17	47	31	90	185
		%	%	%	%	%
+++	III	9	6	4	2	5
++-	II	31	10	18	21	20
+--	I	31	46	25	22	30
---	0	30	37	53	55	46
	Yhteensä	100	100	100	100	100

Muodostettu asteikko antaa tutkimuskaupunkien työllisen työvoiman muuttohalukkuudesta erityisesti Bratislavan ja Prahan osalta poikkeavan kuvan, kun sitä verrataan aikaisemmin esitettyyn, lyhyellä kyselylomakkeella saatuihin tuloksiin. Prahan suhteellisen pieni osuus muuttohalukkuuden pisteytysarvolle kaksi johtuu prahalaisten vähäisestä halusta ja tarpeesta etsiä työtä ulkomailta työttömyyden uhatessa. Lyhyen kyselylomakkeen antamat tulokset voidaan tulkita kuvaukseksi ulkomaille muuttamiseen tarvittavista resursseista, kun taas taulukon 6.9 muuttohalukkuusindikaattori kuvaa ulkomaille muuton aktuaalisen todennäköisyyden lisääntymistä.

6.2.5. Potentiaaliset muuton kohdemaat

Kyselylomakkeella selvitettiin myös vastaajien preferenssejä valtion rajat ylittävän muuton mahdolliseksi kohdemaaksi. Taulukossa 6.10 on esitetty vastaukset kysymykseen parhaasta mahdollisesta maasta Euroopassa, mikäli vastaaja voisi täysin vapaasti ja minkään estämättä valita asuinmaan itselleen ja perheelleen. Näin asetettuna kysymys ei anna tietoa tulevaisuuden muuttovirtojen suuntautumisesta, vaan tulokseksi saadaan mielikuvakartta eurooppalaisista valtioista.

Keski-Euroopan kaupungeissa käsitykset ”ihannemaasta” ovat melko yhteneviä, sekä prahalaiset että bratslavalaiset nostavat neljän kärjeksi Sveitsin, Saksan, Itävallan ja Ranskan. Suunta on selvästi kohti länttä ja Keski-Eurooppaa, helposti tavoitettavissa oleviin maihin suhteellisen lähelle vastaajien asuinpaikkoja.

Sekä tallinnalaiset että pietarilaiset pitävät Saksaa parhaana mahdollisena asuinmaana. Tallinnalaiset poikkeavat kuitenkin pietarilaisista siten, että tallinnalaisten vastauksissa korostuvat pohjoismaiset lähivaltiot Suomi, Ruotsi ja Norja. Pietarilaiset näyttävät paremmin tuntevan toisia isoja tai vauraita valtioita kuten Ranska, Iso-Britannia tai Sveitsi. Vasta tämän jälkeen vastaajat ovat noteeranneet Pohjoismaista Ruotsin ja Suomen.

Taulukko 6.10. Paras asuinmaa Euroopassa kaupungeittain

Bratislava Kohdema	%	Praha Kohdema	%	Tallinna Kohdema	%	Pietari Kohdema	%
Sveitsi	22	Sveitsi	20	Saksa	19	Saksa	20
Saksa	19	Saksa	15	Ruotsi	17	Ranska	14
Itävalta	16	Ranska	14	Suomi	11	Iso-Britannia	13
Ranska	7	Itävalta	12	Iso-Britannia	8	Sveitsi	10
Tshekin tasav.	6	Iso-Britannia	11	Sveitsi	7	Ruotsi	9
Iso-Britannia	5	Ruotsi	4	Norja	7	Suomi	7
Ruotsi	5	Italia	3	Tanska	6	Italia	6
Alankomaat	4	Alankomaat	3	Ranska	4	Tanska	2
Italia	3	Norja	3	Viro	4	Alankomaat	2
Espanja	2	Espanja	3	Alankomaat	3	Belgia	2
Suomi	2	Tanska	2	Venäjä	3	Itävalta	2
Norja	2	Tshekin tasav.	1	Itävalta	2	Espanja	2
Muut	7	Muut	7	Muut	8	Muut	10
Yhteensä (%)	100		100		100		100
Yhteensä (N)	587		520		737		519
Puuttavia tietoja (N)	13		85		189		412

Lomakkeella kysyttiin myös sama asia toisin päin: mihin valtioon Euroopassa vastaaja ei missään tapauksessa haluaisi muuttaa. Tulokset ovat taulukossa 6.11. Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa ollaan suhteellisen yksituumaisia Venäjän asemasta Euroopan epämieluisimpana asuinpaikkana. Muiltakin osin epämieluisimmat asuinmaat ovat pääsääntöisesti muita entisiä sosialistimaita. Tästä ainoan poikkeuksen kaikissa kaupungeissa muodostaa Saksa ja tämän lisäksi tallinnalaisten joukossa Suomi. Jos tarkastellaan epämieluisimpien maiden saamia suhteellisia osuuksia vastauksista, on Venäjä erityisen ei-pidetty valtio Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa. Sitä vastoin pietarilaisten käsitykset epämieluisammasta valtiosta leviävät maantieteellisesti huomattavasti laajemmalle alueelle. Kärjessä ovat Jugoslavia ja Albania mutta vastustusta kohtaavat Saksan lisäksi myös Länsi-Euroopan maat Italia, Ranska, Suomi ja Iso-Britannia.

Taulukko 6.11. Epämieluisin asuinmaa Euroopassa kaupungeittain

Bratislava		Praha		Tallinna		Pietari	
Epämieluisin maa	%	Epämieluisin maa	%	Epämieluisin maa	%	Epämieluisin maa	%
Venäjä	31	Venäjä	39	Venäjä	37	Jugoslavia	15
Romania	15	Romania	14	Suomi	2	Albania	15
Unkari	12	Saksa	10	Puola	10	Saksa	13
Albania	9	Albania	8	Jugoslavia	8	Puola	8
Saksa	7	Puola	5	Albania	5	Romania	7
Jugoslavia	5	Italia	4	Saksa	4	Italia	6
Puola	5	Jugoslavia	4	Romania	3	Ranska	5
Bulgaria	3	Slovakia	2	Italia	2	Suomi	5
Ukraina	2	Unkari	2	IVY-maat	2	Iso-Britannia	4
Israel	2	Neuvostoliitto	2	Israel	2	Israel	4
Italia	1	Ukraina	2	Ent. Sosialistimaat	2	Turkki	3
Tshekin tasavalta	1	Bulgaria	1	Iso-Britannia	1	Espanja	2
Muut	7	Muut	8	Muut	14	Muut	15
Yht. (%)	100		100		100		100
Yht. (N)	587		509		646		396
Puuttuvia tietoja (N)	13		96		280		535

Taulukkojen 6.10 ja 6.11 tulokset kuvastavat mahdollisesti hyvinkin tunnepohjaisia käsityksiä vieraista maista. Toisaalta asiaa voidaan tarkastella Euroopan unionin itälaajenemisen kannalta siten, että periaatteessa jäsenyys unionissa madaltaa kansainvälisen muuton esteitä unionin sisällä, joten tilanne lähestyisi taulukossa 6.10 esitetyn hypoteettisen kysymyksen tuloksia. Näin tulkittuna muuttovirrat Slovakiasta, Tshekin tasavallasta ja Virosta suuntautuisivat vanhoihin unionin jäsenmaihiin. Vastaavasti taulukon 6.11 perusteella voitaisiin päätellä, että vanhat sosialistimaat ovat epäsuosittuja muuton kohteita, vaikka nämä olisivat unionin jäseniä.

Vastaajia pyydettiin mainitsemaan sellainen valtio missä he ovat ajatelleet voivansa asua pidemmän aikaa tai pysyvästi. Noin 27 prosenttia kaikista vastaajista nimesi ainakin yhden maan, johon hän on ainakin jossakin elämänsä vaiheessa ajatellut voivansa muuttaa (taulukko 6.12).

Taulukon 6.12 tulokset heijastelevat tutkimuskaupunkien työllisen työvoiman käsityksiä paitsi heidän ihanneyhteiskunnistaan, myös realistisista muuton kohteista. Kaupunkien lähialueet nousevat Pietaria lukuun ottamatta selvästi omaksi kategoriakseen. Suomeen suuntautuvaa muuttoliikettä ajatellen lähialueella Tallinnassa Suomi on suosituimmuuslistalla ensimmäisenä. Sitä vastoin pietarilaisten käsitykset muuton kohdemaista poikkeavat muista kaupungeista selvästi. Heille suosituimmat valtiot ovat ”suurvaltoja” kuten Yhdysvallat, Saksa ja Iso-Britannia. Näiden jälkeen vasta tulevat pohjoismaiset lähialueet Suomi ja Ruotsi. Pietarilaisten muuttoaikeiden realismisuudesta on taulukon 6.12 mukaan vaikea sanoa mitään. Tulosten voidaan tulkita kuvastavan pikemminkin pietarilaisten maailmankuvaa. Pietari on metropoli, jolle pietarilaiset löytävät vertailukohteen muista suurista valtioista ja näiden suurkaupungeista.

Taulukko 6.12. Potentiaalinen muuton kohdema kaupungeittain

Bratislava Kohdema	%	Praha Kohdema	%	Tallinna Kohdema	%	Pietari Kohdema	%
Itävalta	27	Saksa	32	Suomi	24	Yhdysvallat	20
Saksa	20	Iso-Britannia	13	Saksa	12	Saksa	16
Yhdysvallat	13	Kanada	10	Yhdysvallat	12	Iso-Britannia	10
Kanada	6	Yhdysvallat	8	Ruotsi	9	Suomi	8
Iso-Britannia	6	Australia	7	Iso-Britannia	9	Ruotsi	7
Muut	28	Muut	31	Muut	35	Muut	40
Yhteensä (%)	100		100		100		100
Yhteensä (N)	264		114		161		115
Puuttavia tietoja (N)	336		491		765		816

Euroopan Unionin itälaajenemisen kannalta muuttojen mahdollisesta suuntautumisesta on mahdollista tehdä eräitä johtopäätöksiä. Ensinnäkin parhaina ja epämieluisampina pidettyjen asuinmaiden osalta jako lännen ja idän välillä on selvä. Mielikuvien tasolla tutkimuskaupunkien väestö on selvästi suuntautumassa pois entisistä sosialistimaista. Toiseksi ne henkilöt, jotka ilmoittavat jossakin elämäntilanteessa harkinneensa ulkomaille muuttamista olisivat (pietarilaisia lukuun ottamatta) siirtymässä enimmäkseen osin helposti tavoitettaville läntisille lähialueille. Tämä korostuu edelleen muuttohalukkaimpien henkilöiden vastauksissa, vaikka myös Yhdysvallat, Kanada ja Australia saavat kannatusta.

Kuten edellä mainittiin, unionin itälaajeneminen madaltaa jäsenmaiden rajojen muodostamia kansainvälisen muuton esteitä. Tuloksista voidaan päätellä, että todennäköisesti laajentuneessa unionissa, missä Viro, Slovakia ja Tšekin tasavalta olisivat täysivaltaisina jäseninä, maastamuutto suuntautuisi näiden valtioiden läntisille lähialueille. Toisaalta tuloksissa on luettavissa myös muuttoliikkeen pitkän ja perinteisen historiallisen kehityksen jatkuminen Euroopan ulkopuolisiin maihin.

6.2.6. Muuttoketjumalli muuton selittäjänä¹⁴

Muuttoketjumallin perusoletus on, että huomattava osa muuttohalukkaista haluaa muuttaa sellaisiin maihin, joissa heillä on perheenjäseniä, sukulaisia tai tuttavuuksia. Kiinnostava jatkokysymys onkin, kuinka suuri osa potentiaalisista muuttajista liittyy osaksi historiallista perinnettä ja edelleen lujittaa tai institutionalisoi muuttoketjuja. Niinikään kiinnostavaa on arvioida, kuinka muuttajatyypit eroavat toisistaan erilaisten tekijöiden suhteen. Seuraavassa näiden kysymyksiä lähempää analyysiä varten määritellään kaksi muuttajatyypistä, pioneeri ja seuraaja.

Taulukossa 6.13 esitetty kaksiluokkainen jakauma on muodostettu siten, että pioneereiksi luokitellut vastaajat ovat nimenneet jonkin maan, jossa he ovat joskus harkinneet voivansa asua ja työskennellä pidemmän ajan tai pysyvästi mutta jossa heillä *ei ole* perheenjäseniä tai sukulaisia. Vastaavasti seuraajat ovat nimenneet omaksi todennäköisimmäksi muuttokohteekseen maan, jossa heillä *on* edellä kuvattua sosiaalista verkostoa asettumista helpottamassa.

Lähes 90 prosenttia kaikista muuttohalukkaista ilmoitti suuntautuvansa maihin, joihin heillä on sosiaalisia verkostokontakteja. Suurin osa ulkomaille muuttajista käyttäytyy muuttoketjumallin oletuksen mukaisesti eli sosiaalisella verkostolla ja perhesiteillä on suuri merkitys muuttopäätökselle. Tulevaisuuden muuttoliikkeiden ennustamisen kannalta tämä tarkoittaisi sitä, että myös tulevaisuuden eurooppalainen muuttoliike tulisi seuraamaan pitkää historiallista jatkumoa sekä perinteisten etnisten yhteisöjen vakiintumista ja institutionalisoitumista. Mielenkiintoinen osa nykyistä ja tulevaisuuden muuttoliikettä tulevat olemaan pioneerimuutot. Pioneerimuuttojen lisääntyminen merkitsisi sitä, että yhä useampiin maihin tai useammille alueille muuttaa ihmisiä, jotka muuttoketjumallin mukaisesti madaltavat seuraajien muuttokynnystä. Tämä kehitys saattaa johtaa yhä fragmentoituneempaan etniseen kehitykseen Euroopan sisällä, jolloin uusia etnisten ryhmien muodostamia solmuja syntyisi ei-perinteisille muuton kohdealueille.

Kaupunkien välillä on jonkin verran eroja. Pienin merkitys verkostoilla on prahalaisille (84 prosenttia) ja suurin pietarilaisille (93). Huomattakoon, että Pietaria koskevan aineiston ongelmana on sen voimakas vinoutuminen akateemisesti koulutettuihin. Koko aineistosta mitattuna sosiaalisilla verkostoilla on muuttopäätösten yhteydessä suurin merkitys juuri vähemmän koulutetuille, joten taulukon 6.13 tulokset eivät anna Pietarin osalta täysin vertailukelpoista kuvaa sosiaalisten verkostojen merkityksestä. Vastaajien koulutustaso huomioon ottaen sosiaalisten verkostojen merkitys lieneekin Pietarissa suurempi kuin taulukon 6.13 perusteella voidaan päätellä.

Jakaumien perusteella on mahdollista esittää, että prahalaiset tekevät muuttovalintojaan individualisemmalta perustalta kuin muut vastaajaryhmät. Toisaalta vertailtaessa vastaajapopulaatioiden tulotasoa ja tulonjakoa on ilmennyt, että prahalaisilla on sekä korkeimmat palkkatulot että Prahassa tulot ovat jakautuneet vastaajien kesken tasaisemmin kuin muissa kohdekaupungeissa (Karppi & Rantala 1998b). Prahalaisilla saattaakin olla muiden tarkasteltujen kaupunkien asukkaita enemmän omaehtoisen pioneerimuuton edellyttämiä resursseja. Yleisemmässä muodossa tämä ilmiö on mahdollista tulkita korkeamman elintason tuomaksi riippumattomuudeksi. Näin sosiaalisten verkostojen merkitys materiaalien resurssien täydentäjänä vähenisi tulotason noustessa.

Taulukossa 6.14 on analysoitu sosiaalisten verkostojen merkitystä vastaajien muuttohalukkuuteen siten, että vastaajapopulaatio on jaettu koulutuksen perusteella kahteen ja siviilisäädyn ja iän perusteella kolmeen ryhmään.

Pioneerit ovat enemmän edustettuina ei-akateemisesti koulutettujen ryhmässä. Tämä tulos on selitettävissä sillä, että heillä on vähemmän kontakteja ulkomaille, jolloin ulkomaiset kontaktit eivät

¹⁴ Luku perustuu osittain artikkeliin Karppi & Rantala 1998a.

yksinkertaisesti voi olla yhtä merkityksellisiä. Lisäksi ei-akateemisilla on todennäköisesti vähemmän edellytyksiä kuin akateemisilla itse aktiivisesti luoda mahdolliseen muuttokohteeseen asettumista helpottavia, erityisesti ammattiin liittyviä kontakteja.

Taulukko 6.13. Muuttajatyypijakaumat kaupungeittain

Muuttajatyppi	Bratislava %	Praha %	Tallinna %	Pietari %	Yhteensä %
Pioneerit	16	12	9	7	12
Seuraajat	84	88	91	93	88
Yhteensä (%)	100	100	100	100	100
Yhteensä (N)	267	134	175	188	764
Puuttavia tietoja (N)	333	471	751	743	2298

Taulukko 6.14. Muuttajatyypit koulutuksen, ikäluokan ja perhetyypin mukaan

Muuttajatyppi	Ei akateeminen %	Akateeminen %	Yhteensä %
Pioneeri	15	9	12
Seuraaja	85	91	88
Yhteensä (%)	100	100	100
Yhteensä (N)	348	410	758

Muuttajatyppi	Alle 31 -vuotias %	31-45 -vuotias %	Yli 45 -vuotias %	Yhteensä %
Pioneeri	14	11	9	12
Seuraaja	86	89	91	88
Yhteensä (%)	100	100	100	100
Yhteensä (N)	332	283	149	764

Muuttajatyppi	Naimaton %	Parisuhteessa %	Eronnut %	Yhteensä %
Pioneeri	17	8	10	12
Seuraaja	83	92	90	88
Yhteensä (%)	100	100	100	100
Yhteensä (N)	269	391	92	752

Ikäluokan mukaan tarkasteltaessa pioneerit ovat eniten edustettuina alle 31-vuotiaiden ikäluokassa. Vastaavasti seuraajien suhteellinen osuus kasvaa iän myötä. Mitä nuoremasta muuttajasta on kysymys, sitä epätodennäköisemmin hän valitsee muuttokohteekseen maan, jossa hänellä on muita perheenjäseniä tai sukulaisia. Iän myötä sitoutuminen perheeseen ja sukulaisiin kasvaa.

Yksittäisen henkilön muuttaminen eroaa tilanteena perhekunnan muuttamisesta. Naimattomat ovat vapaampia kokeilemaan, he ovat keskimäärin nuorempia ja sosiaalisista siteistä riippumattomampia. He ovat koulutetumpia ja kielitaitoisempia. Esimerkiksi ammatillisin perustein muuttava pioneeri voi laskea sen varaan, että hän pystyy luomaan huomattavan osan välittömimmin tarvitsemistaan kontakteista työyhteisön kautta. Kun mukana muuttaa perheenjäseniä, joilla tällaista kiinnittymistä työyhteisöön tai vastaavaan muodolliseen verkostoon ei ole näköpiirissä, muuttuu asetelma oleellisesti toiseksi. Näin muiden, mahdollista muuttoa edeltävien kohdealuekontaktien merkitys korostuu. On huomattava, että avo- tai avioliitossa eläminen muodostaa jo sinällään sosiaalisen verkoston solmun, joka lisää kummankin kumppanin kontakteja.

Pioneerimuuttajilla on akateemista koulutusta alempi tutkinto, vastaavasti seuraajat ovat useammin korkeasti koulutettuja. Pioneerit ovat suhteellisen nuoria, mistä syystä he eivät ole välttämättä ehtineet kouluttautua pitkälle. He ovat tyypillisesti naimattomia ja siten parisuhteessa eläviä vapaampia päättämään omasta elämästään. Seuraajat ovat ehtineet ikääntyä ja elävät avo- tai avioliitossa.

Edellä esitetyn perusteella on tiettyjä perusteita hahmottaa muuttoketjumalliin tukeutuvan kansainvälisen muuttoliikkeen tulevaisuudennäkymiä. Ensinnäkin suurin osa potentiaalisista muuttajista asettuu muuttoketjumallin oletukseen perinteen jatkumisesta. Toiseksi pioneerimuuttajat omilla muutoillaan ovat synnyttämässä tulevaisuuden muuttoketjuja. Kolmanneksi voidaan olettaa, että varhaisessa vaiheessa – useita vuosikymmeniä sitten – ulkomaille syntyneet sosiaaliset verkostot ovat menettäneet merkitystään erityisenä muuton vetovoimatekijänä. Syitä tähän ovat sekä ihmiselämän rajallisuus että maahanmuuttajien vähittäin tapahtuva assimiloituminen uuden kulttuuriin, mikä tuo mukanaan esimerkiksi kommunikaatio-ongelmia omaa kansallisuutta olevien kanssa. Neljänneksi voidaan myös olettaa, että maahanmuuton jälkeen kuluu jonkin verran aikaa ennen kuin muuttaja vakiinnuttaa asemansa osana uutta yhteisöään siinä määrin, että hän voi tosiasiallisesti madaltaa myöhemmin muuttavien kynnystä seurata perässä.

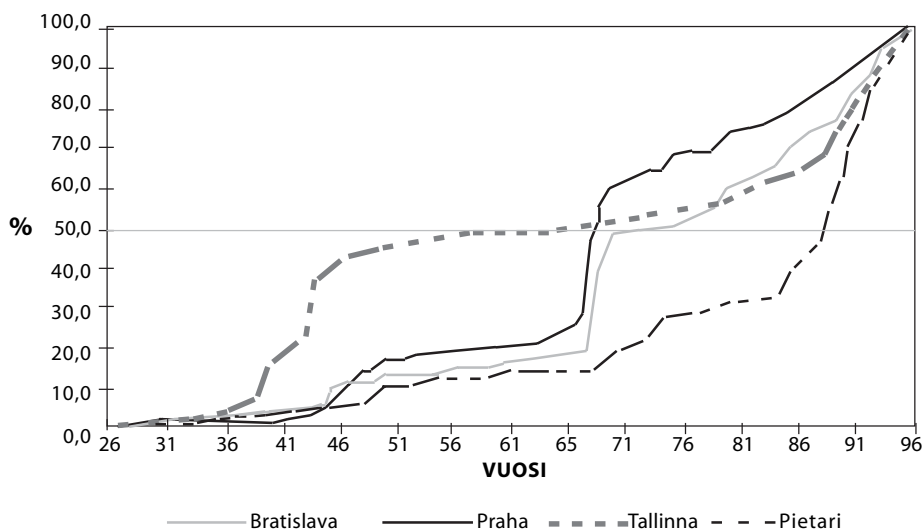
Tätä väitettä voidaan perustella luvussa 6.2.4 esitetyillä havainnoilla muuttoalttiudesta tarkastelluissa kohdekaupungeissa. Tuolloinhan havaittiin, että muuttoalttius on Keski-Euroopan kaupungeissa, erityisesti Prahassa, korkeampi kuin Tallinnassa ja Pietarissa. Lisäksi lomakkeella kysyttiin, minä vuosina vastaajien perheenjäsenet, sukulaiset tai tuttavat ovat muuttaneet ulkomaille. Sekä Bratislavassa että Prahassa maastamuuton huiput ajoittuvat toiseen maailmansotaan sekä vuoden 1968 Prahan kevään tapahtumiin. 1970-luvun alussa muuttoliike ulkomaille on Tshekkoslovakiassa ollut suhteellisen vähäistä ja on tämän jälkeen noussut vähitellen 1990-luvulle tultaessa. Tallinnassa maastamuuton huiput ajoittuvat Neuvostomiehityksen vuosiin 1940 ja 1944. Tämän jälkeen muutot Viron ulkopuolelle ovat olleet lähes olemattomia 1990-luvulle saakka, jolloin esimerkiksi venäläisten maastamuutto kasvoi jyrkästi. Huomattakoon, että tallinnalaisvastaajat eivät ole juurikaan kirjanneet muuttohistorioihin neuvostoviranomaisten toisen maailmansodan jälkeen toimeenpanemia väestön pakkosiirtoja Neuvostoliiton muihin osiin. Pietarilaisten vastauksissa ei ole havaittavissa maastamuuton piikkejä ennen kuin vasta Mihail Gorbatshovin vuonna 1985 käynnistämän *perestroika*-politiikan jälkeen. Varhaisimmat maininnat Pietarissa ovat 1940-luvulta. Esimerkiksi neuvostovallankumouksen synnyttämää emigraatiota ei ole yksikään pietarilainen vastaaja kirjannut. (Vrt. Karppi & Rantala 1998a, 166-168.)

Kuvassa 6.1 on esitetty vastaajapopulaation perheenjäsenten, sukulaisten ja tuttavien maastamuuttovuodet kumulatiivisena prosenttijakaumana. Kuva on laadittu siten, että siitä ilmenee, missä historian vaiheessa väestöä on siirtynyt ulkomaille ja muodostanut näin ulkomaille syntyneitä siirtolais- tai pakolaisyhteisöjä.

Tallinnan osalta huomattava osa ulkomaille muutoista ajoittuu toisen maailmansodan vuosiin ja Neuvostomiehitykseen. Tallinnalaisten vastausten perusteella noin neljäkymmentä prosenttia heidän sukulaisistaan on poistunut maasta tässä vaiheessa. Muutoissa näkyy pientä lisääntymistä 1970-luvulle tultaessa, mutta toinen varsinainen muuttoaalto ajoittuu vasta 1980-luvun loppupuolelle ja 1990-luvun alkuun.

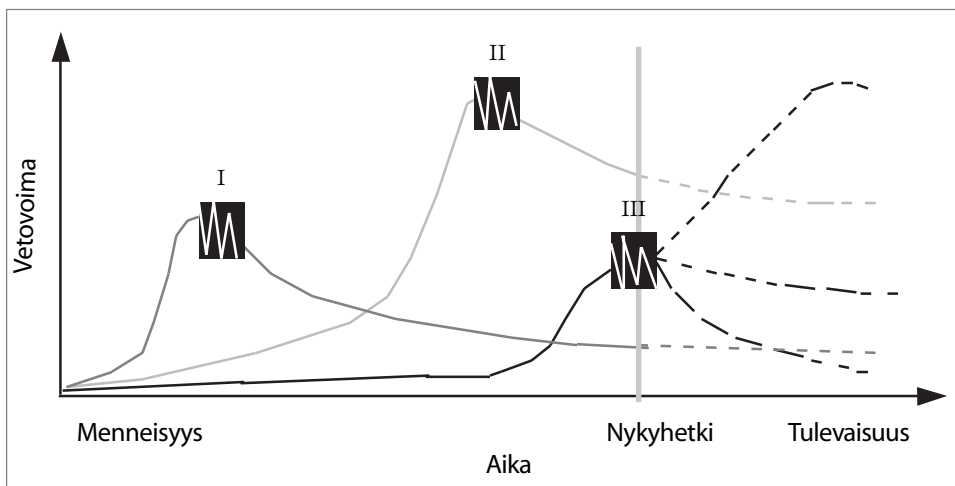
Prahassa ja Bratislavassa on myös havaittavissa toisen maailmansodan synnyttämä pakolaismuuttoaalto, mutta varsinainen pakolaismuutto ajoittuu "Prahan kevään" tapahtumiin. Sekä Prahan että Bratislavan aineistossa noin puolet ulkomaalaiskontakteista on syntynyt 1970-luvun alkuun mennessä. Tämän jälkeen muutot ulkomaille ovat jatkuneet suhteellisen tasaisina. Sosialismin romahtaminen ei näy erityisenä maastamuuttopiikkinä.

Kiinnostava piirre kuvassa 6.1 on Neuvostoliiton yhteyteen tai valtapiiriin joutuneille kansakunnille verraten yhdenmukaisesta maastamuuttojen kumuloitumisesta. Tämä näkyy Tallinnan kohdalla ennen 1940-luvun puoliväliä sekä Prahan ja Bratislavan tapauksissa 1960-luvun lopulla. On mahdollista puhua nimenomaan Neuvostoliiton voimapolitiikan aktivoitumisesta aiheutuneiden pakolaisuusaaltojen synnystä. Lisäksi muuttoa näistä maista lienevät jaksottaneet erityiset maailmanpoliittisista syistä johtuneet tilaisuudet maastamuuttoon. Sen sijaan entisestä Neuvostoliitosta ulkomaille suuntautunut muutto on Pietarista kerätyn tiedon perusteella kuvan 6.1 valossa sekä ollut vähäistä että kasautunut 1990-luvulle. Pietarista ulkomaille suuntautunut muuttoliike ei olekaan todennäköisesti vielä saavuttanut institutionaalisia muotojaan. Menneen kehityksen ja pietarilaisten ilmaiseman vähäisenmuuttohalukkuuden perusteella onkin vaikea pyrkiä ennustamaan kaupungista esimerkiksi Suomeen suuntautuvia muuttopaineita.

Kuva 6.1. Perheenjäsenten, sukulaisten ja tuttaviensa maastamuuttovuosien kumulatiivinen prosenttijakauma kaupungeittain, ks. tarkemmin teksti (Karppi & Rantala 1998a, 169)

Edellä esitetty voidaan pelkistää kuvassa 6.2 esitettyyn malliin sosiaalisten verkostojen alenevasta vetovoimasta ajan funktiona. Kuvaan on pelkistetty kolmena eri ajankohtana tapahtuneen ja kolmelta eri lähtöalueelta peräisin olevan muuttoaalton merkitys nykyisen ja tulevan maastamuuton mahdollisena vetotekijänä. Mallin keskeinen lähtöoletus on, että huomattava osa tiettyä kansallisuutta edustavasta ulkomailla asuvasta populaatiosta syntyy tietyn kestoltaan rajalliseksi jäävän muuttoaalton oloissa. Tämän jälkeen muuttointensiteetti alenee nopeasti jääden kuitenkin muuttoaaltoa edeltänyttä lähtömuuton tasoa korkeammaksi.

Kuva 6.2. Muuttoaalto ja muuttajayhteisöjen vetovaikutus ajan funktiona (Karppi & Rantala 1998a, 170)

Kuvan 6.2 varhaisimman muuttoaalton (I) ovat synnyttäneet usean vuosikymmenen takaiset tapahtumat. Niiden vaikutuksesta tuolloin lähteneillä muuttajilla ei ehkä ole ollut mahdollisuutta valita muuttokohteeseen paikoilleen asettumisen kannalta mieluisinta maata. Seuraavien vuosien aikana tapahtuikin erityinen sosiaalisten verkostojen uudelleenjärjestymisen eli regeneraatio, kun olosuhteiden muutokset mahdollistavat jatkomuutot muille kohdealueille. Ajan myötä näin syntyneen etnisen yhteisön merkitys maastamuuton vetovoimatekijänä vähenee. Kuvan 6.2 nykyhetkeä kuvaavassa kohdassa se on huomattavasti pienempi kuin myöhemmän muuttoaalton (II) aikaansaama vetovaikutus.

Oleellinen tekijä, joka erottaa muuttoaaltojen I ja II (kuva 6.2) myötä syntyneiden sosiaalisten verkostojen vetovaikutuksen aallosta III, on tietyn vakiintumisen tuottama ennakoitavuus. Sen sijaan muuttoaalto III:n oloissa syntynyt muuttajayhteisön vetovaikutus on vasta muotoutumassa. Juuri tällainen asetelma heijastuu pietarilaisvastaajien antamista tiedoista havaittavissa olevan muuttoalttiuden alhaisuuteen verrattuna erityisesti prahalaisten ja bratislavalalaisten vastaajien mitattuun muuttoalttiuteen. Kun tähän yhdistetään luvussa 6.2.5 esitetyt vastaajien käsitykset heidän potentiaalisista muuton kohdemaistaan, voidaan tehdä yleinen johtopäätös, että Virosta, Tšekistä ja Slovakiasta ulkomaille muuttavilla on ainakin periaatteessa seurattavanaan maastamuuton traditio ja ulkomailla sijaitsevat omien kansalaisten yhteisöt, jotka madaltavat heidän lähtömuuton kynnystä. Tästä muodostavat poikkeuksen pioneerimuuttajat, jotka toisaalta luovat muuttoillaan pohjaa tulevaisuuden muuttoketjuille. Poikkeuksen muodostavat pietarilaiset, joiden nykyiset ulkomaalaisyhteisöt ovat enimmäkseen osin muotoutuneet vasta 1990-luvulla.

6.2.7. Työntö- ja vetotekijät sekä muuttohalukkuus

Perinteinen näkökulma muuttoliikkeisiin korostaa yksilöitä taloudellisesti rationaalisina toimijoina. Toisaalta valtiot tai valtioryhmät pyrkivät maahanmuuttopolitiikallaan sääntelemään ja hallitsemaan muuttovirtoja. Konkreettisisa tilanteissa sääntely osoittautuu kuitenkin usein vain puitteita luovaksi järjestelmäksi. Esimerkiksi sodan tai luonnonkatastrofin synnyttäessä odottamattoman muuttovirran esimerkiksi siirtolaisuuspolitiikan vaikutus jää väistämättä toissijaiseksi. Yksilöt reagoivat välittömiin ympäristönsä muutosten aiheuttamiin, muuttohalukkuutta lisääviin impulsseihin, ts. erilaisiin muuton työntö- ja vetotekijöihin.

Yhdistämällä analyysiin luvussa 6.2.2 eriteltyt muuton työntö- ja vetotekijät sekä luvussa 6.3.4 muodostettu muuttohalukkuusindikaattori on mahdollista tarkemmin eritellä mahdolliseen maastamuuttoon liittyviä tekijöitä. Taulukossa 6.15 on esitetty muuton työntö- ja vetotekijät 'muuttohalukkaimpien' sekä 'vähiten muuttohalukkaiden' joukossa. Taulukossa esitetään käytettyjen muuttujien keskiarvot sekä keskihajonnat. *Taulukkoa lukiessa on huomattava, että lomakeessa on käytetty muuton työntö- ja vetotekijöitä kysyttäessä viisiportaista järjestysasteikkoa (-2 = vähentää ratkaisevasti, 2 = lisää ratkaisevasti), kun taas muuton esteitä on kysyty neliportaisella järjestysasteikolla (1 = ei ole este, 4 = erittäin suuri este).* Pietarin tulosten tulkinnan erityinen ongelma on 'muuttohalukkaimpien' pieni määrä.

Työntö- ja vetotekijöinä analysoidut muuttajat (ks. taulukko 6.15) poikkeavat faktorianalyysin tulosten mukaisesti eri kaupungeissa. Rajat ylittäviä sosiaalisia suhteita kuvaavat muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla (Bratislava), ulkomaiset ystävät ja tuttavat (Praha ja Pietari) sekä tuttavien muuttaminen ulkomaille (Tallinna). Kysymys on kaikissa tapauksissa rajat ylittävistä kontakteista, mutta sosiaalisen verkoston laatu on erilainen. Perheenjäsenten asuminen ulkomailla on sidoksissa perheen sisäiseen kehitykseen ja dynamiikkaan, jonka merkitys on oletettavasti erilainen kuin tuttavuussuhteissa.

Elintasoon ja työelämään liittyvä muuttaja on Bratislavassa elintason nostaminen, muissa kaupungeissa uusien ammattipätevyysien etsiminen. Tässä tapauksessa pyrkimystä elintason nostamiseen on pidettävä tarkemmin jäsentymättömänä pyrkimyksenä parantaa itsen tai perheen toimeentuloa. Uusien ammattipätevyysien etsiminen on tiiviimmin sidoksissa kouluttautumiseen ja urakehitykseen ja ilmentää siten tavoitteellisuutta työelämässä menestymiseen.

Muuttoliikkeen sääntelyyn liittyvät muuttajat ovat työluvan saanti (Bratislava, Praha ja Tallinna) sekä viisumin saanti (Pietari). Työlupa liittyy selkeästi työelämään ja mahdollisuuteen työskennellä ulkomailla. Pietarissa viisumin saantia pidetään muuton esteenä, minkä voidaan tulkita viittaavan tarkemmin jäsentymättömään käsitykseen ulkomaille muuttamisen institutionaalisista edellytyksistä. Ilmeisesti viisumiasiat ovat pietarilaisille tutumpia kuin työluvan hankkimiseen liittyvät ongelmat.

Ulkomaisten fyysisten uhkien mittarina on käytetty rikollisuuden määrää ulkomailla (Bratislava, Tallinna ja Pietari) sekä ulkomaalaisvihamielisyyttä (Praha). Molemmat muuttajat liittyvät paitsi vastaajien omiin mahdollisiin kokemuksiin, myös laajempiin ja ehkä myös ennakkoluuloisiinkin käsityksiin ulkomaista suhteesta omaan asuinmaahan. Erityisesti jälkimmäisessä tapauksessa tiedotusvälineillä on merkittävä rooli käsitysten muodostajana ulkomaisista yhteiskunnista.

Taulukko 6.15. Muuton työntö- ja vetotekijät muuttohalukkaimpien ja vähiten muuttohalukkaiden joukossa kaupungeittain

Kaupunki	Muutto- halukkaimmat (pisteytysarvo III)			Vähiten muuttohalukkaat (pisteytysarvo 0)		
	N	Keski- arvo	Keski- haj.	N	Keski- arvo	Keski- haj.
<i>Bratislava</i>						
Työntö- tai vetotekijä						
1) Muiden perh.jäs. as. ulkomailla*	50	-0,12	1,26	172	-0,47	1,37
2) Elintason nostaminen*	50	1,02	1,08	171	0,51	1,38
3) Työluvan saanti**	50	2,64	1,10	172	2,92	0,90
4) Rikollisuuden määrä ulkomailla*	50	-0,22	0,93	172	-0,17	1,29
5) Kilpailun kiristyminen työpaikalla*	50	-0,30	1,07	172	-0,08	1,17
6) Perhe kotimaassa**	50	1,98	1,02	172	2,97	1,04
<i>Praha</i>						
Työntö- tai vetotekijä						
1) Ulkom. ystävät ja tuttavat*	34	0,56	0,86	197	0,12	0,55
2) Uusien am.pätevyyksien etsiminen*	33	0,91	0,91	198	0,37	0,76
3) Työluvan saanti**	35	2,43	0,98	199	2,52	0,91
4) Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla*	34	-0,15	0,70	199	-0,21	0,65
5) Rikollisuuden määrä kotimaassa*	33	0,39	0,66	197	0,18	0,54
6) Ystävät kotimaassa**	34	1,76	0,61	196	2,73	0,99
<i>Tallinna</i>						
Työntö- tai vetotekijä						
1) Tuttavien muuttaminen ulkomaille*	31	0,29	1,07	376	0,27	0,80
2) Uusien am.pätevyyksien etsiminen*	30	1,03	1,10	392	0,51	0,95
3) Työluvan saanti**	32	2,47	1,08	423	2,95	0,98
4) Rikollisuuden määrä ulkomailla*	31	-0,10	1,04	386	-0,30	0,84
5) Rikollisuuden määrä kotimaassa*	31	0,61	1,05	394	0,34	0,88
6) Perhe kotimaassa**	31	2,06	1,09	427	3,33	0,92
<i>Pietari</i>						
Työntö- tai vetotekijä						
1) Ulkom. ystävät ja tuttavat*	16	0,63	1,20	307	-0,09	0,86
2) Uusien am.pätevyyksien etsiminen*	17	0,94	0,90	322	0,40	0,97
3) Viisumin saanti**	17	2,00	1,00	351	2,50	1,13
4) Rikollisuuden määrä ulkomailla*	17	-0,24	0,83	340	-0,20	0,87
5) Terveellisemmän ympäristön etsintä*	17	0,88	0,93	345	0,42	1,04
6) Perhe kotimaassa**	17	2,29	0,59	367	3,40	0,88

*Viisiportainen järjestysasteikko -2 = vähentää ratkaisevasti, 2 = lisää ratkaisevasti

**Neliportainen järjestysasteikko 1 = ei ole este, 4 = erittäin suuri este

1) vetotekijä, 2) vetotekijä, 3) negatiivinen vetotekijä, 4) neg. vetotekijä, 5) työntötekijä, 6) neg. työntötekijä
Katso myös teksti

Viides analyysissä käytetty muuttuja on Bratislavassa kilpailun kiristyminen työpaikalla, Prahassa ja Tallinnassa rikollisuuden määrä kotimaassa sekä Pietarissa terveellisemmän elinympäristön etsintä. Kaikki muuttajat ovat tulkittavissa muuton työntekijöiksi, mutta niiden kuvaamat ilmiöt poikkeavat oleellisesti toisistaan. Kilpailun kiristyminen työpaikalla liittyy yksilön päivittäiseen elämään ja siten hänen välittömiin elämäkokemuksiinsa. Rikollisuus ja ympäristöhaitat liittyvät sellaisiin yhteiskunnassa vaikuttaviin ilmiöihin, joista yksilöllä voi olla välittömiä kokemuksia mutta joihin hän ei voi itse juurikaan vaikuttaa. Muuton työntekijänä nämä vaikuttavat kansainväliseen muuttoon oleellisesti eri tavalla. Kilpailun kiristymiseen työpaikalla on mahdollista vaikuttaa nykyisellä asuinseudulla työpaikkaa vaihtamalla. Rikollisuus ja ympäristöhaitat ilmentävät laajempaa tyytymättömyyttä asuinalueella tai asuinmaassa vallitsevia oloja kohtaan, jolloin yksilön mahdollisuus muuttaa tilannetta on ”äänestä jaloillaan” ja vaihtaa asuinmaata.

Vahvoja sosiaalisia siteitä mittaavia muuttujia ovat perhe kotimaassa (Bratislava, Tallinna ja Pietari) sekä ystävät kotimaassa (Prah). Rajat ylittävien sosiaalisten kontaktien tapaan perhesuhteet liittyvät perheen sisäiseen dynamiikkaan ja siteet ovat vahvempia kuin ystävyys tai tuttavuussuhteissa. Kotimaisten sosiaalisten siteiden oletetaan sitovan yksilöä nykyiseen asuinpaikkaansa, mutta todennäköisesti perhesuhteet muodostavat korkeamman kynnyksen ulkomaille muuttoon kuin väljemmät suhteet ystävä- ja tuttavapiiriin.

Muuton vetotekijöiden osalta valtioiden rajat ylittävät kontaktit lisäävät odotusten mukaisesti halukkuutta muuttaa ulkomaille. Poikkeuksen tästä muodostavat ’muuttohalukkaimpien’ (muuttoalittiuden pisteytysarvo III) bratislavalaisten vastaukset, joiden mukaan muiden perheenjäsenten asumisella ulkomailla ei ole juurikaan vaikutusta muuttohalukkuuteen, ts. muuttujan keskiarvo on lähellä nollaa. Eräs mahdollinen tulkinta voisi perustua muuttajan ja paikalleen jääneen perheen välisiin suhteisiin: vain osa perheestä lähtee ulkomaille hankkiakseen parempia ansioita. Tulkinta saa tukea Robertsin (1989, 41-55) tutkimustuloksista, jotka koskevat meksikolaisten siirtolaisten perhesuhteita ja muuttoliikettä Yhdysvaltoihin. Tällöin perheen sisäinen dynamiikka ja erilaiset ansainnan lähteet rakentuvat siten, että yksi tai useampi perheenjäsen työskentelee ulkomailla, ansaitsee perheen asuinmaan keskiarvopalkkoja suurempia tuloja ja osallistuu siten perheen elättämiseen. Tämän logiikan mukaan perheenjäsenen asuminen ulkomailla pienentäisi muiden perheenjäsenten maastamuuttoalittiutta, koska ulkomailla on jo joku perheeseen kuuluva. Muissa kaupungeissa ulkomaalaiset kontaktit vetävät ’muuttohalukkaimpia’ puoleensa – erityisen selvästi pietarilaisia.

Pietarilaisille rajat ylittävät kontaktit ovat tärkeämpi vetotekijä kuin muissa kaupungeissa keskimäärin. Pietarissa sosiaaliset siteet toimivat myös toiseen suuntaan: vahvat sosiaaliset siteet eli perhe kotimaassa on ’muuttohalukkaimmille’ korkeampi muuton este kuin muissa kaupungeissa. Pietarissa sosiaaliset siteet korostuvatkin sekä muuttokynnyksen madaltajana että nykyiseen asuinpaikkaan sitovana verkostona.

Elintason nostaminen tai uusien ammattipätevyysien etsiminen on kaikissa kaupungeissa tärkein ’muuttohalukkaimpia’ motivoiva syy muuttaa ulkomaille. Kaupunkien välillä ei ole suuria eroja. Tarkasteltavien muuttajien joukossa taloudelliset sekä omaan ammatilliseen osaamiseen liittyvät tekijät selittäisivät suuren osan ’muuttohalukkaimpien’ motiiveista. Toisaalta potentiaalisen kohdemaan harjoittamaa muuttoliikkeen sääntelyä pidetään Bratislavassa, Tallinnassa ja Pietarissa suurempana esteenä kuin nykyiseen asuinpaikkaan sitovia sosiaalisia verkostoja. Pietarissa pidetään muuttoliikkeen sääntelyä eli viisumin saantia selvästi vähäisempänä esteenä kuin muissa kaupungeissa.

Fyysiset uhat ulkomailla eli rikollisuus ja ulkomaalaisvihamielisyydet vähentävät kaikissa kaupungeissa maastamuuttohalukkuutta. Sitä vastoin kotimaiset työntekijät eli rikollisuus kotimaassa (Prah ja Tallinna) tai terveellisemmän elinympäristön etsintä (Pietari) selittävät enemmän muuton motiiveja kuin ulkomailla koetut uhat. Tyytymättömyys elinympäristöön sekä paikallisissa oloissa koetut uhat

ylittävät vaikutukseltaan vastaavat uhat ulkomailla. Vastaava temaattinen kokonaisuus Bratislavassa on kilpailun kiristyminen työpaikalla. Ennako-oletuksen mukaisesti kilpailun kiristymisen pitäisi lisätä motivaatiota vaihtaa työpaikkaa ja edelleen lisätä maastamuuttoalttiutta, mutta Bratislavassa tämä muuttuja antaa oletuksen vastaisen tuloksen, ilmiö, jolle eräs mahdollinen selitys on ensisijainen pyrkimys uuden työpaikan etsimiseen nykyiseltä asuinseudulta.

Taulukon 6.15 oikeassa reunassa on esitetty vastaavat keskiarvot ‘vähiten muuttohalukkaiden’ osalta (indikaattorin pisteytysarvo 0). Kysymyksessä on sellainen osa vastaajista, joka ei ole koskaan ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomailla, ei etsisi työttömäksi joutuessaan työtä ulkomailta eikä ole koskaan suunnitellut muuttamista ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi. Näin ollen tätä ryhmää kuvaavat tulokset kuvastavat pikemminkin nykyisellä asuinseudulla asumiseen kuin muuttamiseen liittyviä arvoja.

Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla vähentää selvästi bratislavalalaisten muuttohalukkuutta. Tämä on selitettävissä edellä esitetyllä perhedynamiikalla: ulkomailla on jo joku perheeseen kuuluva, joka pystyy huolehtimaan perheen taloudesta olemalla työssä kotimaan ulkopuolella. Tallinnassa ulkomaisilla kontakteilla on pieni positiivinen vetovaikutus (keskiarvo 0,27) kun taas Prahassa ja Pietarissa ulkomaisilla kontakteilla ei ole vaikutusta (keskiarvot 0,12 ja -0,09). Pieni tai neutraali vaikutus on tulkittavissa periaatteessa kahta kautta. ‘Vähiten muuttohalukkailla’ ei ole kontakteja ulkomaille, joten tällaista vaikutusta ei ole olemassa. Toisaalta vastanneet eivät ole koskaan harkinneet poismuuttoa, joten ajatus sosiaalisten verkostojen käyttämisestä muuton järjestelyssä on lähtökohtaisesti tuntunut vieraalta.

Kuten ‘muuttohalukkaimpienkin’ joukossa, myös ‘vähiten muuttohalukkaat’ pitävät työelämään liittyvää elintason nostamista ja ammattipätevyyksien hankkimista tärkeimpänä vetotekijänä. Toisin sanoen taloudellinen motivaatio on suhteellisen korkea myös sellaisten henkilöiden joukossa, jotka kuitenkin epätodennäköisesti pyrkisivät parantamaan tilannettaan maastamuutolla. Tästä muodostavat poikkeuksen pietarilaiset, joille terveellisemmän elinympäristön etsintä eli fyysiset uhat kotimaassa on yhtä tärkeä työntekijä kuin taloudelliset syyt (keskiarvot 0,42 ja 0,40). Tulosta voidaan pitää tyytymättömyyden ilmaisuna asuinseudulla vallitsevia oloja kohtaan. Myös Tallinnassa esiintyy jonkin verran tällaista tyytymättömyyttä, kun taas Bratislavassa ja Prahassa ollaan asian suhteen neutraaleja.

Fyysisiin uhkiin ulkomailla suhtaudutaan kaikissa kaupungeissa lähes neutraalisti tai vain vähän kielteisesti. Eniten tällaisia pelkoja on tallinnalaisten vastauksissa. Muiden muuton esteiden eli muuttoliikkeen sääntelyn ja vahvojen sosiaalisten siteiden osalta Bratislavassa, Prahassa ja Tallinnassa nämä ovat yhtä tärkeiksi koettuja nykyiseen asuinpaikkaan sitovia tekijöitä. Joukosta erottuvat pietarilaiset, joille sosiaaliset siteet eli perhe kotimaassa on selvästi erottuva nykyiseen asuinpaikkaan sitova tekijä.

Verrattaessa ‘muuttohalukkaimpia’ ja ‘vähiten muuttohalukkaita’ korostuvat edellisten vastauksissa erityisesti elintason ja työelämään liittyvät muuton motiivit. Tällainen tulos vahvistaa käsitystä muuttajista taloudellisesti rationaalisina toimijoina. Tulos vahvistaa myös käsitystä elintasoeroista keskeisenä muuttoliikkeen synnyttäjänä. Myös ‘vähiten muuttohalukkailla’ työhön ja toimeentuloon liittyvät asiat ovat tärkeitä. ‘Muuttohalukkaimpien’ joukossa korostuvat elintason ja työelämän lisäksi myös valtioiden rajat ylittävät kontaktit. Kysymys on kahdesta laadullisesti eroavasta ilmiömaailmasta. Näiden kahden vetotekijän voidaan nähdä täydentävän toisiaan siten, että taloudelliset syyt ovat tutkituista muuttajista tärkein muuton motiivi, kun taas ulkomaille ulottuvat kontaktit helpottavat muuton toteutumista ja niiden hyväksikäyttö on keino saavuttaa haluttu päämäärä. Saatu tulos voidaan tulkita myös siten, että potentiaaliset muuttajat pystyvät todennäköisesti toteuttamaan maastamuuttoaikeensa riippumatta sosiaalisista kontakteistaan kohdemaahan (pioneerimuuttajat).

‘Muuttohalukkaimmat’ pitävät muuttoliikkeen sääntelyä kuten viisumin tai työluvan saantia keskimäärin pienempänä muuton esteenä kuin ‘vähiten muuttohalukkaat’. Ulkomaisia fyysisiä uhkia pidetään kummassakin joukossa suunnilleen samanarvoisena muuton esteenä. Sitä vastoin ‘muuttohalukkaimmat’ ovat selvästi tyytymättömämpiä asuinalueensa oloihin: fyysiset uhat kotimaassa ovat heille tärkeämpi työntekijä kuin vertailuryhmälle. Prahassa, Tallinnassa ja Pietarissa potentiaaliset muuttajat ovat herkkiä “äänestämään jaloillaan”. Toisin sanoen näissä kaupungeissa ‘vähiten muuttohalukkaat’ näyttävät sietävän paremmin asuinympäristön epäkohtia.

Keskeisin ero ‘muuttohalukkaimpien’ ja ‘vähiten muuttohalukkaiden’ välillä on vahvojen sosiaalisten siteiden eli perheen tai ystävien merkitys nykyiseen asuinpaikkaan sitovana verkostona. Erityisesti ‘vähiten muuttohalukkaat’ pietarilaiset korostavat selvästi nykyiseen asuinpaikkaansa sitovia sosiaalisia verkostoja muihin kaupunkeihin verrattuna. Toiseksi ‘muuttohalukkaimmat’ ovat selvästi sekä elintonsa että työelämätaitojensa kohentamiseen orientoituneita henkilöitä joilla on enemmän ulkomaisia yhteyksiä. Edellisessä luvussa esitetyn muuttoketjumallin mukaisesti suurin osa potentiaalisista muuttajista olisi siirtymässä sellaisiin maihin, joihin heillä on sosiaalisia siteitä. Tällaiset kontaktit madaltavat muuttokynnystä ja toimivat muuton toteuttamisen kanavina, mutta kuten taulukossa 6.15 esitetystä tuloksista voidaan päätellä, tärkeimmät muuton vetotekijät liittyvät taloudellisiin kehittyneisyseroihin sekä menestymiseen työmarkkinoilla.

6.3. EPÄVIRALLINEN TALOUS JA MUUTTOHALUKKUUS

Taulukossa 6.16 on edelleen tarkasteltu epäviralliseen talouteen liittyvien muuttajien (ks. taulukko 3.15 luvussa 3.5) keskiarvoja ‘muuttohalukkaimpien’ ja ‘vähiten muuttohalukkaiden’ joukossa (dikotomisoitu asteikko kotitalouden osalta 0 = ei taloudellista merkitystä ja 1 = on taloudellista merkitystä, työnantajan tarjoamien lisäetujen osalta 0 = ei taloudellista merkitystä tai työnantaja ei järjestä ja 1 = on taloudellista merkitystä).

Kuten taulukosta 6.16 ilmenee, erilaisilla epävirallisen talouden muodoilla on pääsääntöisesti suurempi merkitys ‘muuttohalukkaimmalle’ väestöosalle tai heillä mahdollisuus käyttää vertailuryhmää enemmän hyväkseen tällaisia toimeentulon lähteitä. Bratislavassa kolme neljästä epäviralliseen talouteen liittyvästä muuttajasta liittyy työnantajayritykseen. Näistä vähäinen taloudellinen etu eli työpaikkaruokailu on merkitykseltään tai saavutettavuudeltaan yhtä tärkeä sekä ‘muuttohalukkaimmille’ että ‘vähiten muuttohalukkaille’. Sama pätee työpaikan ulkopuoliseen vastikkeelliseen vaihtamiseen, tosin tällainen epävirallisen talouden toiminta on Bratislavassa suhteellisen vähäistä. Tarkasteltavissa kahdessa muuttajaryhmässä alle 20 prosentissa bratislavalaisista kotitalouksista harjoitetaan itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtamista tai myymistä. Sitä vastoin työpaikkaruokailusta pääsee nauttimaan yli 90 prosenttia vertailuryhmien vastanneista.

Prahassa kaksi neljästä epäviralliseen talouteen liittyvästä muuttajasta liittyy työnantajaorganisaatioon. ‘Muuttohalukkaimmilla’ on useammin mahdollisuus saada käyttöönsä työsuuhdeauto tai mahdollisuus päästä osalliseksi työnantajan tarjoamasta koulutuksesta. Kotitalouden toiminnan osalta vastikkeellinen vaihtaminen kotitalouden ulkopuolelle on lähes olematonta. Sitä vastoin vahvoihin sosiaalisiin siteisiin liittyvien perhesuhteiden merkitys on huomattavasti suurempi ja mahdollisuus siihen turvautumiseen on yleisempää ‘muuttohalukkaimpien’ ryhmässä.

Tallinnassa epävirallisen talouden faktorirakenne poikkeaa muista kaupungeista siten, että mukana on myös palkallisten sivutöiden tekeminen osana kotitalouden toimeentuloa. Kotitaloudessa valmistettujen hyödykkeiden vastikkeellinen vaihto on Bratislavan ja Prahän tapaan lähes olematonta.

Yksi työpaikka ei riitä turvaamaan riittävää toimeentuloa, joten asiaa korjataan lisäämällä työaika muiden työnantajien palveluksessa. Yksilön verkostokontaktien kannalta tämä merkitsee myös kontaktien laajentumista. Työnantajan tarjoamien etujen kannalta (työsuhdeasunto) 'muuttohalukkaimmat' ovat paremmassa asemassa kuin vertailuryhmä.

Taulukko 6.16. Epävirallisen talouden muodot 'muuttohalukkaimpien' ja 'vähiten muuttohalukkaiden' joukossa kaupungeittain

Kaupunki	Muuttohalukkaimmat (pisteytysarvo III)			Vähiten muuttohalukkaat (pisteytysarvo 0)		
	N	Keski- arvo	Keski- haj.	N	Keski- arvo	Keski- haj.
<i>Bratislava</i>						
1) Itse valm. hyöd. vaihtaminen tai myyminen	50	0,18	0,39	172	0,15	0,36
2) Yrityksen valm. tuotteiden ostaminen edullisesti	50	0,44	0,50	171	0,25	0,44
3) Työsuhdeauto	50	0,28	0,45	171	0,13	0,34
4) Työpaikkaruokailu	50	0,94	0,24	171	0,94	0,25
<i>Praha</i>						
1) Käsitöiden valmistus myyntiin	32	0,06	0,25	179	0,03	0,17
2) Työsuhdeauto	32	0,31	0,47	186	0,15	0,35
3) Koulutus	31	0,55	0,51	190	0,45	0,50
4) Isovanhempien apu	32	0,44	0,50	185	0,35	0,48
<i>Tallinna</i>						
1) Työsuhdeasunto	30	0,40	0,50	378	0,14	0,34
2) Itse valm. hyöd. vaihtaminen tai myyminen	29	0,07	0,26	337	0,03	0,16
3) Palkalliset sivutyöt	31	0,58	0,50	363	0,31	0,46
4) Oman puutarhan viljely omaan käyttöön	30	0,33	0,48	382	0,45	0,50
<i>Pietari</i>						
1) Työsuhdeauto	16	0,63	0,50	346	0,26	0,44
2) Käsitöiden valmistus myyntiin	17	0,29	0,47	314	0,11	0,31
3) Rahan lainaus ystävilä tai sukulaisilta	17	0,76	0,44	335	0,49	0,50
4) Oman puutarhan viljely omaan käyttöön	17	0,35	0,49	352	0,43	0,50

Tallinnan ja Pietarin erottaa Keski-Euroopan kaupungeista omavaraistalouden suuri merkitys kotitalouksien toimeentulolle. Lisäksi omavaraistalouteen liittyy muuttohalukkuuden kannalta keskeinen piirre, joka erottaa sen muista taulukossa 6.19 eritellyistä epävirallisen talouden muodoista: omavaraistalous on selvästi yleisempää 'vähiten muuttohalukkaiden' ryhmässä. Lisäksi Pietarin erottaa muista kaupungeista työnantajaorganisaation ulkopuolisten toimeentulon keinojen yleisyys. 'Muuttohalukkaimmista' noin kolme neljästä ilmoittaa turvautuvansa rahan lainaamiseen ystäviltä tai sukulaisilta ja vastikkeellinen vaihto on selvästi yleisempää. Myös kotipuutarhojen hoito on yleisyydessään Tallinnan tasolla, mutta Pietarin kaltaisessa suuressa metropolissa ja urbaanissa ympäristössä lukua voidaan pitää erityisen korkeana.

Vaikka kaupungit eroavat epävirallisen talouden muotojen ja niiden taloudellisen merkityksen osalta suuresti toisistaan, on kuitenkin mahdollista tehdä eräitä yleisiä johtopäätöksiä. Erilaisilla kotitalouteen tai työnantajan järjestämiin lisäetuihin liittyvillä epävirallisen talouden muodoilla on pääsääntöisesti suurempi taloudellinen merkitys 'muuttohalukkaimmille' kaikissa neljässä kaupungissa. Poikkeus on omavaraistalouteen liittyvä kotipuutarhojen viljely, jolla on suurempi merkitys 'vähiten muuttohalukkaiden' taloudelliselle tilanteelle. Yleisenä säännönmukaisuutena voidaan taulukossa 6.16 esitettyjen tulosten perusteella esittää, että siirtymätalousmaissa taloudellinen aktiivisuus – tapahtuupa se sitten virallisella tai epävirallisella sektorilla – on yhteydessä maastamuuttohalukkuuden lisääntymiseen. Tästä on ainoa poikkeus turvautuminen omavaraistalouteen.

Työnantajaorganisaatioon liittyvät edut ovat sidoksissa henkilön asemaan ja statukseen työyhteisössä. Vaikka työnantajan tarjoamat lisäedut voidaan lukea epävirallisen talouden piiriin sillä perusteella, että nämä edut eivät näy työntekijän rahallisena tulona, on työpaikka ja työsuhte kuitenkin osa viralliseksi laskettua yhteiskunnan toimintaa. Epävirallisen talouden ja muuttohalukkuuden välinen yhteys jää tältä osin tulkinnanvaraiseksi. On lisäksi huomattava, että työyhteisö muodostaa myös keskeisen osan ihmisen kontakteista ja sosiaalisesta verkostosta. Sama asia pätee myös palkallisiin sivutoihin, jotka niin ikään laajentavat työntekijän kontaktipintoja. Rahan lainaus ystäviltä ja sukulaisilta kertoo toimivasta sosiaalisten siteiden verkostosta. Sosiaaliset siteet eivät kuitenkaan näytä aina toimivan nykyiseen asuinpaikkaan sitovana järjestelmänä. Laajat sosiaaliset siteet merkitsevät myös sitä, että verkostoon kuuluvien henkilöiden määrän kasvaessa verkostoon on liittynyt heterogeenisempi joukko ihmisiä, jotka edustavat eri elämäntilanteiden laajaa kirjoa. Muuttoketjumallin mukaan sosiaalinen verkosto muodostaa kohdennetun informaatiokanavan. Tästä seuraa edelleen, että laajassa verkostossa saatavilla oleva informaatio on periaatteessa monipuolisempaa.

Koska talouden kasvu ja erimuotoinen yksilöiden taloudellisen toiminnan lisääntyminen näyttäisi lisäävän ihmisten liikkuvuutta, esimerkiksi Pietarin tai koko Venäjän tilanteeseen sovellettuna ulkomaille muuttamaan valmiiden määrä tulee kasvamaan merkittävästi vasta maan talouden siirryttyä sellaiselle kasvu-uralle, että se tarjoaa erityyppisiä ansainnan mahdollisuuksia nykyistä suuremmalle väestönosalle. Epäviralliseen sektoriin liittyvä taloudellinen aktiivisuus on korkeampaa 'muuttoaltteimpien' joukossa kuin vertailuryhmässä. Tällainen toiminta voidaan yhdistää yleiseen pyrkimykseen elintason parantamiseksi, johon kuuluu myös mahdollisuus työskennellä ulkomailla.

Turvautuminen epävirallisen talouden toimintaan on siirtymätalousmaissa nähtävä pikemminkin välttämättömyytenä ja pakkona toimeentulon turvaamiseksi. Toisaalta virallisen talouden kasvu – edellyttäen, että epävirallisen talouden osuus kansantaloudessa suhteellisesti pienenee – vaikuttaa väestön muuttohalukkuuteen kahdella vastakkaisella tavalla, joka tulee johtamaan tulevien muuttovirtojen muodostumisen ja ennen kaikkea siihen, millaisia ovat ne henkilöt, jotka ovat tulevaisuuden todennäköisempiä muuttajia. Ensinnäkin talouden kasvu johtaa liikkuvuuden lisääntymiseen. Toiseksi, mikäli talouden kasvu merkitsee myös työpaikkojen lisääntymistä,

muuttopaineet pääsevät purkautumaan maan kasvaville työmarkkinoille. Kolmanneksi, vaikka vastaanottajamaat pyrkivät valikoimaan koulutettuja ja työmarkkinoiden tarpeita vastaavia maahanmuuttajia, rajat ylittävää muuttoliikettä tulee tapahtumaan myös epävirallisen tai harmaan talouden sektoreilla.

Tässä tarkasteltujen epävirallisen talouden muotojen perusteella ei kuitenkaan ole mahdollista arvioida epävirallisen talouden erityistä roolia muuttoliikkeen muodostumiselle. Kuten luvussa 3 on esitetty, sosialistinen sekundaarisektori ja nykyinen epävirallinen sektori ovat kietoutuneet viralliseen talousjärjestelmään tavalla, joka tekee niiden merkityksen erottelun ongelmalliseksi. Selkein epävirallisen talouden vaikutus ilmenee omavaraistalouden asuinpaikkaan sitovana vaikutuksena. Tästä syystä työhön ja työmarkkinoihin liittyviä selitysmalleja maastamuutolle on etsittävä pikemminkin virallisen talouden puolelta.

6.4. TYÖNANTAJAORGANISAATIO JA MUUTTOHALUKKUUS

Yritykset ja muut organisaatiot ovat paitsi sidoksissa paikallisiin, kansallisiin tai kansainvälisiin instituutioihin, myös inhimillisen toiminnan areenoita, jotka edelleen työyhteisönä sekä organisaation sidosryhmien kautta muovaavat yksilöiden kokemuksia ja odotuksia. Empiirisen aineiston otantaproseduurin mukaisesti (ks. luku 2) organisaatiopohjaiseen otokseen valittiin paitsi eri kokoisia, myös omistuspohjaltaan erilaisia yrityksiä ja organisaatioita. Tästä syystä on mahdollista tutkia erityyppisten organisaatioiden tarjoamia mahdollisuuksia ja työyhteisön merkitystä työntekijöiden maastamuuttoalttiudelle.

Työnantajaorganisaatioiden ulkomaisilla kontakteilla voidaan olettaa olevan suuri merkitys paitsi muuttohalukkuuden synnyttäjänä, myös konkreettisen muuttotapahtuman mahdollistajana erityisesti siirtymätalouksien oloissa. Tämä väittämä perustuu siihen, että huomattava osa siirtymätalouksien yritysten kansainvälistymisestä on tapahtunut vasta 1990-luvulla suhteellisen lyhyessä ajassa. Suunnitelmatalouden aikanahan tapahtunut kansainvälistyminen oli suhteellisen vähäistä. Organisaatioiden kansainvälistyminen on tapahtunut periaatteessa kahta tietä (tai näiden erityyppisenä yhdistelmänä): ulkomainen yritys on etabloitunut siirtymätalousmaahan tai siirtymätalousmaan yritys on pyrkinyt kansainvälistymään ja luomaan kontakteja sekä asiakassuhteita oman maan rajojen ulkopuolelle. Maahan on siirtynyt ulkomaista pääomaa ja kauppa- sekä muut suhteet ovat kansainvälistyneet. Kysymys on ollut nopeasta uuden toimintaympäristön omaksumisesta sekä reagoimisesta täysin uuteen ja markkinatalouden periaatteisiin sopeutuvaan kilpailutilanteeseen.

Maastamuuttohalukkuuden kannalta työnantajaorganisaatio on keskeinen osa yksilön sosiaalisten verkostojen solmukohta. Työnantajaorganisaatio liittyy yksilön muuttomotiiveihin ja muuttohalukkuuden lisääntymiseen monella eri tasolla. Työntekijän mahdollisuudet osallistua organisaation kansainväliseen toimintaan riippuvat olennaisesti hänen osaamisestaan (koulutustaso, työkokemus, kielitaito), joka edelleen määrittää hänen asemaansa organisaatiossa. Ulkomaalaisomistus yrityksessä tuo organisaation toimintaan erityisen omistajainsentiivin, joka voidaan liittää osaksi markkinatalouteen liittyvän omistaja- ja johtamiskulttuurin itälaajenemista.

Käytännön tasolla esimerkiksi työmatkat ulkomaille ilmentävät työntekijän asemaa ja tarjoavat hänelle erityisiä työnantajaorganisaatioon, asiakassuhteisiin tai yhteistyötahoihin liittyviä ja valtioiden rajat ylittäviä kontaktipintoja.

Empiirisessä aineistossa on mahdollista liittää yksilötason tietoihin myös heidän työnantajaorganisaatioonsa liittyviä tietoja. Muuttohalukkuuden taustamuuttujina on käytetty työntekijöiden työmatkoja asuinmaan ulkopuolelle sekä työnantajaorganisaatioon liittyvistä tiedoista yrityksen omistuspohjaa, ulkomaista pääomaa yrityksessä sekä yrityksen toimialaa (taulukko 6.17).

Työmatkat ulkomaille tarkoittaa, että vastaajalla on ollut 1990-luvulla työhön liittyviä matkoja asuinmaansa ulkopuolelle. Yksityisessä yrityksessä omistus pohja on yksityinen (joko kotimaisessa omistuksessa tai yrityksessä on mukana kokonaan tai osittain ulkomaista pääomaa). Ulkomainen pääoma tarkoittaa, että kysymyksessä on joko yhteisyritys (*Joint Venture*) tai monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö. Uusiksi toimialoiksi määriteltiin tavaroiden vienti ja tuonti, rahoitus ja vakuutus, markkinointi ja mainonta sekä liikkeenjohdon ja hallinnon palvelut. Näiden toimialojen katsotaan kuvaavan suunnitelmatalouden jälkeen syntyneitä uusia markkinatalouteen liittyviä toimialoja. Kaikkien neljän muuttujan asteikko on dikotominen: 1 = kyllä, 0 = ei.

Työmatkat ulkomaille tarjoavat yksilölle paitsi mahdollisuuden henkilökohtaiseen kokemukseen ja kontaktien luomiseen, ne myös kertovat hänen asemastaan organisaatiossa. Voidaan olettaa, että henkilö, jolla on mahdollisuus edustaa yritystään kansainvälisesti, on organisaatiossa suhteellisen keskeisessä asemassa. Yksityinen yritys edustaa joko uutta perustettua yksityistä yritystä tai yksityistettyä entistä valtion yritystä tai muuta yksityistä organisaatiota. Yksityinen yritys toimii markkinaehtoisesti kun taas julkinen organisaatio on enemmän sidoksissa vanhoihin ja siirtymätalouden oloissa perinteisiin toimintamalleihin. Ulkomainen pääoma on sinällään merkki markkinatalouden laajenemisesta siirtymätalouksiin. Jos yrityksessä on ulkomaista pääomaa, on se osoitus rahoittajien luottamuksesta yrityksen toimintaedellytyksiin ja kilpailukykyyn. Siten ulkomainen pääoma indikoi yrityksen kykyä menestyä oman maansa markkinoilla tai kansainvälisesti. Uusi toimiala liittyy markkinatalouden toiminnalle välttämättömiin instituutioihin ja talouden laajempiin kehitysedellytyksiin. Maastamuuttohalukkuuden kannalta taulukosta 6.17 ei ole luettavissa yhtä yleistä säännönmukaisuutta 'muuttohalukkaimpien' ja 'vähiten muuttohalukkaiden' välillä.

Bratislavassa 'muuttohalukkaimpien' joukossa yksityinen yritysmuoto ja työmatkat ulkomaille selittävät eniten muuttoalttiutta (keskiarvot 0,36 ja 0,32). Sitä vastoin yrityksessä oleva ulkomainen pääoma tai uusi toimiala eivät vaikuta muuttohalukkuutta lisäävästi (keskiarvot 0,02 ja 0,12). Toisin sanoen 'muuttohalukkaimmat' pystyvät todennäköisesti toteuttamaan muuttopäätöksensä suurelta osin myös nykyisestä työnantajayrityksestään riippumatta. Uusien toimialojen kannalta eräs mahdollinen selitysmalli on se, että uudet toimialat ovat suuntautuneet nimenomaan kotimaan markkinoille. Erimerkiksi yksilön urakehityksen kannalta uudet ja kasvavat toimialat tarjoavat työmahdollisuuksia kotimaassa, jolloin muuttoa ulkomaille ei pidetä enää keskeisenä vaihtoehtona tulevaisuuden suunnitelmissa. Uusien toimialojen ja työpaikkojen synty vähentää muuttopainetta. Samaa tulkintaa voidaan soveltaa myös ulkomaiseen pääomaan: investoinnit lisäävät työmahdollisuuksia siirtymätalouksissa. Siten muuttopaine purkautuu työpaikkojen syntymiseen.

'Muuttohalukkaimpien' osalta taulukossa 6.17 esitetyt tulokset ovat saman suuntaisia myös muissa kaupungeissa. Prahaa, Tallinnaa ja Pietaria yhdistävä piirre on ulkomaille suuntautuvien työmatkojen keskimääräistä suurempi merkitys. Tämä tulos korostaa yksilöiden henkilökohtaisten kokemusten merkitystä muuttohalukkuuden lisääjänä. Prahassa yksityinen yritysmuoto, ulkomainen pääoma ja uusi toimiala selittävät muuttohalukkuutta suunnilleen yhtä paljon (keskiarvot 0,26, 0,20 ja 0,20). Toisaalta tulos on tulkittavissa myös siten, että ulkomaisen pääoman lisääntyminen tai uusien toimialojen laajeneminen ei vähennä muuttopainetta siinä määrin kuin Bratislavassa. Tutkituista kaupungeista Praha on taloudellisesti menestyneintä aluetta, jossa myös tässä tarkastellut uudet toimialat ovat jo suhteellisen yleisiä. Tämä johtaa siihen tulokseen, että myös niiden kasvu tulevaisuudessa on rajallista. Uusia työpaikkoja ei enää synny siinä määrin kuin vähemmän kehittyneillä alueilla. Kasvun hidastuessa työmarkkinat eivät välttämättä vedä 'muuttohalukkaimpia', jolloin muutto ulkomaille on potentiaalinen vaihtoehto.

Tallinnan erityinen piirre on, että yrityksen omistus pohjaan tai toimialaan liittyvillä muuttujilla ei ole käytännössä mitään merkitystä 'muuttohalukkaimmille' (keskiarvot ovat yksityinen yritys 0,07, ulkomainen pääoma 0,04 ja uusi toimiala 0,03). Näiden keskiarvojen keskihajonnat ovat myös

pieniä, mikä osoittaa vastaajien “yksituumaisuutta”. Ilmeisesti tähän pätee osittain sama selitysmalli kuin Bratislavaan: uudet yritykset ja toimialat vetävät työvoimaa ja tarjoavat työtilaisuuksia sekä urakehitysmahdollisuuksia kotimaassa.

Pietarin osalta ‘muuttohalukkaimpien’ tulokset ovat suhteellisen yhdensuuntaisia Bratislavan kanssa. Bratislavaan verrattuna Pietarissa korostuvat jonkin verran työmatkat (keskiarvo 0,39), kun vastaavasti yrityksen omistuspohjan merkitys on jonkin verran pienempi (yksityisen yrityksen keskiarvo 0,28). Pietarissakin ulkomaiset investoinnit ja uudet toimialat purkavat muuttopaineita.

Taulukko 6.17. Työnantajaorganisaation merkitys ’muuttohalukkaimmille’ ja ’vähiten muuttohalukkaille’ kaupungeittain

Kaupunki	Muuttohalukkaimmat (pisteytysarvo III)			Vähiten muuttohalukkaat (pisteytysarvo 0)		
	N	Keski-arvo	Keski-haj.	N	Keski-arvo	Keski-haj.
<i>Bratislava</i>						
Työmatkoja ulkomaille	50	0,32	0,47	172	0,23	0,42
Yksityinen yritys	50	0,36	0,48	172	0,56	0,50
Ulkomaista pääomaa	50	0,02	0,14	172	0,07	0,26
Uusi toimiala	50	0,12	0,33	172	0,02	0,15
<i>Praha</i>						
Työmatkoja ulkomaille	35	0,34	0,48	209	0,16	0,37
Yksityinen yritys	35	0,26	0,44	205	0,30	0,46
Ulkomaista pääomaa	35	0,20	0,41	205	0,10	0,30
Uusi toimiala	35	0,20	0,41	209	0,07	0,26
<i>Tallinna</i>						
Työmatkoja ulkomaille	32	0,38	0,49	465	0,24	0,43
Yksityinen yritys	28	0,07	0,26	445	0,27	0,45
Ulkomaista pääomaa	28	0,04	0,19	445	0,09	0,28
Uusi toimiala	33	0,03	0,17	478	0,05	0,21
<i>Pietari</i>						
Työmatkoja ulkomaille	18	0,39	0,50	423	0,07	0,25
Yksityinen yritys	18	0,28	0,46	439	0,43	0,50
Ulkomaista pääomaa	18	0,06	0,24	439	0,09	0,29
Uusi toimiala	18	0,11	0,32	459	0,13	0,34

‘Vähiten muuttohalukkaiden’ osalta kaikista kaupungeista voidaan tehdä sama yleinen johtopäätös kuin ‘muuttohalukkaimmista’: ulkomaiset investoinnit ja uusien toimialojen syntyminen sitovat ihmisiä asuinpaikkaansa. Keskihajontoja vertailtaessa vastaajat ovat lisäksi asiasta suhteellisen yksimielisiä – keskihajonta saa pieniä arvoja. Työmatkat ulkomaille ovat ‘vähiten muuttohalukkaiden’ joukossa säännönmukaisesti harvinaisempia kuin ‘muuttohalukkaimpien’ ryhmässä. Tämä koskee erityisesti pietarilaisia (keskiarvot 0,07 ja 0,39). ‘Vähiten muuttohalukkailla’ on yksinkertaisesti vähemmän kontakteja ulkomaille ja siten vähemmän omakohtaisia kokemuksia ulkomaista kuin vertailuryhmällä.

Erityinen piirre ‘vähiten muuttohalukkaiden’ joukossa on, että he ovat selvästi ‘muuttohalukkaimpia’ useammin työssä yksityisessä yrityksessä. Keskiarvot ovat suhteellisen korkeita (0,56 Bratislavassa, 0,30 Prahassa, 0,27 Tallinnassa ja 0,43 Pietarissa). ‘Vähiten muuttohalukkaat’ ovat siten työssä yksityisellä sektorilla ja perinteisellä toimialalla pikemminkin kuin uudella toimialalla tai kansainvälisessä yrityksessä. Tähän voidaan soveltaa samaa selitysmallia kuin ulkomaisen pääoman vaikutukseen ja uusien toimialojen laajenemiseen ‘muuttohalukkaimpien’ joukossa. Toimiva ja työllistävä talous sitoo ihmisiä asuinseutuunsa. Tällöin muuttohalukkuuden vähentämisen ja edelleen muuttopaineiden purkautumisen kannalta on samantekevää, mistä investoinnit tulevat (kotimaasta tai ulkomailta). Keskeisintä on talouden työllistävä toiminta sinänsä.

Ennako-oletusten mukaisesti työmatkojen määrä ulkomaille on suurempi ‘muuttohalukkaimpien’ kuin ‘vähiten muuttohalukkaiden’ joukossa. Tämä korostaa yksilön henkilökohtaisia ominaisuuksia ja hänen asemaansa organisaatioissa pikemminkin kuin organisaation muotoa. Muuttohalukkuuden lisääntymisen kannalta korostuvat henkilökohtaiset kontaktit samaan tapaan kuin epävirallisenkin talouden toiminnassa. Työnantajayritykseen liittyvien tekijöiden osalta tilanne näyttäytyy enimmiltä osin ennako-oletusten vastaisesti. Vaikka kansainvälistyminen lisää yritysten ulkomaisia yhteyksiä ja tarjoaa näin periaatteessa lisää kansainvälisiä kontaktipintoja, on kansainvälistymisen vaikutus kuitenkin muuttoalttiutta madaltava. Tämä selittyy investointien työpaikkoja luovalla vaikutuksella. Muuttopaineet purkautuvat talouden kasvuun.

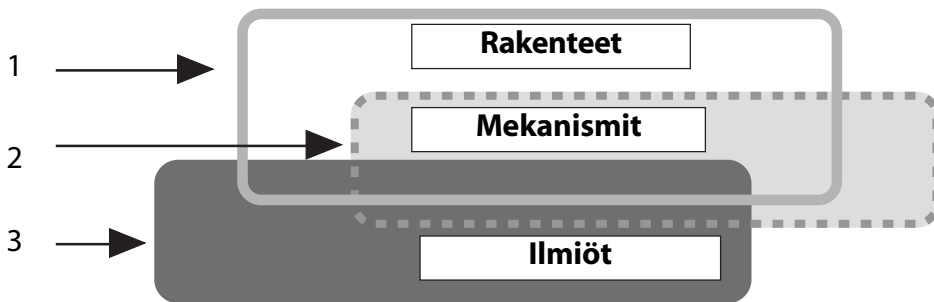
7. JOHTOPÄÄTÖKSET

Euroopan sosialististen suunnitelmatalouksien murenemisesta on kulunut hieman yli kymmenen vuotta. Eräs sosialististen yhteiskuntien romahtamiseen liittyvä tapahtuma oli ns. Baltian ketju. Molotov-Ribbentrop -sopimuksen viisikymmenvuotispäivänä 23. elokuuta 1989 Virossa, Latviassa ja Liettuaassa yli miljoona ihmistä muodosti noin 600 kilometriä pitkän ihmisketjun, joka ulottui Viron pääkaupungista Tallinnasta Liettuan pääkaupunkiin Vilnaan. Tuona hetkenä valtioiden, tosin vielä neuvostotasavaltojen, välinen integraatio sai käsinkosketeltavan muodon.

1980- ja 1990-lukujen taitteessa itäisen Euroopan maita yhdistivät toiveet ja lupaukset demokratisoitumiskehityksestä sekä markkinatalouden mukanaan tuomasta vauraudesta. Suomen lähialueilla Baltian neuvostotasavalloissa tavoitteena ei ollut vähempää kuin valtiollinen itsenäisyys. Kymmenen vuotta myöhemmin itäisen Euroopan maat ovat yhteiskuntapolitiikassaan ja suhteissaan toisiin valtioihin valinneet toisistaan eriytyneitä keinoja. Baltian ketju on kadonnut. Toisaalta, yksilöiden ja perheiden arkipäivässä, ihmisten väliset kontaktit olivat sosialististen suunnitelmatalouksien oloissa merkittävä instituutio ja ovat sitä edelleen nykyisissä siirtymätalouksissa.

7.1. RAKENTEET, MEKANISMIT JA ILMIÖT

Tässä tutkimuksessa on eritelty muuttoliikettä ja muuttohalukkuutta selittäviä tekijöitä rakenteiden, mekanismien ja ilmiöiden tasolla (vrt. Vartiainen 1989, 8). Tutkimuksen makrorakenne on käynyt läpi näitä tutkimuskohteita (kuva 7.1, ks. myös kuva 2.1) edeten rakenteelliselta tasolta (talousjärjestelmät) välittävien mekanismien kautta (mm. työnantajaorganisaatiot) empirisesti tutkittaviin ilmiöihin (yksilöiden muuttohalukkuus).

Kuva 7.1. Muuttoliikkeen tutkimustasot

Rakenteilla muuttoilmiön yhteydessä on viitattu yhteiskunnallisiin ja valtiotason rakenteisiin, joista on tarkasteltu talous- ja yhdyskuntajärjestelmän taustalla vaikuttaneita käsityksiä. Toiseksi mekanismeilla on tässä työssä tarkoitettu erilaisia toimeentulon mahdollisuuksia ja työmarkkinoiden toimintaa. Kolmanneksi on erotettu havaittavat ilmiöt, maastamuuttohalukkuus sekä sitä selittävät rakenteet ja mekanismit.

7.1.1. Rakenteellinen taso

Euroopan siirtymätalousmaiden poliittisten ja taloudellisten rakenteiden tila – sellaisina kuin ne ovat olleet olemassa tämän tutkimuksen empiirisen aineiston hankkimisen ajankohtana 1990-luvun puolivälissä – ovat seurausta pitkään jatkuneesta historiallisesta kehityksestä. Tämän kehityksen keskeisimmät tekijät ovat ensisijaisesti löydettävissä suunnitelmatalouden oloista. Siirtymätalousmaiden nykyiset yhteiskunnalliset ongelmat ovat selitettävissä enimmäksi osin suunnitelmatalouden perinnöksi.

Edellä esitetty vaikuttaa itsestään selvältä. Erilaisia talouden järjestelmiä kuvannut analyysi on kuitenkin osoittanut, että talouden siirtymässä vaikuttavia tekijöitä on etsittävä myös pidemmästä ajallisesta kehityksestä. Tämä johtaa edelleen kysymykseen siitä, mitä historiallisia tapahtumia, ajatuksia, ideoita ja ideologioita erilaisten talousjärjestelmien synnyn taustalla on vallinnut.

Suunnitelmatalousjärjestelmien syntyminen ensin Venäjälle ja myöhemmin muualle Eurooppaan voidaan nähdä reaktiona 1800-luvun markkinayhteiskunnille. *Sosialistinen suunnitelmatalous syntyi tai synnytetttiin vastustamaan markkinatalouden haitallisia vaikutuksia.* Vapaasti toimiva markkinatalous aiheutti laajoja sosiaalisia ongelmia, joihin kansallissosialismi, erilaiset keynesiläisen talouspolitiikan muodot sekä marxilais-leniniläinen sosialismi tarjosivat vastavoiman. Marxismi-leninismien saavuttaneen suosion osalta sen menestyksen ydin on löydettävissä uuden ajan tieteestä. Marxismi-leninismi pystyi tarjoamaan tieteellisesti perustellun materialistisen maailmankuvan, joka pyrki osoittamaan syyllisiä sekä tarjoamaan vastauksia ja poliittisen ohjelman oikeudenmukaisemman maailman synnyttämiseksi.

Taloustieteelliset teoriat esitetään usein abstraktioina, jotka on irrotettu yhteiskunnallisesta ja institutionaalisista konteksteistaan. Talousjärjestelmien kehityksen ehtoja on etsittävä pikemminkin ideologioista sekä niistä käsityksistä ja teorioista, jotka pyrkivät selittämään ja ennustamaan yhteiskunnan toimintaa ja kehitystä. Tästä seuraa edelleen kysymys, miten poliittinen järjestelmän kautta välittyvä kansan tahto kykenee ilmenemään talouden ja sitä säätelevien instituutioiden toiminnassa. Sosialistinen valtio ei kyennyt vastaamaan tähän haasteeseen.

Sosialistinen suunnitelmatalousjärjestelmä saavuttanut itselleen asettamia tavoitteita elintason jatkuvasta kasvusta. Se ei myöskään kyennyt kilpailemaan läntisten markkinatalouksien kanssa. Eräs suunnitelmatalouksien romahtamisen syy on löydettävissä sen institutionaalisesta heikkoudesta. Yli äyriäidensä kasvanut suunnittelun byrokraatia ei ollut enää kenenkään hallinnassa. Kansainvälistä eli tässä tapauksessa sosialistisen blokin sisäistä tuotantoa ja tavaroiden vaihtoa ei järjestänyt mikään ylikansallinen suunnitteluelin. Kaikkialle levinnyt tehottomuus johti virallisen yhteiskunnallisen tuotannon rinnalle syntyneen sekundaaritalouden kasvuun. Suunnitelmatalous syntyi tai synnytetttiin reaktiona markkinatalouden haitallisille vaikutuksille. Vastaavasti *sekundaaritalouden edustama villi markkinatalous syntyi suunnitelmatalouksien sisälle reaktiona suunnitelmatalouden haitallisille vaikutuksille.*

On ilmeistä, että virallisen suunnitelmatalouden ongelmat olivat ensisijainen syy sekundaaritalouden toimintaan suunnitelmatalouksien sisällä. On lisäksi perusteltua olettaa, että vaikka sekundaaritalouden laajuudesta ei koskaan pystytä esittämään tarkkoja tietoja, sen merkitys laajoille väestöryhmille hyödykkeiden valmistus- ja jakelukanavana on ollut suuri. Tästä seuraa edelleen, että virallisen suunnittelujärjestelmän romahtaessa villi markkinatalous jatkoi toimintaansa – nyt tosin muuntu-neessa institutionaalisessa ja yhteiskunnallisessa ympäristössä. *Suunnitelmatalouksien sekundaaritalous muuttui markkinatalouksien epäviralliseksi taloudeksi.*

Siirtymätalousmaiden rakenteellista tasoa ilmentää kompleksisuus ja epäselvyys. Tästä on kuvaava esimerkki monien yhteiskunnallisten ilmiöiden puutteellinen tilastointi, mistä seuraa edelleen, että monista muuttoliikkeeseen vaikuttavista rakenteellisista ilmiöistä ei ole olemassa luotettavaa tietoa. Tässä tutkimuksessa tämä on tullut erityisen selvästi esille Pietarin toimipaikkarekisterin olemattomuutena.

Tärkein 1980-luvun lopun ja 1990-luvun idästä länteen suuntautuvia muuttovirtoja selittävä rakenteellisen tason ilmiö on sosialistisen suunnitelmatalouden romahtaminen, joka sinällään mahdollisti taloudellisten ja poliittisten syiden synnyttämien muuttopaineiden purkautumisen.

7.1.2. Mekanismien taso

Vaikka läntisen talousmaailman laajeneminen entisiin sosialistimaihin on tuonut mukanaan kehittyneiden markkinatalousmaiden instituutioita, monilla sekundaaritalouden aikana vallinneilla käytännöillä on edelleen suuri merkitys siirtymätalousmaiden kansalaisten arjessa. Osallistumisella erilaisiin epävirallisen talouden muotoihin monet palkansaajat joutuvat täydentämään virallisen palkkatyön tarjoamaa matalaa tulotasoa. Empiiristen tulosten mukaan epävirallisen talouden merkityksellä on selvästi havaittavia eroja Bratislavan, Prahán, Tallinnan ja Pietarin kaupunkiseutujen palkansaajille.

Tässä tutkimuksessa on ollut mahdollista analysoida ainoastaan osaa erilaisista epävirallisen talouden muodoista. Selvimmin epävirallisen talouden areenat on mahdollista eritellä Pietarista kerätyllä aineistolla. Palkansaajat kiinnittyvät ensinnäkin rahatalouteen virallisesta palkkatyöstä saamansa raha-palkan kautta. Toiseksi työntekijöillä on joko työnantajaorganisaatioon muiden työntekijöiden kanssa tai heistä riippumaton sosiaalinen verkosto, jota käytetään hyödykkeiden vaihtokanavana. Kolmanneksi heillä on turvanaan perheen tai sukulaisten muodostama lähipiiri. Neljännen toimeentulon areenan muodostaa omavaraistalous, joka ei välttämättä ole sidoksissa sosiaalisiin verkostoihin. Epävirallisen talouden muodot näyttävät myös Tallinnan aineistossa hyvin samankaltaisen kuin Pietarissa. Bratislavassa ja Prahassa käytetty malli ei anna epävirallisesta taloudesta yhtä jäsentynyttä kuvaa.

Tutkimustulokset osoittavat, että kaikilla tutkituilla kaupunkiseuduilla on havaittavissa taloudellisen toiminnan areenoita, jotka muodostuvat yksilöiden ja kotitalouksien taloudellisesta toiminnasta virallisen palkkatyön ulkopuolella. Tuloksista ei kuitenkaan ole mahdollista tehdä johtopäätöksiä epävirallisen tai harmaan talouden laajuudesta aluetaloudessa tai koko kansantaloudessa. Epävirallisen talouden toimintaa osallistumisella suojautumaan virallisen talouden ja sen tarjoaman työpaikan epävarmuutta vastaan. Epäviralliseen talouteen osallistumisen yleisyys erityisesti pienemmissä tuloluokissa osoittaa, että yksi työpaikka ei pysty tarjoamaan tyydyttävää toimeentuloa, joten esimerkiksi toisen työn tekeminen tai isovanhempien apuun turvautuminen on taloudellisen pakon sanelema selviytymiskeino. Pietarin tulokset antaisivat mahdollisuuden tulkinnalle, jonka mukaan epävirallinen talous näyttäisi lisäävän joiltakin osin elintasoeroja. Tämä materiaalsen elintasoeron lisäys näyttäisi syntyvän pienyrittäjyyteen viittaavasta toiminnasta.

Työnantajan tarjoamat lisäedut ja eri epävirallisen talouden muodot näyttävät Pietaria lukuun ottamatta tasaavan materiaalista elintaso tutkimuskaupungeissa. On kuitenkin huomattava, että tässä käsitellyt toimeentuloon vaikuttavat tekijät muodostavat ainoastaan osan epävirallisesta taloudesta. Esimerkiksi yritystoimintaan liittyvät väärinkäytösten ja veronkierron mahdollisuudet ovat kokonaan tarkastelun ulkopuolella, joten tässä esitettyjen tulosten ei voida missään tapauksessa väittää tyhjentävästi kuvaavan epävirallisen tai harmaan talouden merkitystä kansalaisten toimeentulolle.

Muuttoliikkeen ja maastamuuttoalttiuden kannalta havaittu yhteys epäviralliseen talouteen muodostuu yksilöiden yleisen taloudellisen aktiivisuuden kautta. Yleistyksenä voidaan sanoa, että taloudellisesti aktiiviset ja eteenpäin pyrkivät yksilöt käyttävät hyväkseen epävirallista taloutta. Toimeentulo-mahdollisuuksien etsimiseen liittyy myös halukkuus etsiä toimeentulon mahdollisuuksia ulkomailta. Epävirallinen talous vaikuttaa myös nykyiseen asuinpaikkaan sitovana voimana: *omavaraistalous sitoo ihmisiä asuinseutuunsa.*

Sosiaaliset verkostot liittyvät paitsi epävirallisen talouden toimintamekanismeihin, ne ovat muuttoliiketeorioiden keskeinen selitysmalli. Muuttoketjumallin mukainen analyysi osoittaa, että valtioiden rajat ylittävät sosiaaliset kontaktit selittävät potentiaalisten muuttojen suuntautumista: lähes yhdeksän kymmenestä potentiaalisesta muuttajasta preferoi sellaista maata, jossa asuu perheenjäseniä tai sukulaisia. Muuttoliikkeen suunta näyttäisi myös tulevaisuudessa seuraamaan historiaansa: idästä länteen.

‘Muuttohalukkaimpien’ ja ‘vähiten muuttohalukkaiden’ vertailussa taloudelliset syyt nousevat tärkeimmäksi ulkomaille muuttoa motivoivaksi tekijäksi. Tulos ilmentää elintasoerojen merkitystä maastamuuttohalukkuuden lisääjänä.

7.1.3. Ilmiötaso

Edellä esitetyt johtopäätökset voidaan yleistää koskemaan koko tutkimusaineistoa. Tutkittujen kaupunkisetujen välillä on kuitenkin eroja. Tutkimuskysymysten kautta tarkasteltuna kaikki tutkimuskaupungit ovat olleet entisten suunnitelmatalouksien urbaaneja keskuksia. Näin ollen vastaukset ensimmäiseen tutkimuskysymykseen sosialistisen primaaritalouden sekä yhteiskunnallisen tuotannon ulkopuolisen sekundaaritalouden merkityksestä markkinatalousinstituutioiden kehitykselle ovat pitkälle yhteneviä. Sitä vastoin palkansaajien kiinnittymisellä viralliseen ja epäviralliseen talouteen on selviä kaupunkien välisiä eroja.

Pietari on tutkituista kaupungeista ollut pisimpään sosialistisen suunnitelmatalouden piirissä. Lisäksi Venäjältä puuttuvat historialliset kokemukset demokraattisesta valtiosta. Pietarilaisilla on empiirisen aineiston mukaan alhaisemmat palkkatulot kuin muiden kaupunkien palkansaajilla. Lisäksi nämä tulot ovat jakautuneet vastaajapopulaatioon epätasaisimmin. Muista kaupungeista poiketen epävirallinen talous lisää tulonjaon polarisoitumista Pietarissa.

Pietarilaisten vastaajien kiinnittymisen analysointia viralliseen talouteen vaikeuttaa empiirisen aineiston vääristyminen akateemisesti koulutettuihin. Työsuhteen turvallisuutta mittaavista muuttujista palkkojen saaminen ajallaan kuitenkin osoittaa, että tältä osin pietarilaiset ovat muita heikommassa asemassa.

Tallinnan yritysraakenteen erityispiirre on pienten yritysten suuri määrä. Tallinnan aineistossa on selvimmän havaittavissa, että myös markkinatalouden oloissa yritykset ovat jatkaneet suunnitelmatalouden ajalta periytynyttä käytäntöä hoitaa osa palkanmaksusta erilaisina lisäetuina. Toiseksi epävirallisen talouden käytäntöjen osalta Tallinna ja Pietari pikemminkin muistuttavat toisiaan kuin eroavat toisistaan. Myös Tallinnalaiset joutuvat turvaamaan virallisen työpaikan ulkopuolisiin toimeentulon mahdollisuuksiin. Virolainen suhteellinen tuloverokäytäntö ei tasaa tulonjakoeroja. Pietarista poiketen tutkitut epävirallisen talouden muodot näyttäisivät kuitenkin tasaavan tulonjakoeroja pikemminkin kuin lisäävän niitä.

Yritysten kansainvälistyminen on heikentänyt tallinnalaisten asemaa työnantajayrityksissä. Tämä on käytännössä tarkoittanut työsuhteturvan selvää heikkenemistä. Markkinatalouden oloihin sopeutuminen on tarkoittanut myös johtavassa asemassa olevien suhteellisen osuuden pienenemistä yksityisissä yrityksissä verrattuna julkisen tai valtiollisen sektorin työnantajiin.

Kaupunkien välisessä vertailussa Prahnan työmarkkinat tarjoavat vakaimman työympäristön sekä korkeimman ja tasaisimmin jakautuneen palkkatason. Toisaalta työnantajan tarjoamat ei-rahalliset lisäedut ovat selvästi harvinaisempia Prahassa kuin Pietarissa tai Tallinnassa. Myös Prahassa vastaajien kotitalouksien epävirallisella taloudellisella toiminnalla pyritään kompensoimaan virallisen talouden heikkouksia.

Bratislavassa palkansaajien tulotaso on tutkimusaineistossa hieman matalampi kuin Tallinnassa, mutta tulot ovat tasaisemmin jakautuneet. Toisaalta työmarkkinoiden piirteet ovat hyvin pitkälle

saman kaltaisia Prahan aineiston kanssa. Työmarkkina- ja muuttoliikeproblematiikan kannalta Bratislavan erityispiirre on sen sijainti Itävallan rajalla lähellä Wienia, Itävallan pääkaupunkia, mikä tarkoittaa ainakin periaatteessa itävaltalaisen työmarkkinoiden hyvää tavoitettavuutta.

7.2. ERISUUNTAISET MUUTOSVOIMAT – KUUSI DIKOTOMIAA

Yhteiskuntien transitiioon liittyy keskeisenä ilmiönä epäselvyys. Rajut yhteiskunnalliset muutokset ovat antaneet mahdollisuuden entistä suurempaan yhteiskuntien (eli valtioiden) väliseen sekä toisaalta niiden sisäiseen eriytymiseen. Tämä ilmenee eriytyneinä tavoitteina, joita valtiot ovat valinneet suhteessaan Euroopan integraatiokehitykseen. Venäjä on jättäytynyt Euroopan unionin rakentumisprosessin ulkopuolelle, muut tutkitut yhteiskunnat ovat hakeutumassa unionin jäseniksi.

Eriytymistä on myös havaittavissa taloudellisesti eriarvoistavana kehityksenä yhteiskuntien sisällä. Tämä ilmenee tutkimusaineistossa työmarkkinoiden lohkoutumisena ja eriarvoisuutena työmarkkinoilla. Toisaalta erityisesti Pietarin aineistossa tulokset kertovat kuitenkin ennen kaikkea talouden transition ongelmista, yleisestä epävarmuudesta työmarkkinoilla, joka ilmenee mm. palkanmaksun viivästyminä, usein huolimatta henkilön asemasta hänen työpaikallaan.

Taloudelliset instituutiot ovat mekanismeja, jotka muodostavat rakenteellisen tason samalla toimien rakenteellisen tason sisällä. Tämän tutkimuksen tarkastelussa mekanismien taso on ensimmäinen osa yhteiskunnan kokonaisuutta, joka on osittain pystytty ottamaan empiirisen tarkastelun kohteeksi. Muuttoliikkeen tai muuttoalttiuden tarkastelussa mekanismeihin liittyvät ne käytettävissä olevat taloudelliset tilat, joiden ajatellaan mahdollistavan kansainvälisen muuttoliikkeen toteutumisen. Yksilö toimii työelämässä, joka tarjoaa työnantajasuhteiden sekä työtovereiden kautta muodostuvan ihmisten välisen eli sosiaalisten verkostojen muodostaman kanavan, jonka välityksellä potentiaalinen muuttaja saa muuttopäätöstään varten välttämättömän informaation. Toisaalta nämä kanavat muodostavat myös sellaisen resurssiperustan, sosiaalisen pääoman muodon, joka mahdollistaa muuton toteuttamisen.

Tutkimustulosten mukaan valtioiden rajat ylittävät kontaktit ovat keskeinen muuttoliikkeen selittäjä: muuttoketjumalli voidaan nähdä yhteiskuntien välisenä mekanismina, joka näyttää selittävän huomattavan osan paitsi toteutuneiden, myös tulevaisuuden muuttoliikkeiden suunnista. Valtioiden väliset sopimukset ovat rakenteellinen ja muuttoliikkeen mahdollistava taso. Muuttoketjumalli on eräs näissä rakenteissa toimiva mekanismi.

Rakenteellinen taso ja siinä toimivat mekanismit heijastuvat suoraan tai epäsuorasti havaittaviin ilmiöihin. Tämän tutkimuksen empiirisellä aineistolla ei ole mahdollista suoraan tutkia muuttohalukkuuden muodostumiseen vaikuttavia ilmiöitä, vaan vastaajien käsityksiä näistä ilmiöistä niiden kysymysten kautta, jotka on esitetty strukturoidussa kyselylomakkeessa.

Baltian ihmisketjua, valtioiden rajat ylittävää yhteisyyttä tai tunnetta yhteisyydestä, voidaan pitää poikkeuksellisenä ilmiönä sosialistimaiden yhteiskuntahistoriassa. 1900-luvun alkua toiseen maailmansotaan asti itäisen Euroopan kehitystä leimasi uusien valtioiden itsenäistyminen ja niiden suhteellisen omaehtoinen taloudellinen ja poliittinen kehittyminen. Tämän kehityksen katkaisi toinen maailmasota ja sen loppupuolella neuvostomiehitys ja sitä seurannut sosialistisen talousmaailman rakentaminen. Tämä merkitsi uusien sosialististen valtioiden tosiasiallista taloudellisen ja poliittisen itsemääräämisoikeuden menettämistä.

Sosialismin romahtamisen myötä 1980- ja 1990-lukujen taitteessa itäisen Euroopan valtioiden uutta itsenäisyyttä ryhdyttiin rakentamaan maailmasotien välisen ajan perinnölle. Tätä ilmiötä voidaan nimittää institutionaaliseksi viiveeksi. Yleisellä yhteiskunnallisella tai valtiollisella tasolla – rakenteiden tasolla – tämä ilmiö erottaa vanhat sosialistimaat Euroopan läntisistä markkinatalousmaista ja se

tuottaa omat ongelmansa Euroopan integraatiokehitykseen. 1990-luvulla Euroopassa on ollut havaittavissa kaksi toisistaan selvästi poikkeavaa kehitystrendiä: läntisen Euroopan valtiotason integroituminen sekä itäisen Euroopan valtiotason eriytyminen.

Toinen itäisen Euroopan kehitystä ja samalla myös eurooppalaista ja jopa globaalia taloudellista ja poliittista kehitystä on 1990-luvulla ilmentänyt pääomien entistä vapaampi liikkuminen. Tämän ilmiön eräs muoto on läntisen talousmaailman ja instituutioiden siirtyminen sosialismin raunioille osaksi transitiomaiden yhteiskunnallista ja rakenteellista kehitystä. Käytännössä tämä on tarkoittanut sitä, että tuotannontekijöistä investoinnit eli pääoma liikkuu suhteellisen vapaasti valtioiden rajojen yli, mutta työvoiman vapaalle liikkuvuudelle on olemassa esteitä.

Euroopan unionin TACIS-, PHARE- ja Interreg-ohjelmilla pyritään mukauttamaan siirtymätalouksien taloudellisia ja poliittisia rakenteita yhteensopivimmiksi Euroopan unionin rakenteiden kanssa, jotta nämä maat pystyisivät huolehtimaan unionin jäsenyyden mukanaan tuomista velvoitteista sekä selviytymään kilpailusta markkinatalouden oloissa. Euroopan unionin kehitys-ohjelmat pyrkivät vaikuttamaan viralliseen institutionaaliseen kehitykseen siirtymätalouksissa. Eräs talouden transition päättymisen määritelmä onkin ollut, että täyttyessään unionin asettamat ehdot kysymyksessä ei enää ole siirtymätalouksia.

On kuitenkin perusteltua olettaa, että myös itään laajentuneessa unionissa tulevat vielä pitkään vaikuttamaan Euroopan kehittyneemmän lännen ja vähemmän kehittyneen idän väliset jännitteet. Poliittinen ja ideologinen raja kylmän sodan aikaisessa mielessä poistui samalla kun sosialismi romahti. Poliittiset vastakkainasettelut Euroopan idän ja lännen välillä tulevat ilmeisesti hyvin pitkälle muistuttamaan nykyisessä unionissa ilmeneviä jännitteitä sellaisina kuin ne ilmenevät esimerkiksi maatalous- ja aluepolitiikassa, suurten keskusten ja periferian välisessä keskustelussa tai poliittisten ideologioiden kärjistymisestä syntyneissä yhteenotoissa. Erityisenä ongelmana laajentuneessa unionissa tulevat ilmeisesti olemaan taloudellisten kehittyneisyyserojen synnyttämät jännitteet. Voidaan väittää, että laajentunut unioni tulee olemaan taloudellisilta kehittyneisyyseroiltaan nykyistä 15 maan unionia eriarvoisempi.

Kuten edellisten lukujen tarkastelu on osoittanut, sekä virallisille että epävirallisille instituutioille ja käytännöille on ominaista suuri pysyvyys. Rajujenkin yhteiskunnallisten muutosten keskellä on ilmeistä, että muutokset pystyvät ravistelemaan vain osaa yhteiskunnan rakenteista. Vastaavasti osa niistä kykenee jatkamaan toimintaansa joko entisessä muodossaan tai mukautuneena uuteen tilanteeseen. Tässä tutkimuksessa analysoitua yhteiskunnan rakenteellisen tason jatkumoa edustaa sekundaaritaloudesta muotoutunut epävirallinen talous, joka siirtymätalouksien oloissa muodostaa keskeisen osan markkinatalouden toimintaa.

Eräät tässä työssä tutkitut epävirallisen talouden muodot näyttävät tasaavan tulonjakoeroja. On toisaalta huomattava että suuri osa epävirallisesta tai (talous)rikollisuuteen liittyvästä toiminnasta on ollut pakko jättää tämän tutkimuksen tarkastelun ulkopuolelle. Lisäksi tässä tutkimuksessa on tarkasteltu ainoastaan aktiivista palkansaajaväestöä, jolloin esimerkiksi vanhuksat tai työttömät ovat jääneet analyysin ulkopuolelle. Monet tutkimukset osoittavat, että laajalle levinnyt virallisen talouden ulkopuolinen toiminta pikemminkin lisää eriarvoisuutta kuin vähentää sitä. Epävirallisesta taloudesta tai täysin vapaana toimivasta markkinataloudesta puuttuvat verokäytännöt, joiden eräänä tehtävänä on tasata tulonjakoa ja saaduilla verotuloilla edelleen ylläpitää yhteiskunnan järjestämää sosiaaliturvaa. Eräs uhka siirtymätalouksien kehitykselle on näiden yhteiskuntien voimakas ja jatkuva sisäinen polarisoituminen.

Yhteiskuntien sisäinen polarisoituminen esimerkiksi eri toimialojen tai maantieteellisten alueiden välillä vaikuttaa suoraan yksittäisten ihmisten mahdollisuuksiin toteuttaa tavoittelemiaan elämänprojekteja. On ilmeistä, että lisääntyvät investoinnit – olivatpa ne kansallisia tai kansainvälisiä – tulevat edelleen luomaan työpaikkoja siirtymätalouksien kautta. On lisäksi ilmeistä, että tultuaan osaksi

läntistä talousmaailmaa Euroopan siirtymätalousmaat ovat kohdanneet samat markkinatalousmaiden ongelmat kuin vanhat markkinatalousmaat. Työmarkkinoiden kannalta eräs ilmiö on edellä mainittu polarisoituminen, rakenteelliset ongelmat. Käytännössä tämä ilmenee esimerkiksi siten, että (kansan)taloudessa esiintyy samanaikaisesti sekä työttömyyttä että työvoimapulaa.

Tämän tutkimuksen tulokset vahvistavat muuttoketjumallia potentiaalisten muuttojen todennäköisimpien kohdealueiden selittäjänä: tulevaisuuden itä-länsi –muuttoliike Euroopassa näyttäisi seuraavan historiallisesti vakiintuneita reittejä. Tältä osin tulevaisuuden muuttoliikkeet olisivat vakaissa yhteiskunnallisissa oloissa suhteellisen pitkälle ennakoitavissa. Toisaalta työmarkkinoiden toimintaan liittyvä muuttoliike olisi polarisoitumassa samoin kuin itse työmarkkinatkin.

Keski- ja Itä-Euroopan yhteiskunnissa vaikuttavat muutosvoimat voidaan eritellä kuudeksi dikotomiaksi:

I) Sosialistisen talousmaailman disintegraatio – Euroopan integraatio

Sosialistisen talousmaailman romahtaminen ja valtiollinen itsenäistyminen ovat koskettaneet kaikkia tässä tutkimuksessa käsiteltäviä yhteiskuntia. Voidaan kuitenkin väittää, että romahdus on syvimmin vaikuttanut eurooppalaisen reaaliosialismin ”alkukotia” Venäjää. Viro, Tšekki ja Slovakia ovat ottaneet tavoitteekseen Euroopan unionin jäsenyyden. Näiden kolmen valtion valinta tarkoittaa ainakin periaatteessa sitä, että niillä on suhteellisen selkeä käsitys siitä, millaisiksi niiden taloudelliset ja poliittiset instituutiot on muovattava tai millaisiksi ne muotoutuvat niiden tullessa laajentuneen unionin jäseniksi.

Toisin sanoen Viro, Tšekki ja Slovakia ovat asettaneet itselleen suhteellisen selkeän päämäärän. Oleellinen ero sosialismin aikaiseen talousalueeseen verrattuna on, että unionin suhteen nämä valtiot ovat asettaneet päämääränsä itsenäisinä valtioina. Venäjältä tällainen selkeästi asetettu päämäärä näyttäisi puuttuvan. Toiseksi Tšekki on Naton jäsenmaa, Viro ja Slovakia Naton hakijamaita. Vaikka kylmän sodan aikainen ideologinen raja idän ja lännen välillä on kadonnut, raja on edelleen muuntuneena ja idemmäksi siirtyneenä olemassa. Toisaalta Viron, Tšekin ja Slovakian pyrkimys integroitua Euroopan unioniin ei ole näiden maiden asukkaiden täysin yksimielinen tahto.

Sosialismin romahtaminen tarkoitti demokratisoitumiskehitystä entisissä sosialistimaissa. Toisaalta demokratisoituminen tarkoittaa kansallista itsemääräämisoikeutta, jolloin integroituminen Euroopan unionin rakenteisiin tarkoittaa tämän itsemääräämisoikeuden osittaista menettämistä.

Kylmän sodan aikainen ideologioiden raja on muuntuneessa muodossa edelleen olemassa turvallisuuspoliittisena rajana. Nykyisellään raja voidaan ennen kaikkea nähdä elintasoerojen rajana. Venäjän jääminen laajentuvan talousalueen ulkopuolelle tulee tarkoittamaan, että Venäjän taloussuhteet Viroon, Tšhekkiin ja Slovakiaan ovat sidoksissa koko Euroopan unionin talouspolitiikkaan suhteessa unionin ulkopuolisiin maihin. Viro, Tšekki ja Slovakia – edellyttäen että nämä maat jonkin ajan kuluttua tulevat unionin täysivaltaisiksi jäseniksi – tulevat muodostamaan taloussuhteensa muihin unionin maihin sellaisiksi, mihin näiden maiden taloudet itse kykenevät.

Integraatiokehitykseen liittyvät jännitteet unionin vanhojen jäsenmaiden ja hakijamaiden välillä. Tärkeitä jännitteiden synnyttäjiä ovat idän ja lännen väliset elintasoerot sekä ihmisten vapaa liikkuvuus.

II) Pääomien liikkuvuus – ihmisten liikkuvuus

1990-luvulla pääomat ja investoinnit ovat liikkuneet suhteellisen vapaasti entisiin sosialistimaihin ja niistä pois. Sosialismin romahtaminen poisti maiden sisäiset poliittiset maastamuuton esteet, mutta ihmisten vapaalle liikkumiselle Euroopan unionin alueelle on olemassa monia esteitä. Näin ollen

Viron, Tshekin ja Slovakian liittyminen unioniin loisi mahdollisuuden – mahdollisen siirtymäajan jälkeen – myös toisen tuotannontekijän eli työvoiman vapaammalle liikkuvuudelle. Tässäkin mielessä Venäjä muodostaa poikkeuksen tutkittujen maiden joukossa: laajentuneen unionin ulkoraja siirtyy idemmäksi, hakijamaista Baltian mailla ja Puolalla on yhteinen raja Venäjän kanssa (Virolla ja Latviassa itäraja, Liettualla ja Puolalla Kaliningrad). Tältä osin tilanne tulee näiden maiden suhteissa Venäjään olemaan pitkälle saman kaltainen Suomen ja Venäjän nykyisen suhteen kanssa. Esimerkiksi muuton työntö- ja vetotekijät sekä muuton esteet Venäjältä (tai Valko-Venäjältä ja Ukrainasta) Euroopan unionin alueelle muistuttaisivat nykyistä tilannetta myös tulevaisuudessa. Työvoiman liikkuvuuden kannalta tämä tarkoittaa Venäjän eristäytymisen jatkumista.

Toisaalta kahden tuotannontekijän, pääoman ja työvoiman, liikkuvuudet eivät laajentuneessa unionissa ole toistensa substituutteja. Merkittävät pääomaliikkeet, esimerkiksi tuotantolaitoksen rakentamiseen ja käynnistämiseen liittyvät investoinnit, saattavat tapahtua suhteellisen lyhyessä ajassa, jolloin niillä voi olla huomattava työllistävä vaikutus aluetaloudessa. Vastaavasti ihmisten, tai työvoiman, liikkuvuus on suhteellisen vakaisissa oloissa hitaampaa ja pikemminkin reagoi yhteiskunnan rakenteellisiin muutoksiin kuin synnyttää muutoksia.

III) Laajemman talousalueen muodostuminen – aluetaloudellisten kehittyneisyserojen lisääntyminen

Kaupan esteet Euroopan unionin ja hakijamaiden välillä ovat koko 1990-luvun olleet suhteellisen vähäisiä. Mikäli taloudellinen kehitys jatkuu suhteellisen tasaisena vailla suurempia paikallisia tai laajempia talouskriisejä, kaupan laajentuminen tulee ilmeisesti olemaan suhteellisen helposti ennakoitavissa. Tässä mielessä unionin itälaajeneminen vaikuttaa paitsi työvoiman vapaampaan liikkumiseen valtioiden rajojen yli, mutta vaikuttaa myös kaupan esteiden vähenemiseen entisestään. Kaupan esteiden vähentyminen antaa taloudelle kasvusysäyksen, mikä johtaa kokonaistuotannon kasvamiseen.

Suunnitelmatalouden romahtaminen on aiheuttanut suurimmat työttömyydestä johtuvat rakenteelliset ongelmat sellaisille alueille, jotka on suunnitelmatalouden aikana valjastettu toimimaan yhden tai muutaman suuren teollisuuslaitoksen työvoima- ja raaka-ainereservinä. Vastaavasti sosialismin perinnön kanssa paremmin selviytyvät alueet ovat niitä, joilla on ollut suhteellisen monipuolinen elinkeinorakenne jo suunnitelmatalouden kaudella. Kaikissa tutkimuskaupungeissa on jo sosialismin kaudella ollut suhteellisen monipuolinen elinkeinorakenne sekä erityyppisiä oppilaitoksia ja kansainvälisiä kontakteja, joten nämä kaupungit ovat ainakin oman maansa mittasuhteessa niitä keskuksia, joilla on periaatteessa parhaat mahdollisuudet menestyä markkinatalouden oloissa. Tästä seuraa edelleen, että nämä kaupungit kuuluvat dynaamisimpaan osaan maiden kansantalouksia. Näin ollen voidaan olettaa, että kaikkien näiden kaupunkien elinkeinoelämä pystyy tuottamaan uusia talouden sektoreita supistuvien sektoreiden tilalle.

Talouden kasvu synnyttää kasvavilla ja työvoimaa tarvitsevilla aloilla lyhyt- tai pidempiaikaisempaa työvoimapulaa kun vastaavasti talouden taantuvat sektorit synnyttävät työttömyyttä. Koska siirtymätalousmaat ovat hyvin lyhyessä ajassa joutuneet mukaan kansainväliseen kilpailuun ja tämän kilpailun mukanaan tuomiin haasteisiin, nousee erityiseksi ongelmaksi uuden talouden tarpeita vastaavan työvoiman saanti. Talouden rakennemuutoksen jarruksi muodostuu koulutetun ja ammattitaidoltaan pätevän työvoiman riittävyys, joka saattaa muodostaa esteen uusien talouden sektoreiden laajentumiselle.

Unionin maantieteellisenä talousalueena laajenee ja kaupan kasvun seurauksena yleinen elintaso kasvaa. Toisena kehityssuuntana on korkeana pysyvä työttömyys ja taloudellisen eriarvoisuuden lisääntyminen.

IV) Työvoimapula – työttömyys

Tutkituista kaupunkiseuduista Tallinnalla, Prahalla ja Bratislavalla näyttäisi olevan Pietariin verrattuna paremmat edellytykset kehittää aluetalouksiaan. Eräs tätä väittämää tukeva asia on kansainvälinen kilpailu, joka pakottaa näiden kaupunkien elinkeinoelämän jatkuvaan kehitystyöhön. Tämän ilmiön varjopuoli on edellä todettu väestön eriarvoisuuden ja tulonjakoerojen lisääntyminen. Pietarin ja pietarilaisten asema Euroopan unionin ulkopuolella on Tallinnasta, Prahasta ja Bratislavasta poiketen sidoksissa Venäjän yleiseen yhteiskunnalliseen ja taloudelliseen kehitykseen.

Talouden rakennemuutos tarkoittaa käytännössä myös osaamistasovaatimusten kasvamista työelämässä. Ongelmat koulutetun työvoiman riittävydestä asettavat myös esteitä mahdollisille investoinneille: maa, alue tai kaupunki menettää kiinnostavuuttaan potentiaalisten investoijien silmissä, mikäli vaarana ovat ongelmat työvoiman saannissa. Tällaisen kehityksen seura seurauksena on edelleen jatkuva työttömyys, joka on luonteeltaan rakenteellista. Työvoiman ammattitaito ei vastaa työnantajien tarpeita, jolloin jo olemassa olevaa tuotantoa ja samalla työpaikkoja saattaa siirtyä maasta pois.

Työvoimapulaa ja korkeata työttömyyttä saattaa esiintyä samanaikaisesti aluetalouden piirissä. Ilmiöllä on myös alueiden välinen ulottuvuus, jolloin alueiden väliset erot työvoimapulassa ja työttömyydessä ovat merkittäviä. Kansainvälisen muuttoliikkeen kannalta suurilla keskuksilla on erityinen merkitys. Kansainvälisillä työmarkkinoilla suuret keskuksat kilpailevat keskenään osaavasta työvoimasta, mikä vaikuttaa suoraan koulutetun työvoiman liikkuvuuteen. Käytännössä tämä ilmenee tavoitemuutona. Vastaavasti korkea työttömyys ja jopa suoranainen köyhyys synnyttää pakkomuuttoa toiselle alueelle tai toiseen maahan.

V) Huippuosaaajien liikkuminen kansainvälisillä työmarkkinoilla – heikosti koulutetun työvoiman muutot, pakolaisuus, laitton muuttoliike

Työmarkkinoihin liittyvä kansainvälinen muuttoliike on työmarkkinoiden kysynnän ja tarjonnan ohjaamaa. Työelämän kasvavat osaamisvaatimukset koskevat näin ollen myös maasta toiseen siirtyviä muuttajia. Lisääntyneet kansainväliset yhteydet sekä yritysten kansainvälistyminen tarjoavat koulutetuille, ammatti- ja kielitaitoisille henkilöille paremmat mahdollisuudet työskentelyyn kansainvälistyvillä työmarkkinoilla kuin vähemmän koulutetulle väestönosalle.

Euroopan unionin itälaajeneminen tarkoittaa lisääntyviä maastamuuton mahdollisuuksia tämän tutkimuksen kaupungeista tallinnalaisille, prahalaisille ja bratislavalaisille. Pietarilaisten osalta ihmisten muuttomahdollisuudet laajentuneen unionin alueelle riippuisivat unionin omaksumasta maahanmuuttajapolitiikasta.

Työmarkkinoiden ohjaamana muuttoliike suuntautuu sellaisille seuduille, joilla työtä on saatavissa. Työelämän osaamistasovaatimusten kasvusta seuraa edelleen, että huippuosaaajien muutot seuraavat talouden eri sektoreiden alueellista kehitystä. Tämä ilmiö toteutuu myös toiseen suuntaan: taloudellinen toiminta ja investoinnit siirtyvät sinne, missä näitä avainhenkilöitä on valmiiksi olemassa tai missä heitä koulutetaan. Kummassakin tapauksessa tuloksena on osaamiskeskittymien syntyminen. Tällainen kehitys johtaa siihen, että kehittynyt aluetalous ei enää kilpaile kansallisilla tai alueellisilla (työ)markkinoilla, vaan kilpailu käydään kansainvälisesti eri alueiden välillä.

Kuvatun kaltainen tilanne johtaa vastaavasti toisten alueiden taantumiseen tai parhaimmassa tapauksessa kilpailukykyiseen erikoistumiseen. Talouden hyvästä kilpailukykyvystä ei kuitenkaan suoraan seuraa väestön tasa-arvoisuus. Työmarkkinoiden kysynnän ja tarjonnan ohjaaman muuttoliikkeen ulkopuolella tulee joka tapauksessa säilymään heikommin koulutetun väestön tavoite- ja pakkomuuttoa sekä poliittisista syistä tai epätasa-arvoisesta kohtelusta johtuvaa pakolaisuutta. Erityisesti viimeksi mainittuun taloudellinen kehitys voi vaikuttaa vain välillisesti.

Taloudelliset tekijät ohjaavat työvoiman liikkuvuutta, mikä vaikuttaa eri tavoin korkeasti ja matalasti koulutettuun väestöön. Jälkimmäisestä on esimerkki kausiluonteinen maataloustyövoiman liikkuvuus, joka tapahtuu laillisesti tai laittomasti. Poliittiset tekijät, kuten suhtautuminen turvapaikanhakijoihin, vaikuttavat pakolaisvirtoihin. Kysymys on toisistaan eriytyneistä muuttajaryhmistä. Muuttopäätöksen taustalla vaikuttavat syyt poikkeavat selvästi toisistaan.

VI) Itä-länsi –muuttoliike perinteisille muuton kohdealueille – muuttovirtojen eriytyminen

Muuttoketju-mallin tulokset osoittavat, että myös tulevaisuuden muuttovirrat suuntautuisivat enimmäksi osin perinteisille muuton kohdealueille. Vaikka muuttoliikettä tapahtuu myös lännestä itään, on todennäköistä, että myös tulevien vuosikymmenten nettomuuttovirrat tulevat seuraamaan historian osoittamaa perinnettä: itä-länsi –muuttoliike tulee jatkumaan enimmäksi osin perinteisille muuton kohdealueille. Myös uudentyypistä muuttoliikkeen kohdentumista tulee esiintymään. Tämä ilmiö on sidoksissa uusien taloudellisten keskittymien syntyamiseen sekä poliittisten syiden synnyttämään pakkomuuttoon.

Kuten edellä todettiin, muuttovirtojen eriytyminen on seurausta erilaisista muuton motiiveista. Taloudellisten syiden aiheuttamassa muuttoliikkeessä tärkeä selittäjä on yksilön käytettävissä olevien taloudellisten tilojen järjestelmä. Yksilön pääsy erityyppisille työmarkkinoille mahdollistaa myös erityyppiset muuton mahdollisuudet. Yritystoiminnan ja muiden organisaatioiden kansainvälistyminen avaa pääsyn ns. sisäisille työmarkkinoille, jolloin työntekijän on mahdollista liikkua valtioiden rajojen yli ja pysyä saman työnantajan palveluksessa. Vastakohtana on tällaisten mahdollisuuksien puuttuminen, jolloin eräänä tulevaisuuden suunnitelmana on laitton muuttaminen ja työskentely epävirallisen talouden piirissä. Tulos on maahanmuuttajien jakautuminen ”hyviin” ja ”ei-toivottuihin” henkilöihin. Edellisten liikkumista ohjaavat talous ja työmarkkinat, jälkimmäisiä valtioiden siirtolaisuus- ja pakolaisuuspolitiikka.

Kuten muuttoketjumalli osoittaa, huomattava osa tutkimuskaupunkien potentiaalisista muuttajista olisi siirtymässä sellaiselle seudulle, missä heillä on olemassa ystäviä, sukulaisia tai tuttavvia. Empiirisestä aineistosta on kuitenkin löydettävissä joukko ihmisiä, joilla tällaisia sosiaalisia verkostoja ei ole. On ilmeistä, että nämä ”pioneerimuuttajat” tulevat kotimaahansa ulottuvien kontaktien kautta vetämään perässään ihmisiä myös uudemmille kohdealueille.

SUMMARY

“GO WEST, YOUNG MAN, GO WEST”

ECONOMY AND HUMAN MIGRATION IN THE EUROPEAN TRANSITION

This study examines the economic transition in the post-socialist countries of Europe and its impact on migration intentions in the mid-1990s. The working populations of four urban regions (St. Petersburg, Russia; Tallinn, Estonia; Prague, The Czech Republic; and Bratislava, Slovakia) are the research objects.

Since the late 1980s the political and ideological obstacles of the Cold War era have become largely meaningless. The new complex institutional West-East processes are integrating European transition countries into the Western economic world. The approach of the present study begins from the macro level of European integration and continues to the micro level where the integration processes of employee organisations and employers are analysed. The focus of the study is on the formal and informal economies and their impact on migration willingness. The processes of these phenomena can be classified into three spheres, the specific research questions are:

- 1) What are the roles of the “old socialist” central planned economy and the socialist secondary economy in the development of market economy institutions?
- 2) How significant are the formal and informal economies for the working population as sources of income.
- 3) How do the formal and informal economies impact on migration willingness?

Development of the market economy institutions

Due to the breakdown of the European planned economies Western European economic culture has diffused to the European transition countries. Currently “new European” and “old socialist” economic institutions coexist in parallel. These economic institutions have integrated in such a way as to create a mixture of the “old” and “new”.

The socialist heritage of organising economic activities and the “new” capitalist or market-based economy with its institutional order should not be seen as mutually exclusive alternatives. The legacy of the socialist past persists today and coexists with the “new” institutions. Although many formal and informal institutions of the former socialist era still exist in the post-Socialist countries, due to the collapse of European planned economies the western economic world and economic cultures have expanded to the current transition countries. At the European and state levels this political and economic process has shown an eastward enlargement of Western enterprises and other economic organisations. Due to these changes in the (regional and international) economic environment institutions, market economies and different economic cultures have become a driving force in the developments of the European transition countries.

A long era of planned economy created wide and long-lasting economic subcultures which tend to continue their existence even though they have lost their relevance. What is more, the historical

backgrounds are far more complex and they do not end in the Socialist era. For example in Estonia, the legislation of the 1930s was used as a constitutional basis when the Soviet Republic fought its way towards restored independence. This example presents a feature typical for all transition economies: the institutional lag in the transition. This institutional lag can still be seen as leaning on the socialist institutions on one hand and restoring the old institutions from the pre-socialist era on the other. Although the present macro level roots and causes of informal economy in transition countries are different from those in the socialist era, some influences of the socialist informal economy still persist in every-day life.

Formal and informal economies as income sources

Preconditions for the integration of various enterprises and employee organisations in the expanding economic market economy institutions are emphasised. New practices for economic activities are emerging in the various sectors of economy. Simultaneously the informal sector retains an important role in the economy.

The transition process has caused social polarisation or fragmentation within the post-socialist countries. New technologies set higher requirements for skilled workforce. As the new private sector and particularly transnational corporations have established themselves in the post-socialist countries, the workforce has faced not only new jobs and career prospects but also new trends of labour market fragmentation typical for old market economy countries. However, especially in the case of St. Petersburg, fragmentation in the labour market is mostly caused by the general problems in the economic transition.

One of the characteristics of transition economies is the significance of the informal economy, which is emphasised during a crisis in the formal economy. Economic activity integrates individuals into institutions representing different economic cultures. Access to the internal labour markets and upward career in the employee organisations in the formal sector of the economy and economic activity in informal social networks serve as examples of this human integration.

Individuals and households in European transition countries are benefiting of a great variety of different income sources. Despite all the changes on the macro and individual levels the heritage of the informal or secondary economy of the socialist era is still a part of everyday life. Thus, instead of looking at a limited number of indicators illustrating the (macro) economic developments in the transition countries, more attention should be paid to their internal dynamics regarding social processes. Moreover, the income level in the urban regions studied is relatively low when compared to the Western neighbouring countries. Taking advantage of various informal income sources is a must for many households to meet their everyday needs.

Migration willingness

At the individual level the relations between employers and employees in different organisations are of considerable importance. Enterprises and other organisations are furthermore being interpreted as arenas for human activity which shape individual experiences and expectations. Individuals participate in different economic cultures. Willingness to emigrate is affected by the experiences and expectations of working population.

Since the late 1980s international migration has emerged as an issue of considerable political, social and economic importance. In Europe, migration pressures have resulted from the ongoing processes of European integration and from the upheavals in the former socialist countries of Eastern Europe. In the latter group of countries living conditions have changed dramatically. As the status and position of different demographic groups change, feelings of inequality and discontent easily begin to ferment.

According to the survey data of the study most of the potential emigrants indicate willingness to migrate to the traditional destination countries. Thus the future migration flows will very likely resemble the historical migration flows. However, due to the now foreseeable European Union it can be assumed that at the state (macro) level income and GDP differentials between the East and West of Europe will gradually converge. Simultaneously, at the regional or micro level, population groups of different regions are being polarised by their ability to take advantage of the expected macro level economic growth. This argument can be justified by the fact that during the transition process social polarisation has taken place in virtually all the post-socialist countries.

In long term this polarisation or fragmentation will affect labour market developments on the level of the entire European Union, as migration is one of the market-driven mechanisms through which the supply of and demand for labour force seek equilibrium. New technologies have revolutionised both processes and products, thus also changing the demand for immigrant labour force. In other words fragmentation in the labour market will result in fragmentation in the migratory flows.

At the regional level particular growth poles or centres are the most able to take advantage of the technological development and both the domestic and immigrant skilled labour force. On the other hand, the demand for skilled labour force may be an obstacle to development if the supply and demand do not meet.

As seen in the industrialised Western countries, mismatches in the labour market easily lead to severe structural problems of the labour market despite prolonged economic growth: continuous shortage of labour force in some sectors of the economy and high rates of unemployment in others. From the regional point of view the problems of the agrarian periphery are the most acute. It is doubtful if the effects of economic growth will automatically spread from the cities to the more rural regions.

In the European context the process of integration of the West European economies and the breakthrough of the global economy have intensified competitive pressures in the labour markets. In these processes the changing technical environment is a central element. Thus, the post-socialist economies are facing simultaneous pressures: the challenges caused by the domestic transition processes, European integration, and globalisation.

The labour market developments are a great challenge, especially for small EU candidate countries like Estonia, Latvia and Lithuania. The population and labour force of these countries are small, particularly if seen in the context of the entire European Union. Thus labour force migration from these countries cannot become large in absolute numbers. On the other hand, most potential migrants from these countries within the enlarged European Union are those with the highest education and skills. One of the dilemmas of the transition and integration processes will likely be that related to the mobility of human capital – a rare and precious factor of production.

LÄHTEET

- Alford, Robert R. & Feige, Edgar L. 1989. Information Distortions in Social Systems: the Underground Economy and other Observer-subject-policymaker Feedbacks. Teoksessa Feige, Edgar L. (toim.) *The Underground Economies. Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge University Press. New York. 57-79.
- Amsden, H. A. & Kochanowicz, J. & Taylor, L. 1994. *The Market Meets its Match. Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Harvard University Press. Cambridge.
- Arakelian, A. 1950. *Industrial Management in the USSR*. Public Affairs Press. Washington.
- Bayer, Agnes. 2002. The New Role of the Visegrad Countries as a Region of Transit Migration in the 1990s. Teoksessa Kultalahti, Olli & Ilari Karppi & Heikki Rantala (toim.) *Transitions and Migration Pressure in Europe*. Ilmestyy 2002.
- von Beyme, Klaus. 1996. A New Movement in an Ideological Vacuum: Nationalism in Eastern Europe. Teoksessa Andrusz, Gregory & Michael Harloe & Ivan Szelenyi (toim.) *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell Publishers. Cornwall. 268-285.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Järjen käytännöllisyys. Toiminnan teorian lähtökobtia*. Vastapaino. Tampere.
- Boyle, Paul & Halfacree, Keith & Robinson, Vaughan. 1998. *Exploring Contemporary Migration*. Longman. Singapore.
- Braudel, Fernand. 1992. Eurooppa valloittaa planeetan. Teoksessa Braudel, Fernand & Maurice Aymard & Jacques Dupâquier & Pierre Gourou & Massimo Pallottino (toim.) *Eurooppa*. Vastapaino. Tampere. 11-39.
- Bruni, Michele & Venturini, Alessandra. 1995. Pressure to migrate and Propensity to Emigrate: The Case of the Mediterranean Basin. *International Labour Review*. Vol. 134, No 3. 377-400.
- Burda, Michael. 2002. EU:n itälaajeneminen ja työvoiman liikkuvuus. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 1/2002. Kansantaloudellinen Yhdistys. 6-18.
- Cagan, P. 1958. The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply. *The Journal of Political Economy*. Volume 66. 303-328.
- Carnoy, Martin & Castells, Manuel & Benner, Chris. 1997. Labour Markets and Employment Practices in the Age of Flexibility: A Case Study of Silicon Valley. *International Labour Review*. Vol. 136. 1/1997. 25-48.
- Castells, Manuel & Portes, Alejandro. 1989. World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy. Teoksessa Portes, Alejandro & Manuel Castells & Lauren A. Benton (toim.) *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 11-37.

- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society. Volume 1. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Blackwell. Cambridge
- Chesnais, J-C. 1993. Soviet Emigration: Past, Present and Future. Teoksessa *The Changing Course of International Migration*. OECD. 105-112.
- Conditions for Business Activities of Foreign Investors in the Czech Republic*. 1995. Third Edition. Joint Ventures Club, Consortium. Prague.
- Culyer, A. J. 1980. *The Political Economy of Social Policy*. Martin Robertson. Oxford.
- Dallago, Bruno. 1990. *The Irregular Economy. The "Underground" Economy and the "Black" Labour Market*. Billing & Sons Ltd. Worcester.
- Danzin, André. 1985. Introduction. Teoksessa *Managing Global Issues -Reasons for Encouragement*. The Club of Rome Helsinki Conference. University of Helsinki, Lahti Research and Training Centre. Lahti. 154-155.
- De Swaan, A. 1995. Prospects for Transnational Social Policy in Europe: East-West Relations. *International Journal of Sociology*. 25 (1). 8-22.
- Edwards, Rickhards. 1979. *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. Basic Books, Inc. New York.
- Eesti statistika 1996. *Kuukiri* 7/1996. Eesti Statiskaamet. Tallinn.
- Emmerij, L. 1993. The International Situation, Economic Development and Employment. Teoksessa *The Changing Course of International Migration*. OECD. 123-130.
- Eriksson, Tor. 1991. Työmarkkinoiden toiminta. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3/1991. Kansantaloudellinen yhdistys. Helsinki. 313-318.
- Eronen, J. 1983. Havaintoja neuvostotaloustieteestä. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3/1983. Kansantaloudellinen Yhdistys. 314-318.
- Eskelinen, Heikki. 2001. Itäraja: uuden kehitysvaiheen kokemuksia ja näkymiä. Teoksessa Elli Heikkilä (toim.) *Muuttoliikkeet vuosituhannen vaihtuessa – halutaanko niitä ohjata? Siirtolaisuustutkimuksia A 24. Siirtolaisuusinstituutti. Vammala. 117-123.*
- Euregio Karelia – Osana pohjoista ulottuvuutta*. Kainuun liitto & Pohjois-Karjalan liitto & Pohjois-Pohjanmaan liitto & Karjalan Tasavalta. Julkaisematon raportti. 27 sivua.
- Euroopan komissio. 1997a. *Agenda 2000. Kofti vahvempaa ja laajempaa unionia*. Asiakirjan KOM(97) lopull. perusteella laadittu asiakirja. Euroopan unionin tiedote. Täydennysosa 5/97.
- Euroopan komissio. 1997b. *Agenda 2000. Komission lausunto Slovakian tasavallan hakemuksesta Euroopan Unionin jäseneksi*. Asiakirjan KOM(97) lopull. perusteella laadittu asiakirja. Euroopan unionin tiedote. Täydennysosa 9/97.
- Euroopan komissio. 1997c. *Agenda 2000. Komission lausunto Viron hakemuksesta Euroopan Unionin jäseneksi*. Asiakirjan KOM(97) lopull. perusteella laadittu asiakirja. Euroopan unionin tiedote. Täydennysosa 11/97.
- Euroopan komissio. 1997d. *Agenda 2000. Komission lausunto Tšekin tasavallan hakemuksesta Euroopan Unionin jäseneksi*. Asiakirjan KOM(97) lopull. perusteella laadittu asiakirja.

- Fassmann, H. & Kollár, D. 1996. *The Rise of Transnational Labour Market: The Austrian-Slovakian Example*. Esitelmä seminaarissa European Regional Science Association. 36th European Congress. ETH Zurich, Switzerland. 26-30 August 1996.
- Fassmann, H. & Münz, R. 1994. European East-West Migration. *International Migration Review*. Volume XXVIII. Number 3. 520-538.
- Feige, Edgar L. 1989. Introduction. Teoksessa Feige, Edgar, L. (toim.) *The Underground Economies. Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge University Press. New York. 1-9.
- Fischer, P. 1998. Baltic EU Membership and Migration: Too Much Fear in the West, too High Expectations in the East. Teoksessa K. Hakola (toim.) *Migration and Refugee Policy on the Eastern Border of the European Union*. Jyväskylän yliopisto. 59-68.
- Galbraith, John Kenneth. 1968. *Uusi yhteiskunta*. Kirjayhtymä. Helsinki.
- Giddens, Anthony. 1984. *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Toiminnan, rakenteen ja ristiriidan käsitteet yhteiskunta-analyysissä*. Otava. Helsinki.
- Granovetter, Mark S. 1973. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. Volume 78.
- Gray, J. 1990. Totalitarianism, Reform and Civil Society. Teoksessa Paul E. F. (toim.) *Totalitarianism at the Crossroads*. Transaction Book. 97-143.
- Green, A. E. 1997. Exclusion, Unemployment and Non-employment. *Regional Studies*. Volume 31. Number 5. 505-520.
- Grossman, Gregory. 1989. Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population. Teoksessa Portes, Alejandro & Manuel Castells & Lauren A. Benton (toim.) *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Advanced Countries*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 150-170.
- Haaparanta, Leila & Niiniluoto, Ilkka. 1995. *Johdatus tieteelliseen ajatteluun*. Helsingin yliopiston filosofian laitoksen julkaisuja. No 3 1986. Helsinki.
- Harding, Philip & Jenkins, Richard 1989. *The Myth of the Hidden Economy. Towards a New Understanding of Informal Economic Activity*. Open University Press. Philadelphia.
- Hart, Keith. 1973. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*. 11/1. 61-89.
- Hassinen, Pia. 1999. *Interreg- ja Tacis-raja-alueohjelmien yhteensovittaminen*. Itälinja. Lähialueyhteistyön yksikkö. ITÄ-24. Ulkoasiainministeriö.
- Heiskala, Risto. 1996. *Kohti keinotekoista yhteiskuntaa*. Gaudeamus. Tampere.
- Hjerppe, Reino. 2001. EU:n laajeneminen ja muuttoliikepaineet. Teoksessa Elli Heikkilä (toim.) *Muuttoliikkeet vuosittuubannen vaihtuessa – halutaanko niitä ohjata? Siirtolaisuustutkimuksia A 24*. Siirtolaisuusinstituutti. Vammala. 137-143.
- Hobbes, Thomas. 1999. *Leviathan. Eli kirkollisen ja valtiollisen yhteiskunnan aines, muoto ja valta*. Vastapaino. Tampere.
- Holmes, Leslie. 1997. *Post-Communism. An Introduction*. Polity Press. Cornwall.

- Hytönen, Pirjoleena. 1998. Kontakti on kova sana - työllistymisessäkin. *Työelämän tutkimus*. Vol. 8. 2/1998. 27-28.
- Häkli, Jouni. 1994. *Maakunta, tieto ja valta. Tutkimus poliittis-ballinnollisen maakuntadiskurssin ja sen historiallisten edellytysten muotoutumisesta Suomessa*. Acta Universitatis Tamperensis ser A vol. 415. Vammala.
- Hönekopp, E. 1993. East-West Migration: Recent Developments Concerning Germany, and some Future Prospects. Teoksessa *The Changing Course of International Migration*. OECD. 97-104.
- Intriligator, Michael D. 1997. The Role of Institutions in the Transition to a Market Economy. Teoksessa Haavisto, Tarmo (toim.) *The Transition to a Market Economy. Transformation and Reform in the Baltic States*. Edward Elgar Publishing Limited. Cheltenham. 222-240.
- Johnston, R. J. 1989. Philosophy, Ideology and Geography. Teoksessa Gregory, J & R. Walford (toim.) *Horizons in Human Geography*. Macmillan. London.
- Joumard, I. 1993. The Informal Sector, Employment and the Institutional Framework in Developing Countries. Teoksessa *The Changing Course of International Migration*. OECD. 131-136.
- Jukarainen, Pirjo. 2000. *Rauhan ja raudan rajoilla*. Rauhan- konfliktitutkimuskeskus. Tutkimuksia 90/2000. LIKE. Tampere.
- Järvinen, Marketta & Obstbaum, Meri. 2001. Keski- ja Itä-Euroopan maiden talouspolitiikka ja EU:n laajentuminen. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 2/2001. Kansantaloudellinen Yhdistys. 283-295.
- Kagarlitski, Boris. 1992. *Hajonnut monoliitti*. Orient Express. Helsinki.
- Kannike, S. 1995. Totalitarismin muistot "henkisenä romurautana". Teoksessa *Pontes novi*. Gummerus Kirjapaino Oy. Saarijärvi. 141-153.
- Karppi, Ilari & Kultalahti, Olli & Rantala, Heikki. 2000. Eastward Enlargement of the EU and Changing Labour Markets. Teoksessa Kangaspuro, Markku (toim.) *Russia: More Different than Most*. Kikimora publications. Series B:16. Helsinki. 259-286.
- Karppi, Ilari & Rantala, Heikki. 1998a. Itä-länsi-muuton suuntautuminen: taustoja, tilanteita ja tapaushistorioita (Directions of East-West Migration: Backgrounds, Cases and Event Histories). *Terra* 110: 3, 159-171.
- Karppi, Ilari & Rantala, Heikki. 1998b. *Strategisten ryhmien etsintä Euroopan siirtymätalouksien työmarkkeinoilta*. Julkaisematon artikkelikäsitelmä. 25 sivua.
- Karppi, Ilari. & Rantala, Heikki. 1998c. Ethnic and Social Determinants of East-West Migratory Trends in the Baltic Sea Area Transition Economies. *Yearbook of Population Research in Finland*. XXXIV. 87-101.
- Karppi, Ilari. 1999. Globalisaatio ja talouden uusi alueellinen jäsentymisen. Teoksessa Karppi, Ilari & Olli Kultalahti & Jukka Mykkänen & Heikki Rantala (toim.) *Työ etsii tekijäänsä – näkökulmia työmarkkinoiden kohtaanto-ongelmiin Tampereen seutukunnassa*. Tampereen seudun kumppanuusprojekti yhteistyössä Tampereen yliopiston kanssa 1/99. Tampere. 77-100.

- Karppi, J. Ilari. 1998. Transboundary Resource Flows and the New Arenas for Labour Force Markets in Central Europe. Teoksessa Kosonen Riitta & Asta Salmi (toim.): *Institutions and Post-Socialist Transition*. Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja B22. Helsinki. 81-121.
- Kasvio, Antti. 1994. *Uusi työn yhteiskunta. Suomalaisen työelämän muutokset ja kehittämismahdollisuudet*. Gaudeamus. Helsinki.
- Katsenelinboigen, A. 1977. Coloured Markets in the Soviet Union. *Soviet Studies*. Vol. XXIX, no. 1. 62-85.
- Kiander, Jaakko & Vartiainen, Juhana. 2001. EU:n itälaajeneminen ja suomalaiset työmarkkinat. *Kansantaloudellinen aikakauskirja 2/2001*. Kansantaloudellinen Yhdistys. 296-314.
- Kiander, Jaakko. 1998. Työmarkkinoiden rakenteet ja joustavuus. Teoksessa Pohjola, Matti (toim.) *Suomalainen työttömyys*. Taloustieto Oy. Helsinki. 261-287.
- Koivusalo, Markku. 1994. Keskitetystä valtioista kehitysmaihin (eli kartoitus "väestöongelmasta"). Teoksessa Ollila, Eeva & Päivi Topo & Meri Koivusalo & Kristiina Kajesalo (toim.) *Vallaton väestö. Kansallisia ja kansainvälisiä väestöpoliittisia kysymyksiä*. WSOY. Juva. 52-83.
- Kopál, P. 1993. *Slovak Republic. Your Business Partner*. Slovak Chamber of Commerce and Industry. Bratislava.
- Kornai, János. 1980. *Economics of Shortage. Contributions to Economic Analysis*. Volume A. North-Holland Publishing Company. Amsterdam.
- Kultalahti, Olli. 2001a. Kansallisia ja kansainvälisiä muuttopaineita uuden vuosituhannen kynnyksellä. Teoksessa Heikkilä, Elli (toim.) *Muuttoliikkeet vuosituhannen vaihtuessa – halutaanko niitä ohjata?* Siirtolaisuustutkimuksia A 24. Siirtolaisuusinstituutti. Vammala. 71-89.
- Kultalahti Olli. 2001b. *On Polarisation Trends of Recent Immigration Flows in Europe*. Seminaariraportissa Le migrazioni internazionali come fattore di sicurezza e cooperazione. Università degli Studi "La Sapienza" di Roma. Lokakuu 2001.
- Kyntäjä, Eve & Kulu, Hill. 1998. *Muuttonäkymät Venäjältä ja Baltian maista Suomeen*. Siirtolaisuustutkimuksia A 20. Siirtolaisuusinstituutti. Vammala.
- Kytö, Hannu. 1998. *Muuttajan muuttuvat motiivit eräissä suomalaisissa kaupungeissa 1980- ja 1990-luvuilla. Muuttoaiheet hyvinvointiteoreettisesta näkökulmasta*. Suomen kuntaliitto. Helsinki.
- Lane, David. 1987. *Soviet Labour and the Ethic of Communism. Full Employment and the Labour Process In the USSR*. Billing & Sons Ltd. Worcester.
- Lauristin, Marju & Vihalemm, Peeter. 1997. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987-1997). Teoksessa Lauristin, Marju & Peeter Vihalemm & Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull (toim.) *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu University Press. Tartto. 73-126.
- Lavigne, Marie. 1995. *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*. Macmillan Press Ltd. London.

- Lavikka, Riitta & Teder, Juhan & Varendi, Merle. 1994. *Viron vaatetusteollisuus tienhaarassa: yhteiskunnan muutosten bejastuminen Viron vaatetusteollisuudessa*. Tampereen yliopisto. Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos. Työelämän tutkimuskeskus. Työraportteja 49/1994. Tampere.
- Lee, Everett. 1969. A Theory of Migration. Teoksessa Jackson, J. A. (toim.) *Migration*. Sociological Studies 2. Cambridge. 282-297.
- Liebkind, Karmela. 1994. *Maahanmuuttajat. Kulttuurien kohtaaminen Suomessa*. Gaudeamus. Helsinki.
- Locke, John. 1995. *Tutkielma hallitusvallasta. Tutkimus poliittisen vallan oikeasta alkuperästä, laajuudesta ja tarkoituksesta*. Gaudeamus. Helsinki.
- MacIntyre, Alasdair. 1987. *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Gerald Duckworth & Co. Ltd. London.
- Malaska, Pentti. 1986. Kompleksisuudesta. Teoksessa Koskiahho, Briitta (toim.) *Kompleksisuus ja yhteiskuntatieteet*. Seminaariraportti. Tampereen yliopisto. Sosiaalipolitiikan laitos. Raportteja 4/1986. Tampere. 18-26.
- Mangalam, J.J. 1968. *Human Migration. A Guide to Migration Litterature in English 1955-1962*. Lexinton.
- Mannermaa, Mika. 1991. *Evolutionaarinen tulevaisuudentutkimus*. Acta futura fennica 2. Valtion painatuskeskus. Helsinki.
- Marx, Karl. 1970. *Kansantaloustieteen arvostelua*. Satakunnan Yhteisvoima Oy. Pori.
- Marxilais-leniniläisen filosofian perusteet*. Ei painovuotta. Kustannusliike Edistys. Moskova.
- Massey, Douglas S. & Arango, Joaquin & Hugo, Graeme & Kouaouci, Ali & Pellegrino, Adela & Taylor, J. Edward. 1997. Causes of Migration. Teoksessa Guibernau, Monserrat & John Rex (toim.) *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Polity Press. Cambridge. 257-269.
- Matthews, Mervyn. 1978. *Class and Society in Soviet Russia*. Allen Lane The Penguin Press. London.
- Matthews, Mervyn. 1986. *Poverty in the Soviet Union. The Life-Styles of The Underprivileged in Recent Years*. Cambridge University Press. London.
- Matthews, Mervyn. 1987. Aspects of Poverty in the Soviet Union. Teoksessa Herleman, Horst (toim.) *Quality of Life in the Soviet Union*. Kennan Institute for Adavanced Russian Studies. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Westview Press. Boulder. 43-63.
- McCaskey, Michael B. 1988. The Challenge of Managing Ambiguity and Change. Teoksessa Pondy, Louis R. & Richard J. Boland Jr & Howard Thomas (toim.) *Managing Ambiguity and Change*. John Wiley & Sons. Chichester. 1-15.
- McIntyre, Robert. 2001. *The Role of Small and Medium Enterprises in Transition; Growth and Entrepreneurship*. UNU World Institute for Development Economies Research. Hakapaino Oy. Helsinki.

- Melin, Harri. 1996. *Suunnitelman varjossa. Tutkimus yritysjohtajista Neuvostoliitossa ja Venäjällä*. Acta Universitatis Tamperensis ser A vol. 489.
- Mishalchenko, Jury. V. & Pautola, Niina. 1995. The Taxation of Banks in Russia. *Idäntalouksien katsauksia* 9/1995. Suomen Pankki. Idäntalouksien yksikkö. Helsinki. 67-71.
- Niggle, C. J. 1997. Income Inequality and Poverty in Central European Transitional Economies. Teoksessa Sevic, Z. & G. Wright (toim.) *Transition in Central and Eastern Europe*. YASF. Student Cultural Centre. Belgrade. 53-65.
- Neuman, W. C. 1994. *Social Research Methods. Qualitative and Quantitative Methods*. Allyn and Bacon. Boston.
- Numeri Pragensis*. 1995. Numeri Pragensis. Statistická zpráva o hlavním městě. Městská statistická správa.
- Nätti, Jouko. 1988. *Työmarkkinoiden lobkoutuminen Suomessa*. Työvoimapolitiittisia tutkimuksia Nro 78. Työvoimaministeriö. Suunnitteluosasto. Helsinki.
- Ojala, Marjo. 1992. *Viron uudistuva talous ja oikeus. Sosialismista kohti markkinoita*. Lakimiesliiton kustannus. Helsinki.
- Pehkonen, Jaakko. 1998. Työmarkkinoiden kohtaanto ja alueelliset työttömyyserot. Teoksessa Pohjola, Matti (toim.) *Suomalainen työttömyys*. Taloustieto Oy. Helsinki. 315-336.
- Piirainen, Timo. 1993. Arkielämä, toimeentulo ja eriarvoisuus Venäjällä. Teoksessa Piirainen, Timo. (toim.) *Itä-Euroopan murros ja Suomi*. Helsingin yliopisto. Sosiaalipolitiikan laitos. Tutkimuksia 1/1993. Tampere. 79-103.
- Piore, Micheal, J. 1980. Dualism as s Response to Flux and Uncertainty. Teoksessa Berger, Suzanne & Micheal, J. Piore (toim.) *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*. Cambridge University Press. New York.
- Pohjola, Anneli. 1999. *Työmarkkinavalmiuksien reunaehdot*. Lapin yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja B. Tutkimusraportteja ja selvityksiä 29. Lapin Yliopistopaino. Rovaniemi.
- Polanyi, Karl. 1944. *The Great Transformation. The Political and the Economic Origins of our Time*. Beacon Press. Boston.
- Popper, Karl R. 1995. *Arvauksia ja kumoamisia. Tieteellisen tiedon kasvu*. Gaudeamus. Tampere. Englanninkielinen alkuteos *Conjectures and Refutations*. 1963.
- Raik, Kristi. 2002. *Democracy and Integration into the EU as Conflicting Logics*. Esitelmä seminaarissa Europe's New Scripts: Seminar on Diverse Representations of Eastern European Integrational Processes. 16.-18. 5. 2002. Helsingin yliopisto. 16 sivua.
- Rantala, Heikki. 1994. *Suomen työmarkkinat, muuttoliike ja Viron talouden muutos – Virosta Suomeen muuttaneiden sijoittuminen työelämään*. Aluetieteen pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto. Aluetieteen ja ympäristöpolitiikan laitos. Julkaisematon käsikirjoitus.
- Rantala, Heikki. 1998. *Elintasoerot ja muuttoliike. Tulot, työmarkkinat ja maastamuutto Pietarin, Tallinnan, Praban ja Bratislavan kaupunkiseuduilla*. Aluetieteen lisensiaattityö. Tampereen yliopisto. Aluetieteen ja ympäristöpolitiikan laitos. Julkaisematon käsikirjoitus.

- Rantala, Heikki. 1999. Työvoiman laadullinen kysyntä ja rekrytointikanavat Tampereen seutukunnassa. Teoksessa Karppi, Ilari & Olli Kultalahti & Jukka Mykkänen & Heikki Rantala (toim.) *Työ etsii tekijäänsä – näkökulmia työmarkkinoiden kohtaanto-ongelmiin Tampereen seutukunnassa*. Tampereen seudun kumppanuusprojekti yhteistyössä Tampereen yliopiston kanssa 1/99. 65-76.
- Rantala, Heikki. 2000. Taloudellisia integraatioita. Epävirallisen talouden näkökulma Euroopan siirtymätalouksien kehitykseen. Teoksessa Mäkilä, Maija & Katriina Siivonen (toim.) *Muuttuvat asemat. Kompassi integraation arkeen*. Kirja-Aurora. Turku. 145-171.
- Reijonen, Pekka. 1999. Maailma muuttuu – vaan mihin suuntaan? Työnteon osaaminen tietokoneyhteiskunnassa. *Työelämän tutkimus*. Vol. 10. 1/1999. 6-8.
- Roberts, Bryan R. 1989. Employment Structure, Life Cycle, and Life Changes: Formal and Informal Sectors in Guadalajara. Teoksessa Portes, Alejandro & Manuel Castells & Lauren A. Benton (toim.) *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Advanced Countries*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 40-59.
- Rose, Richard. 1991. *Between State and Market. Key Indicators of Transition in Eastern Europe*. Centre for the Study of Public Policy. University of Strathclyde. Glasgow.
- Rosengren, Karl Erik. 1997. Culture in Society: Agency and Structure, Continuity and Change. Teoksessa Lauristin, Marju & Peeter Vihalemm & Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull (toim.) *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu University Press. Tartto. 9-24.
- Rostow, W.W. 1962. *Taloudellisen kasvun vaiheet*. WSOY. Porvoo.
- Ruelle, David. 1992. *Sattuma ja kaaos*. Art House. Jyväskylä
- Ruoho, S. 1983. Taloustieteellisen keskustelun yhteydet talousuudistuksiin Neuvostoliitossa. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3/1983. Kansantaloudellinen Yhdistys. 319-322.
- Ruutsoo, R. 1991. Miten neuvostotilastoja on luettava. *Tiede & edistys* 2/91. 132-137.
- Schaeffer, Peter V. 1993. A Definition of Migration Pressure Based on Demand Theory. *International Migration*. Vol. XXXI-1-1993. 43-72.
- Seppälä, Y. 1985. Positiivinen ja hermeneuttinen tulevaisuudentutkimus. Teoksessa Malaska, Pentti & Mika Mannermaa (toim.) *Tulevaisuuden tutkimus Suomessa*. Gaudeamus. Juva. 63-93.
- Shevtsova, L. 1992. Post-Soviet Emigration Today and Tomorrow. *International Migration Review*. Volume XXVI. Number 2. 241-257.
- Shkaratan, O. I. & Rukavishnikov, V. O. 1986. Social Strata in the Class Structure of Socialist Society (An Attempt at Theoretical Construction and Empirical Investigation). Teoksessa Yanowitch, M. (toim.) *The Social Structure of the USSR. Recent Soviet Studies*. M. E. Sharpe, Inc. New York. 81-103.
- Sik, Endre. 1994. From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 18. Number 1. 46-70.

- Šik, Ota. 1972. *Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy*. International Arts and Sciences Press, Inc. New York.
- SITRA. 1990. *Joustava tuotanto ja verkostotalous. Tekniikan, talouden ja yhteiskunnan vuorovaikutus 1990-luvulla*. Suomen itsenäisyyden juhluvuoden 1967 rahaston julkaisu nro 109. Helsinki.
- Smith, Adam. 1933. *Kansojen varallisuus. Tutkimus sen olemuksesta ja tekijöistä*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvoo.
- Sopemi. 2001. *Trends in International Migration*. Annual Report. 2001 Edition. OECD.
- Sotarauta, Markku. 1996. *Kohhti epäselvyyden hallintaa. Pehmeä strategia 2000-luvun alun suunnittelun lähtökohdista*. Tulevaisuuden tutkimuksen seura/Finnpublishers. Acta Futura Fennica No 6. Jyväskylä.
- Steiner, Rudolf. 1975. *Yhteiskunnallisen kysymyksen ydinkohdista*. Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen. Oulu.
- Straubhaar, Thomas. 1993. Migration pressure. *International migration*. Vol. XXXI-1-1993. 5-42.
- Susiluoto, Ilmari. 1996. Historian raskas taakka. Teoksessa Sailas, Anne & Ilmari Susiluoto & Martti Valkonen (toim.) *Venäjä – jättiläinen tuuliajolla*. Oy Edita Ab. Helsinki. 13-84.
- Sutela, Pekka. 1982. *Neuvostotalouden periaatteet*. WSOY. Juva.
- Sutela, Pekka. 1992. "Mutta jos keskussuunnitelu olikin markkinoita?". *Tiede & Edistys*. 2/92. 115-120.
- Swaminathan, Madhura. 1991. *Understanding the "Informal Sector": A Survey*. WIDER Working Papers. Helsinki.
- Tilastokeskus. 1994. *Epävirallinen talous Suomen BKT-laskennassa*. Esitutkimus. Raportti n:o 1994:4.
- Tiusanen, Tauno. 1980. *Sosialismi vai byrokratia*. Yhteiskirjapaino Oy. Helsinki.
- Tiusanen, Tauno. 1981. *SEV ja muutoksen aika*. Kirjayhtymä. Helsinki.
- Tiusanen, Tauno. 1987. *Gorbatsšov – neuvostotalouden uudistaja. Perestroika – Gorbatsšov in talousuudistus*. Gummerus. Jyväskylä.
- Valtioneuvoston kanslia. 2001. *EU:n laajeneminen ja Suomi*. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 2001/1. www.vn.fi/vnk. 1.2.2001.
- Vartiainen, Perttu. 1989. Alueellisen muuttoliiketutkimuksen tienhaarassa. *Siirtolaisuusinstituutti. Siirtolaisuus* 4/1989. 6-13.
- Vikat, A & Notkola, V. 1996. *Keitä he ovat? Virosta ja entisestä Neuvostoliitosta Suomeen muuttaneet vuosina 1988 ja 1992*. Helsingin kaupungin tietokeskuksen tutkimuksia 1996:3.
- Volgyes, Ivan. 1986. *Politics in Eastern Europe*. The Dorsey Press. Chicago.
- Widgrén, Mika. 2001. Itälaajeneminen, tuotannon sijoittuminen ja Euroopan integraatio. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 1/2001. Kansantaloudellinen Yhdistys. 6-18.
- Wilenius, Reijo. 1991. *Mihin maailma menee. Näkymä kriisien aikaan, kehityksen mahdollisuuksiin*.

Williams, Colin C. & Windebank, Jan. 1994. Spatial Variations in the Informal Sector: A Review of Evidence from the European Union. *Regional Studies*. Vol 28. 8/1994. 819-826.

Winters, L.A. & Wang, Z. K. 1994. *Eastern Europe's International Trade*. Manchester University Press. Manchester.

von Wright, Georg Henrik. 1985. *Filosofisia tutkielmia*. Kirjayhtymä. Helsinki.

LIITE 1

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

OSA A: Yritystä ja henkilöstöhallintoa koskevat kysymykset:

1. Kuinka monta työntekijää on edustamanne yrityksen palveluksessa?

noin _____ työntekijää

2. Entä kuinka arvioitte yrityksenne työntekijöiden lukumäärän kehittyvän tulevaisuudessa?

- 1 Lisääntyvän
- 2 Ei lisääntyvän eikä vähenevän
- 3 Vähenevän

3. Kuinka monta uutta työntekijää yritykseenne on palkattu kuluneiden kahdentoista kuukauden aikana?

noin _____ työntekijää

4. Entä kuinka moni työntekijä on lopettanut työskentelynsä yrityksessänne kuluneiden kahdentoista kuukauden aikana?

noin _____ työntekijää

5. Pyydämme teitä arvioimaan kuinka hyvin yrityksenne on saanut pätevää ja tarpeisiin parhaiten soveltuvaa työvoimaa seuraavien kanavien kautta.

	Hyvin	Huonosti
Julkisen työnvälityksen kautta	1	2
Yksityisen työnvälityksen kautta	1	2
Oppilaitosten välityksellä	1	2
Vanhojen työntekijöiden välityksellä	1	2
Työntekijät ovat itse hakeutuneet yrityksen palvelukseen	1	2
Työpaikkailmoituksilla (sanomalehdissä ja radiossa)	1	2

6. Mikä on edustamanne yrityksen omistuspohja?

1	Valtion yritys	6	Yksityinen yritys, ei ulkomaisia osakkaita tai ei merkittävää ulkomaista omistusta
2	Valtion omistama osakeyhtiö		
3	Kunnallinen yritys tai organisaatio	7	Joint Venture
4	Osuuskunta	8	Monikansallisen yrityksen paikallinen yksikkö
5	Yksityistetty valtionyritys	9	Joku muu, mikä

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

7. Mikä seuraavista aloista vastaa parhaiten edustamanne yrityksen toimialaa?

1	Konepajateollisuus	13	Kotitalouksesineiden ja moottori-ajoneuvojen korjaus
2	Sähkötekniinen/elektroniikkateollisuus	14	Tavaroiden vienti ja tuonti
3	Kemian-, lääke tai prosessiteollisuus	15	Rahoitus ja vakuutus
4	Tekstiili- vaatetus tai jalkineiteollisuus	16	Markkinointi ja mainonta
5	Talonrakennus	17	Liikkeenjohdon ja hallinnon palvelut
6	Tie- ja vesirakennus, muu infrastruktuurin rakennus ja ylläpito	18	Tekninen suunnittelu ja konsultointi
7	Liikenne, erityisesti henkilökuljetus	19	Koulutus ja tutkimus
8	Huolinta, tavarakuljetus tai varastointi	20	Lakiasiat
9	Energia- ja vesihuolto	21	Muu, mikä?
10	Majoitus ja ravitsemus		
11	Tukkukauppa		
12	Vähittäiskauppa tai tuotteiden jakelu		

8. Onko yritykseenne sijoitettu ulkomaista pääomaa?

- 1 Kyllä, noin _____% osakepääomasta
2 Ei

9. Pyydämme Teitä arvioimaan, kuinka suuri osuus yritykseenne vuotuisista henkilöstömenoista käytetään työntekijöiden koulutukseen?

noin _____ % vuotuisista palkkakuluista

10. Vastaavasti pyydämme Teitä arvioimaan, kuinka suuri osuus yritykseenne vuotuisesta kokonaistyöajasta käytetään työntekijöiden koulutukseen?

noin _____% vuotuisesta kokonaistyöajasta

11. Vastaavatko työntekijöiden koulutukseen käytetyt resurssit arvionne mukaan koulutustarvetta?

- 1 Kyllä
2 Ei

12. Toimivatko ammattiliitot yritykseenne piirissä?

- 1 Kyllä
2 Ei

13. Oletteko itse yritykseenne virallisen huippujohdon (johtokunnan tai hallituksen) jäsen?

- 1 Kyllä
2 Ei

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

14. Tekeekö yrityksenne huippujohto henkilöstön koulutukseen ja muuhun kehittämiseen liittyviä päätöksiä?

- 1 Kyllä, säännöllisesti
- 2 Kyllä, satunnaisesti
- 3 Varsin harvoin
- 4 Käytännössä ei koskaan

15. Onko yrityksessänne toteutettu erityisiä johtajiston kehittämisohjelmia?

	Kyllä	Ei
Yrityksen johtamiseen keskittyviä yleisohjelmia (<i>General Management</i>)	1	2
Markkinointiin keskittyviä erityisohjelmia (<i>Marketing</i>)	1	2
Rahoitukseen ja laskentatoimeen keskittyviä erityisohjelmia (<i>Finance and Accounting</i>)	1	2
Tuotantotalouteen ja -tekniikkaan keskittyviä erityisohjelmia (<i>Production Economics</i>)	1	2
Joitakin muita ohjelmia, mitä _____		

16. Onko yrityksenne ylimmän johtajiston keskuudessa nähdäkseen kiinnostusta erilaisiin kehittämisohjelmiin?

- 1 Suurta kiinnostusta
- 2 Kohtalaista kiinnostusta
- 3 Vähäistä kiinnostusta
- 4 Käytännössä ei lainkaan kiinnostusta

17. Pyydämme teitä arvioimaan, kuinka suuri osa yrityksenne eri tasojen johtajista on opiskellut tai harjoitellut ulkomailla työskennellessään yrityksenne palveluksessa?

Opiskelua ulkomaisissa oppilaitoksissa (yliopistot, colleget) _____ %
Harjoittelua ulkomaisissa yrityksissä _____ %

18. Onko yrityksenne eri tasojen johtajien keskuudessa arvionne mukaan kiinnostusta opiskeluun tai harjoitteluun ulkomailla?

- 1 Suurta kiinnostusta
- 2 Kohtalaista kiinnostusta
- 3 Vähäistä kiinnostusta
- 4 Käytännössä ei lainkaan kiinnostusta

19. Onko yrityksenne johtajiston keskuudessa arvionne mukaan kiinnostusta siirtyä ulkomaisen työnantajan palvelukseen Viron ulkopuolelle

- 1 Suurta kiinnostusta
- 2 Kohtalaista kiinnostusta
- 3 Vähäistä kiinnostusta
- 4 Käytännössä ei lainkaan kiinnostusta

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

20. Kuinka suuri osa yrityksenne työntekijöistä on seuraavissa työsuhteissa?

Määräaikaisessa työsuhteessa _____% työntekijöistä
 Osa-aikaisessa työsuhteessa _____% työntekijöistä
 Tilapäisessä työsuhteessa _____% työntekijöistä

21. Kuinka arvioitte näiden työsuhteiden määrän kehittyvän tulevaisuudessa?

	lisääntyy	pysyy ennallaan	vähenee
Määräaikaisten työsuhteiden määrä	1	2	3
Osa-aikaisten työsuhteiden määrä	1	2	3
Tilapäisten työsuhteiden määrä	1	2	3

OSA B: Teidän omia elinolosuhteitanne ja näkemyksiänne koskevat kysymykset:

22. Mikä on korkein suorittamanne tutkinto? Ympyröikää sopivin vaihtoehto.

- 1 Peruskoulu
- 2 Lukio
- 3 Ammattikoulu
- 4 Opisto tai ammattikorkeakoulu
- 5 Akateeminen tutkinto

23. Miltä alalta koulutuksenne on?

- 1 Liikkeenjohto, kauppa- tai taloustieteet
- 2 Tekniikka tai teollisuus
- 3 luonnontiede
- 4 Lääketiede tai hoitoala
- 5 Laki-, yhteiskunta- tai käyttäytymistiede
- 6 Opettajakoulutus
- 7 Maa- tai metsätalous
- 8 Muu kuin edellä lueteltu, mikä

24. Mistä lähtien olette työskennellyt tässä yrityksessä?

Vuosi 19_____

25. Oletteko osallistunut työnantajanne järjestämään työhönne liittyvään koulutukseen viimeisen vuoden aikana?

- 1 Kyllä, noin _____ työpäivää vastaavan määrän viimeisen vuoden aikana
- 2 En

26. Teettekö toista tai useampaa palkkatyötä tämän työn lisäksi?

- 1 Jatkuvasti
- 2 Epäsäännöllisesti
- 3 Ei ole muita työpaikkoja

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

27. Omistatteko Te tai joku perheenne jäsen osakkeita tai osuuksia tästä yrityksestä, jossa työskentelette?

- 1 Kyllä
2 Ei

28. Omistatteko te tai joku perheenne jäsen jonkin yksityistetyn valtionyrityksen osakkeita?

- 1 Kyllä
2 Ei

29. Kuinka tärkeänä pidätte seuraavassa lueteltuja yrityksen tarjoamia lisäetuja taloudellisen tilanteenne kannalta?

Yrityksen tarjoama lisäetu	Merkitys taloudelliselle tilanteelle				Yritys ei järjestä
	Erittäin suuri	Melko suuri	Melko pieni	Ei merkitystä	
Lastenhoito	1	2	3	4	0
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	1	2	3	4	0
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti	1	2	3	4	0
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti	1	2	3	4	0
Työpaikkaruokailu	1	2	3	4	0
Opintotuki	1	2	3	4	0
Työsuhdeasunto	1	2	3	4	0
Työsuhdeauto	1	2	3	4	0
Mikrotietokone	1	2	3	4	0
Matkapuhelin	1	2	3	4	0
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	1	2	3	4	0
Terveysten- tai sairaanhoito	1	2	3	4	0

30. Jos nyt haluaisitte vaihtaa työpaikkaa, kuinka todennäköisesti etsitte työtä paikkakunnaltanne, muualta Virostä tai ulkomailta?

	Etsisin varmasti	Todennäköisesti etsisin	Todennäköisesti en etsisi	Varmasti en etsisi
Asuin- tai työpaikkakunnaltanne	1	2	3	4
Muualta Virostä	1	2	3	4
Ulkomailta	1	2	3	4

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

31. Aiotteko vaihtaa työpaikkaa seuraavan kahden vuoden aikana?

- 1 Kyllä, varmasti
- 2 Kyllä, todennäköisesti
- 3 Todennäköisesti en
- 4 En
- 5 En tiedä

Kysymykset 32 - 43 käsittelevät asuinpaikan valintaan liittyviä tekijöitä. Muuttamisella tarkoitetaan asuinpaikan vaihtamista vähintään puolen vuoden ajaksi.

32. Aiotteko vaihtaa asuinpaikkaanne seuraavan kahden vuoden aikana?

- 1 Kyllä, varmasti
- 2 Kyllä, todennäköisesti
- 3 Todennäköisesti en
- 4 En
- 5 En tiedä

33. Mikäli aiotte muuttaa varmasti tai todennäköisesti, minne tarkoituksenne on muuttaa?

- 1 Jollekin toiselle alueelle Tallinnassa, minne?
- 2 Johonkin toiseen paikkaan Tallinnan lähistöllä, minne?
- 3 Toiselle paikkakunnalle Virossa, minne?
- 4 Viron ulkopuolelle, mihin maahan?

34. Mikäli aiotte muuttaa varmasti tai todennäköisesti, onko tarkoitus, että perheenne tai joku perheenjäsenistä muuttaa mukanaan?

- 1 Kyllä
- 2 Ei

35. Oletteko suunnitellut muuttamista ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi?

- 1 Kyllä, valmistelen lähtemistä
- 2 Kyllä, mutta en ole vielä tehnyt konkreettisia ratkaisuja
- 3 Kyllä, mutta en juuri tällä hetkellä
- 4 En ole ajatellut muuttaa maasta

36. Mikäli olette suunnitellut ulkomaille muuttamista pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi, kuinka kauan olette ajatellut asua ulkomailla?

- 1 1 - 3 vuotta
- 2 4 - 5 vuotta
- 3 6 - 10 vuotta
- 4 Yli 10 vuotta
- 5 Pysyvästi

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

37. Oletteko koskaan ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomailla?

- 1 Kyllä
2 Ei

38. Jos olette, oletteko ajatellut mahdollisuutta asettua asumaan ulkomaille pidemmäksi ajaksi tai pysyvästi?

- 1 Kyllä, olen miettinyt työskentelyä ja asumista ulkomailla.
Missä maassa tai maissa?

- 2 En varsinaisesti, mutta olemme joskus keskustelleet asiasta
perheenjäsenten, sukulaisten tai ystävien kanssa
3 En ole koskaan ajatellut asiaa

39. Onko teillä ulkomailla asuvia perheenjäseniä, sukulaisia tai tuttavias?

(HUOM: tuttavilla tarkoitetaan tässä henkilöä, jonka olette tuntenut jonkun aikaa)

- 1 Perheenjäsen tai perheenjäseniä asuu ulkomailla.
- Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?

_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__

- 2 Sukulainen tai sukulaisia asuu ulkomailla.
Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?

_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__

- 3 Tuttava tai tuttavias asuu ulkomailla.
Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?

_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__
_____ vuodesta 19__

- 4 Ei perheenjäseniä, sukulaisia tai tuttavias ulkomailla

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

40. Vaikuttavatko seuraavat työhön, opiskeluun, ulkomaisiin kontakteihin tai elinympäristöönne liittyvät syyt halukkuuteen muuttaa ulkomaille? Pyydämme teitä vastaamaan kaikkiin kohtiin, vaikka teillä ei olisikaan aikeita muuttaa ulkomaille.

	Lisää ratkai- sevasti	Lisää jonkin verran	Ei vähennä eikä lisää	Vähentää jonkin verran	Vähentää ratkai- vasti
Opiskelun jatkaminen	1	2	3	4	5
Työpaikan vaihtaminen	1	2	3	4	5
Uralla eteneminen	1	2	3	4	5
Uusien ammattipätevyyksien etsiminen	1	2	3	4	5
Työ nykyisen työnantajan palveluksessa	1	2	3	4	5
Nykyinen palkka kotimaassa	1	2	3	4	5
Työnantajayrityksen kansainväliset tai ulkomaiset suhteet ja yhteydet	1	2	3	4	5
Kilpailun kiristyminen työpaikalla	1	2	3	4	5
Elinympäristön vaihtaminen	1	2	3	4	5
Uusien kokemusten etsiminen	1	2	3	4	5
Kielitaidon parantaminen	1	2	3	4	5
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa	1	2	3	4	5
Elintason nostaminen	1	2	3	4	5
Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla	1	2	3	4	5
Omaa kansallisuutta olevien tuttavien asuminen ulkomailla	1	2	3	4	5
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat	1	2	3	4	5
Aikaisemmat käynnit ulkomailla	1	2	3	4	5
Tuttavien muuttaminen ulkomaille	1	2	3	4	5
Oman maan kansalaisia on paljon kohdemaassa	1	2	3	4	5
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy	1	2	3	4	5
Terveellisemmän ympäristön etsintä	1	2	3	4	5
Rikollisuuden määrä kotimaassa	1	2	3	4	5
Rikollisuuden määrä ulkomailla	1	2	3	4	5
Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla	1	2	3	4	5

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

41. Kuinka suurina esteinä Viron ulkopuolelle muuttamiselle pidätte seuraavia tekijöitä? Pyydämme teitä vastaamaan kaikkiin kohtiin, vaikka teillä ei olisikaan aikeita muuttaa ulkomaille.

	Ei ole este	Pieni este	Melko suuri este	Erittäin suuri este
Puutteellinen kielitaito	1	2	3	4
Puutteellinen ammattitaito	1	2	3	4
Perhe kotimaassa	1	2	3	4
Ystävät kotimaassa	1	2	3	4
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa	1	2	3	4
Ulkomaalaisvihamielinen ilmapiiri kohdemaassa	1	2	3	4
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla	1	2	3	4
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä ulkomailla	1	2	3	4
Ei ole kontakteja ulkomaille	1	2	3	4
Viisumin saanti	1	2	3	4
Työluvan saanti	1	2	3	4

42. Kuvitelkaa, että voisitte muuttaa minkään estämättä mihin hyvänsä maahan. Mitä maata pitäisitte tällöin parhaana asuinpaikkana itsellenne ja perheellenne?

- a** - Euroopassa _____
b - koko maailmassa (paitsi Euroopassa) _____

43. Vastaavasti mihin maahan ette haluaisi muuttaa missään tapauksessa?

- a** - Euroopassa _____
b - koko maailmassa (paitsi Euroopassa) _____

Kysymykset 44 - 49 käsittelevät näkemyksiänne maanne sosioekonomisesta kehityksestä

44. Miten seuraavaksi luetellut asiat ovat mielestänne kehittyneet viimeksi kuluneen vuoden aikana?

Miten on kehittynyt?	Hyvin	Melko hyvin	Ei muutosta	Melko huonosti	Huonosti
Maan talouskehitys	1	2	3	4	5
Oman yrityksenne palkat verrattuna muihin saman toimialan yrityksiin	1	2	3	4	5
Oman perheenne tulot	1	2	3	4	5

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

45. Entä miten arvoisitte koko maan kehittyvän ja oman kotitaloutenne tulojen kehittyvän seuraavien kahden vuoden aikana?

Miten tulee kehittymään?	Hyvin	Melko hyvin	Ei muutosta	Melko huonosti	Huonosti
Maan talouskehitys	1	2	3	4	5
Oman yrityksenne palkat verrattuna muihin saman toimialan yrityksiin	1	2	3	4	5
Oman perheenne tulot	1	2	3	4	5

46. Kuulutteko tällä hetkellä johonkin tai joihinkin seuraavista yhteisöistä?

	Kuulun	En kuulu
Jokin poliittinen puolue	1	2
Jokin yleishyödyllinen yhdistys (NGO)	1	2

47. Seuraavaksi kysyisimme poliittisesta aktiivisuudestanne.

	Äänestin	En äänestänyt
Äänestittekö edellisissä valtiollisissa vaaleissa?	1	2
Entä äänestittekö edellisissä paikallisvaaleissa?	1	2

48. Entä aiotteko äänestää seuraavissa vaaleissa?

1	Aion äänestää
2	En aio äänestää
3	En ole vielä päättänyt

49. Jos äänestätte, pidättekö tällä hetkellä todennäköisenä, että äänestätte samaa puoluetta kuin edellisissä vaaleissa?

1	Pidän
2	En pidä
3	En muista enää puoluetta tai vaaliliittoa, jota äänestin

Seuraavaksi esitämme muutamia henkilökohtaisia kysymyksiä

50. Sukupuoli

1	Mies	2	Nainen
---	------	---	--------

51. Siviilisäätty

1	Naimaton	4	Leski
2	Avoliitossa	5	Eronnut
3	Naimisissa	6	Asumuserossa

52. Missä olette syntyneet?

Kaupunki tai kunta _____ Valtio _____

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

53. Mikä on nykyinen pysyvä asuinpaikkanne?

Kaupunki tai kunta _____ Valtio _____

54. Mikä on kansalaisuutenne? _____

55. Mikä on kansallisuutenne? _____

56. Mikäli olette syntynyt Viron ulkopuolella, minä vuonna muutitte Viroon ja mistä maasta?

Vuonna 19____, (maa) _____ -

57. Montako henkeä perheeseen kuuluu te itse mukaan lukien? _____henkeä.

58. Monellako perheenne jäsenistä on tällä hetkellä työpaikka te itse mukaa lukien? _____hengellä.

59. Minä vuonna olette syntyneet? Vuonna 19_____

60. Minä vuosina seuraavat perheenne jäsenet ovat syntyneet?

a) Puoliso: vuonna 19_____

b) Lapset: vuosina 19____, 19____, 19____, 19____ 19____, 19____, 19____, 19____, 19____

61. Mikä on äidinkielenne? Jos puhutte useita kieliä kotona, voisitteko mainita ne kaikki.

Mainitkaa ensimmäiseksi se kieli, jota useimmiten käytätte kotona.

Ensimmäinen kieli kotona _____

Toinen kieli kotona _____

Kolmas kieli kotona _____

62. Mikä on muu kielitaitonne? (HUOM: Yksi kieli kullekin riville)

Kieli	Hyvä kirjallinen ja suullinen taito	Tyydyttävä kirjallinen ja suullinen taito	Kyky lukea sanakirjan avulla	Vain perusymmärrys
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4

Lopuksi tiedustelisimme vielä kokemuksianne muista maista.

63. Oletteko lomailut jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

1 En ole lomailut Viron ulkopuolella

2 Kyllä 1 Missä maassa viimeksi? _____, Vuonna 19

2 Missä maassa useimmin? _____

3 Missä maassa pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa

4 Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

64. Oletteko käynyt työmatkalla jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole ollut työmatkalla Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____
- 2** Missä maassa useimmin? _____
- 3** Missä maassa pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa
- 4** Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa
- 5** Koska viimeksi ja kauanko työmatka kesti?
 Vuonna 19_____ ja matka kesti _____ päivää

65. Oletteko työskennellyt pidemmän ajan jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole ollut työssä Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____, Vuonna 19_____
- 2** Missä maassa useimmin? _____
- 3** Missä maassa pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa
- 4** Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____, _____ viikkoa
- 5** Kuinka kauan olette kaikkiaan työskennellyt Viron ulkopuolella?
 _____ vuotta / _____ kuukautta / _____ viikkoa
 (täydentäkää sopivimpaan kohtaan)

66. Oletteko opiskellut jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole opiskellut Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____, Vuonna 19_____
- 2** Milloin päätitte viimeisimmät opintonne ulkomailla? Vuonna 19_____

Kiitos vaivannäöstänne!

Olli Kultalahti
professori

Ilari Karppi
liseniaatti

Heikki Rantala
maisteri

LIITE 2

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

1. Sukupuoli?

- 1 Mies
- 2 Nainen

2. Siviilisäätty?

- 1 Naimaton
- 2 Avoliitossa
- 3 Naimisissa
- 4 Leski
- 5 Eronnut
- 6 Asumuserossa

3. Minä vuonna olette syntyneet?

19__

4. Mikä on kansalaisuutenne?

- 1 Viro
- 2 Venäjä
- 3 Muu (mikä?)

5. Mikä on kansallisuutenne?

- 1 Viro
- 2 Venäjä
- 3 Muu (mikä?)

6. Oletteko koskaan ajatellut mahdollisuutta muuttaa ulkomaille asuaksenne tai työkennelläksenne siellä ainakin jonkin aikaa?

- 1 Kyllä
- 2 En

7. Oletteko suunnitellut muuttamista ulkomaille vähintään puolen vuoden ajaksi?

- 1 Kyllä
- 2 En

Kiitos vaivannäöstänne!

Olli Kultalahti
professori

Ilari Karppi
liseniaatti

Heikki Rantala
maisteri

LIITE 3

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

1. Mikä on korkein suorittamanne tutkinto?

- 1 Peruskoulu
- 2 Lukio
- 3 Ammattikoulu
- 4 Opisto tai ammattikorkeakoulu
- 5 Akateeminen tutkinto

2. Miltä alalta koulutuksenne on?

- 1 Liikkeenjohto, kauppa- tai toimistoala
- 2 Tekniikka, tai teollisuus
- 3 Luonnontiede
- 4 Lääketiede tai hoitoala
- 5 Laki-, yhteiskunta- tai käyttäytymistiede
- 6 Opettajakoulutus
- 7 Maa- tai metsätalous
- 8 Muu kuin edellä lueteltu, mikä

3. Mikä on pääasiallinen työtehtävänne tässä työpaikassa (esim. hitsaaja, työnjohtaja, tuotesuunnittelija, kirjanpitäjä tai jokin muu)?

Työtehtäväni on _____

4. Mikäli olette työnjohtotehtävissä, kuinka monta alaista teillä on?

- 1 0 alaista
- 2 1-10
- 3 11-50
- 4 51-200
- 5 200 tai enemmän

5. Mistä lähtien olette työskennellyt tässä yrityksessä?

Vuodesta 19_____

6. Miten olette saanut tämän työpaikan?

- 1 Sain työpaikan oppilaitoksen välityksellä
- 2 Valtion työvoimatoimiston tai yksityisen työvoimatoimiston kautta
- 3 Ottamalla itse yhteyttä nykyiseen työnantajaan
- 4 Tuttavien tai sukulaisten välityksellä
- 5 Työnantaja tarjosi työpaikkaa
- 6 Jokin muu tapa (esim. lehti-ilmoituksen kautta)

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

7. Onko työsuhteenne pysyvä, vai onko teillä määräaikainen työ sopimus?

- 1 Pysyvä työsuhte
- 2 Määräaikainen työ sopimus, joka päättyy vuonna

8. Onko toimenkuvananne muuttunut tässä työpaikassa 1990-luvulla?

- 1 Kyllä, olen päässyt vaativampaan työhön
- 2 Ei ole muuttunut
- 3 Kyllä, olen joutunut vähemmän koulutusta ja kokemusta vaativaan työhön

9. Vastaako työnne koulutustasoanne ja työkokemustanne?

- 1 Kyllä, olen koulutustani ja työkokemustani vastaavassa työssä
- 2 Ei, voisin tehdä koulutukseni ja työkokemukseni perusteella vaativampaa työtä
- 3 Ei, olisi parempi, että minulla olisi enemmän koulutusta tai työkokemusta

10. Käytättekö tietokonetta nykyisessä työssänne?

- 1 Kyllä
- 2 Ei

11. Oletteko täysi- vai osa-aikatyössä tässä työpaikassa?

- 1 Täysipäiväisessä työssä
- 2 Osa-aikatyössä

12. Mikä on kokonaistulonanne kuukaudessa tällä hetkellä tästä työpaikasta veroja vähentämättä?

_____kruunua

13. Entä mikä on palkkanne kuukaudessa tästä työpaikasta verojen jälkeen?

_____kruunua

14. Saatteko palkallanne enemmän vai vähemmän hyödykkeitä (elintarvikkeita, tavaroita, palveluja) kuin edellisestä työpaikasta tai työtehtävästä saamallanne palkalla?

- 1 Paljon enemmän
- 2 Jonkin verran enemmän
- 3 Suunnilleen saman verran
- 4 Jonkin verran vähemmän
- 5 Paljon vähemmän
- 6 En ole ollut aikaisemmin työssä tai tehtävä ei ole muuttunut

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

15. Oletteko osallistunut työnantajanne järjestämään työhönne liittyvään koulutukseen viimeksi kuluneen vuoden aikana?

- 1 Kyllä, noin työpäivää vastaavan määrän viimeksi kuluneen vuoden aikana
2 En

16. Teettekö toista tai useampaa palkkatyötä tämän työn lisäksi?

- 1 Jatkuvasti
2 Epäsäännöllisesti
3 Ei ole muita työpaikkoja

17. Omistatteko te tai joku perheenne jäsen jonkin yksityistetyn valtionyrityksen osakkeita?

- 1 Kyllä
2 Ei

18. Omistatteko te tai joku perheenne jäsen osakkeita tai osuuksia tästä yrityksestä, jossa työskentelette?

- 1 Kyllä
2 Ei

19. Onko teillä tai jollakin perheenne jäsenellä työpaikka, josta perheenne saa työnantajan tarjoamia lisäetuja?

	Kyllä	Ei
Osinko	1	2
Asunto tai asunnonostamisavustus	1	2
Terveysten- tai sairaanhoito	1	2
Eläke	1	2
Muu, mikä _____	1	2

20. Kuinka tärkeitä seuraavat työnantajan tarjoamat edut ovat olleet taloudelliselle tilanteellenne viimeksi kuluneen vuoden aikana?

Työnantajan tarjoama etu	Merkitys taloudelliselle tilanteelle				Työnantaja ei järjestä
	Erittäin suuri	Melko suuri	Melko pieni	Ei merkitystä	
Lastenhoito	1	2	3	4	0
Korvaus työmatkoista tai kuljetus	1	2	3	4	0
Yrityksen valmistamien tuotteiden ostaminen edullisesti	1	2	3	4	0
Mahdollisuus hankkia muita hyödykkeitä yrityksen kautta edullisesti	1	2	3	4	0
Työpaikkaruokailu	1	2	3	4	0
Koulutus	1	2	3	4	0
Työsuhdeasunto	1	2	3	4	0
Työsuhdeauto	1	2	3	4	0
Mahdollisuus käyttää työnantajan tiloja ja laitteita omaan käyttöön	1	2	3	4	0
Terveysten- tai sairaanhoito	1	2	3	4	0

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

21. Oletteko ollut työttömänä tai pakkolomalla viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana?

1	Ei	
2	Kyllä, yhteensä	viikkoa

22. Mikäli olette olleet työttömänä tai pakkolomalla, mitkä olivat toimeentulolähteenne tuona aikana?

	Kyllä	Ei
Yrityksen maksama korvaus tai palkka	1	2
Jokin valtion tai kunnan myöntämä tuki tai avustus	1	2
Satunnainen työ / satunnaiset työt	1	2
Oman tuotannon myyminen tai muu oma toiminta	1	2
Perheen, sukulaisten tai tuttavien tuki	1	2
Omat säästöt tai jokin muu tulolähde		

23. Jos nyt joutuisitte työttömäksi, niin kenen tai minkä puoleen ensin kääntyisitte työtä etsiessänne?

1	Kysyisin ystäviltä tai tuttavilta
2	Etsisin työtä lehti-ilmoitusten perusteella
3	Oma työnhakuilmoitus sanomalehdessä
4	Kysyisin suoraan työnantajilta
5	Kysyisin valtion työvoimatoimistosta tai yksityisestä työvoimatoimistosta
6	Harkitsisin oman yrityksen perustamista
7	En etsisi uutta työpaikkaa

24. Jos nyt joutuisitte työttömäksi, mistä etsisitte uutta työtä?

	Varmasti etsisin	Todennäköisesti etsisin	Todennäköisesti en etsisi	Varmasti en etsisi
Nykyiseltä asuin- tai työpaikkakunnaltanne	1	2	3	4
Muualta kotimaasta	1	2	3	4
Ulkomailta	1	2	3	4

25. Kuinka uskoisitte tällä hetkellä selviävänne kolme kuukautta kestävästä työttömyyden yli?

1	Ei merkittäviä taloudellisia vaikeuksia
2	Jonkin verran taloudellisia vaikeuksia
3	Suuria taloudellisia vaikeuksia

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

26. Kunka suuri merkitys seuraavilla seikoilla on perheenne taloudelliselle tilanteelle tällä hetkellä?

	Erittäin suuri	Melko suuri	Melko pieni	Erittäin pieni	Ei merkitystä taloudelliselle tilanteelle
Isovanhempien apu (esim. lastenhoidossa)	1	2	3	4	0
Rahan lainaus ystäviltä tai sukulaisilta	1	2	3	4	0
Vaatteiden valmistus omaan käyttöön	1	2	3	4	0
Käsitöiden valmistus myyntiin	1	2	3	4	0
Palkallisilla sivutoilla	1	2	3	4	0
Itse valmistettujen hyödykkeiden vaihtaminen tai myyminen	1	2	3	4	0
Palvelusten vaihtaminen tai myyminen	1	2	3	4	0
Oman puutarhan viljely omaan käyttöön	1	2	3	4	0
Oman puutarhan viljely myyntiin tai vaihdeettavaksi	1	2	3	4	0
Säästöt tai tulot ulkomaan valuutassa	1	2	3	4	0

27. Oletteko saaneet palkkanne ilmaan viiveitä viimeksi kuluneen vuoden aikana?

- 1 Kyllä
2 Ei

28. Aiotteko vaihtaa työpaikkaanne seuraavan kahden vuoden aikana?

- 1 Kyllä, varmasti
2 Kyllä, todennäköisesti
3 Todennäköisesti en
4 Varmasti en
5 En osaa sanoa

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

Kysymykset 29 - 42 käsittelevät asuinpaikan valintaan liittyviä tekijöitä. Muuttamisella tarkoitetaan asuinpaikan vaihtamista vähintään puolen vuoden ajaksi.

29. Aiotteko vaihtaa asuinpaikkaanne seuraavan kahden vuoden aikana?

- 1 Kyllä, varmasti
- 2 Kyllä, todennäköisesti
- 3 Todennäköisesti en
- 4 Varmasti en
- 5 En osaa sanoa

30. Mikäli olette harkinnut muuttamista, minne tarkoituksenne on muuttaa?

- 1 Muualle asuinpaikkakunnallanne, minne?
- 2 Muualle Tallinnan lähistölle, minne?
- 3 Muualle Virossa, minne?
- 4 Viron ulkopuolelle, mihin maahan?

31. Mikäli olette harkinnut muuttamista, onko tarkoitus, että perheenne tai joku perheenjäsenistä muuttaa mukananne?

- 1 Kyllä
- 2 Ei

32. Oletteko suunnitellut muuttamista ulkomaille pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi?

- 1 Kyllä, valmistelen lähtemistä
- 2 Kyllä, mutta en ole vielä tehnyt konkreettisia ratkaisuja
- 3 Kyllä, mutta en juuri tällä hetkellä
- 4 En ole ajatellut muuttaa maasta

33. Mikäli olette suunnitellut ulkomaille muuttamista pidemmäksi ajaksi kuin vuodeksi, kuinka kauan olette ajatellut asua ulkomailla?

- 1 1 - 3 vuotta
- 2 4 - 5 vuotta
- 3 6 - 10 vuotta
- 4 Yli 10 vuotta
- 5 Pysyvästi

34. Oletteko koskaan ajatellut mahdollisuutta työskennellä ulkomailla?

- 1 Kyllä
- 2 Ei

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

35. Jos olette, oletteko ajatellut mahdollisuutta asettua asumaan ulkomaille pidemmäksi ajaksi tai pysyvästi?

- 1 Kyllä, olen miettinyt työskentelyä ja asumista ulkomailla.
Missä maassa tai maissa?

- 2 En varsinaisesti, mutta olemme joskus keskustelleet asiasta
perheenjäsenten, sukulaisten tai ystävien kanssa
- 3 En ole koskaan ajatellut asiaa

36. Onko teillä ulkomailla asuvia perheenjäseniä, sukulaisia tai tuttavvia? (HUOM: tuttavilla tarkoitetaan tässä henkilöä, jonka olette tuntenut jonkun aikaa)

- 1 Perheenjäsen tai perheenjäseniä asuu ulkomailla.
- Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
- 2 Sukulainen tai sukulaisia asuu ulkomailla.
Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
- 3 Tuttava tai tuttavvia asuu ulkomailla.
Missä maassa tai maissa? Mistä lähtien?
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
_____ vuodesta 19
- 4 Ei perheenjäseniä, sukulaisia tai tuttavvia ulkomailla

37. Kuinka tyytyväinen olette nykyiseen asuinpaikkaanne elinympäristönä?

	Erittäin tyytyväinen	Melko tyytyväinen	Melko tyytymätön	Erittäin tyytymätön
Asunnon varustetaso	1	2	3	4
Asunnon pinta-ala	1	2	3	4
Asumiskustannukset	1	2	3	4
Liikenneyhteydet asunnon ja työpaikan välillä	1	2	3	4
Kauppojen ja palvelujen läheisyys	1	2	3	4
Asuinympäristön turvallisuus	1	2	3	4
Sukulaiset ja tuttavat asuvat lähellä	1	2	3	4
Asuinympäristön viihtyisyys	1	2	3	4

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

38. Kuinka tärkeinä pitäisitte näitä samoja tekijöitä, kun valitsette uutta asuinpaikkaa? Pyydämme teitä vastaamaan, vaikka teillä ei olisikaan suunnitelmisanne muuttua.

	Erittäin tärkeä	Melko tärkeä	Ei kovin tärkeä	Täysin merkityksetön
Asunnon varustetaso	1	2	3	4
Asunnon pinta-ala	1	2	3	4
Asumiskustannukset	1	2	3	4
Liikenneyhteydet asunnon ja työpaikan välillä	1	2	3	4
Kauppojen ja palvelujen läheisyys	1	2	3	4
Asuinympäristön turvallisuus	1	2	3	4
Sukulaiset ja tuttavat asuvat lähellä	1	2	3	4
Asuinympäristön viihtyisyys	1	2	3	4

39. Vaikuttavatko seuraavat tekijät halukkuuteenne muuttaa ulkomaille? Pyydämme teitä vastaamaan kaikkiin kohtiin, vaikka teillä ei olisikaan aikeita muuttua ulkomaille.

	Lisää ratkai-sevasti	Lisää jonkin verran	Ei vähennä eikä lisää	Vähentää jonkin verran	Vähentää ratkaisevasti
Opiskelun aloittaminen	1	2	3	4	5
Opiskelun päättyminen tai keskeytyminen	1	2	3	4	5
Työpaikan vaihtaminen tai työpaikan etsiminen	1	2	3	4	5
Uralla eteneminen	1	2	3	4	5
Uusien ammattipätevyyksien etsiminen	1	2	3	4	5
Työskentely nykyisen työnantajan palveluksessa	1	2	3	4	5
Nykyinen tulotaso kotimaassa	1	2	3	4	5
Työnantajayrityksen ulkomaiset yhteydet	1	2	3	4	5
Kilpailun kiristyminen työpaikalla	1	2	3	4	5
Elinympäristön vaihtaminen	1	2	3	4	5
Uusien kokemusten etsiminen	1	2	3	4	5
Kielitaidon parantaminen	1	2	3	4	5
Avioituminen ulkomaalaisen kanssa	1	2	3	4	5
Elintason nostaminen	1	2	3	4	5
Muiden perheenjäsenten asuminen ulkomailla	1	2	3	4	5
Omaa kansallisuutta olevien tuttavien asuminen ulkomailla	1	2	3	4	5
Ulkomaalaiset ystävät ja tuttavat	1	2	3	4	5
Aikaisemmat käynnit ulkomailla	1	2	3	4	5
Tuttavien muuttaminen ulkomaille	1	2	3	4	5
Oman maan kansalaisia on paljon kohdemaassa	1	2	3	4	5
Perheenjäsenen kuolema, avioero tai vastaava syy	1	2	3	4	5
Terveellisemmän ympäristön etsintä	1	2	3	4	5
Rikollisuuden määrä kotimaassa	1	2	3	4	5
Rikollisuuden määrä ulkomailla	1	2	3	4	5
Ulkomaalaisvihamielisyys ulkomailla	1	2	3	4	5

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

40. Kuinka suurina esteinä Viron ulkopuolelle muuttamiselle pidätte seuraavia tekijöitä? Pyydämme teitä vastaamaan kaikkiin kohtiin, vaikka teillä ei olisikaan aikeita muuttaa ulkomaille.

	Ei ole este	Pieni este	Melko suuri este	Erittäin suuri este
Puutteellinen kielitaito	1	2	3	4
Puutteellinen ammattitaito	1	2	3	4
Perhe kotimaassa	1	2	3	4
Ystävät kotimaassa	1	2	3	4
Vaara joutua työttömäksi kohdemaassa	1	2	3	4
Ei saa koulutusta vastaavaa työtä	1	2	3	4
Vieras kulttuuri ja elämäntapa ulkomailla	1	2	3	4
Ei ole kontakteja ulkomaille	1	2	3	4
Viisumin saanti	1	2	3	4
Työluvan saanti				

41. Kuvitelkaa, että voisitte muuttaa minkään estämättä mihin hyvänsä maahan. Mitä maata pitäisitte tällöin parhaana asuinpaikkana itsellenne ja perheellenne?

- a** - Euroopassa _____
- b** - koko maailmassa (paitsi Euroopassa) _____

42. Vastaavasti mihin maahan ette haluaisi muuttaa missään tapauksessa?

- a** - Euroopassa _____
- b** - koko maailmassa (paitsi Euroopassa) _____

43. Miten seuraavaksi luetellut asiat ovat mielestänne kehittyneet viimeksi kuluneen vuoden aikana?

	Hyvin hyvin	Melko hyvin	Ei muutosta	Melko huonosti	Huonosti huonosti
Maan talouskehitys	1	2	3	4	5
Oman yrityksenne palkat verrattuna muihin saman toimialan yrityksiin	1	2	3	4	5
Oma palkkanne verrattuna useimpien työtovereittenne palkkaan	1	2	3	4	5
Oman perheenne tulot	1	2	3	4	5
Tuttavaperheidenne tulot	1	2	3	4	5

44. Entä miten arvioisitte koko maan kehittyvän ja oman kotitaloutenne tulojen kehittyvän seuraavien kahden vuoden aikana?

	Hyvin hyvin	Melko hyvin	Ei muutosta	Melko huonosti	Huonosti huonosti
Maan talouskehitys	1	2	3	4	5
Oman kotitalouden tulot	1	2	3	4	5

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

57. Mikä on muu kielitaitonne? (HUOM: Yksi kieli kullekin riville)

Kieli	Hyvä kirjallinen ja suullinen taito	Tyydyttävä kirjallinen ja suullinen taito	Kyky lukea sanakirjan avulla	Vain perusymmärrys
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4
_____	1	2	3	4

58. Kuulutteko tällä hetkellä johonkin tai joihinkin seuraavista yhteisöistä?

	Kuulun	En kuulu
Jokin poliittinen puolue	1	2
Ammattiyhdistys	1	2
Jokin yleishyödyllinen yhdistys (NGO)	1	2

59. Seuraavaksi kysyisimme suhteestanne politiikkaan.

	Äänestin	En äänestänyt
Äänestittekö edellisissä valtiollisissa vaaleissa?	1	2
Entä äänestittekö edellisissä paikallisvaaleissa?	1	2

60. Entä aiotteko äänestää seuraavissa vaaleissa?

- 1 Aion äänestää
- 2 En aio äänestää
- 3 En ole vielä päättänyt

61. Jos äänestätte, pidätkö tällä hetkellä todennäköisenä, että äänestätte samaa puoluetta kuin edellisissä vaaleissa?

- 1 Pidän
- 2 En pidä
- 3 En muista enää puoluetta tai vaaliliittoa, jota äänestin

Ennen vastaamista pyydämme Teitä Lukemaan huolellisesti kysymyksen ja kaikki vastausvaihtoehdot. Ympyröikää tämän jälkeen sopivin vaihtoehto ja / tai kirjoittakaa selvästi vastaus sille varatulle tilalle

Lopuksi tiedustelisimme vielä kokemuksianne muista maista.

62. Oletteko lomailut jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole lomailut Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____ , Vuonna 19____
 2 Missä maassa useimmin? _____
 3 Missä maassa pisimmän ajan? _____ , _____ viikkoa
 4 Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____ , viikkoa

63. Oletteko käynyt työmatkalla jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole ollut työmatkalla Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____
 2 Missä maassa useimmin? _____
 3 Missä maassa pisimmän ajan? _____ , _____ viikkoa
 4 Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____ , _____ viikkoa
 5 Koska viimeksi ja kauanko työmatka kesti?
 Vuonna 19____ ja matka kesti _____ päivää

64. Oletteko työskennellyt pidemmän ajan jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole ollut työssä Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____ , Vuonna 19____
 2 Missä maassa useimmin? _____
 3 Missä maassa pisimmän ajan? _____ , _____ viikkoa
 4 Missä maassa toiseksi pisimmän ajan? _____ , _____ viikkoa
 5 Kuinka kauan olette kaikkiaan työskennellyt Viron ulkopuolella?
 _____ vuotta / _____ kuukautta / _____ viikkoa
(täydentäkää sopivimpaan kohtaan)

65. Oletteko opiskellut jossakin maassa Viron ulkopuolella 1990-luvulla?

- 1 En ole opiskellut Viron ulkopuolella
- 2 Kyllä **1** Missä maassa viimeksi? _____ , Vuonna 19____
 2 Milloin päätitte viimeisimmät opintonne ulkomailla? Vuonna 19____

Kiitos vaivannäöstänne!

Olli Kultalahti
professori

Ilari Karppi
liseniaatti

Heikki Rantala
maisteri